

Міністерство освіти і науки України

Одеський національний університет імені І.І.Мечникова

На правах

рукопису

Кушнір В'ячеслав Григорович

УДК 39:94(477.7)(161.2)«18/19»(043.5)

**ГОСПОДАРСЬКО-ПОБУТОВА АДАПТАЦІЯ УКРАЇНЦІВ
ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО СТЕПУ І НИЖНЬОГО ПОДУНАВ'Я
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ ст.)**

Спеціальність 07.00.05 - етнологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Одеса – 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ. ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	17
1.1. Історія вивчення проблеми.....	17
1.2. Джерела.....	63
1.3. Методологія дослідження.....	77
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ УКРАЇНСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ	96
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СТЕПОВОГО ХЛІБОРОБСТВА, ВІВЧАРСТВА І ТКАЦТВА	155
3.1. Хліборобство.....	156
3.1.1. Системи хліборобства та традиційні технології вирощування зернових культур	160
3.1.2. Збирання збіжжя	169
3.2. Трансформація традиційної системи вівчарства.....	188
3.2.1. Форми утримання тварин у зимовий і літній періоди.....	193
3.2.2. Чабан.....	199
3.2.3. Система випасу овець у літній період.....	204
3.2.4. Організація доїння овець і розподілу молока.....	206
3.2.5. Переробка молока.....	209
3.3. Традиції та інновації у ткацтві Побережжя, Середнього Потилігулля та Буджака.....	218

РОЗДІЛ 4. РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ЖИТЛОВО-ПОБУТОВИХ КОМПЛЕКСІВ.....	253
4.1. Садиба українців Побережжя, Середнього Потилігулля, Буджака.....	262
4.2. Традиційне житло. Особливості будівництва, планування, інтер'єр. Господарські споруди.....	266
4.3. Декорування житла, настінний розпис.....	293
4.4. Формування регіональної традиції в народній архітектурі.....	301
РОЗДІЛ 5. НИЖНЬОДУНАЙСЬКИЙ ВАРІАНТ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ: ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ.....	306
5.1. Міграційний чинник і формування етнічної групи.....	306
5.2. Природне середовище	316
5.3. Чинник міжетнічної взаємодії і специфіка господарсько-побутового комплексу та господарства.	322
ВИСНОВКИ.....	381
Список використаних джерел та літератури.....	386
ДОДАТКИ.....	433
Додаток А. Мапи.....	433
Додаток Б. Малюнки, схеми, плани жител, садиб.....	435
Додаток В. Фото поселень, жител, господарських споруд, знарядь праці, виробів ткацтва.....	444

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЖУРНАЛИ ТА ЗБІРНИКИ

- ЖМВД – Журнал министерства внутренних дел
- ЖМНП – Журнал Министерства Народного Просвещения
- ЗИФ – Записки історичного факультету / ОДУ ім. І.І.Мечникова /ОНУ імені І.І.Мечникова
- ЗИОСХЮР – Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России
- ЗНТШ – Записки наукового товариства ім. Т.Шевченка
- ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей
- ЗРГО – Записки русского географического общества
- ІКО – Історичне краєзнавство Одещини
- ИКО – Историческое краеведение Одесщины
- КС – Киевская старина
- МИА – Материалы и исследования по археологии
- НЗ – Народознавчі зошити
- НТЕ – Народна творчість та етнографія /Народна творчість та етнологія
- СП – Старожитності Причорномор'я
- СЭ – Советская этнография
- УІЖ – Український історичний журнал
- ХЕВ – Херсонские епархиальные ведомости
- Чтения ОИДР – Чтения в Обществе истории и древностей российских

ДЖЕРЕЛА

- АНФРФ ІМФЕ – Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.М.Рильського
- АРЭМ – Архив Русского этнографического музея (г.Санкт-Петербург)
- Держархів Одеської обл. – Державний архів Одеської області

ІР НБУ – Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені
В.І.Вернадського

КУ “Ізмаїльський архів” – Комунальна установа “Ізмаїльський архів”

РГИА – Российский государственный исторический архив (г.Санкт-
Петербург)

ВСТУП

Актуальність теми. Історія українців південно-західної частини степової зони, до якої в адміністративному плані входить і територія в межах сучасної Одеської області, розпочинається з часів Великого Князівства Литовського. Діяльність князів Ольгерда і Вітовта в північно-причорноморських степах супроводжувалась будівництвом поселень, фортець і портів, спрямовувалась на закріплення у цьому краї і подальше його господарське освоєння. Реалізація цих планів не обходилась без участі українського населення, передусім з Поділля. Вже тоді в українців порубіжних зі степом регіонів склалися досить конкретні уявлення про степ, його придатність для господарської діяльності. Наступні події не сприяли проникненню українців на південь до Чорного моря, однак зв'язок зі степом не перервався.

Непрості стосунки українських землеробів зі степовиками, передусім ногайцями, все ж спонукали до пошуку взаємовигідних форм співіснування, особливо в період входження Північного Причорномор'я до складу Османської імперії. Султанський уряд волів не тільки забезпечити спокій у північних еялетах імперії, але й намагався отримувати економічний і фінансовий зиск. Упроваджувалися компромісні моделі взаємостосунків васального степового населення і українців. Однією з таких в Очаківській землі – території між Дніпром і Дністром – стало адміністративно-територіальне утворення "Ханська Україна" – своєрідний накопичувач передусім переселенців з Поділля (переважно з Брацлавщини) та запорозьких козаків, які відіграли важливу роль у заселенні Буго-Дністровських земель. Згодом потік переселенців посилювався, у Нижньому Подністров'ї виникає ціла низка поселень українських козаків, ареал заселення охопив і Нижнє Подунав'я, де формується ще один український анклав. Тут постала

Задунайська Січ і з'явилися десятки малих і великих українських поселень від Ісакчі до Чорного моря.

До кінця XVIII – поч. XIX ст. на обширній степовій зоні від р.Кодима до Чорного моря і на південь до Нижнього Подунав'я сформувалися достатньо потужні, як на той час, три українських анклавів – на теренах "Ханської України", у Нижньому Подністров'ї та у Нижньому Подунав'ї. Вони й стали основними орієнтирами для переселенців наступних міграційних хвиль з польської України і малоросійських губерній. Досвід першої хвилі поступової інфільтрації українців у степовий простір, адаптації господарської системи і побуту став особливо корисним для переселенців другої половини XVIII – першої половини XIX століття.

З цього часу відкриваються можливості для вивчення процесу адаптації українців до нових умов життєдіяльності, формування особливостей етнокультурного комплексу, відображених у сегментах традиційної культури. Деякі з них висвітлені частково, інші ще не стали об'єктом дослідження.

Поняття про адаптацію, її зміст сформувалося ще у XIX ст. У першій половині XX ст. її називали "культурна екологія" і розглядали як частину культурної антропології¹, як процес чи результат взаємодії з природою, сутність якого у значній мірі визначає відповідний тип культури, а розмаїття культур відображає дії різних моделей адаптації. Називають її ще й так: "етнічна екологія"², яка вивчає способи пристосування етнічних спільнот до нового середовища.

Результатом адаптації вважають зміни у традиційній культурі переселенців, або відображення динаміки її розвитку, коли інновації з моменту їх стереотипізації, перетворення в органічну складову традиційної

¹Лурье С.В. Историческая этнология. [Текст] /Лурье С.В. //Учебное пособие для вузов. - М., 2004. - 624 с.

²Козлов В.И. Основные проблемы этнической экологии [Текст] /В.И. Козлов // СЭ.-1983.-№1.-С.3-16.

культури, стають підставою для висновку про завершення формування системи життєдіяльності і процесу адаптації.

Зміст поняття "життєдіяльність", "система життєдіяльності", "культура життєдіяльності" також має неоднозначні тлумачення. Її розглядають як систему із таких компонентів: поселення, житло, їжа, одяг³, або як систему життєзабезпечення, до якої належать усі компоненти культури⁴. Слушним є зауваження про доцільність оперування лише окремими компонентами культури, об'єднаними у термін "культура матеріального забезпечення"⁵. На цих методологічних позиціях базується і наше дослідження, насамперед тому, що час адаптації різних сегментів традиційної культури неоднаковий. Швидкоплинно трансформуються господарство і побут, тоді як у календарній і родинній обрядовості новації проявляються через відносно тривалий період. Подальші зміни у господарсько-побутовому комплексі є природною трансформацією, наслідком його удосконалення.

Однак особливості господарства і побуту місцевого населення та переселенців на цьому етапі не вивчені.

У даному дослідженні адаптація розглядається як результат процесу, в ході якого переселенці частково чи повністю (залежно від специфіки побуту, галузей господарства) переорієнтувалися на більш ефективну в нових умовах систему життєдіяльності. Розпочинається процес із заселення переселенцями нової території, відмінної, наприклад, своїми природно-географічними параметрами. Закінчується формуванням поселення, чи мережі поселень,

³Арутюнов С.А. Культура жизнеобеспечения и ее место в культурной динамике этноса [Текст] / Арутюнов С.А. // Народы и культура: развитие и взаимодействие.- М., 1989.- С.200 - 229.

⁴Козлов В.И. Жизнеобеспечение этноса: содержание понятия и его экологические аспекты [Текст] / В.И.Козлов // Этническая экология: теория и практика.- М., 1991.-С.28 - 29.

⁵Ямсков А.Н. Социальная экология и этноэкология [Текст] / А.Н. Ямсков // Программы по экологическим дисциплинам. Географический ф-т. - М., 1999. - С. 111.

облаштуванням побуту⁶, налагодженням ефективної системи господарства. Після цього діє наступний, постадаптаційний, етап розвитку культури.

Співіснування переселенців з різних історико-етнографічних областей відобразилося в утворених етнокультурних комплексах з властивою унікальною регіональною своєрідністю, тому питання варіативності традиційної культури українців південно-західного степу і Нижнього Подунав'я особливо актуальні і потребують предметного вивчення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в рамках тем наукових досліджень кафедри археології та етнології України історичного факультету Одеського національного університету імені І.І.Мечникова (№ 293 «Культурно-побутові процеси в південно-західній Україні в XVI-XX ст.» № держреєстрації 0104U010089 (2004-2008); № 205 «Етнічна історія і традиційна культура населення Півдня України» № держреєстрації 0109U008118 (2009-2013).

Метою дисертаційної роботи є з'ясування специфіки господарсько-побутового комплексу українців як продукту адаптації до природно-географічних умов Побережжя (південно-східна частина лісостепової зони), степу в межах Середнього Потилігулля, Буджака і Нижнього Подунав'я. Розглядаються лише окремі сегменти господарства і побуту, які найбільш виразно відображають наслідки трансформаційного процесу. Це хліборобство і вівчарство як основні види господарської діяльності, які існували в українців і до переселення, але в степу зазнали певних трансформацій, житло і ткацтво, регіональна специфіка яких є переконливою ілюстрацією наслідків адаптації.

Зазначені положення формулюють відповідні **завдання**:

- охарактеризувати джерела та історіографію проблеми;

⁶ Поняття "побут" охоплює широкий спектр компонентів, які наповнюють його зміст. Ми акцентуємо увагу лише на одному з найвиразніших його компонентів - садиби, житла, його планування, інтер'єру.

- обґрунтувати методологію та методи дослідження у зазначеному регіоні;
- проаналізувати особливості заселення степових земель, характер розселення переселенців;
- з'ясувати тенденції розвитку традиції житлобудування в степових умовах, регіональну специфіку традиційного житла, освоєння житлового простору, декоративного оформлення житлових і господарських споруд;
- охарактеризувати систему степового хліборобства та його особливості;
- дослідити наслідки адаптації вівчарства та характерних його ознак;
- з'ясувати основні напрями розвитку традиційного ткацтва;
- визначити чинники господарсько-побутової адаптації, виокремити варіативні комплекси традиційно-побутової культури українців.

Об'єктом дослідження є господарство і побут українців південно-західного степу і Нижнього Подунав'я.

Предметом дослідження є специфіка господарсько-побутових комплексів, хліборобства, вівчарства, ткацтва як наслідок процесу адаптації.

Методи дослідження. Вивчення господарства і побуту здійснюється в контексті аналізу, на принципах історизму, етнокультурного процесу, системного аналізу, що дає змогу комплексного використання джерел, реконструкції моделей господарської діяльності, визначення тенденцій розвитку господарства і побуту в конкретному історико-культурному середовищі.

У дисертаційному дослідженні використані спеціальні історичні *методи* критики джерел, історичної реконструкції, класифікаційний (аналітично-типологічний). Особлива увага у процесі дослідження приділена методу етнографічного картографування, типологізації польових матеріалів. Діахронний і синхронний методи використано для вивчення тенденцій розвитку основних і допоміжних видів господарства, стадіальності у житлобудуванні, динаміки міграційних процесів. Особлива увага приділена

порівняльній характеристиці господарсько-побутових комплексів різних регіонів. Методи компаративістики, історико-типологічного порівняння дозволили визначити роль міжетнічних взаємин у полікультурному середовищі особливо Буджака і Нижнього Подунав'я, його вплив на формування специфіки традиційної культури українців.

Хронологічні межі дослідження визначаються другою половиною ХІХ ст. – першою половиною ХХ століття. Вибір нижньої дати пояснюється наступним. До середини ХІХ ст. припиняються активні міграційні процеси, початковий процес адаптації для частини населення завершився, на завершальній стадії знаходилось формування відповідної системи господарювання, культурно-побутового комплексу. Отже з середини ХІХ ст. стає можливим вивчення розвитку традиційної культури протягом наступних ста років – до середини ХХ ст., коли традиційна система господарювання і побут в умовах функціонування колгоспної системи поступово розчиняється.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Придністров'я в межах сучасної Одеської області і двох північних районів Молдови (історичне Побережжя), Середнього Потилігулля (Буго-Дністровське межиріччя), Нижнього Подунав'я в межах сучасної Одеської області і повіту Тульча в Румунії. Даний регіон представлений різноманітними природно-географічними зонами, в яких найбільш виразно простежується процес господарсько-побутової адаптації, формувалися особливості господарства і побуту.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

Здійснено вперше:

- сформовано джерельну базу дослідження культурно-побутового і господарського комплексів;
- введено у науковий обіг новий емпіричний матеріал, зібраний автором в 1993-2012 роках на Одещині, в Молдові та Румунії;
- на основі письмових, архівних і етнографічних матеріалів проведено

наукове узагальнення наслідків адаптації побуту і господарської діяльності українців південно-західного степу і Нижнього Подунав'я;

– розроблено і апробовано методику визначення локальних варіантів традиційної культури українців у регіоні;

– на основі запропонованої методики виокремлено Нижньодунайський варіант традиційної культури українців.

– реконструйовано системи хліборобства і моделі вівчарства;

– простежено розвиток і трансформацію основних і допоміжних видів господарської діяльності в особливих природних, культурно-історичних умовах;

– з'ясовано регіональну специфіку житла, настінного розпису, орнаментики килимових виробів і рушників.

Удосконалено:

– методику визначення локальних варіантів традиційної культури українців у регіоні;

Отримали подальший розвиток:

– питання методології вивчення взаємодії української традиції з традиціями населення сусідніх етнічних груп у формуванні регіональної специфіки житлово-побутових комплексів, господарства.

Практичне значення одержаних результатів Теоретико-методологічна база наукового дослідження теми адаптації традиційно-побутової культури доповнена розробками на конкретному матеріалі окремого регіону. Методологія дослідження процесу і наслідків господарсько-побутової адаптації може бути задіяною також і для вивчення особливостей трансформації інших сегментів традиційної культури, визначення варіативних її складових.

Матеріали дисертації суттєво доповнюють історію традиційного господарства степової зони у частині пізнання процесу трансформації

основних галузей господарства, реконструкції моделей традиційного вівчарства, народної агротехнології.

Основні наукові положення дисертаційного дослідження можуть бути використаними при написанні підручників та навчальних посібників з етнології, розробки програм і спеціальних курсів етнологічного профілю, методичних рекомендацій до державних програм підтримки, збереження і розвитку національної культури.

Апробація результатів дослідження. Положення та висновки дисертації заслуговувались і обговорювались на засіданнях кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова, на 40 міжнародних та всеукраїнських конференціях, зокрема: 2-й Інтернетічний форум Євросходу “Нижній Дунай”. (Ізмаїл, 2001); II Всесвітній форум українців. (Київ, 2001); Міжнародна наукова конференція «Українська діаспора і становлення України як суверенної держави. Взаємодія організацій української діаспори з органами влади» (Одеса, 2001); Засідання спільної міжакадемічної українсько-румунської комісії з питань археології, етнології і фольклористики. (Одеса, 2001); Міжнародний конгрес в Одесі „Археологія та етнологія Східної Європи: крок молоді у XXI століття” (Одеса, 2002); III Всеукраїнська наукова конференція „Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія та сучасність” (м. Кам’янець-Подільський, 2002); Україна, Румунія, Молдова: Історичні, політичні та культурні взаємини в контексті сучасних європейських процесів. (Чернівці, 2004); II міжнародна науково-практична конференція “Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє” (Одеса, 2004); Науково-практична краєзнавча конференція “Роль краєзнавства у державотворенні” (Одеса, 2004); Конференція, присвячена 140-річчю Одеського (Новоросійського) університету (Одеса, 2005); IV всесвітній конгрес українців. (Донецьк, 2005); Міжнародний симпозіум в м.Галац (Румунія) „Дунай – ріка європейської долі” (Галац, 2005); Друга

Міжнародна науково-теоретична конференція «Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі ХХ століття», присвяченої 150-річчю від дня народження Івана Франка. (м. Івано-Франківськ, 2006); III Міжнародна наукова конференція «Вікно у європейську науку», присвячена 140-річчю Р.Ф. Кайндля. (Чернівці, 2006); Міжнародній науковій конференції «Національна культура в контексті сучасних глобалізаційних процесів», присвяченій 85-річчю Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України. (Київ, 2006); Міжнародній науково-практичній конференції «Збереження культурної незалежності та сучасні тенденції в контексті прав національних меншин». (Одеса, 2007); IV Міжнародній науковій конференції «Кайндлівські читання». (Чернівці, 2007); VI Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 600-річчю першої історичної згадки про Чернівці. (Чернівці, 2007); Круглий стіл в інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України „Русинство Закарпаття – історико-етнографічні виміри та політичний контекст”. (Київ, 2007).; Наукова конференція „Народне мистецтво як цілісна система світобачення етносу”. (Київ, 2007); Міжнародна наукова конференція „Етнокультурні фактори національної ідентифікації населення українського Порубіжжя”. (Київ, 2007); Міжнародна наукова конференція „Нижньодунайський регіон в XV – XX ст.: історичні, етнічні та культурні трансформації”. (Одеса – Тульча (Румунія), 2008); Міжнародна науково-практична конференція „Розвиток етнокультури в умовах трансформаційних та глобалізаційних процесів”. (Київ, 2008); Міжнародний українсько-польський Круглий стіл „Спільна спадщина – спільна відповідальність”. (Краків, 2008); Науково-практична конференція «Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин: перспективи реалізації в Україні». (Одеса, 2008); Міжнародна наукова конференція, присвячена пам'яті П.П.Чубинського. (Київ, 2009); Міжнародний науковий семінар «Історія та культура Нижнього Подунав'я», (Галац-Тульча (Румунія),

2009); Міжнародна наукова конференція: «Актуальные проблемы археологии, этнологии и искусствоведения». (Кишинів (Молдова), 2009); Міжнародна наукова конференція “Традиційна культура в умовах глобалізації”, (Одеса, 2009); Міжнародна наукова конференція, присвячена 40-річчю заснування Національного музею народної архітектури та побуту України “Народна культура України: традиції і сучасність. (Київ, 2009); II Міжнародна наукова конференція «Слов’янські читання» (Ізмаїл, 2010 року); Міжнародна конференція «На кордонах цивілізацій. Ідентичність і відмінності в мешканців Бессарабії (1812 – до сьогодні)», (Галац (Румунія), 2010); VII Міжнародна наукова конференція «Кайндлівські читання», присвячена 145-річчю від дня народження Р.Ф.Кайндля, (Чернівці, 2011); Міжнародна наукова конференція, Одеські етнографічні читання: Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу», (Одеса, 2011); Міжнародна конференція «Традиційне і новаційне в рушниках українців Нижнього Подунав’я», (Галац, 2011); VIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 20-річчю незалежності України. (Чернівці, 2011); Всеукраїнська наукова конференція «Історія Степової України XVII-XX століття» на вшанування пам’яті професора Анатолія Васильовича Бойка. (Запоріжжя, 2011); Міжнародна наукова конференція «Сучасні художньо-мистецькі та етнокультурні процеси поліетнічного середовища України»: до 90-річчя ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, (Київ, 2011 р.); Міжнародна наукова конференція «Одеські етнографічні читання: Традиційна культура діаспори», (Одеса, 2012); «Історія малих міст України: місто Кодима Одеської області». Засідання бібліотечного клубу «Національні святині». Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека імені В.Г.Заболотного (Київ, 2012 р.).

Публікації. Основні результати дослідження опубліковані у 58 наукових працях – 9 монографіях, 1 – навчальному посібнику, 1 – альбомі, 37 наукових статтях, у тому числі 23 – у фахових виданнях, 10 матеріалах і тезах доповідей на наукових конференціях (214, 75 друк.арк., з яких 151, 84, друк.арк. –

авторські).

Особистий внесок здобувача у працях, надрукованих у співавторстві складає 60 відсотків.

Структура дисертаційної роботи зумовлена метою та завданнями дослідження і складається з переліку умовних скорочень, вступу, п'яти розділів (тринадцяти підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (449 позицій), додатків (схеми (1), таблиці (4), мапи (2), малюнки (17), фото (217): всього – 239). Основна частина роботи – 385 сторінок. Загальний обсяг дисертації – 520 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ.

ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Питання адаптації землеробів у степу розглядається не вперше. Про пристосування слов'ян до умов степової зони зі степовим населенням писали, зокрема, Максимов Е.В.¹, Сєдов В.В.², Козак Д.Н.³. Тему адаптації українців до степу розглядали Балушок В.Г.⁴, Бломквіст Є.Е.⁵ та інші. Але вивчення господарства і побуту українців південно-західної частини степової зони розпочалося порівняно пізно, до того ж, опосередковано.

1.1. Історія вивчення проблеми

Комплекс знань про українців степу формувався поступово. *Перший період*, який характеризується стійким інтересом до етнографії регіону, датується ХІХ – початком ХХ ст., хоча перші відомості про українців у Причорномор'ї з'являються значно раніше.

¹Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР [Текст] / Е.В. Максимов. - К., 1982. - 184 с.

² Сєдов В.В. Происхождение и ранняя история славян. [Текст] / В.В.Сєдов. - М.,1979. - 156 с.

³ Козак Д.Н. Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н.е - у I тис. н.е. [Текст] // Етнічна історія давньої України / [П. П. Толочко, Д. Н. Козак, В. Ю. Мурзін та ін.] НАНУ ; Ін-тут археології; - К., 2000. - С. 118-194.

⁴ Балушок В. Роль Степу в етнокультурній та етнічній історії українців. [Текст] / В. Балушок // Матеріали до української етнології.- Вип. 3(6).- К., 2003.- С.23-28.

⁵Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (поселения, жилища и хозяйственные строения) [Текст] / Е.Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник. - М., 1956. - С. 3-460.

Про те, що українці були одними з перших, хто заселив степ навколо Хаджибея, писав і В.Яковлев⁶. У публікаціях Г. Афанасьєва⁷ йдеться про склад населення за часів існування фортеці Ені-Дунья (1764), згадував він і українців.

Змістовні відомості про формування мережі поселень українців у Буго-Дністровському межиріччі знаходимо у А.Лебединцева⁸. Варті уваги документи про поселення, побут і господарську діяльність українців у південних районах степу⁹. Специфіку системи випасу і утримування овець вивчав М.Дерягін¹⁰. Про форми розвитку степового вівчарства у першій половині XIX ст. писав А.О.Скальковський¹¹.

Франц Павлович Де-Волян – один із розбудовників Одеси – після приєднання Буго-Дністровського межиріччя до Російської імперії зібрав різноманітні свідчення про край у кінці XVIII – на початку XIX ст., зокрема про етнічний склад населення, господарську діяльність, що для нас мають

⁶ Яковлев В. А. К истории заселения Хаджибея (1789-1795) : к столетию завоевания Хаджибея [Текст] / В. А. Яковлев. - Одесса, 1889. - С.53.

⁷ Афанасьев Г.А. История г.Одессы [Текст] / Г.А. Афанасьев // Одесские новости.- 1894.- 22 августа. - № 3047.

⁸ Лебединцев А.Г. Ханская Украина [Текст] / А.Г. Лебединцев // ЗООИД. - 1844.- Т.1.-С.2.

⁹ Яковлев В. А. К истории заселения Хаджибея (1789-1795). - 57, [1] с.; Яковлев В. Жалоба, поданная в 1791 году хозяевами двух хуторов на татарской балке (что близь Одессы) на руссаго офицера из Хаджибея и сопровождавших его сержанта, лекаря, солдат и матросов, уведших съ собою всех женщин изъ пяти дворов [Текст] / В. Яковлев // ЗООИД.- Т.XV. - Одесса, 1889. - С.681-682.

¹⁰ Дерягин Н. Н. О цыгайском овцеводстве в Бессарабии и торговле шерстью в России [Текст] / Н. Н. Дерягин // Исследование современного положения тонкорунного овцеводства юга России. - М., 1882. - С. 122-132.

¹¹ Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии : [в 2 ч.] [Текст] / А. А. Скальковский. - Одесса, 1853. - Ч. 2 : Хозяйственная статистика Новороссийского края. - [4], 552, III, [1] с.

особливе значення, оскільки йдеться про українців, їхню чисельність, господарство, взаємини з представниками інших національностей¹².

Високі темпи економічного освоєння степу викликали суспільний інтерес і розуміння необхідності використання комплексу джерел для аналізу процесів, що відбуваються, прогнозування майбутнього. Однією з таких узагальнюючих робіт є "Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния" А.Шмідта¹³. Дізнаємося про окремі види діяльності населення, специфіку степового господарства. І хоча об'єктом уваги автора є переважно поміщицькі господарства, знаходимо матеріали, що мають відношення і до традиційного господарства.

Перші спроби аналітичних узагальнень належать А.О. Скальковському. Він один з перших, хто звернув увагу на залежність господарської діяльності і побуту від впливу різноманітних чинників, навіть зробив спробу виокремлення певних типів господарства, вказуючи на їхню специфіку. Так, землеробство Новоросійського краю він поділяє на первісне (традиційне – В.К.) та раціональне, удосконалене¹⁴, з використанням сучасної, на той час, землеобробної техніки, збирання та переробки врожаю.

У традиційному господарстві дослідник виділяє п'ять видів, серед них – "малоросійське", ознакою якого є збереження привнесених у степ українськими козаками традиційних форм господарства, що майже не

¹² *Де-Волян Ф.П.* Топографическое описание провинции: Отчет о географическом и топографическом положении провинции Озу или Едисан, обычно называемой Очаковской степью, служащей пояснением к картам и планам, снятым по высочайшему указанию к началу 1792 г. [Текст] / Ф.П. Де-Волян // Наследие Ф.П. Де-Волана. Из истории порта, города, края. - Одесса, 2002. - С. 98-110.

¹³ *Шмидт А.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: В 2 ч. [Текст] / А. Шмидт. - СПб., 1863. - Херсонская губерния. - Ч. II. - 680 с.

¹⁴ *Скальковский А.А.* Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии...- С.13.

змінилися. Зауважує, що запорожці "запозичили в XV – XVI ст. лише дещо від своїх сусідів татар-ногайських"¹⁵.

Не залишалося осторонь народознавчої тематики і духовенство. Слід відзначити деякі повідомлення з елементами аналізу повсякдення, розвитку сільської громади. Показовою у цьому плані є публікація священника Г.Сорокіна про містечко Дмитрівку Олександрівського повіту Херсонської області¹⁶. Оскільки занотовані ним спостереження для нас важливі з точки зору пізнання і розуміння традиційно-побутової специфіки, що склалася на той час, зупинимося більш детально на кількох основних положеннях повідомлення.

Автор розглядає низку питань, пов'язаних з історією та етнографією. Для Г.Сорокіна це етносоціальна модель, яка реально існує і яку варто вивчати.

Те, що він описав як безпосередній спостерігач чи занотував з уст сучасників, стало надійним джерелом для вивчення розвитку культурно-побутових і міжетнічних процесів. Його цікавить не тільки сучасна конкретика, але й чинники, які впливали на розвиток культури – питання, важливі для розуміння процесу адаптації.

Історичні події, формування етнічного складу населення, міжетнічні стосунки та їхні наслідки Г.Сорокін аналізує, використовуючи різноманітні джерела, тому його висновки обґрунтовані і викликають довіру. Так, акцентується увага на особливостях формування етнічного складу громади із переселенців не тільки різних регіонів, але й різних національностей, на механізмі формування змішаного суспільства. Автор зауважує, що населення містечок складалося з переселенців різних національностей, і доводить, що цей фактор визначив специфіку розселення в межах поселення: зокрема

¹⁵ Там само.- С.14.

¹⁶ *Сорокин Г.* Местечко Дмитриевка (Александровского уезда Херсонской губернии) [Текст] / Г. Сорокин // ХЕВ. - 1891. - № 17. - С. 520-533; № 21 - С. 650-658; № 23. - С. 692-705.

українці і росіяни розселялися компактними групами, в межах яких могли проживати тільки представники однієї національності. Наведені приклади з інших поселень підтверджують існування у степовій зоні біетнічних чи багатоетнічних поселень з такою ж традицією розселення (вулиця чи кут, з відповідними назвами, що відображали часто місцевість чи поселення, звідки прибули переселенці) як характерне явище¹⁷.

Автора цікавило питання стійкості цієї традиції, її еволюції. Він її не спростовує, швидше навпаки: "На малоросійській стороні не зустрінеш садибу великороса, а на великоруській стороні не зустрінеш садибу малоросане зважаючи на те, що великороси і малороси 150 років живуть у Дмитрівці поряд один з одним"¹⁸. Територіальна компактність розселення зберігалась, нові родини облаштовували свої господарства на території української чи російської громади. За 23 роки служби батька автора священиком у Дмитрівці було всього три випадки одруження росіян-вдівців на українках, та й ті двоє жінок з трьох не змінили мову, одяг, звичаї¹⁹.

Дослідник оцінює стосунки українців і росіян як достатньо жорсткі: "Малороси і великороси один на одного не мали майже ніякого впливу і не намагаються навіть по господарській частині запозичувати одні від інших"²⁰.

З'ясування причини таких стосунків автор перед собою не ставив, хоча, судячи з тексту, шукав відповідь у порівнянні культури двох громад, аналізуючи звичаєве право українців і росіян, родинну обрядовість. Конкретними прикладами ілюстрував відмінності у обрядовості. Свідчення про господарство і побут скупі, але показові. Так, довідуємося, що механізм розподілу майна в українській родині при одруженні дітей, що діяв за звичаєвим правом, дізнаємось про маловідомі деталі стосунків у родині.

¹⁷ Сорокин Г. Местечко Дмитриевка // ХЕВ.- 1891.- №17.-С.526, 527.

¹⁸ Там само.-С.528.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

Зокрема, про те, що після одруження син міг залишатися в родині, поки не одружиться один з його менших братів. Але обзавестися своїм окремим господарством він мав обов'язково до одруження меншого²¹.

Детально описано принцип розподілу між синами батьківського майна. Воно розподілялось непропорційно. Найменше отримував старший, який одружувався першим і залишав майно для молодших, які також, одружившись, покидали батьківську хату. Менший син обов'язково залишався на "батьківщині", і не було випадку, щоб цей звичай порушувався²².

Більшість одружених не могли самостійно вести своє господарство і отримували від батька частку майна для ведення власного господарства – телицю і пару невеличких бичків, яких тільки через рік-два можна було використовувати як тяглову силу, 2-3 вівці, свиню чи пару поросят. Звісно, що землю молодому господарю обробляти було нічим, тому наймався він на різноманітні роботи, щоб заробити 40-50 рублів для покупки пари волів²³.

Не обходить автор і таких важливих етнографічних аспектів, які виявляються в описанні інтер'єру житла молодих господарів: 3-5 ікон, 2-3 дешеві картини, куплені на базарі за 10 копійок, стіл, лавка, скриня (придане молодій), 2-3 горщики, 3-4 миски, декілька ложок, одяг²⁴.

Вельми змістовні спостереження Т.І.Осадчого, що мають відношення до проблеми адаптації переселенців, трансформації традиційної культури, її стану в кінці XIX ст²⁵. Вони стосуються житла, господарської діяльності – землеробства і скотарства зокрема. Щоправда, Щербанівська волость

²¹ *Сорокин Г.* Местечко Дмитриевка // ХЕВ.- 1891.- №21.-С.653.

²² Там само.-С.654.

²³ Там само.-С.653.

²⁴ Там само.

²⁵ *Осадчий Т.И.* Щербановская волость Елиса-ветградского уезда Херсонской области. Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание [Текст] / Т.И. Осадчий. - Херсон, 1891.- 112 с.

знаходиться поза географічними межами нашого дослідження, але в зоні, природно-географічні характеристики якої не відрізняються від умов південно-західного степу, тому використання висновків автора цілком прийнятне і коректне.

Неоднорідний склад населення, а значить і народної культури визначили мету дослідження Т.І.Осадчого. Він не обмежився збиранням емпіричного матеріалу, а зосередив увагу на етнографічних відмінностях різних груп населення. Таким чином, він занотував існуючі на той час етнографічні реалії, важливі для нас як джерело вивчення стану і розвитку традиційної культури.

У другій половині XIX ст. інтерес до народної культури проявляли представники різних верств суспільства: державні чиновники, військові службовці, освітяни. Об'єктом уваги дописувачів стали релігійні свята, казки, легенди, повір'я, історія населених пунктів. На жаль, відомостей про господарство і побут обмаль. Статті описового характеру потрапляли на сторінки регіональних періодичних видань, таких як "Одеські новини", "Одеський вісник". Періодичне друкування на шпальтах часописів етнографічних матеріалів не тільки засвідчує існуючий на той час інтерес суспільства до народної минувшини. Газети стали своєрідним джерелом інформації, накопичення емпіричного матеріалу для вирішення широкого спектру історико-етнографічних проблем краю, збудником інтересу до студіювання традиційної культури. Часописи стали, зокрема для професора Новоросійського університету. О.І.Маркевича, одним із джерел етнографічних знань, тут він публікував свої народознавчі статті. Так, у його особистих архівах зберігаються вирізки з газет, якими він користувався для написання етнографічних розвідок. Хоча Олексій Іванович в історіографії більш відомий як історик, археограф²⁶, але і досить професійно орієнтувався в

²⁶ *Алексей Иванович Маркевич (1847-1903). Библиографический указатель. [Текст] - Одесса, 1997.- 151 с.; Хмарський В.М. Олексій Маркевич як*

етнографії. Уже в той час він наголошував на важливості розвитку регіональних етнографічних досліджень²⁷, чим і займався протягом тривалого періоду. М.І.Маркевич не єдиний на той час в Одесі, хто цікавився етнографічною спадщиною. Полікультура краю приваблювала представників інтелігенції.

Етнографічна спадщина О.І.Маркевича порівняно невелика, але достатньо вагома, особливо в контексті регіональних досліджень. Як етнограф – регіоналіста О.І.Маркевича знали за межами Одеси і Новоросійського краю. В кінці XIX на початку XX ст. його роботи вивчали, рецензували²⁸. Так, І.Я.Франко, оцінюючи роботу О.І.Маркевича "Очерк сказок, обращающихся среди одесского простонародия", відзначив фаховий підхід автора до систематизації 50 казок, записаних від одеських учнів, наголосив, водночас, що хоча казки й записані російською мовою, але мають домішки українських зворотів, та й тематично вони схожі більш до українських, ніж до московських²⁹. Крім сучасників, етнографічну спадщину О.І.Маркевича тривалий час не досліджували, хоча й згадували його як дослідника-народознавця³⁰. На основі матеріалів з архіву вченого, низки публікацій робимо висновок, що заслуговує на увагу його діяльність і як дослідника українського фольклору.

археограф (до постановки проблеми) [Текст] / В.М. Хмарський // ЗІФ.- Одеса, 1999.- Вип. 8. - С. 234-240.

²⁷ Труды XII археологического съезда в Харькове: [В 3т.]. / Под ред. П.С.Уваровой. - М., 1905.-С.290-292.

²⁸ *Маркевич А. И.* "Сказки, обращающиеся среди одесского простонародья" : рецензия [Текст] / А. И. Маркевич // Дневник X съезда русских естествоиспытателей и врачей в Киеве / изд. Распорядительным комитетом съезда; под. ред. Л. Л. Лунда. - Киев, 1898. - № 10. - С. 487.

²⁹ *Франко І.* Юбилейный сборник в честь Всеволода Федоровича Миллера, изданный его учениками и почитателями под редакцией И. А. Янчука : рецензия. - Львів, 1901 [Текст] / Франко І. // ЗНТШ. - Рік 10.-1901, кн. 5, т. 43. - С. 37

³⁰ *Синявська О.О.* Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність [Текст] / О.О. Синявська. - Одеса, 2003. - 116 с.

Народознавчі дослідження О.І.Маркевича припадають на другу половину XIX ст., коли етнографічні студіювання в Новоросійському краї помітно активізувалися, що сприяло накопиченню емпіричного матеріалу для вирішення широкого спектру історико-етнографічних проблем краю.

В кінці XIX – на початку XX ст. О.І. Маркевич, як дослідник народної культури українців, став найпомітнішою постаттю не тільки в Новоросійському університеті, а й за межами одеського регіону. Його здобутки в галузі етнографії – результат багатолітньої пошукової і збиральницької роботи. Він вводив до наукового обігу навіть невелику за обсягом інформацію (як то "Старинная свадебная запись"³¹), розуміючи її важливість як джерела. Джерельній базі дослідник приділяв особливу увагу. Інформацію він отримував навіть із епітафій (наприклад, із села Гурбинці Полтавської губернії, Прилуцького повіту) як джерела до вивчення історії роду, взаємин соціальних верств населення, як ілюстрації процесу втрати українцями етнічної ідентичності³².

У тій чи іншій формі О.І.Маркевича цікавила не тільки народна культура українців, яких, за існуючою на той час традицією називає малоросами, але й питання заселення південних регіонів, причини переселення українців у степову зону. Він стверджує, що процес колонізації українцями набув широкого розмаху тільки після приєднання Північного Причорномор'я до Російської імперії, оскільки Польща, на його думку, була неспроможною захистити інтереси українців або хоча б "...допомогти південній Русі організувати власний захист від татар"³³.

Незважаючи на твердження, що "малороси", "південноруський народ" і росіяни були раніше одним народом, ("...Великая и Малая Русь были одним

³¹ А.С. М-ч. Старинная свадебная запись [Текст] // КС. - 1897.- Т.9. - С.538.

³² Маркевич А. Образчик малорусских эпитафий XVIII в. [Текст] / Ал. Маркевич // КС. - июнь. - 1883. - Т.VI. - С.394.

³³ Маркевич А.И. Южная Россия при Петре Великом [Текст] / А.И. Маркевич // Одесский вестник.- 1891.-№ 70.

народом"³⁴), О.І.Маркевич фактично визнає культуру українців як культуру окремого народу і доводить це на прикладі народної поезії Одеси. Варто зауважити, що О.І.Маркевича цікавив не лише український фольклор, але й російський, та його доробок тут виразно мінімальний³⁵.

Фольклор дослідник розглядав чи не як єдине джерело вивчення особливостей і умов формування регіональної ментальності населення як на регіональному рівні (південь чи окремі його регіони), так і на локальному, наприклад, міста Одеси. Ґрунтовність підходу до вивчення проблем фольклору простежується в методологічних підходах дослідника. Першочерговим завданням для себе він вважав необхідність формування джерельної бази і приділяв цій справі особливу увагу. Збір фольклорного матеріалу – народних пісень, анекдотів, загадок, казок – був тривалим і плідним³⁶. О.І.Маркевич застосовував можливі для нього у той час форми й методи збору фольклорних матеріалів й користувався принаймні чотирма групами джерел інформації: відомостями від безпосереднього спілкування з респондентами, листуванням із кореспондентами, матеріалами із регіональних газет, публікаціями результатів експедиційних етнографічних досліджень, монографіями, статтями, надрукованими у визнаних на той час виданнях. Він занотовує імена та прізвища, професію і навіть соціальний стан носіїв інформації, оскільки вважав це важливим для розуміння процесу формування своєрідності місцевого фольклору. Аналізуючи одеський фольклор, О.І.Маркевич оперує вже існуючими у той час записами інших дослідників – факт, що засвідчує наявність інтересу одеської інтелігенції до фольклору, передусім українського, найбільш розповсюдженого на той час у місті. Зокрема, посилається на записані в Одесі на початку 1888 року А.С.Геккер і М.С.Гуковською низки українських народних пісень: "Сидить

³⁴ Там само.

³⁵ Держархів Одеської обл., ф.150, оп.1, спр.13.

³⁶ Держархів Одеської обл., ф.150, оп.1, спр.11; спр.12.

голуб на березі, голубка на вишні", "Та внадивсь журавель", "Ой спать мені не хочеться", "Діду мій, світе мій", "У сусіда хата біла", "Хилилися густі лози", "Підмовляла дівчина", "Чоловік сіє жито", "Ой у полі могила", "Дід рудий, баба руда", "Ой ти, дівчино, горда та пишна", "Ворскла річка невеличка", "Дівчино кохана, здорова була", "Ой вже чумака дочумакувався", "Болить моя головонька", "Повій вітре, в ту країну", "Ой в долині вітер віє", "Ой на горі ячмінь", "Лугом іду, коня веду".

Крім власних спостережень, записів, дослідник користувався послугами знайомих і незнайомих людей як в Одесі, так і далеко за її межами. Матеріали надходили як від окремих осіб, так і від колективів. В архіві О.І. Маркевича зберігаються листи з текстами народних пісень, надіслані на його адресу 1874 року із Санкт-Петербурга. Під однією з чумацьких пісень (передана в 1869 році) значиться підпис: "твір домовласника Тимофія Івановича Василенка"³⁷.

О.І.Маркевич розумів, що збагнути регіональну специфіку фольклору можливо лише через його порівняння з фольклором інших етнографічних областей, тому підтримував зв'язки з кореспондентами із західних, центральних, східних губерній України. Народні пісні, казки, притчі, загадки надсилались О.І.Маркевичу з Полтавщини, Катеринославщини, із хутора Лебедин Переяславського повіту, інших регіонів і населених пунктів України. Чимало з кореспондентів мали українські прізвища, серед них: Головка, Клименко, Гончаренко та інші.

Чи користувалися кореспонденти методичними вказівками й рекомендаціями на зразок етнографічних програм і чи ставив О.І.Маркевич перед ними такі завдання, ми не знаємо, однак у його архіві зберігається "Програма для збирання етнографічних свідчень"³⁸. Вона досить детальна й охоплює широкий спектр питань з господарства, матеріальної та духовної культури, побуту. Зокрема, передбачає дослідження антропологічних та

³⁷ Держархів Одеської обл., ф.150, оп.1, спр.11.

³⁸ Держархів Одеської обл., ф.150, оп.1, спр. 72.

психологічних особливостей населення. За цією програмою дослідники мали вивчати основні й допоміжні види господарської діяльності, фіксувати інформацію про повір'я й вірування, пов'язані з господарством, торгівлею. Особлива увага приділяється народним знанням, методам народного лікування. У вивченні побуту передбачено з'ясування звичаїв, розпланування поселень, осель, інтер'єру житла. Окремі розділи програми присвячені студіюванню традиційного одягу, національної кухні, засобів пересування, фольклору, однак мало уваги приділено родинній обрядовості.

Цікавили О.І.Маркевича й матеріали етнографічних експедицій, зокрема праці П.Чубинського, хоча вони й не мали безпосереднього відношення до Одеси чи одеського регіону.

Фольклор для О.І.Маркевича – важлива складова духовної культури, де відображені характер господарства і побуту, ментальність, морально-етичні принципи людини і суспільства. У фольклорі віддзеркалюються зміни у суспільстві, в концентрованій лаконічній формі передаються настрої соціальних верств. Мабуть, тому О.І.Маркевич досліджує не народні пісні про Одесу, а складені в Одесі народні пісні про місто. Олексій Іванович писав, що публікація статті "Одесса в народной поэзии"³⁹ "звернула на себе увагу одеських окраїн, чому я як автор дуже радий". Варто додати, що не тільки одеських околиць. Учений отримує листи з піснями про Одесу з віддалених регіонів. Але зауважує, що йому потрібні пісні, складені в Одесі, а "не де завгодно", тому що там "одеського колориту мало". Тобто, для О.І.Маркевича українська народна пісня, що складена в Одесі, є виразником ментальності українця-одесита, в характері якого, на його думку, поєднуються традиційні риси селянина-землероба і специфічна атмосфера непересічного міста, яким була Одеса, до якого він, зрештою, або пристосовується, або гине морально чи навіть фізично. Адаптація, як процес

³⁹ *Маркевич А.И.* Одесса в народной поэзии [Текст] / А.И. Маркевич // Одесские новости.- 1894.- № 3047.

тривалий, виявилася для багатьох переселенців складною й болісною, а то й трагічною, однак відбувалась вона в місті вільного життя, із перспективою достатку, (за умов реалізації власних можливостей). На цьому тлі й розвивався одеський фольклор з властивим лише йому колоритом.

Через народну поезію Одеси О.І.Маркевич намагався простежити еволюцію світогляду українського селянина, який перетворювався у міського мешканця, трансформацію народної традиційної культури. Тому, крім народної пісні, О.І.Маркевича цікавить і календарна обрядовість українців, якої в Одесі ще дотримувалися. Дослідник відстежує в народній поезії етнографічні особливості українців. Питання звичаєвого права, родинної обрядовості і навіть антропології у фольклорі не залишалися поза його увагою. Він спостерігав виконання різноманітних обрядів: "...бачив на вулицях одеських передмість перескакування через вогонь на Івана Купала". Хоча звичаї, обряди українців не були предметом дослідження О.І.Маркевича, деякі з них він прокоментував. Завдяки його зауваженням і роздумам ми дізнаємося про існування чи зникнення, на момент написання автором статті, певних обрядів і звичаїв, зафіксованих у народних піснях. Так, коментуючи слова "Созови, созови, наш отамане, весь дівочий кол", відзначає, що в молодіжних об'єднаннях такого звичаю ще дотримуються. Дізнаємося і про існування такої форми молодіжного дозвілля як досвітки ("та не пускай їх на досвітки подовгу гулять").

Особливу увагу О.І.Маркевич приділяє дослідженню через фольклор специфіки Одеси. Йдеться про специфіку господарської діяльності мешканців міста й передмістя (чумацтво, візникування, соледобування тощо), про долю селян, про соціальні верстви населення. В народних піснях Одеса представлена як місто, де можна сховатися від важкої селянської праці, розбагатіти або збанкрутувати, стати розбійником, загинути. Атмосфера вільності й розкутості одеситів і Одеси лаконічно і ємко, на думку

О.І.Маркевича, сформульована в прислів'ї "В Одесі хліб – білий, народ – смілий".

Отже, народну поезію Одеси кінця ХІХ ст. О.І.Маркевич показує в динаміці, як таку, що сформувалася на українській традиційній основі, але, розвиваючись під впливом специфічних умов, притаманних Одесі ХVІІІ – ХІХ століття, набула неповторної своєрідності й виразності⁴⁰.

Проте окремі розвідки, здійснені ученими Одеси, зокрема Новоросійського університету, не привели в ХІХ – на початку ХХ ст. до створення наукової школи етнографії або навіть появи більш менш узагальнюючих праць у цій області.

Деякі знання про регіональні особливості матеріальної культури, побуту, господарської діяльності українців південних і північних районів Бессарабії, наслідків українсько-молдавських взаємин, відображених у традиційній культурі двох етносів, містяться в історико-етнографічному дослідженні Л. Берга "Бессарабия. Страны – люди – хозяйство". До цієї роботи залучені матеріали і письмові джерела, відомі автору станом на 1907 рік, про розселення українців у Бессарабії. Не залишилися поза увагою дослідника питання регіональної ідентичності українців. Але навіть невеликий обсяг інформації разом зі світлинами доповнюють уявлення про господарсько-побутовий комплекс півдня і півночі Бессарабії.

Із зростанням інтересу до народознавчих студій у 1920-ті роки розпочався *другий період* накопичення народознавчих знань. Хоча Новоросійський університет був ліквідований, його освітні і дослідницькі функції в цей період виконував Інститут народної освіти. Особливо продуктивно в області досліджень народознавства працювала Одеська комісія краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук (1923-1930 рр.). У структурі

⁴⁰ Кушнір В.Г. Українці Одеси: до аналізу етнографічної спадщини О.І.Маркевича [Текст] / Кушнір В'ячеслав // ЗІФ.- Випуск 16. - Одеса, 2005.- С.29-34.

Комісії знаходилася і етнографо-лінгвістична секція, очолювана професором Р. М. Волковим, майбутнім першим деканом філологічного факультету, відновленого в Одеському університеті в 1937 р. (сам університет відкрився в 1934 р.). Окрім українознавчих досліджень, у цей період, завдяки ентузіазму вихованця Новоросійського університету С. І. Цветко, активно розроблялася болгарознавча проблематика⁴¹.

Тільки за період з 1 квітня 1924 до 31 грудня 1925 року прочитано 26 доповідей переважно фольклорно-етнографічного характеру⁴².

У 1920-ті роки Одеська комісія краєзнавства друкувала доповіді різноманітної тематики членів етнографічно-лінгвістичної секції⁴³ у Віснику Одеської комісії краєзнавства⁴⁴. Спеціальних розвідок господарсько-побутової культури вони не здійснювали, і лише у деяких записах фольклорних творів відображена регіональна специфіка, зокрема господарсько-побутова, мовна⁴⁵.

Маловідомим історіографічним джерелом є румунські публікації, написані у період перебування Буджака і Буго-Дністровського межиріччя у складі Румунії. Це твори історичного, історико-етнографічного та краєзнавчого характеру, присвячені вивченню історії і традиційної культури окремих сіл Буджака, у тому числі і українських. Однією з таких є *Monografia*

⁴¹ *Шабашов А. В.* Сергей Ильич Цветко: судьба и творческий путь этнолога и фольклориста болгарского населения Украины /А.В.Шабашов //Проблемы славяноведения. Сборник научных статей и материалов. Вып. 1. Брянск: БГПУ, 2000.-С.119-120.

⁴²*Волков Р.М.* Звіт про діяльність секції етнографічно-діалектологічної [Текст] / Р.М. Волков //Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. - Ч. 2-3. - Секція етнографічно-лінгвістична.-Одеса, 1925.-С. 2-4.

⁴³ *Волков Р.М.* Звіт про діяльність секції етнографічно-діалектологічної.-С. 2-4.

⁴⁴ Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. [Текст] Ч.2-3. - Секція етнографічно-лінгвістична. - Одеса, 1925.-106 с.

⁴⁵ *Юрківський Б.В.* Весільний обряд у селі Дуфінці на Одещині [Текст] / Б.В. Юрківський // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. - Ч. 2-3. - Секція етнографічно-лінгвістична. - Одеса, 1925. - С. 36-40.

satului Plâtârești județul Cetatea Albă ⁴⁶ (Монографія села Плахтіївка Білгород-Дністровського повіту).

Свідчення для монографії записували з кінця 1920-х років. Ймовірно, книгу готували до століття села Плахтіївка. Автори намагалися висвітлити комплекс різноманітних питань, починаючи з історії заселення, з'ясувати причини переселення плахтіївців, простежити динаміку етнічного складу тощо. Значна частина книги присвячена аналізу економічного розвитку, освіти, побуту селян.

Видання вміщує низку світлин господарсько-побутового характеру. Вони доповнюють уявлення про житлові і господарські будівлі, споруди громадського значення тощо. Дізнаємося і про місцеві особливості одягу кінця XIX – початку XX ст.

Розповіді респондентів особливо цінні, оскільки це свідчення першого покоління переселенців – засновників села і свідків перших років його історії. Дізнаємося про переселенців другої хвилі і третього підселення – біженців⁴⁷, про морально-етичні норми, яких дотримувались плахтіївці, про шлюб і сім'ю⁴⁸, поняття благопристойності і добробуту⁴⁹.

Чимало інформації у монографії про господарську діяльність, про землеробство і тваринництво, ремесла і промисли⁵⁰.

У 1920-ті роки етнографічні дослідження проводились і в Буго-Дністровському межиріччі. Влітку 1928 року (з 31 липня по 15 серпня) за дорученням історико-географічної комісії ВУАН Михайло Карачківський здійснив подорож по території Балтського повіту. За два тижні він побував у

⁴⁶ *Mircea I. Un sat din Budgeac (monografia satului Plâtârești județul Cetatea Albă) [Текст] / Ispir Mircea, Antohi Paniat. - Cetatea Albă, 1932. - p. 259-281.*

⁴⁷ *Ibid.*-P.263.

⁴⁸ *Ibid.*-P.264.

⁴⁹ *Ibid.*-P.262.

⁵⁰*Ibid.*-P.281.

22 населених пунктах⁵¹. Розпочав з м. Кодими, рухався лівим берегом р.Кодима – притоки Південного Бугу – до м. Балта, відвідуючи на своєму шляху села Будеї, Обжилу, Євтодію, Оленівку, Мирони. З Балти берегом іншої невеличкої безіменної річки попрямував на Сінне, Мошняги, Фернатію, зайшов до Березівки, що на лівому березі Кодими, дійшов до Олександрівки, Французького, повернув до Лабушни і берегом річки Молокіш дійшов до Дністра, відвідавши села Плоть, Гараба, Молокіш. Був у селах на лівому березі Дністра – Гидиримі, Вихватинцях, Зозулянах, Попенках і в м. Рибниці. Повертався до Кодими через села Красеньке, Іванівку, Семенівку, Круті⁵². Територія достатньо велика, в адміністративному плані нині входить до Балтського, Кодимського, Котовського районів Одеської області та Рибницького району Молдови. Порубіжний статус регіону визначив наукові пріоритети дослідника. М.Карачківського цікавила більше етнографія, ніж історія. Застосований ним маршрутний метод дослідження виявився достатньо ефективним. Зібрано чимало інформації з етнографічної специфіки краю. Основна увага приділялася з'ясуванню етнічного складу населення та його динаміки, особливостей матеріальної і духовної культури, побуту та господарської діяльності. Він описував планування поселень, походження назв, занотовував місцеві діалекти.

Михайло Карачківський розумів роль етнічних процесів у розвитку регіону, тому одним із його завдань стало вивчення динаміки етнічного складу. Для цього використовував доступні і достовірні джерела, зокрема архівні матеріали. Частина із них пропала під час II світової війни, тому деякі праці М.Карачківського особливо значимі, оскільки вміщують матеріали архівів, які зникли за різних обставин. Порівнюючи статистичні дані від

⁵¹ *Карачківський М.* Північно-Західна Балтщина (історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року) [Текст] / М. Карачківський // Історико-географічний збірник ВУАН. - К., 1929. - Т. 3. - С. 158-202.

⁵² Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського – далі: ІР НБУ, Ф.Х, од.зб.11635.

кінця XVIII століття чи 1800 року та станом на 1928 рік, простежує динаміку етнічного складу, історію заснування сіл представниками різних етносів. Дослідника цікавлять також питання облаштування побуту, господарська діяльність, ремесла і промисли зокрема.

Він критично ставиться до історіографії, ретельно аналізує публікації попередників, співставляє, порівнює, вносить правки, уточнення, тому його висновки викликають довіру.

Матеріали польових етнографічних досліджень, зберігаються у відділі рукописних фондів наукової бібліотеки Вернадського. Результати проведених розвідок видано друком⁵³. Це “Матеріали до історії міст на Поділлі в кінці XVIII в.”⁵⁴, “До історії Поділля поч. XIX в.”⁵⁵ Підсумкова його робота за результатами досліджень надрукована 1929 року⁵⁶. Частина матеріалів знаходиться в архівосховищах⁵⁷.

У 1924-1931 рр. в Одесі під егідою Комісії функціонував музей "Степової України"⁵⁸, колекція ткацьких виробів якого відображала як регіональні особливості, так і наслідки трансформації ткацтва українців у степовій зоні.

Дослідження традиційної культури українців, відновлені у 1920-х роках, не були продовжені через політичні репресії в 30-40 роки.

Під час *третього періоду* з другої половини 1940-х років і до кінця 1980-х етнографічні розвідки на Одещині епізодично проводились, зокрема науковцями Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР.

⁵³ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина ... – С. 158-202.

⁵⁴ ІР НБУ, Ф.Х, од.зб.11632.

⁵⁵ ІР НБУ, Ф.Х, од.зб.17441.

⁵⁶ Карачківський М. Північно – Західна Балтщина ... -С. 158-202.

⁵⁷ ІР НБУ, Ф.Х, од.зб.11632; од.зб.11635; од.зб. 17441.

⁵⁸ Мисечко А. І. До історії музею "Степова Україна" [Текст] / А.І. Мисечко, А.В. Шабашов //Софійські читання. Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції "Памятки національного заповідника "Софія Київська" та сучасні тенденції музейної науки".- К., 2007.- С.332-338.

Польові матеріали висвітлюють стан основних складових традиційно-побутової культури, господарства і побуту зокрема. Слід відзначити проведення у 1949 році першого на Одещині комплексного вивчення традиційної культури у Березівському районі, у подальшому – і в інших районах області⁵⁹. Результати частково відображені в історіографії⁶⁰.

Опосередковано з темою адаптації пов'язані дослідження 60-х – 70-х років ХХ ст. І хоча етнологи та історики зосереджувались на вивченні інтернаціональних зв'язків, міжетнічній взаємодії у полікультурному середовищі, питання господарства і побуту не залишались осторонь уваги дослідників.

Господарство і побут російського населення через призму російсько-українських етнокультурних зв'язків у південних районах України у 1968 – 1969 роках вивчала Л.Н.Чижикова. Але інформації про господарство і побут українців обмаль. Дослідницею залучені лише окремі матеріали для порівняння з метою визначення спільного і відмінного у традиційних культурах українців і росіян⁶¹.

Традиційне житло північної частини Одеської області, межиріччя Дністра та Дунаю у 1980 – 1982 роках досліджував Гребінь І.Ф. Вивчаючи регіональну специфіку житла молдован, він дійшов висновку, що в кінці ХІХ

⁵⁹ Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України – далі: АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.10, спр.1292, 1299; ф.14, оп.5, спр.124, 179, 179а, 191, 192, 438, 448, 516; ф.14-к4, спр. 37, 39, 77, 241; ф.14, оп.5, спр.54-55; ф.14, оп.5, спр.78-85, 451, 454, 470; ф.14, оп.9, спр.15; 71; ф.14, оп.10, спр. 1513.

⁶⁰ *Гаврилюк Н.К.* Общее и особенное в семейной обрядности украинцев и молдаван [Текст] / Н.К. Гаврилюк, С.С. Курогло, Л.Д. Лоскутова // Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма. - К., 1987. - С. 319-341; *Наулко В.И.* Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк) [Текст] / В.И. Наулко. - К., 1975. - 274 с.

⁶¹ *Чижикова Л.Н.* Русско-украинские этнокультурные связи в южных районах Украины [Текст] / Чижикова Л.Н. // Культурно-бытовые процессы на юге Украины.- М.,1979.- С.12-73.

– на початку ХХ ст. типи жител українців і молдован в окремих місцевостях подібні за більшістю ознак. Відмінності стосувалися особливостей декоративно-художнього оформлення, переважання в інтер'єрі жител молдован виробів із льону або вовни та конопель, а також наявності незначної кількості хат з коморою та хлівом через сіни⁶². Дослідник визначає чинники, що зумовили регіональну специфіку планування житла: спосіб забудови садиби та поселення, матеріал і будівельна техніка – історичні, соціально-економічні, національні та місцеві традиції, природно-кліматичні умови⁶³. Щоправда, вказані тези автора не проілюстровані конкретними матеріалами.

Про спільне і відмінне у житлі українців та молдован йдеться і в монографії "Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма"⁶⁴. Специфіка еволюції народного житла відображена у комплексних дослідженнях українсько-молдавської етноконтактної території. Доведено, що традиційне житло на півночі Одещини за період від початку ХХ ст. до 60-х років трансформувалось, але не втратило традиційної для регіону своєрідності. Зміни стосувалися переважно системи опалювання, внутрішнього планування – головним чином, за рахунок зведення перегородок. На півдні житловий комплекс ускладнювався за рахунок групування і перегрупування будівель⁶⁵. Наголошується, що модифікації житла на Одещині пов'язані з еволюцією регіональної традиції. Вона супроводжувалась новаціями – відокремленням функцій кімнат для урочистостей і повсякдення. Щоправда, відсутність ілюстративного матеріалу дещо ускладнює розуміння деяких елементів, які потребують додаткових

⁶² Гребінь І.Ф. Традиційне народне житло молдавського населення України (кінець ХІХ - початок ХХ ст..) [Текст] / І.Ф.Гребінь // НТЕ.- № 4.- 1983.- С. 64.

⁶³ Там само.-С.65.

⁶⁴ Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма [Текст] / [Лидия Федоровна Артюх, Наталья Константиновна Гаврилюк, Тамара Николаевна Голенко и др.] - Кишинев, 1987.- 381 с.

⁶⁵ Там само.-С.108-109.

роз'яснень, але зміни у плануванні житла, внутрішнього простору описані достатньо повно і цілком відображають загальні тенденції еволюції традиційного житла в 50-60-ті роки ХХ ст. Натомість залишилося поза увагою питання впливу на житлобудування такого важливого чинника адаптації, як природне середовище.

Дослідники відзначають й таку виразну особливість традиційного житла, як декорування його стін розписом, наголошуючи, що традиція стінопису в українців була більш розвинутою, ніж у молдован⁶⁶.

Українсько-молдавські взаємини достатньо повно висвітлені, і зазначена тема не належить до числа малодосліджених, що і відображено в історіографії 1970-80-их років⁶⁷. Завдяки проведеному значному обсягу польових етнографічних досліджень в українських і молдавських селах України і Молдови визначено українсько-молдавську етнокультурну зону з існуванням

⁶⁶ Там само.-С.114.

⁶⁷ *Бостан Г.* Українсько-молдавські паралелі в старовинній та сучасній весільній обрядовості [Текст] / Г. Бостан // НТЕ.-1971.-№ 6. -С.24-28; *Бостан Г.К.* Украинско-молдавские фольклорные связи на Буковине (обрядовая поэзия): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филолог. наук / Г.К. Бостан. - К., 1971 - 24 с.; *Захарова Г.Н.* Современные украинско-молдавские межэтнические связи [Текст] / Г.Н. Захарова. - Киев, 1985. - 84 с.; *Зеленчук В.С.* Східнослов'янські риси у молдавській весільній обрядовості [Текст] / В.С. Зеленчук // НТЕ.-1959.-№ 3.-С57-65; *Зеленчук В.С.* Молдавско-украинские общности в традиционных обычаях и фольклоре семейной обрядности [Текст] / В.С. Зеленчук // Дружба народов, отраженная в фольклоре. - Кишинев, 1961.-С.74-90; *Зеленчук В.С.* Население Бессарабии и Поднестровья в XIX ст. (Этнические и социально-демографические процессы) [Текст] / В.С. Зеленчук. - Кишинев, 1979. - 287 с.; *Культурно-бытовые процессы на юге Украины* [Текст] / Отв. ред. Ю.В.Иванова.-Москва: Наука, 1979.-191 с.; *Наулко В.И.* Развитие межэтнических связей на Украине ...- К., 1975. - 274 с.; *Приходько М.* Житло українців у межиріччі Дністра та Дунаю [Текст] / М. Приходько // НТЕ.-1972.-№ 3. - С. 30-34; *Селівачов М.Р.* Сучасна народна образотворчість українсько-молдавського села [Текст] / М.Р. Селівачов // НТЕ.-1982.-№ 5 - С.69-76; *Орлов А.В.* Деякі аспекти сучасних українсько-молдавських зв'язків [Текст] / А.В.Орлов // НТЕ.-1984.- № 1- С.61-66; *Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма..*- 381 с.

у ній трьох підзон – північної, центральної і південної⁶⁸. До здобутків слід віднести й певні узагальнення щодо етнографічної характеристики кожної із трьох виокремлених підзон, глибину та інтенсивність українсько-молдавських взаємовпливів⁶⁹ насамперед у сфері календарної, родинної обрядовості, українського та молдавського фольклору етноконтактної зони. Разом з тим, найменш дослідженою залишається південна підзона, і першочерговим завданням у її вивченні є формування відповідної джерельної бази.

Етнукраїністика в Одесі і в Одеському державному університеті ім. І.І.Мечникова з 1930-х і практично до 1990-х років ХХ ст. не розвивалася. За вказаний період була написана і захищена одна кандидатська дисертація⁷⁰. Її автор Розуменко Ю.Г. опублікував низку статей з історії розвитку етнографії на півдні України в ХІХ – на початку ХХ ст., дослідив і проаналізував діяльність відділення етнографії "Русского географического общества", Одеського товариства історії і старожитностей, Новоросійського університету, роль у справі поширення етнографічних досліджень на Півдні України VI Археологічного з'їзду, що відбувся в Одесі 1884 року; роботу музеїв, окремих дослідників. І хоча Розуменко Ю.Г. зосереджував увагу на вивченні народної культури українців краю, він, опрацювавши маловідомі архівні матеріали,⁷¹ показав, що культура українців у зазначений період (щоправда, здебільшого лісостепової зони) не вивчалася народознавцями.

⁶⁸ Українско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма... - С.242.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ *Розуменко Ю.Г.* Этнографическое изучение населения юга Украины в ХІХ - начале ХХ века. [Текст] / Ю.Г.Розуменко: Автореф.канд.дисертации.- Минск, 1986.- 18 с.

⁷¹ *Розуменко Ю.Г.* Етнографічні джерела другої половини ХІХ ст. у фондах Одеського обласного державного архіва [Текст] / Ю.Г. Розуменко // НТЕ.- 1984.-№1.- С.29-33; *Розуменко Ю.Г.* Етнографічне вивчення Півдня України в

В університеті в радянський період етнографічні дослідження не належали до пріоритетних, але окремі питання етнографічної проблематики розглядалися в роботах А. Д. Бачинського, Н. І. Букатевича, Ю. О. Карпенка, П. Т. Маркушевського та ін. А.Д.Бачинський увів до наукового обігу низку біографій, які засвідчують не тільки факт присутності українців у тій чи іншій місцевості. Особливо цінними є відомості про умови і механізм переселення на південь України, інтенсивність міграції селян і міщан у межах степової зони півдня України, місця виходу переселенців – носіїв регіональних культур, чинники формування варіативності традиційно-побутової культури українців Буджака і причорноморської зони⁷².

Четвертий період етнографічних досліджень українців Одещини розпочинається з 90-х років ХХ ст. з відкриттям на історичному факультеті Одеського державного університету кафедри археології та етнології України. Насамперед завдяки масштабним польовим дослідженням зростають обсяги емпіричного матеріалу, збагачення джерельної бази відкриває нові можливості у вивченні традиційно-побутової культури населення цього полінаціонального краю. Щоправда, етнографія українців розглядається в контексті слов'янського населення. Але завдяки широкому спектру наукової проблематики, у науковий обіг вводиться новий матеріал, важливий для вивчення етнокультурного комплексу українців. Молоді науковці і не тільки Одеського державного університету, працюють над дослідженням колонізації краю, вивчають календарну обрядовість, народну медицину, традиційний одяг.

XIX ст. (На матеріалах архіву Географічного товариства СРСР) [Текст] / Ю.Г. Розуменко // НТЕ.- 1985.-№4.- С.37-39 та інші.

⁷² *Бачинський А.Д.* Січ Задунайська. 1775 - 1728. Історико-документальний нарис [Текст] / А.Д. Бачинський - Одеса, 1994.-124 с.; *Бачинський А.Д.* Джерело для вивчення соціально-економічних відносин і культурно-побутових особливостей задунайських запорожців [Текст] / А.Д. Бачинський // СП.- Вип.1. - Одеса, 1995.- С.53-65, інші.

Процес колонізації степу східнослов'янським населенням у своїх розвідках вивчає Л.С. Мельникова ⁷³ та визначає, зокрема, що українська колонізація, була провідною у заселенні та господарсько-культурному освоєнні краю⁷⁴.

Проблему адаптивно-новаційного опанування регіону зокрема українцями, розглядав О.А. Пригарін ⁷⁵. При цьому, одним з його основних

⁷³ Мельникова Л. С. Слов'яни на Дунаї в середині першого тисячоліття нашої ери [Текст] /Л.С. Мельникова //Українське Придунав'я: історичні парадигми буття і сучасність. Зб. наук, праць. - Вип. 2. - К., 1997. - С. 22 - 28.; Мельникова Л. С. Козаки у Північно - Західному Причорномор'ї (кінець XVIII - перша половина XIX ст.) [Текст] /Л.С. Мельникова // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матер. VI Всеукраїнських історичних читань). - Київ - Черкаси, 1997. - С.162 - 169; Мельникова Л. С. Адміністративно - політичний устрій Південної Бессарабії під гурецьким пануванням в XVI - XVIII ст. [Текст] /Л.С. Мельникова // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. - Вип. 3. - Ізмаїл, 1998,- С. 231 -238; Мельникова Л. С. З історії залюднення краю [Текст] /Л.С. Мельникова // Українське Придунав'я.- Кн.1.- Ізмаїл, 1998. - С. 81 - 110.

⁷⁴ Мельникова Л.С. Східнослов'янська колонізація Південної Бессарабії (V - перша половина XIX ст.). / Мельникова Люмила Семенівна: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 /Л.С.Мельникова.- Одеський державний університет ім.І.І.Мечникова.- Одеса, 1999.-19 с.

⁷⁵ Пригарин А.А. Комплекс организации пространства: поселение, усадьба, жилище [Текст] / А.А.Пригарин // Материальная культура восточнославянского населения Подунавья (с.Мирное Килийского района Одесской области): материалы и исследования. - Одесса, 1997. -С.6-34; Пригарин О.А. Традиційне житло українців Буджаку XIX - XX ст. (за матеріалами експедицій ОДУ) [Текст] / О.А. Пригарін // Національні та етносоціальні процеси в Україні: матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих науковців. - Чернівці, 1997. -С.93-98; Пригарин А.А. Обряды выбора места для строительства хаты у украинцев [Текст] / А.А.Пригарин // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы: материалы III Международной археологической конференции студентов и молодых ученых. - Одесса. 1995. - С.98- 100; Пригарин О.А. Написи на сволоках хат запорозьких козаків [Текст] / О.А. Пригарін // Регіональне та загальне в історії: Тези Міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І.Яворницького та 90-літтю ХІІІ Археологічного з'їзду. - Дніпропетровськ: Пороги, 1995. -С.137 - 139; Пригарин А.А. Развитие и типология народного жилища Степного Побужья XVIII - первой половины

завдань стало з'ясування відтворення етнічної специфіки культури представників слов'янських народів в регіоні, виявлення традиції у облаштуванні селянських садиб (структура, функціональне використання окремих частин, господарські споруди) слов'янського населення регіону на етнічному і ареальному рівнях, простеження тенденції в розвитку будівельного досвіду українського, російського і болгарського населення південно-західної України XIX – XX ст. в контексті збереження традицій та формування новаційних елементів.

Автор зазначає, що загальні тенденції в етнічних процесах та міжетнічні зв'язки вплинули на розвиток традиційно-побутової культури слов'янського населення регіону, і, зокрема – житлового комплексу, в якому простежуються і наслідки інтеграції (всередині кожної з етнічних груп, а також міжетнічної), і результати взаємної акультурації окремих елементів, і традицій з досвіду сусідних народів. Разом з тим, паралельний розгляд народної архітектури українського, російського та болгарського населення регіону показує, що кожна з етнічних груп зберігала етнічну виразність у житлі завдяки сталості традицій та формуванню іноваційного досвіду на ареальному та субетнічному рівнях, і яка виявлялась у конструктивно-технологічних рішеннях, функціональному використанні житлового простору⁷⁶. Автор довів, що структуру етнічної виразності житла обумовлює сталість архетипів (мета- і загальноетнічні рівні виразності) і пристосування

XX ст. [Текст] / А.А.Пригарин // Історія. Етнографія. Культура: нові дослідження. Тези I обласної наукової краєзнавчої конференції. - Миколаїв, 1995. -С.64-67.

⁷⁶ *Пригарин О.А.* Етнічна виразність житла слов'янського населення південно-західної України (XIX – XX ст.).[Текст] /Пригарин Олександр Анатолійович: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 /О.А.Пригарин.- НАН України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень.-К.,1998.- С.6.

традицій до умов життєдіяльності (субетнічні, регіональні і локальні рівні), взаємини з іншим етнокультурним досвідом⁷⁷.

Календарну обрядовість у 1990-х роках вивчала Т.В. Пригаріна⁷⁸. У своєму дисертаційному дослідженні «Традиційна календарна обрядовість слов'янського населення Південної Бессарабії та її трансформація протягом

⁷⁷ Там само.-С.13.

⁷⁸ *Пригаріна Т.В.* Функціонування традиції у святковій обрядодії (На матеріалах календарної обрядовості слов'янського населення Одещини). [Текст] /Т.В. Пригаріна - Одеса, 1999.-35 с.; *Пригаріна Т.В.* До питання трансформації обрядодії: проблеми збереження традицій [Текст] /Т.В. Пригаріна // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць,- Одеса: Астропринт, 1998.- Вип. 3-4.-С.100-104; *Пригаріна Т.В.* Обряды, связанные с дождем в весенне-летнем календарном цикле праздников украинцев, болгар и русских Одесщины. [Текст] /Т.В. Пригаріна //Археология и этнология Восточной Европы. Материалы и исследования: Сб. научных работ, посвященный 60-летию В.Н.Станко .-Одесса: Гермес, 1997 -С.327-335; *Пригаріна Т.В.* Функціонування традиції у святковій обрядодії [Текст] /Т.В. Пригаріна //Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць.- К.:Стилос, 1999. - 107-111; *Петрова Н.О.* Обрядодії Великого Посту. (за матеріалами етнологічних досліджень українського населення Одещини) / Н.О.Петрова, Т.В. Пригаріна //Записки історичного факультету. /ОДУ ім.І.І.Мечникова.-Вип.8. – Одеса, 1999.- С.94-103; *Пригаріна Т.В.* Связь праздника как общественного института с «доминирующей ценностью» социума [Текст] /Т.В. Пригаріна //Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць.- Одеса: Астропринт, 1999.-Вип.5.-С. 287-290; *Пригаріна Т.В.* Свято як один з чинників національної консолідації [Текст] /Т.В. Пригаріна // Українська національна ідея і учасність.-Одеса: Астропринт, 1999. - С. 216-221; *Пригаріна Т.В.* "Бабін ден" в календарній обрядовості болгар Південної Бессарабії. [Текст] /Т.В. Пригаріна // Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених.- К.:Соборна Україна, 1996.- С. 68-69; *Пригаріна Т.В.* Обряды вызывания дождя болгар Южной Бессарабии. [Текст] /Т.В. Пригаріна //Етнографічні дослідження населення України. Матеріали Першої Всеукраїнської конференції студентів та молодих вчених.- Одеса, 1996.- С. 62- 65; *Пригаріна Т.В.* Обрядовая сторона гадання в день Андрея Первозванного [Текст] /Т.В. Пригаріна //Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. Материалы 3-й международной археологической конференции студентов и молодых ученых.- Одесса, 1995.- С.106-109; *Пригаріна Т.В.* Трансформація обрядодії "колодка" протягом ХХ сторіччя. [Текст] /Т.В. Пригаріна //Етнічність в історії та культурі: Матеріали і дослідження.- Одеса: Гермес, 1998.-С. 142-145.

20-70-х років ХХ сторіччя» вона вивчала проблему трансформації календарно-святкових комплексів українського, російського й болгарського населення Південної Бессарабії. Емпіричний матеріал з українських сіл Михайлівка Саратського району, Білолісся Татарбунарського району, Першотравневе Ізмаїльського району, Шевченкове та Десантне Кілійського району Одеської області хоча і не охоплює весь регіон заселений українцями, але, принаймні відображає зміст календарної обрядовості українців одного з районів Буджака. Авторка не ставила перед собою мети вивчити увесь комплекс календарної обрядовості, а зосередила увагу лише на визначенні причин трансформації окремих структурних елементів обрядів протягом 20-70-х років ХХ сторіччя. Зокрема, вона дійшла висновку, що розбіжності між обрядовими діями різних слов'янських народів простежуються у плані-виразі, який містить зокрема три форми обрядових символів: а) вербальні (мовні); б) реальні (речові, предметні); в) акціональні (дійові). Обрядові символи, головне вербальні та реальні, є показниками етнічної виразності обрядових комплексів. Вона констатує, що зникнення елементів обрядовості протягом 50-70-х рр. ХХ ст., є наслідком у тому числі впливу процесів колективізації, розкуркулення, знищення церков, які зруйнували структуру життя сільської громади⁷⁹.

Обрядові аспекти народної лікувальної практики слов'янського населення південно-західної України вивчала Н.І. Серебрянникова⁸⁰, авторка

⁷⁹ Пригаріна Т.В. Традиційна календарна обрядовість слов'янського населення Південної Бессарабії та її трансформація протягом 20-70-х років ХХ сторіччя. [Текст] / Пригаріна Тетяна Вікторівна: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 /Т.В.Пригаріна.- Одеський державний університет ім..І.І.Мечникова- Одеса, 1999. -С.6.

⁸⁰ Серебрянникова Н.И. К вопросу о народной педиатрии: на полевых материалах Юго-Западной Украины [Текст] / Н.И.Серебрянникова // Археология та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Одеса, 2000. - С.387-392; Серебрянникова Н.І. Основні формули замовлянь в медичній обрядовій практиці: за матеріалами українського та російського

на матеріалах регіональних варіантів української, російської та болгарської культур, досліджено лікувальний обряд у контексті етнічних традицій та його знакових якостей. Авторка узагальнила джерела XIX - XX ст. про побутування медичних знань в традиційних культурах українців, росіян та болгар південно-західної України, ввела до наукового обігу нові емпіричні матеріали про розвиток лікувальних уявлень та практик серед слов'янського населення регіону протягом XX ст., розкрила регіональну самобутність та етнічну виразність народних лікувальних традицій Південно-Західної України, простежила закономірності формування комплексу народних медичних знань та роль обрядових аспектів у відтворенні лікувальних традицій. Відображені засоби і методи профілактики хвороб, світоглядні уявлення про їх етіологію, засоби лікування, практику народних цілителів.

Цікавими виявились спостереження про програмування у виконанні окремих обрядових дій, дотриманні заборон. Українці, росіяни та болгары для

населення Одещини [Текст] / Н.І.Серебряннікова // Записки історичного факультету /ОНУ ім.І.І.Мечникова.-Вип.11.–Одеса, 2001.-С.206-214; *Серебряннікова Н.І.* Етнографічні джерела з народної медицини Півдня України кінця XIX-XX століть [Текст] /Н.І.Серебряннікова // Записки історичного факультету /ОНУ ім.І.І.Мечникова.-Вип.12. – Одеса, 2002.-С.132-141; *Серебряннікова Н.І.* Профілактика захворювань у традиційній культурі східнослов'янського населення Одещини [Текст] / Н.І.Серебряннікова // Буковинський історико-етнографічний вісник. - Вип. 3. - Чернівці, 2001.- С. 96-97; *Серебряннікова Н.І.* Традиційні уявлення про уроки слов'янського населення Південно-Західної України [Текст] / Н.І.Серебряннікова // Народознавчі зошити. – 2001. - №3 (39). – С.508-511; *Серебряннікова Н.І.* Уявлення про пошесні хвороби: за матеріалами східнослов'янського населення Півдня України [Текст] / Н.І.Серебряннікова // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Вип. 3. – Одеса, 2002.- С.315-316; *Серебряннікова Н.І.* Матеріали по народной медицине украинцев и болгар Юго-Западной Украины первой половины XX века [Текст] / Н.І.Серебряннікова // Національні та етносоціальні процеси в Україні – Чернівці, 1997. – С.162-164; *Серебряннікова Н.І.* Деякі аспекти функціонування медичного ритуалу: на матеріалах слов'янського населення Півдня України [Текст] /Н.І.Серебряннікова // Славянські світ: міжетнічн्या адносіны на мяжы трэцяга тысячагоддзя – Брэст, 2002. – С.48-52.

профілактики застосовувались прийоми апотропеїчної та катартичної магії. Всі ці профілактичні дії побутують до сьогодні, але для деяких з них мотивації вже не виявлено.

Встановлено спільні, характерні для всіх трьох народів уявлення про демонічну природу хвороб. Виявлено також регіональну та локальну специфіку методів лікування, варіативність народних назв хвороб.

Важливий пласт знань зібрано про знахаря як людину, яка володіла не тільки практичними навичками в галузі медицини, а й сакральними знаннями, зберігала та передавала знання та уміння нащадкам.

Дотичною до теми адаптації виявлені особливості трансформації форм і методів лікування, впливу ідеологічних змін у суспільстві, процесів урбанізації, які призвели до десакралізації спеціальних медичних знань поступового зникнення знахарів (баби-повитухи, баби, костоправи інші), порушення традиції спадкоємства.

Не менш важливим визначення регіональної специфіки прийомів дійової символіки як то повертання до початкового стану (нове народження, звільнення від хвороби “навпаки”), відсилка хвороби до винуватця, прохання про здоров’я, адресовані потойбічному світу, знищення хвороби (спалювання, змивання, передавання, закопування, обрядове поховання, відокремлення від людини, розчленування, залякування, обмірювання, задобрювання чи годування, введення в оману чи приниження, захрещування, а головне простежено певні етнічні особливості. Так, у болгар не виявлено гендерних аспектів щодо лікування, що відображається й в ритуальній практиці, у росіян при лікуванні одним з найважливіших місць була лазня, тоді, як українці лікували в печі чи біля неї, болгар виключно біля печі (згодом болгар запозичили методи лікування у українців).

Відзначено Н.І.Серебряніковою важливе для нас питання наслідків міжкультурної взаємодії. Полікультурне середовище сприяло розмиванню деяких елементів етнокультур, що відбилось й на лікувальній обрядовій

практиці. Запозичувались окремі частини лікувального обряду чи в цілому. Нехарактерний для болгар звичай лікування уроків перейшов до них від росіян та українців, відбулася уніфікація деяких лікувальних обрядових комплексів характерних для українців, росіян та болгар. Вони проводяться однаковими методами з ідентичним речовим наповненням⁸¹.

Традиційний одяг слов'янського населення, насамперед болгар і українців Одещини досліджувала Т.А. Агафонова⁸². Вона простежила еволюцію українського і болгарського костюмів у ХІХ – першій половині ХХ ст., з'ясувала роль міжетнічних взаємовпливів у формуванні традицій народного костюма, простежила трансформацію народного костюму.

⁸¹ *Серебряннікова Н.І.* Обрядові аспекти народної лікувальної практики слов'янського населення південно-західної України [Текст] /Серебряннікова Наталія Іванівна: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Н.І. Серебряннікова. - НАН України. Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського. — К., 2004. — С. 5, 19-20.

⁸² *Агафонова Т.А.* Було в свадєбних обрядах болгар Южної Бессарабії [Текст] / Т.А.Агафонова // Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования. - Одесса, 1997. - С.316-320; *Агафонова Т.А.* Одежда украинского населения Юго-Западной Украины ХІХ-начала ХХ века [Текст] / Т.А.Агафонова // Записки історичного факультету. /ОДУ ім.І.І.Мечникова.- Вип.5.- Одеса, 1997. - С. 44-50; *Агафонова Т.А.* Некоторые аспекты функционирования традиционного костюма в похоронной обрядности населения Юго-Западной Украины конца ХІХ – начала ХХ века [Текст] / Т.А.Агафонова //Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції. Херсон, 1997 – С.286-289; *Агафонова Т.А.* Некоторые аспекты функционирования одежды в семейной обрядности украинцев Юго-Западной Украины ХІХ – первой половины ХХ века [Текст] / Т.А.Агафонова //Національні та етносоціальні процеси в Україні. Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих науковців. Чернівці, 1997.- С.125-128; *Агафонова Т.А.* Традиционная одежда [Текст] / Т.А.Агафонова // Матеріальна культура восточнославянского населения Подунавья (с.Мирное Килийского района Одесской области): материалы и исследования. - Одесса, 1997. - С.45-50; *Агафонова Т.А.* Одежда украинцев в свадєбной обрядности (конец ХІХ – первая половина ХХ века) [Текст] / Т.А.Агафонова //Археология та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження: Том 3: збірка наукових праць.-Одеса, 2002.-С.269-271.

Їй вдалося вивчити достатньо репрезентативну колекцію, на основі якої з'ясувати особливості крою, повсякденного, святкового і обрядового одягу українців і болгар, визначити характер еволюції традиційного строю українців на протязі XIX – першої половини XX ст., довести, що у XIX – першій половині XX ст. українці і болгар створили та розвивали свій самобутній комплекс одягу, пов'язаний з традиціями попередніх місць їх мешкання. Дослідниця простежила процес уніфікації традиційного одягу в межах регіону. - одяг українців і болгар південно-західної України зазнав значного впливу міської культури, що зумовило основний напрямок його розвитку у першій половині XX ст. Важливо виокремити прикметну деталь. Незважаючи на уніфікацію, одяг українців і болгар ще до середини XX ст. продовжував виконувати функції етнічного маркера. Одяг українців був близьким до одягу інших історико-етнографічних районів України, етнічних груп Півдня України⁸³.

Чинник полікультурного Півдня вплинув на формулювання першочергових для студіювання тем, як і в 1970-1980-х роках, міжетнічні взаємини і їхнє відображення в традиційній культурі, не втратили популярності. Але з початку 1990-х років окремим об'єктом, насамперед польової етнографії, стають українці. Цілеспрямовано досліджуються окремі теми, зокрема традиційне весілля українців⁸⁴. У 2004 році з'явилося перше

⁸³ *Агафонова Т.А.* Традиційний одяг українців і болгар Південно-Західної України (XIX – перша половина XX ст.) [Текст] /Агафонова Тетяна Ананіївна: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Т.А.Агафонова - НАН України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень.— К., 1998. — С.4-5, 15-16.

⁸⁴ *Петрова Н.О.* Сватання як складова частина передвесільного циклу обрядів українського весілля (за матеріалами етнографічних досліджень Одещини) [Текст] /Н.О. Петрова //Етнографічні дослідження населення України (Матеріали першої Всеукраїнської етнологічної конференції студентів та молодих вчених, лютий 1996 рік).-Одеса, 1996.-С.53-55; *Петрова Н.О.* Дошлюбне спілкування молоді: вечорниці (за матеріалами етнографічних досліджень Одещини) [Текст] /Н.О. Петрова //Матеріали Міжнародної

наукової конференції “Відродження української державності: проблеми історії та культури”. Частина 1. Одеса, 13-16 травня 1996 р. – Одеса, 1996.- С.254; *Петрова Н.О.* Деякі аспекти українського передвесільного циклу обрядів за етнографічними дослідженнями на Одещині (спроба реконструкції) [Текст] /Н.О. Петрова //Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. Київ, Україна, 14-16 травня 1996 р. – Київ, 1996.-С.62-64; *Петрова Н.О.* Деякі форми дошлюбного спілкування молоді в традиційному українському суспільстві: вечорниці (за матеріалами етнографічних досліджень Одещини) [Текст] /Н.О. Петрова //Сучасна етнокультурна та етнополітична ситуація на Півдні України і актуальні проблеми державного управління. Матеріали регіональної науково-практичної конференції. Одеса 10-11 грудня 1996 р. – Одеса, 1996.-С.20-21; *Петрова Н.О.* Деякі аспекти вивчення весільного фольклору Одещини (за матеріалами етнографічних досліджень українського та російського населення) [Текст] /Н.О. Петрова //Друга Всеукраїнська науково-практична конференція молодих науковців “Національні та етносоціальні процеси в Україні”. Матеріали.-Чернівці, 1997.-С.169-173; *Петрова Н.О.* Весільні пісні Буджака (за матеріалами етнографічних досліджень українського та російського населення Одещини) [Текст] /Н.О. Петрова //Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Наукові доповіді. Міжнародна науково-методична конференція. Частина друга. Херсон, 1997.- С.244-247; *Петрова Н.О.* Обряди передвесільного циклу: за матеріалами етнографічних досліджень українського населення Одещини [Текст] /Н.О. Петрова //Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования.-Одесса, 1997.-С.335-343; *Петрова Н.О.* Традиційні форми дошлюбного спілкування молоді (за матеріалами етнографічних досліджень Одещини) [Текст] /Н.О. Петрова //Записки історичного факультету /ОДУ ім.І.І.Мечникова.- Випуск 4.- Одеса, 1997. - С.37-41; *Петрова Н.О.* Міжетнічні взаємовпливи російсько-українського населення Буджака в середині - другій половині ХХ ст. (за матеріалами етнографічних досліджень весільного фольклору) [Текст] /Н.О. Петрова //Записки історичного факультету /ОДУ ім.І.І.Мечникова.- Вип.5.-Одеса, 1997. - С. 50-58; *Петрова Н.О.* Коровайні обряди в передшлюбних дійствах українського весілля Одещини [Текст] /Н.О. Петрова //Етнічність в історії та культурі: матеріали і дослідження. Третя Міжнародна етнологічна конференція студентів та молодих вчених. -Одеса, 1998.-С.126-129; *Петрова Н.О.* Деякі передшлюбні дійства українського весілля Одещини (коровайні обряди, запросини, дівич-вечір) [Текст] /Н.О. Петрова //Записки історичного факультету /ОДУ ім.І.І.Мечникова.- Вип.7.-Одеса, 1998.-С.25-34; *Петрова Н.А.* Добрачне общение молодежи: джок [Текст] /Н.А. Петрова //Україна і Болгарія: віхи історичної дружби (матеріали конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іга). Одеса, 29-31 жовтня 1998 року.-

дисертаційне дослідження Н.О.Петрової «Українська традиційна весільна обрядовість Одещини (20-80-ті рр. ХХ ст.)». На основі широкої джерельної бази, сформованої із зібрань польових досліджень, відтворено структуру дошлюбного спілкування молоді, весілля українців як систему шлюбних обрядодій, доповнено матеріали про семантику і символіку весільних обрядів, простежено особливості розвитку весільної обрядовості, визначено їх регіональні особливості.

Це є перше комплексне дослідження традиційної системи дошлюбного спілкування молоді та весільної обрядовості українців різних територіальних зон Одещини. Саме комплексне, оскільки вперше простежено зміни, які

Одеса, 1999.-С.268-272; *Петрова Н.О.* Традиційні ігри та розваги в дошлюбному спілкуванні українців і росіян Одещини [Текст] /Н.О. Петрова //Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян. Збірник наукових праць.- Київ, 1999.-С.102-107; *Петрова Н.О.* Деякі аспекти вивчення коровайних обрядів в українському весіллі Одещини [Текст] /Н.О. Петрова //Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 8. Проблеми вивчення та відтворення історико-культурної спадщини.- Київ: Рідний край, 1999.-С.163-168; *Петрова Н.О.* Обрядодії Великого Посту.- С.94-103; *Петрова Н.О.* Дошлюбне спілкування: ігри та розваги українців та росіян Одещини [Текст] /Н.О. Петрова //Записки історичного факультету /ОДУ ім.І.І.Мечникова.-Вип.9.–Одеса, 1999.-С.51-56; *Петрова Н.О.* Традиційна система спілкування та звичаєво-обрядові норми підготовки молоді до шлюбу (за матеріалами українського населення Одещини) [Текст] /Н.О. Петрова //Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. Збірка наукових робіт, присвячена 135-річчю Одеського державного університету ім.І.І.Мечникова.-Одеса, 2000.-С.145-154; Побут та культура населення Степової України: програма для збору польового етнографічного матеріалу. /[Прігарін О.А., Агафонова Т.А., Петрова Н.О., Тхоржевська Т.В. та ін.]-Вип.1. –Одеса, 2000.-66 с.; *Кушнір В.Г.* Весільна обрядовість українців південно – західної України: порівняльний аналіз [Текст] / В.Г. Кушнір, Н.О. Петрова // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та південно – східної Волині: історія і сучасність.- Кам'янець-Подільський, 2002.- С.118 – 126; *Петрова Н.О.* Дошлюбне спілкування молоді в календарній обрядовості українців Одещини [Текст] / Н.О. Петрова, Т.В. Тхоржевська //Записки історичного факультету /ОНУ ім.І.І.Мечникова.-Вип.13.–Одеса, 2003.- С.37-42.

відбулися в структурі і змісті місцевої системи дошлюбного спілкування молоді у 20-х-80-х рр. ХХ ст. Доведено, що форми дошлюбного спілкування молоді, які, порівняно з весільними обрядами, зазнали більш суттєвих змін, але не втратили своєї значущості як інституту організації і проведення молодіжного дозвілля, підготовки молоді до шлюбу, а ті новаційні утворення, що з'явилися в процесі трансформації, формувались на традиційній основі. Структура і характер діяльності територіальних зібрань молоді, як вузьколокальних, так і локальних, не виходять за межі української традиції, хоча й носять регіональні чи запозичені назви, а зібрання за національною ознакою є особливістю багатонаціонального Буджака та сіл Подністров'я. Важливу роль серед розваг молоді відігравали ігри, особливо ті, що мали безпосереднє відношення до вибору пари. Саме вони, як і інші форми молодіжного дозвілля, надали можливість визначити і укріплювати морально-етичні і звичаєво-правові норми, які регламентували взаємини у молодіжному об'єднанні, стосунки молоді з сільською громадою.

Значна увага приділена Н.О. Петровою дослідженню варіативності весільного обряду. Визначено регіональні варіанти та властиві їм типові специфічні ознаки, з'ясовано розвиток весільної обрядовості в умовах міжкультурних контактів, визначені властиві їм загальноукраїнські та регіональні риси. Відмінності в обрядовості виокремлено переважно в деталях, насамперед у таких обрядах як договір, оглядини та заручини.

Чи не вперше один з найважливіших сегментів традиційної культури українців – весілля – розглядається не в контексті культури інших груп, а як унікальний обрядовий комплекс, який в умовах полікультурного середовища не втратив етнічної виразності. Петрова Н.О. спробувала довести, що фактор багатоетнічності, властивий степовій зоні півдня України, хоча і позначився на весільній обрядовості, особливо на півдні Одещини, однак розселення переселенців окремими поселеннями, ендогамні шлюби, недостатньо розвинутий механізм економічних зв'язків, особливо в ХІХ – на поч. ХХ ст.,

тривалий час сприяли збереженню не тільки загальноукраїнського традиційного культурного комплексу взагалі, але й тих варіантів українського весілля, які були принесені на Одещину з різних історико-етнографічних областей і регіонів України. Разом з тим, хоча це і не було її основним завданням, вона не оминула складного питання регіональної специфіки традиційного весілля українців, які, в процесі адаптації у полікультурному середовищі, створили унікальні варіанти цього родинного обряду. Достатньо зрозуміло сформульовані особливості представленого у Буджаку варіанту, який має найбільшу долю самобутніх рис українського весілля, а разом з запозиченнями утворює локально-регіональну специфіку весілля українців цього району. Натомість українці лісостепової зони Одещини продовжили традицію східно-подільського варіанту весілля, місцеву специфіку весільного обряду тут визначав молдавський компонент. Автор доводить ще одну важливу тезу - іншоетнічне оточення за останнє століття не мало такого впливу на шлюбну обрядовість українців, який спричинив би руйнівні для традиційної основи українського весілля процеси. Навіть в українсько-молдавських чи в україно-російських селах весілля українців не зазнало структурних змін, які можна було б пов'язувати з впливом весільної обрядовості росіян. Значно більше спільного фіксується у весільних обрядах українців і молдован (атрибути, компоненти ритуалів, терміни). Високий рівень взаємозапозичень пояснюється тривалими міжетнічними контактами, але в цілому, на переконання автора, весільна обрядовість українців Одещини в своїй основі є загальноукраїнською і не зазнала надмірного впливу культур сусіднього іншоетнічного населення⁸⁵.

⁸⁵ *Петрова Н.О.* Українська традиційна весільна обрядовість Одещини (20 - 80-ті рр. ХХ ст.) [Текст] / Петрова Наталія Олександрівна: дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Н.О. Петрова. –Одеський національний університет імені І.І.Мечникова. — Одеса, 2004. — 239 с.

З кінця 90-х років ХХ ст. стали можливими історико-етнографічні дослідження задунайських українців, зокрема румунської частини дельти Дунаю, де оселилися запорозькі козаки, до яких згодом приєдналися тисячі селян з України. Після більш ніж сторічної перерви, продовжене розпочате у 80-х роках ХІХ ст. Федором Вовком дослідження традиційної культури українців дельти Дунаю на території Румунії. Предметом досліджень стали, перш за все, ті компоненти традиційної культури, які недостатньо відображені в роботах Ф. Вовка: землеробство і тваринництво⁸⁶, ткацтво, житлобудування, календарна і сімейна обрядовість⁸⁷.

Вивчення традиційної культури етнічної групи українців у румунській частині дельти Дунаю актуалізувало нову наукову проблему – їхню адаптацію до природних умов степової і дельто-лиманної зон.

Українців Добруджі згадували державні чиновники, військові у контексті російсько-турецьких відносин. Однак ці відомості фактично не висвітлювали господарство й побут задунайських українців, їхньої традиційної культури загалом. Навіть на сьогоднішній день історіографія тамтешніх українців, зокрема у Задунайській Січі, нерозвинена. Це зазначав ще 1949 року відомий історик В.О.Голобуцький, але відтоді ситуація майже не змінилася. Причина цього вагома – відсутність архіву Задунайської Січі (а джерела в архівах Туреччини і Росії належно не вивчені). Такі праці останніх двох десятиліть, як монографія А.Д.Бачинського "Січ Задунайська"⁸⁸, двотомне видання "Історія українського козацтва"⁸⁹, "Українське козацтво у

⁸⁶ Кушнір В.Г. Особливості господарства добруджанських українців в Румунії [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.-Вип.12.-Одеса, 2002. - С.78-93.

⁸⁷ Кушнір В.Г. Українці за Дунаєм. [Текст] / В.Г. Кушнір - Одеса, 2002.- 138 с.

⁸⁸ Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775 – 1728. -124 с .

⁸⁹ Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. [Текст] [Відп. ред. В. Смолій] - К., 2006. - Т. І. - 800 с.; Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. [Текст] [Відп. ред. В. Смолій] - К., 2007.- Т. ІІ. - 724 с.

післякозацьку добу" О.Бачинської⁹⁰, дисертація С.Каюк "Задунайська Січ (1775-1828)"⁹¹, можна вважати лише початком ґрунтовних студіювань.

З етнографічними розвідками ситуація складніша. Лише наприкінці ХІХ ст. етнічну групу українців у північній Добруджі одним з перших почав досліджувати Ф. Вовк⁹². Перебуваючи певний час в українському середовищі, він мав змогу спостерігати побут громади, отримувати інформацію про Задунайську Січ безпосередньо від дітей і онуків козаків, внаслідок чого висловлював їхнє ставлення щодо минулого і сучасного. Саме з особистістю Ф. Вовка слід пов'язувати перший етап етнографічних досліджень українців за Дунаєм і безпосередньо в Дельті.

Особливу історико-етнографічну цінність мають три його роботи – "Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам)"⁹³, "Русские колонии в Добрудже"⁹⁴, "Українське рибальство в Добруджі"⁹⁵.

Історико-етнографічні розвідки Федора Вовка особливо цінні, адже вони дають досить повне уявлення про стан традиційної культури українців в останній третині ХІХ ст. за межами етнічної території.

⁹⁰ *Бачинська О.А.* Козацтво у "післякозацьку добу" української історії (кінець ХVІІІ - ХІХ ст.) [Текст] / О.А. Бачинська. - Одеса, 2009. - 251 с.

⁹¹ *Каюк С.М.* Задунайська Січ: [Текст] / Каюк Світлана Миколаївна: автореф. дис... канд. іст. наук.: 07.00.01. / С.М. Каюк. - Дніпропетровськ, 1999.-16 с.

⁹² *Кушнір В.* Українська ідентичність і українці Північної Добруджі у працях Федора Вовка. [Текст] / В'ячеслав Кушнір // Українознавство. - К., 2013- № 1 (46).- С. 136-139.

⁹³ *Кондратович Ф.* Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) [Текст] / Ф. Кондратович // КС. - 1883. - Т.1. - янв. - С.27-66; *Кондратович Ф.* Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) [Текст] / Ф. Кондратович // КС. - 1883. - Т.5. - февр. -С. 269-300; *Кондратович Ф.* Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) [Текст] / Ф. Кондратович // КС. - 1883. - Т.5.-апр.-С. 728-773.

⁹⁴ *Лупулеску І.* Русские колонии в Добрудже [Текст] / І. Лупулеску // КС. - 1889. - Т.24. - янв. - С.117-154; фев.-С.314-336; март.- С.658-703.

⁹⁵ *Вовк Ф.* Українське рибальство в Добруджі [Текст] / Ф.К. Вовк // Матеріали до укр.-рос. етнології / Наукове т-во імені Шевченка у Львові. - Львів, 1899. - Т.1. - С. 33-52.

До початку 1880-х років українці пройшли майже столітній період адаптації, в традиційній культурі з'являлися нові елементи, які невідомі історіографії, як і історія Задунайської Січі. "Усі історичні свідчення про Задунайську Січ обмежуються ... кількома вказівками на те, що вона постійно служила прихистком для втікачів від кріпосного права і рекрутчини українських селян... стосовно ж внутрішнього побуту ми не знаходимо ніяких свідчень у відомій нам історичній літературі"⁹⁶. Власне, брак інформації і викликав інтерес дослідника до Задунайської Січі. Та не тільки до історії українського козацтва за межами України, але й до історії тисяч селян, що переселилися в дельту Дунаю та північну частину Добруджі. Власне, питання традиційної культури для Ф.Вовка стали не менш актуальними, ніж питання історії, а окремим темам, наприклад, рибальству, присвячено спеціальну розвідку⁹⁷.

Ф.Вовка цікавили насамперед дві загальні проблеми: стан традиційної культури українців на чужині і, на що мало звертають увагу, – рівень української ідентичності переселенців. Для висвітлення зазначених проблем дослідник обрав відповідну методику. Безперечно, він мав можливість безпосередньо спостерігати за життєдіяльністю українців і, володіючи значним обсягом етнографічних знань, міг репрезентувати етнографічний комплекс без залучення додаткових джерел. Однак, він їх використав, а основним джерелом обрав свідчення респондентів. Імовірно Ф.Вовк вважав, що інформація від носіїв традиційної культури є більш повною, до того ж вони розповідали ще й про невідоме минуле. Дослідник не обмежувався публікацією емпіричного матеріалу. Він коментував розповіді, використовував різні джерела, акцентував увагу на ключових питаннях, які і сьогодні потребують більш повного і глибокого вивчення.

⁹⁶ Кондратович Ф. Задунайская Сеч. - 1883.-Т.1.- янв.-С.28.

⁹⁷ Вовк Хв. Українське рибальство у Добруджі... - С.33-52.

Одними з таких, наприклад, є питання міграції, вельми важливе для розуміння природи формування етнічної групи українців, або питання специфіки культури цього своєрідного регіону. Ф.Вовк з'ясував, що процес був двосторонній: українці переселялися за Дунай, але за виникнення негативних обставин – господарсько-побутових, соціальних тощо, якась частина поверталася до Російської імперії. Міграційний процес виявився тривалий – від 2-3-х до 11 років, як у випадку зі 120-літнім Ананієм Івановичем Коломійцем – основним його респондентом. Навіть запорожці переселялися групами впродовж багатьох років⁹⁸. Вони освоювали Дельту поступово, наприклад, із Сеймен входили переважно в Кілійське гирло 80-100 рибними заводами⁹⁹.

Слід додати, що інший характер мало переселення за Дунай українських селян. Залежно від умов, воно було короткочасним або розтягувалось на роки, коли переселенці, за різних обставин, могли залишатися впродовж кількох років на транзитних територіях, наприклад, у Буджаку. За таких умов окремі сегменти традиційної культури (господарство, побут) трансформуються ще до переселення за Дунай, де розпочинається наступний трансформаційний період. Ця інформація особливо важлива для визначення часу формування мережі українських поселень в Нижньому Подунав'ї і безпосередньо в Дельті, оскільки тільки громада поселення чи громада кількох поселень можуть бути суб'єктами міжкультурної взаємодії. Ф.Вовк мав намір з'ясувати час заснування поселень, але не вирішив цього завдання, оскільки цікавився насамперед питанням локалізації першої Задунайської Січі. А оскільки Січ є крупним поселенням, то у бесідах з респондентами він намагався отримати інформацію саме про такі поселення і дізнався, що у Дельті, принаймні у наступному десятилітті після 1775 року, таких не існувало, за винятком Кілії,

⁹⁸ Кондратович Ф. Задунайская Сеч...- С.42.

⁹⁹ Там само.-С.56-57.

Вилкового, Леті, Караорману, заселених старообрядцями¹⁰⁰. Натомість у плавнях існувало чимало рибальських стійбищ козаків¹⁰¹, на основі яких формувався український анклав у Дельті. Після 1812 року українці тут уже домінували.

Насамперед він з'ясував, що при можливості переселенці намагалися дотримуватися своїх вікових традицій в усіх сферах життєдіяльності. Але умови для різних сегментів традиційно-побутової культури були неоднакові.

Деякі слова Ананія Коломійця вказують на непросту для переселенців проблему – адаптацію до природних умов Дельти: "Не орали і не сіяли цілих три роки, їли "папору" і якісь "водяні горіхи"¹⁰². Тому основу харчування, особливо на початковому етапі, складали продукти рибальства та полювання.

Але прагнули оселитися все ж у степу, де є земля і можливість її обробляти¹⁰³. Ця обставина стала однією з основних щодо вибору місця для облаштування Січі у Верхньому Дунаві. Після 1813 року (перенесення Січі до Верхнього Дунавця) умови для розвитку традиційного побуту і хліборобства суттєво покращилися, особливо після виділення турецьким урядом значних земельних угідь для козаків¹⁰⁴.

Важливі свідчення зафіксовані дослідником про житло, яке він вважає важливою етнографічною ознакою, зауважуючи, що на той час воно нічим не відрізнялося від Придніпровського¹⁰⁵. На початку ХІХ ст. українці будували хату з чамуру – битої глини чи землі, змішаної з гноєм, соломною чи травою¹⁰⁶. Вкривали житло очеретом. Планування житла традиційне – хата+сіни+хата. У

¹⁰⁰ Там само.-С.51.

¹⁰¹ Там само.-С.52.

¹⁰² Там само.-С.56.

¹⁰³ Там само.-С.64.

¹⁰⁴ Кондратович Ф. Задунайская Сеч... - Т.5.-апр.-С.743.

¹⁰⁵ Дупулеску І. Русские колонии в Добрудже - Т.24. - февр. - С.325.

¹⁰⁶ Кондратович Ф. Задунайская Сеч - Т.5.-апр.-С.758.

сінях облаштовували пічку для приготування їжі влітку¹⁰⁷. Скриня, ікони, мисник, піч знаходилися на тих же місцях, що і в житлах в Україні¹⁰⁸.

Традиційною застав дослідник систему харчування і номенклатуру страв. Ранній сніданок, обід близько 9-ї ранку, полудник і вечеря. Із страв готували борщ з салом, м'ясом, інколи з солоною рибою, галушки, мамалигу¹⁰⁹.

Відзначено суттєві зміни в одязі, спричинені, зокрема, і особливостями місцевого клімату. А.Коломієць запевняв, що одяг козаків був напівтурецьким. Українці ще носили традиційні шапку, чоботи, широкі штани¹¹⁰ заправляли у халяви. Одягали капаран з верблюжого чи овечого сукна синього або чорного кольору, червоний пояс, сіру або чорну смушкову шапку. У 80-х роках ХІХ ст. носили жилети¹¹¹, рідкістю стала вишиванка¹¹². Та незважаючи на запозичення, дослідник доходить висновку, що одяг ще вирізнявся властивою українцям специфікою¹¹³.

Особливу увагу у розповідях А.Коломійця Ф.Вовк приділяє питанню освіти і просвітництва як важливої і значимої практики для усієї райї. Ймовірно, інтерес дослідника викликала фраза останнього задунайського запорожця про те, що "На Січі було мало неграмотних, а то більше письменними були"¹¹⁴. Такий стан освіченості громади у той час, звісно ж, не можна було обійти увагою. Це результат довготривалих системних колективних дій, що базуються насамперед на відповідних традиціях, свідчення функціонування організованої, усталеної системи життєдіяльності за межами етнічної території, в іншому природно-географічному і культурному середовищі. Важливо, що автор не скорочує розповідь

¹⁰⁷ Там само.- С.761.

¹⁰⁸ *Лукулеску І.* Русские колонии в Добрудже - Т.24. - февр. - С.327.

¹⁰⁹ *Кондратович Ф.* Задунайская Сеч... - Т.5.-апр.-С.762.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Там само.- С.763.

¹¹² *Лукулеску І.* Русские колонии в Добрудже - Т.24. - февр. - С.327.

¹¹³ Там само.- С.328.

¹¹⁴ *Кондратович Ф.* Задунайская Сеч - Т.5.-апр.- С.766.

А.Коломійця у цій частині, адже деталі сукупно формують достатньо зрозумілі уявлення по суті проблеми.

Порівняно високий рівень грамотності, обізнаності українців райї пояснюється підвищеним інтересом до історії українського народу, козацтва, переказів і народних пісень. За відсутності на Січі кобзарів і лірників носіями історичних знань і українського фольклору були окремі люди, – такі, як Іван Глухий¹¹⁵. Завдяки таким особистостям формувались історичні уявлення, передавалися наступним поколінням знання про минуле. Було серед переселенців і чимало таких, які володіли французькою, німецькою мовами, навчалися у гімназіях, семінаріях¹¹⁶. Ця категорія переселенців сприяла створенню атмосфери підвищеного інтересу до освіти і просвітництва.

Інтерес до знань підтверджується і наявністю січової бібліотеки. І хоча не вдалося встановити обсяг книжкового фонду, ймовірніше, він незначний, але факт отримання знань із бібліотечних книг не тільки на Січі, але і за її межами, наприклад, на рибних заводах, вказує, що читання не були епізодичними. Показово, що "читці" користувалися повагою, для них не шкодували пригощань і заохочень, як казав А.Коломійць: "відер п'ять вина було дадуть, аби читав"¹¹⁷.

Підтримкою "письменництва" на Січі займалися військові священики і писарі. Мали навіть школу, у якій навчалися діти райї і навіть дорослі¹¹⁸.

Загальний рівень освіченості, професійна майстерність судноводіння, знання географії Дельти забезпечували українцям роботу у престижних на той час сферах господарської діяльності, підвищували престиж української мови. Українці відігравали настільки важливу роль в дунайському судноплаванні і європейській Дунайській комісії, що "майже всі службовці

¹¹⁵ Кондратович Ф. Задунайская Сеч... - Т.5.-апр.-С.762.

¹¹⁶ Лупулеску І. Русские колонии в Добрудже... - С.320.

¹¹⁷ Кондратович Ф. Задунайская Сеч ...- С.765.

¹¹⁸ Там само.- С.766.

європейської Дунайської комісії – німці, французи, англійці ...зовсім не знають російської, говорять достатньо добре українською"¹¹⁹.

Ф.Вовк доходить важливого висновку – гуманітарна діяльність Дунавецької Січі слугувала важливою основою формування "своєрідної культури ... на ґрунті історичних народних традицій"¹²⁰, а відтак необхідною умовою підтримки української ідентичності, українців, яких у цьому краї називали руснаками¹²¹.

Щоправда, проблема збереження ідентичності перед українцями все ж стояла. Чимало новацій у господарстві і побуті не відповідали усталеним традиціям. Традиційна культура трансформувалася під дією низки чинників, зокрема природного середовища, в якому господарство і побут зазнали помітних корегувань.

Стійкість української ідентичності підтримувалася дотриманням традиційної обрядової практики, насамперед календарної і сімейної. "...Сімейні і громадські урочистості ... весільні обряди – все це здійснювалося з дотриманням старих українських обрядів..."¹²². Весільні чини, обрядові атрибути, структура весілля здійснюються за дотриманням традиційної обрядової практики.

Дослідник відзначає прикметну особливість і вказує, що найменше запозичень простежується саме в обрядовості українців і помітно більше їх у звичаях, побуті. Українці стали рідше знімати шапки у приміщенні, з'являються нові, не пов'язані з традиційними, форми дозвілля тощо¹²³.

Важливі суспільно значимі питання вирішувала сільська громада під керівництвом сільського старости¹²⁴, який виконував свої обов'язки за

¹¹⁹ Лупулеску І. Русские колонии в Добрудже... - Т.24. - февр. - С.325.

¹²⁰ Кондратович Ф. Задунайская Сеч ...- С.766.

¹²¹ Лупулеску І. Русские колонии в Добрудже ... -1889. - Т.24. - янв. - С.127.

¹²² Лупулеску І. Русские колонии в Добрудже - Т.24. - февр. - С.329.

¹²³ Там само.- С.329-330.

¹²⁴ Кондратович Ф. Задунайская Сеч ...- С.55.

звичаєвим правом, постановами місцевої адміністрації. Об'єднуючим фактором української громади, а відтак і чинником її консолідації – необхідної умови збереження ідентичності, була церква. Узгоджена взаємодія громади і церкви мала позитивні наслідки: священнослужителі обиралися прихожанами і знаходилися на утриманні сільських громад, ще дотримувались старого звичаю – обирати священика не із стану духовенства. Наприклад, о. Василій із Катирлезу був рибалкою¹²⁵. Тому Ф.Вовк і відзначає, що церковні справи відіграли якщо і не основну, то вельми вагомую роль у громадському житті українців як зв'язуючий елемент української громади¹²⁶.

Традиційна обрядовість і українське духовенство консолідували українську громаду, укріплювали українську ідентичність. Українська складова в полікультурному краї виявилася настільки значимою, що було "... в Тульчі дуже важко знайти... хто не говорив, або не розумів по-руснацьки"¹²⁷.

Другий етап вивчення традиційної культури почався з 1960-х років. Низка відомих науковців українського походження (Микола Павлюк, Іван Робчук, Іван Ребошапка, Корнелій Регуш, Василь Хорват, Микола Чередарик, Іван Лоб'юк, Юрій Чега, Леся й Олекса Горбач) студіювали українські говірки Сучавщини, Мараморщини та Банату і зокрема Добруджі¹²⁸. Хоча це були діалектологічні дослідження, однак вони мають і етнографічну цінність, адже носії української мови надали чимало інформації про традиційно-побутову культуру. Якщо Ф. Вовк у своїх публікаціях зафіксував стан народної культури у другій половині XIX ст., то респонденти 1960-х років репрезентували традиції першої половини XX ст. Записи про родинну й календарну обрядовість, народні вірування, господарство, знаряддя праці,

¹²⁵ *Луцулеску І.* Русские колонии в Добрудже ... Т.24. - март. - С.689-690.

¹²⁶ Там само.- С.691.

¹²⁷ Там само.- С.702.

¹²⁸ *Павлюк М.* Українські говори в Румунії. Діалектичні тексти [Текст] / М. Павлюк, І. Робчук.- Едмонтон - Львів - Нью-Йорк - Торонто, 2003. - 784 с.

побут дають чимало інформації для порівняльної характеристики регіональних етнокультурних комплексів, вивчення проблем, що не мають однозначного тлумачення.

Третій етап почався в 1990-х роках і здійснювався за двома напрямками – вивчення архівів і польові дослідження. З'явилися публікації архівних матеріалів, зокрема із фонду "Управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора", а саме справи "Про різного звання людей, що переселяються з-за кордону на мешкання в Бессарабію. 1816 – 1821 рр.". Ідеться про карантинні свідоцтва, заведені відповідними службами на задунайських запорожців, які переселялися на територію Російської імперії з Добруджі¹²⁹. У документах зафіксовано відомості про членів родини, майно, предмети побуту, знаряддя праці. Дізнаємося про одяг та його назви, ткацькі вироби, орнаментику рушників і килимів. З'явилася можливість простежити еволюцію ткацтва, знарядь для обробки землі, догляду за рослинами і збору врожаю. Перші публікації архівних документів довели перспективність їх використання у вивченні процесу еволюції традиційної культури українців Добруджі кінця ХІХ – початку ХХ ст. – періоду, культурні надбання якого вже неможливо досліджувати за свідченнями респондентів. У 1999 році в румунському місті Галаці відбувся І-й форум "Єврорегіону "Нижній Дунай". Цією подією розпочався черговий етап польових етнографічних розвідок. Головна його особливість – об'єднання зусиль громадських і державних установ України та Румунії (історичний факультет Одеського національного університету імені І.І.Мечникова, Одеська обласна державна адміністрація, Союз Українців Румунії). Завдяки такій співпраці досліджувалася традиційна обрядовість населення низки українських сіл дельти Дунаю і степової території. Особлива увага приділялась вивченню сегментів народної культури, що не мали належного висвітлення: планування поселень,

¹²⁹ *Бачинський А.Д.* Джерело для вивчення ...- С.53-65.

житлобудування, особливостей господарської діяльності, родинної обрядовості. Результати такої роботи частково опубліковані.

Слід виокремити фольклористичні та краєзнавчі розвідки В. Річка, який зібрав і видав сотні українських народних пісень різних жанрів. В україно- і румуномовних періодичних виданнях опубліковано чимало матеріалів з історії церковної архітектури, історії української діаспори в Добруджі¹³⁰, специфіки фольклору, структури та варіативності обрядовості українців Добруджі¹³¹.

1.2. Джерела

Основу джерельної бази дослідження складають матеріали польових етнографічних розвідок автора 1993 – 2012 років. Емпіричний матеріал репрезентує господарство, матеріальну й духовну культуру з українських

¹³⁰ Їхав козак за Дунай / [Текст] [Зібр. і впоряд. В. Річко] - Бухарест, 2005. - 386 с.; Ой Дунаю, Дунаю / [Текст] [Зібр. і впоряд. В. Річко] - Бухарест, 1980. - 128 с.

¹³¹ *Леснікова Г.В.* Регіональні особливості балад українців румунської Добруджі [Текст] / Г.В. Леснікова // НТЕ. - 2008. - Вип.6. - С. 111-114; *Леснікова Г.В.* Родинно-побутовий пісенний фольклор українців Добруджі [Текст] / Г.В. Леснікова // ЗІФ. - Вип.17. - С. 107-114; *Леснікова Г.В.* Народнопісенна традиція українців Нижнього Подунав'я: до постановки проблеми [Текст] / Г.В. Леснікова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету - Вип. 22. - 2008. - С. 256-261; *Петрова Н.О.* Українці Добруджі: до питання структури та варіативності передвесільного циклу обрядів [Текст] / Н.О.Петрова // Видатні науковці Чернівецького університету. Р.Ф.Кайндль. Матеріали V Міжнародної наукової конференції "Кайндлівські читання", 16-17 травня 2008 р. Частина 1.- Чернівці, 2008.- С.125-128; *Петрова Н.О.* Весілля українців Добруджі: до питання структури та варіативності [Текст] / Н.О.Петрова // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць.-вип.25 - Київ, 2008.- С.127-133; *Петрова А.О.* Україно-російські паралелі у весільній обрядовості (за матеріалами досліджень Нижнього Подунав'я) [Текст] / А.О. Петрова, Н.О. Петрова // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. - Випуск 3.-Одеса, 2009.-С.112-117.

поселень Одеської області (Андрієво-Іванівка, Антонюки, Байбузівка, Балта, Баштанівка, Баштанків, Березівка, Білоч (Молдова), Борисівка, Будеї, Великий Молокіш(Молдова), Верхній Дунавець (Румунія), Вилкове, Гараба (Молдова), Глибоке, Гольма, Десантне, Дмитрівка, Журовка, Загнітків, Іванівка (Молдова), Івашків, Ізмаїл, Ісаєве, Кам'янка (Молдова), Караорман (Румунія), Крیشان (Румунія), Кислиця, Кілія, Кодима, Красеньке (Молдова), Круті, Лабушна, Левадівка, Лиман, Лисогірка, Махмудія (Румунія), Миколаївка, Михайлівка, Мурігйол (Румунія), Настасіївка, Нерушай, Нижній Дунавець (Румунія), Новопетрівка, Одеса, Олександрівка, Оленівка, Осички, Перейма, Першотравневе, Петрівка, Писарівка, Плахтіївка, Плоть (Молдова), Подойма (Молдова), Познанка, Покровка, Полезне, Приморське, Пужайкове, Ракулове, Рашків (Молдова), Рєвовє, Райлянка, Скосарівка, Стрюкове, Сфінту Георге (Румунія). Татарбунари, Телиця, Трудове, Тульча (Румунія), Утконосівка, Шевченкове, Шершенці, Яківлівка).¹³² (Додаток А. 1. Населені пункти, в яких проводились дослідження).

¹³² *Кушнір В.Г.* Етнографічні дослідження в Південному Поділлі в 1994-1995 роках [Текст] / В.Г. Кушнір // Етнографія Півдня України.- Вип.І.-Одеса,1997.- С.3-18; *Кушнір В.Г.* Особливості житлових та господарських споруд Побужжя [Текст] / В.Г. Кушнір, П.І. Литвинов // Етнографія Півдня України.- Вип.І.-Одеса,1997.-С.19-23; *Кушнір В.Г.* Кам'яні хрести степу [Текст] / В.Г. Кушнір // Археология и этнология Восточной Европы.-Одесса,1996.-С.273-285; *Кушнір В.Г.* Багатонаціональна культура Одещини: проблеми дослідження [Текст] / В.Г. Кушнір // Конституція України та відродження культури національних меншин Одещини. Наук.практ. конф. (12-13 червня 1997 р.).- Одеса, 1998.- С.36-41; *Кушнір В.Г.* Козацький хрест [Текст] / В.Г. Кушнір // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії, конфліктності, проблеми та прогнози на порозі ХХІ ст. // Тези допов. науков.конф.-К., 1997.-С.422-423; *Кушнір В.Г.* "Козаки" і "райки" як субетнічні групи українського населення Буджака [Текст] / В.Г. Кушнір, О.А. Прігарін // Матеріали ІV міжнародного конгресу українців.- Одеса, 1999.-С.55-61; *Кушнір В.Г.* Дерев'яне житло села Баштанків [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.-Вип.11.-Одеса, 2001.- С.214-221; *Кушнір В.Г.* Пиріжнянський осередок керамічного ремесла [Текст] / В.Г. Кушнір // НЗ.- Вип 4.-Львів,2000. - С.-700-703; *Кушнір В.Г.* Особливості господарства

добруджанських українців в Румунії - С.78-93; *Кушнір В.Г.* Українці за Дунаєм. - Одеса, 2002.- 138 с.; *Кушнір В.Г.* До питання про особливості вишиваних і тканих виробів українців румунського Подунав'я [Текст] / В.Г. Кушнір, Т.С. Приходченко // Українці за Дунаєм.- Одеса, 2002.- С. 121 - 128; *Горбунов Ю.Є.* Про ікони задунайських українців [Текст] / Ю.Є. Горбунов, В.Г. Кушнір // Українці за Дунаєм.- Одеса, 2002.- С.128 - 137; *Кушнір В.Г.* Тип народної ікони в Південно - Східному Поділлі [Текст] / В.Г. Кушнір // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць.- Т.3.- Кам'янець - Подільський, 2003.- С.241 - 246; *Кушнір В.Г.* Традиційне ткацтво на Кодимщині [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.- Вип.13.-Одеса, 2003.- С.27 - 37; *Кушнір В.Г.* В. Культурно-побутові процеси на Одещині у ХІХ-ХХ ст. в дослідженнях кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова у 1999 – 2003 рр. [Текст] / В. Г. Кушнір, О. А. Прігарін, А. В. Шабашов // ЗІФ.- Вип.15.- Одеса, 2004.- С.528-539.*Кушнір В.Г.* Житлові і господарські споруди українців Кам'янського і Рибницького районів Молдови [Текст] / В.Г. Кушнір // Українці Придністров'я (Матеріали етнографічних досліджень) Вип.1.- Одеса, 2005. - С.6-22; *Кушнір В.Г.* Допоміжні види господарської діяльності українців Лівобережжя Дністра (Кам'янський і Рибницький райони Молдови) [Текст] / В.Г. Кушнір // Українці Придністров'я (Матеріали етнографічних досліджень) Вип.1.- Одеса, 2005.-С.23-40; *Кушнір В.Г.* Обрядова лірика українців Добруджі [Текст] / В'ячеслав Кушнір, Ганна Леснікова // Р.Ф.Кайндль. Нові етноісторичні виміри. Матеріали ІІ Міжнародного наукового семінару "Кайндлівські читання", 28-29 травня 2005 р.- Чернівці, 2005.- С.309-314; *Черняков І.Т.* Хрест з кириличним написом 1369 р. з села Тузла [Текст] / І.Т. Черняков, Е.Ю. Градун, В.Г. Кушнір // Праці центру пам'яткознавства.- Вип.9.- Київ, 2006.- С.151-178; *Кушнір В.Г.* Житло і господарські споруди крутянських євреїв [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.- Вип.17.- Одеса, 2006. -С.77-87; *Кушнір В.Г.* Динаміка чисельності молдован Балтщини в ХІХ - 20-х рр. ХХ ст. [Текст] / В.Г. Кушнір // Revista de etnologie culturologie.- Vol. 2.- Kishineu, 2007. - С.257-260; *Кушнір В.Г.* Традиційна культура українців Нижнього Подунав'я [Текст] / В.Г. Кушнір // Покликання служити науці і людям /Наукова збірка на пошану д.і.н., професора Георгія Кожолянка.- Чернівці, 2008.-С.186-191; *Кушнір В.Г.* Роль міграційного чинника у трансформації весільної обрядовості українців села Новоселівка [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.- Вип.19.- Одеса, 2008.- С.32-42; *Kuşnir V.G.* Ucrainenii de dincolo de Dunare.- [Текст] / V.G. Kuşnir .- Bucuresti, 2008. - 253 p.; *Kuşnir V.G.* The evolution trend of the Balta region moldavian population in 19th – 1920 s// [Текст] / V.G. Kuşnir //The annals of the universiti "Dunare de jos" of Galati - histori.- seria 19.-tom V.-2006.-p.209-215; *Кушнір В.Г.* Килимарство українців південного лісостепу і степової зони Буго-Дністровського межиріччя і Буджака [Текст] / В.Г. Кушнір // Етнічна історія народів Європи. Збірник

Збір інформації здійснювався методом безпосереднього спілкування з носіями інформації – жителями сіл. Використовувався метод біографічного опитування. Регіональна специфіка житла, господарської діяльності з'ясовувалась методом картографування. Метод спостереження використано

наукових праць.-вип.25 - Київ, 2008.- С.127-133; *Кушнір В.Г.* Традиційна весільна обрядовість українців Одещини (20-80-ті роки ХХ ст.). [Текст] / Кушнір Вячеслав Григорович, Петрова Наталія Олександрівна. - Одеса, 2008.- 256 с.; *Кушнір В.Г.* Нариси традиційної культури українців Одещини (Миколаївський р-н). [Текст] / В.Г. Кушнір, Н.О. Петрова, В.М. Поломарьов – Одеса СМІЛ, 2010.- 392 с.; *Кушнір В.Г.* У скорботних 1932-1933 роках. [Текст] / Кушнір В.Г., Петрова Н.О., Поломарьов В.М. - Одеса, 2008 - 298 с.; *Кушнір В.Г.* Особливості декорування традиційного житла українців Буго-Дністровського межиріччя і Буджака [Текст] / В.Г. Кушнір // НТЕ.- № 4.- 2011.- С.9-13; *Кушнір В.Г.* Українці Нижнього Подунав'я в Румунії [Текст] / В.Г. Кушнір // НТЕ.- № 6.-2010.- С.5-7; *Кушнір В.Г.* Землянка як тип житла: археологічна і етнографічна кореляції [Текст] / В.Г. Кушнір // Наука і освіта: крок у майбутнє. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції "Кайндлівські читання", присвяченої 145-річчю від дня народження Р.Ф. Кайндля. Чернівці, 29 квітня 2011 року. - Чернівці-Вижниця, 2011.-С.293-301; *Кушнір В.Г.* До питання про формування мережі українських поселень у степовій зоні Буго-Дністровського межиріччя [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.- Випуск 21. - Одеса, 2010.- С.23-33; *Кушнір В.Г.* Чинники трансформації календарної обрядовості українців Півдня Буджака і Степового Подністров'я [Текст] / Кушнір Вячеслав // Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу. Збірка наукових праць /Матеріали міжнародної наукової конференції "Одеські етнографічні читання".- Одеса, 2011.- С.223-228; *Кушнір В.Г.* Рушники українців Нижнього Подунав'я: традиції і інновації [Текст] / В.Г. Кушнір // Краєзнавство. - № 2.-2011.- С.282-289; *Kuşhnir V.G.* Ştergare din regaunea Dunării de Jos: tradiții și inovații/ [Текст] / V.G. Kuşhnir // La frontierele civilizatiilor. Basarabia în context geopolitik, economic, cultural si religios.- Galati, 2011.- p.455-463; *Кушнір В.Г.* Румунські "монографії" як історико - етнографічне джерело [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.-Випуск 20. - Одеса, 2009. - С.260-266; *Кушнір В.Г.* Формування регіональних груп українців Буджака, Нижнього Подунав'я та дельти Дунаю [Текст] / Кушнір Вячеслав // Традиційна культура діаспори. Збірка наукових праць. /Матеріали міжнародної наукової конференції "Одеські етнографічні читання".- Одеса, 2012.- С.270-280; *Kuşhnir V.G.* Ştergarul din regiunea dunării de jos. Editura muzeului de istorie Galați. [Альбом] / V.G. Kuşhnir - Galați, 2012.-141 p.

під час виконання громадою колективних дій у процесі будівництва житла, доїння і стрижки овець, ткання в домашніх умовах тощо.

Особлива увага приділялася респондентам, які володіли знаннями чи навичками ведення традиційного господарства, облаштування традиційного побуту. До цієї (першої) групи належать особи старшого покоління і 1930-х років народження, які спостерігали чи брали безпосередню участь у традиційному селянському житті. Респонденти від 1940-х років народження пам'ятають із розповідей старших лише окремі епізоди традиційної системи життєдіяльності, вони не стільки доповнюють джерельну базу, скільки володіють знаннями, важливими для з'ясування механізму трансформації традиційно-побутової культури.

Завдання польових досліджень формувались і корегувалася відповідно до специфіки регіону обстеження, типу поселення чи типу етнічного мікросередовища (монокультурного, бікультурного, полікультурного).

У монокультурних українських поселеннях основна увага зосереджувалася на вивченні тенденцій розвитку господарсько-побутової культури, традиційної практики у господарстві, житлобудуванні, облаштуванні побуту, виявленні компонентів культури населення сусідніх сіл.

В українсько-молдавських селах одним із основних визначено питання розвитку господарсько-побутового комплексу українців в умовах безпосереднього контакту з носіями інших традицій у межах конкретного села. Ця ж проблема актуальна і для сіл з полікультурним складом населення.

До групи письмових джерел відносяться опубліковані і неопубліковані матеріали: спогади і свідчення, звіти, статистичні відомості, публікації періодичних видань. Автори публікацій, особливо XIX ст., використовували спогади учасників військових кампаній, донесення розвідників, свідчення купців, мандрівників. Особливої уваги надавали працям насамперед

М.Броневського, Гильбера де Ланнуа¹³³, Г.Боплана¹³⁴, Е.Челебі¹³⁵, тобто насамперед тих, хто безпосередньо відвідував цей регіон і занотував побачене особисто, або отримав інформацію з доступних документів місцевого походження чи від місцевого населення.

Пріоритетними для дослідників того часу були питання історії заселення степу, а вивчення господарства і побуту українців не входило до першочергових завдань.

Першим, хто неодноразово згадував у своїх спогадах українців, був турецький мандрівник Евлія Челебі. Подорожуючи Північним і Північно-Західним Причорномор'ям в середині XVII ст., він вказує на постійну присутність українців у Нижньому Придністров'ї і в районі Хаджибея. І хоча Е.Челебі не згадує про господарську діяльність і побут козаків, але зрозуміло, що українці, перебуваючи в степу, знали господарсько-побутову систему турецько-ногайського населення, молдован і могли, при потребі, використовувати їхні знання і досвід. Як уважного спостерігача і акуратного хроніста, Челебі цікавили, передовсім, питання про безпеку і могутність його держави: кількість фортець і їхній стан, шляхи сполучення, дії місцевої адміністрації та окремих чиновників. Ці питання перебували на першому плані, всі інші, у тому числі і народознавчого характеру, були другорядними. Перед Челебі не стояло завдання етнографічного опису північних володінь імперії, але навіть побіжні його зауваження і спостереження складають

¹³³ Путешествие Гильбера де Ланнуа по Южной России в 1421 году [Текст] / пер. Ф. К. Бруна. - Одесса, 1852. - 33 с.

¹³⁴ Описание Украины от пределов Московии до границ Трансильвании, составленное Гийомом Левассером-де-Бопланом [Електронний ресурс] / Гийом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России / пер. В.Г.Ляскоронского со второго французского издания 1660 года. - К., 1901. - Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Boplan/text1>.

¹³⁵ *Евлія Челебі*. Книга подорожі. Північне Причорномор'я [Текст] / Челебі Евлія. - Одеса, 1997 - 84 с.

загальні уявлення про побут та господарську діяльність населення: виноградарство, садівництво, соледобування, рибальство, бджільництво, землеробство та скотарство, ремісництво¹³⁶.

Мешканці міст (вірмени, греки, євреї) торгували з навколишнім сільським населенням степу (волохами, молдованами, ногайцями) в основному пшеницею, ячменем, медом, м'ясом, рибою (білогубою, осетриною). Автор чітко вказує на господарську спеціалізацію: у містах розвивалися ремесла і торгівля, землеробством займалось переважно волосько-молдавське населення, скотарством – ногайці. Подністров'я славилось хліборобством, виноградарством, садівництвом, бджільництвом. Села поблизу Бендер постачали на ринок чимало меду.

Розвиток торгівлі сприяв зміцненню зв'язків між регіонами. Численні валки купців регулярно рухалися шляхами степу, перевозилися різноманітні товари. Вже в цей час степові шляхи стають важливими торгово-транспортними артеріями.

Хоча села і не стали об'єктом особливої уваги Е.Челебі, та все ж з окремих його зауважень зрозуміло, що вони мало чим відрізнялись від посадів. Крім житлових будинків, будували мечеть чи церкву, лазні, караван – сараї (заїжджий двір), лавки. Описує мандрівник особливості планування, техніку будівництва житлових та господарських споруд. Будівельний матеріал для зведення жител різноманітний: камінь, глина, гумус, дерево, очерет. Більшість житлових будинків глинобитні, без фундаменту, вкривали тесом, дранкою чи очеретом. Відзначається, що на ділянках до будівництва зовнішньої фортечної лінії Очакова знаходились дерев'яні житла. Наймовірніше, це були споруди каркасно-стовпової конструкції, дерев'яна основа яких замазувалася глиною. Бракує відомостей щодо інтер'єру,

¹³⁶ *Кушнір В.Г.* Етнографічні записки Евлія Челебі про Північне Причорномор'я [Текст] / В.Г.Кушнір // Евлія Челебі. Книга подорожі. Північне Причорномор'я.- Одеса, 1977.- С.3-5.

зовнішнього вигляду, зокрема жител, але вказується, що 1700 будинків посаду Бендери мали верхній поверх.

Сезонні "літні" будівлі вкривали очеретом, облаштовували циновками, грубими килимами. Вкривали споруди і землею. Традиція такого перекриття збереглась у степового населення до наших днів.

Кожен з будинків мав подвір'я, а при наявності площі – ще й присадибну ділянку.

Прикметно, що уже на той час існували змішані, наприклад, ногайсько-волоські поселення (Чоплиджа), хоча люди селилися селами за етнічними ознаками. Буджацькі ногайці чисельністю в 45 тисяч мали 200 сіл, зимівок і стійбищ.

Етнографічні матеріали Евлії Челебі свідчать, що степова зона в етнічному відношенні була досить різнобарвною, а економіка степового Причорномор'я, яке хоча і характеризується як небезпечний і неспокійний регіон, не тільки забезпечувала потреби місцевого населення, але й дозволяла деякі види сільськогосподарської продукції продавати за межі регіону¹³⁷.

Деякі свідчення етнографічного характеру знаходимо у виданнях кінця XVIII ст. З "Історії Молдавії і Валахії" дізнаємося про планування жител, інтер'єр, традиційну кухню, одяг, родинну обрядовість, традиції вівчарства мешканців Валахії¹³⁸, знання і досвід яких використовували переселенці з інших регіонів.

Чимало відомостей з етнографії Півдня України, зокрема степової її частини, знаходимо в писемних свідченнях іноземців. Особлива цінність цих спогадів у тому, що, по-перше, вони висвітлюють період, над яким народознавці на той час лише розпочинали системну роботу, по-друге, іноземці звертали увагу насамперед на "екзотичні" для них особливості

¹³⁷ Кушнір В.Г. Етнографічні записки Евлія Челебі... - С.3-5.

¹³⁸ Карра Ж. Л. История Молдавии и Валахии [Текст] / Жан Луи Карра. - СПб., 1791. - [4], 184 с.

народної культури, а відтак зафіксували важливу етнографічну інформацію про господарство, побут, обряди і звичаї. До того ж, часто спостереження, коментарі та висновки іноземців зроблені на основі порівняння з культурою власного народу чи іншого, яку вони знали.

Одним з таких був Ю. І. Крашевський. У 1843 році він відвідав Одесу. Це була не просто подорож. Дослідник виконав великий обсяг роботи історико-етнографічного характеру. Його доробок видано друком у трьох томах під назвою "Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku: dziennik przejażki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września"¹³⁹.

За характером інформації матеріали Ю.Крашевського можна розділити на дві групи – історичні та етнографічні. Описуючи під час подорожі ту чи іншу місцевість, поселення чи міста, автор зосереджує свою увагу на найбільш цікавих питаннях історії поселення чи місцевості, доповнює свої спостереження доступною йому історіографією. Але набагато ціннішими для нас є його етнографічні нотатки. Він спостерігав побут, громадські стосунки, антропологічні особливості людей, прикраси та вбрання тощо. Довідуємося про етнографічну своєрідність регіонів, зокрема Південно-Східного Поділля і степової зони, у конкретному хронологічному зрізі. Ю.Крашевський застосував елементи наукового аналізу, порівнюючи окремі сегменти традиційної культури різних регіонів, що викликає довіру до його висновків, які базуються на достовірних джерелах. Для першої половини ХІХ ст. бракує етнографічної інформації, тому спадщина Ю.Крашевського значно доповнює наші уявлення про традиційну культуру українців, розуміння тенденції її розвитку, трансформації¹⁴⁰.

¹³⁹ *Kraszewski J.I.* Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku: dziennik przejażki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września [Текст] / J.I. Kraszewski. - Vilno, 1845.-Т.1- 296 с.; 1845.-Т.2.- 316 с., 1846.- 283 с.

¹⁴⁰ *Кушнір В.Г.* Етнографія Півдня України в спогадах Юзефа Крашевського [Текст] / В.Г. Кушнір // *Regiones euxinum spectantes. Stosunki kulturowe, etniczne I religijne na przestrzeni dziejow.*- Krakow, 2012.-s.393-401.

З 30 – 40-х років XIX ст. обсяги емпіричного матеріалу помітно зростають. Створюються наукові товариства, з'являються наукові видання, удосконалюються методи польових досліджень, формуються етнографічні колекції. З'являються перші програми збору етнографічного матеріалу, порівняльні характеристики обрядовості, наприклад, українців і молдован¹⁴¹.

Етнографічні відомості про українців краю, насамперед їхнє господарство, знаходимо на сторінках відомого видання "Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России", що виходили в Одесі у 1832 – 1915 роках. Щоправда, основна мета «Записок» – не презентація традиційних форм господарської діяльності, а ознайомлення широкого громадського загалу з результатами діяльності його членів. На сторінках часопису чимало приділено уваги розвиткові важливих галузей господарства півдня тогочасної Росії, пропонуються поради і рекомендації для покращення результатів землеробської праці. Тут можна знайти важливу інформацію про специфіку степового господарства, деякі відомості, що безпосередньо відносяться до традиційного господарства.

Народознавчі дослідження цікавили і Одеське товариство історії і старожитностей¹⁴². На засіданнях товариства обговорювали, готували до друку звіти, твори переважно зарубіжних мандрівників, які описували культуру населення, хоча про господарство і побут, зокрема українців степової зони, писали мало.

Значний інформаційний пласт використано із фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України¹⁴³, КУ "Ізмаїльський архів", зокрема матеріали, що відображають

¹⁴¹ *Надеждин Н. И.* Об этнографическом изучении народности русской [Текст] / Н. И. Надеждин // ЗРГО. - СПб., 1847. - Кн. 2. - С. 61-115.

¹⁴² Держархів Одеської обл., ф.93, оп.1, спр.1, арк. 22.

¹⁴³ АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.78 (1949 р.); АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.79 (1949 р.); АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.80 (1949 р.); АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.81 (1949 р.); АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.82 (1949 р.);

динаміку чисельності населення в українських селах Буджака приблизно за сто років, починаючи з початку XIX ст. – періоду найбільш активного заселення краю українцями. Це списки парафіян-селян у вигляді церковних відомостей, які, крім кількості мешканців, містять інформацію про етнічний склад того чи іншого поселення, відображають динаміку чисельності українського населення в моноетнічних (українських) та бікультурних селах. Використані також статистичні матеріали 1817, 1827, 1850-х років, дані про чисельність українців станом на кінець XIX – початок XX ст.

Із Одеського обласного державного архіву залучена маловідома група джерел – рукописні звіти румунської повітової адміністрації періоду окупації 1941 – 1944 років, упорядники яких також назвали їх "монографіями". Наприклад, "Монографія Березівського повіту. Інструкція для упорядкування монографії" (Інструкція дирекції культури по упорядкуванню монографії районів повіту і чорнові матеріали до неї)¹⁴⁴. Деякі матеріали видані друком¹⁴⁵.

Авторами звітів-монографій були звичайні чиновники, які до науки ніякого відношення не мали, але занотовані ними свідчення, спостереження становлять певний інтерес, оскільки висвітлюють різноманітні сфери діяльності населення.

На відміну від згаданої монографії про село Плахтіївка, інформації у так званих "монографіях", а насправді – звітах окупаційної місцевої влади, значно менше, особливо історичної. Етнографічні свідчення практично відсутні, за винятком окремих зауважень чи відомостей про національний склад того чи

АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.83 (1949 р.); АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.84 (1949 р.); АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.85 (1949 р.); АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.279 (1955 р.); АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.470 (1980 р.); АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.516 (1989 р.).

¹⁴⁴ Держархів Одеської обл., ф. 2361, оп.1, спр.38а.

¹⁴⁵ Monografia judetului Ismail. [Текст] - Editura Universitatii din Pitesti, 2008.- 169 p.

іншого поселення. При написанні "монографій" не дотримувались єдиної усталеної структури. Ймовірно, таких вимог не існувало. Однак, основні розділи, що відображали стан економіки, культури, як обов'язкові форми звітності, є у кожній "монографії". За приклад наведемо подані матеріали префектури Балтського повіту під назвою "Доповідні записки преторів і адміністраторів підприємств про їхню діяльність. Монографія повіту"¹⁴⁶.

У цьому творі виокремлені розділи "промисловість", "індивідуальна промисловість", "торгівля", "навколишня територія", "ріки", "озера", "рослинність", "надра", "грунти", "садівництво", "виноградарство", "сільськогосподарський реманент", "тваринництво", "шляхи сполучення і комунікації", "залізниця", "адміністративний устрій", "етнічний склад населення", "історико-освітні і духовні установи" (театри, школи, церкви, бібліотеки тощо).

Якщо не зважати на певну упередженість і тенденційність в окремих випадках, наприклад, щодо оцінок діяльності радянських органів управління господарством і висвітлення на цьому тлі досягнень окупаційної влади, слід визнати, що "монографії" дають важливу інформацію для з'ясування функціонування економіки і суспільства у конкретному часовому проміжку.

Так, у розділі "промисловість" вказується кількість підприємств і обсяги виробленої продукції, ринки збуту. Дізнаємося, що приватний сектор задовольняв потреби населення у найнеобхідніших виробках побутового характеру, тому від ефективності його функціонування залежав розвиток традиційних ремесел і промислів. Стає зрозумілим, що, зокрема, з припиненням за радянських часів вирощування приватним сектором конопель для домашнього ткацтва занепадає килимарство. Можливо, з метою засудження атеїстичної ідеології наводяться факти знищення на будівлях, огорожах, у вишивці традиційної української символіки.

¹⁴⁶ Держархів Одеської обл., ф. 2358, оп. 1, спр.99.

Слід зазначити, що упорядники при написанні тексту зверталися до різноманітних джерел, щоб у порівнянні показати динаміку розвитку тієї чи іншої галузі, етнічного складу населення тощо.

Викликають інтерес і деякі питання суто етнографічного характеру. Вони стосуються житлобудування, історії заселення краю. Відзначаються особливості заснування поселень в долинах річок, планування, відстань між селами.

Використано особистий архів професора Новоросійського університету О.І.Маркевича¹⁴⁷, який містить свідчення етнографічного характеру. Із фондів РДІА використана інформація про міграції українців у першій половині ХІХ ст. у південно-західній частині степу і переселення за Дунай¹⁴⁸.

Залучені матеріали Рукописного фонду наукової бібліотеки В.Вернадського. Цінними для нас є відомості, записані від респондентів у кінці ХІХ – на початку ХХ ст., зокрема інтерв'ю з мешканцями буджацьких сіл, зауваження і оцінки яких формують уявлення про стан традиційно-побутової культури на той час: господарської діяльності, молодіжного дозвілля, житлобудування, планування житла, деяких питань соціонормативної культури¹⁴⁹. Використані матеріали етнографічної експедиції Михайла Карачківського¹⁵⁰.

¹⁴⁷ Держархів Одеської обл., ф.150. Архив профессора А.И.Маркевича.

¹⁴⁸ Российский государственный исторический архив (г.Санкт-Петербург) далі – РГИА, ф.1263. Комитет министров (1802-1906), оп.1. Журналы заседаний Комитета министров и приложения к ним (представления ведомств) о мерах для обеспечения безопасности городов, сохранения памятников и ценностей (1812 г.) и по всем текущим вопросам внутреннего управления за 1802-1891 гг., спр.21. О побегах крестьян за границу.

¹⁴⁹ ІР НБУ, Ф.V.-№ 711.-С.3-18 *Любарский Лев*. Селение Зельц, Одесского уезда, Херсонской губернии

¹⁵⁰ ІР НБУ, Ф.X, од.зб.11632;.11634; 11635, 17441.

Використана група речових джерел. У кінці 80-х, в 90-х роках минулого століття до проблеми вивчення етнічних процесів в Степовій Україні залучаються такі джерела, як кам'яні намогильні хрести¹⁵¹.

Картографування і порівняльний аналіз типів кам'яних хрестів на території Одеської і Миколаївської областей дає додаткову інформацію про заселення краю, особливості еволюції специфічного елементу сакральної культури українців у полікультурному регіоні¹⁵². Варто вказати на значимість намогильних пам'яток у вивченні етнокультурної ситуації – особливо періоду активних міграційних процесів: насамперед другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

Окремі намогильні пам'ятники вказують на етнічну приналежність померлих (прізвища, мова тексту), місця локалізації українців, особливо в період до масового заселення краю. Картографування намогильних пам'ятників за типологічними і хронологічними ознаками вказує на регіони, особливо привабливі для переселенців. Так, локалізація пам'ятників раннього періоду в приморській зоні свідчить про прагнення селитися поблизу озер і лиманів, в яких добували сіль, ловили рибу. Такими є Хаджибейсько – Куяльницький район, Дністро – Дунайська приморська зона. Саме тут зосереджено найбільше пам'ятників особливо першої половини XIX ст.

Картографування намогильних хрестів вказує також на зони побутування певних типів, що дає додаткову інформацію для вивчення механізму функціонування традиції в межах конкретної території.

Колекції знарядь праці суттєво доповнюють письмову інформацію про особливості степового хліборобства, вівчарства, ткацтва.

¹⁵¹ *Кушнір В.Г.* Нове джерело вивчення етноісторичних процесів на Півдні України [Текст] // СП.-Вип.ІІ.-Одеса,1995.- С.12-15; *Сапожников І.В.* Кам'яні хрести Одещини [Текст]/ І.В. Сапожников, А.С. Островерхов, В.Г. Кушнір // СП. - Вип.2. - Одеса, 1995.- С. - С. 48-55; *Кушнір В.Г.* Кам'яні хрести степу ...- С.273-285; *Кушнір В.Г.* Козацький хрест.-С.422-423; інші.

¹⁵² *Сапожников І.В.* Кам'яні хрести Одещини ...-С.48-55.

Інформація про знаряддя рільництва, житлові і господарські споруди першої половини ХХ ст. отримані із фотоматеріалів фондів Одеського історико-краєзнавчого музею, районних музеїв.

Змістовною групою джерел є ткацькі вироби. У дослідженні використано сотні килимів і рушників з півночі і півдня регіону. Вони відображають місцеві традиції, наслідки міжетнічної взаємодії, відображені в орнаментиці.

Отже, за останні два десятиліття українці південно-західної частини степу і Нижнього Подунав'я стали окремим об'єктом етнографічних досліджень¹⁵³.

¹⁵³ *Кушнір В.Г.* Основні проблеми етнографічного вивчення Південної України [Текст] / В.Г. Кушнір, А.В. Шабашов // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії, конфліктності, проблеми та прогнози на порозі ХХІ ст. // Тези допов. науков.конф. - К.,1997.-С.427-429; *Глиняний В.П.* Джерело вивчення родинних відносин в Південно-Східному Поділлі [Текст] / Глиняний В.П., Кушнір В.Г. // Вісник Одеського державного університету. - Одеса, 1999. - Том 4. - Випуск 2. - С. 39-42; *Кушнір В.Г.* Передвесільна та весільна обрядовість українців Південно-Східного Поділля [Текст] / В.Г. Кушнір // Археологія і етнологія Східної Європи.-Одеса, 2000.-С. 311-328; *Кушнір В.Г.* Народознавство Одещини. [Текст] / В.Г. Кушнір. Навчальний посібник, видання друге. - Одеса, 2008.-208 с.; *Бачинська О.А.* Польові дослідження "Пам'ятки українського і російського населення Північно - Західного Причорномор'я" [Текст] / Бачинська О.А., Кушнір В.Г., Пригарін О.А // ЗІФ.- Вип.12.-Одеса, 2002.- С.536-538; *Кушнір В.Г.* Весільна обрядовість українців південно - західної України: порівняльний аналіз...- с.118 - 126; *Кушнір В.Г.* Исследования традиционной культуры народов Юго-Западной Украины в Одесском университете в конце ХХ - начале ХХІ вв. [Текст] / В.Г. Кушнір, А.В. Шабашов // Revista de etnologie culturologie.- Vol. 2.-Kishineu, 2007.- С. 68-76.

1.3. Методологія дослідження.

Відповідно актуалізувалась тема методології дослідження насамперед варіативності традиційної культури. З'ясовано, що традиційна обрядовість українців достатньо виразна і має локальні особливості. Так, традиційно-побутова культура українців північних районів регіону, що досліджується, відноситься до історико-етнографічної області Поділля, тоді як у південних районах представлені варіанти декількох історико-етнографічних областей України, які, за браком необхідних джерел, ще не виокремлені і не охарактеризовані. Наприклад, придністровський степ є частиною українсько-молдавського порубіжжя, з властивою для нього етнографічною своєрідністю¹⁵⁴, однак питання варіативності залишається невирішеним. І не тільки у Подністров'ї. Виникла необхідність проведення польових робіт не в одному, а в декількох районах одночасно – Південно-Східному Поділлі, Подністров'ї, Буджаку, на території розселення українців в сусідній Румунії і Молдові. Важливо було отримати етнографічну інформацію з різних ландшафтних і природно-географічних зон.

Однак, залежно від поставлених завдань, дослідження проводилися науковцями з використанням різних методів і підходів. Один з них – вивчення всіх компонентів традиційної культури (домобудівництво, побут, ремесла і промисли, сімейна обрядовість, соціонормативна культура) як комплексу на рівні села, району. Інший підхід – збір матеріалів, відповідних поставленим завданням дослідження конкретної проблеми. При такому підході здійснюється відбір інформації виключно для обраної теми, при цьому залишається поза полем уваги все те, що не має відношення до предмету вивчення. Близький до другого третій підхід. Він використовується в

¹⁵⁴ *Зеленчук В. С.* Східнослов'янські риси у молдавській весільній обрядності...- С.57-65; Українсько-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма.- Кишинев, 1987.- 381 с. та інші.

дослідженні міжетнічної взаємодії її наслідків, коли проводиться відбір тільки тієї інформації, яка відображає результати цих процесів.

Кожен з вказаних підходів має свої переваги і недоліки, але очевидне те, що два останніх недостатні для вивчення у повному обсязі будь-якого з компонентів традиційної культури. Тільки накопичення в 1990-х роках достатнього об'єму інформації дозволило представити в цілісному вигляді систему дошлюбного спілкування молоді¹⁵⁵ і весільний обряд українців Одещини¹⁵⁶ і лише частково, в комплексі з вивченням інших етнічних груп

¹⁵⁵ *Петрова Н.О.* Традиційні форми дошлюбного спілкування молоді (за матеріалами етнографічних досліджень Одещини)... - С.37-41; *Петрова Н.О.* Коровайні обряди в передшлюбних дійствах українського весілля Одещини.- С.126-129; *Петрова Н.А.* Добрачне общение молодежи: джок...-С.268-272; *Петрова Н.О.* Традиційні ігри та розваги в дошлюбному спілкуванні українців і росіян Одещини...-С.102-107; *Петрова Н.О.* Дошлюбне спілкування: ігри та розваги українців та росіян Одещини...- С.51-56; *Петрова Н.О.* Традиційна система спілкування та звичаєво-обрядові норми підготовки молоді до шлюбу (за матеріалами українського населення Одещини)...-С.145-154; *Петрова Н.О.* Морально-етичні норми в дошлюбному спілкуванні українців Одещини (кінець ХІХ – 80-ті рр. ХХ ст.) [Текст] /Н.О. Петрова // Записки історичного факультету. Випуск 15.–Одеса, 2004.-С.106-109; *Петрова Н.О.* Форми дошлюбного спілкування українців Одещини (весняно-літній календарний цикл) [Текст] / Н.О. Петрова // Записки історичного факультету. Випуск 17.– Одеса, 2006.- С.88-96; *Петрова Н.О.* Дошлюбне спілкування молоді в календарній обрядовості українців Одещини...- С.37-42.

¹⁵⁶ *Петрова Н.О.* Обряди передвесільного циклу: за матеріалами етнографічних досліджень українського населення Одещини...-С.335-343; *Петрова Н.О.* Деякі передшлюбні дійства українського весілля Одещини (коровайні обряди, запросини, дівич-вечір)...-С.25-34; *Петрова Н.О.* Деякі аспекти вивчення коровайних обрядів в українському весіллі Одещини... - С.163-168; *Петрова Н.О.* Українська традиційна весільна обрядовість Одещини (20 - 80-ті рр. ХХ ст.) [Текст] / Петрова Наталія Олександрівна: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Н.О. Петрова. - НАН України. Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського. — К., 2004. — 20 с.; *Кушнір В.Г.* Весільна обрядовість українців південно – західної України: порівняльний аналіз ...- С.118 – 126.

(росіян, болгар) висвітлювалися питання житлобудування¹⁵⁷, традиційного одягу¹⁵⁸, поховальної обрядовості¹⁵⁹, народної медицини¹⁶⁰ українців.

¹⁵⁷ *Пригарин А.А.* Обряды выбора места для строительства хаты у украинцев... - С.98- 100; *Пригарин О.А.* Традиційне житло українців Буджаку ХІХ - ХХ ст. (за матеріалами експедицій ОДУ)... -С.93-98; *Пригарин О.А.* Етнічна виразність житла слов'янського населення південно-західної України (ХІХ – ХХ ст.).- 17 с.; *Пригарин О. А.* Будівельні обряди та звичаї Степової України: матеріали до семіотичної характеристики української хати [Текст] / О.А. Пригарин // НЗ. – 2001. – № 3. – С. 486-493; *Кушнір В.Г.* Дерев'яне житло села Баштанків ...-С.214-221; *Пригарин О. А.* Сільські поселення і житло Степового Побужжя [Текст] / О.А. Пригарин, О.М. Марченко. – Одеса, 2003.- 56 с.

¹⁵⁸ *Агафонова Т.А.* Одежда украинского населения Юго-Западной Украины ХІХ-начала ХХ века ... - С. 44-50; *Агафонова Т.А.* Некоторые аспекты функционирования традиционного костюма в похоронной обрядности населения Юго-Западной Украины конца ХІХ – начала ХХ века... – С.286-289; *Агафонова Т.А.* Некоторые аспекты функционирования одежды в семейной обрядности украинцев Юго-Западной Украины ХІХ – первой половины ХХ века.- С.125-128; *Агафонова Т.А.* Традиційний одяг українців і болгар Південно-Західної України (ХІХ – перша половина ХХ ст.). — 20 с.

¹⁵⁹ *Захарченко Г. М.* Традиційна поховальна обрядовість українців: за матеріалами експедицій на Одещині [Текст] /Г.М. Захарченко // Етнічність в історії та культурі: матеріали і дослідження. Третя Міжнародна етнологічна конференція студентів та молодих вчених. -Одеса, 1998.-С.129-132; *Захарченко Г. М.* Родильний та поховальний ритуали як соціальні регулятори [Текст] /Г.М. Захарченко // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. Збірка наукових робіт, присвячена 135-річчю Одеського державного університету ім.І.І.Мечникова.-Одеса, 2000.-С.381-387; *Захарченко Г. М.* Уявлення про душу, смерть та потойбічний світ в світогляді слов'ян (за матеріалами експедицій на Одещині) [Текст] /Г.М. Захарченко // Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян. Збірник наукових праць.- Київ, 1999.-С.40-44; *Захарченко Г. М.* Табу в поховальній обрядовості (на матеріалах слов'янського населення Одещини) [Текст] /Г.М. Захарченко //Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження: Т. 3- Одеса, 2002.-С.302-303; *Захарченко Г. М.* Уявлення про “невижитий вік” та його прояви в поховальному ритуалі (на матеріалах слов'янського населення Півдня України) [Текст] /Г.М. Захарченко // Записки історичного факультету. /ОНУ ім.І.І.Мечникова. -Вип.12.–Одеса, 2002.-С.120-125; *Захарченко Г. М.* Традиційна поховальна обрядовість українців та росіян: до історії етнологічного вивчення в Україні [Текст] /Г.М. Захарченко //Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології. Збірник наукових праць. Т. 2 (18). Чернівці, 2004.- С.113-118.

Накопичення змістовної і різноманітної етнографічної інформації актуалізувало, принаймні, дві проблеми, які нами розв'язуються: виділення регіональних етнокультурних комплексів і визначення наслідків процесу адаптації в господарстві і матеріальній культурі.

Щодо регіональних варіантів, то мова йде, перш за все, про північні райони Одещини (частина Південно-Східного Поділля, зокрема її складової – Побережжя). Дослідження даного регіону протягом декількох років дало відповідь на ряд питань етнографічного характеру. Так, у сфері житлобудування вивчена традиційна для цієї місцевості технологія будівництва жител, господарських споруд, типи садиб, оформлення інтер'єру, будівельна обрядовість¹⁶¹. Вперше зафіксована наявність жител-зрубів і в зв'язку з цим зона розповсюдження традиції розширена, а її південна межа зміщена з Вінничини на північні території Одещини¹⁶².

Істотні висновки зроблені за наслідками дослідження допоміжних галузей господарської діяльності, зокрема, традиційного ткацтва на

¹⁶⁰ *Серебрянникова Н.И.* К вопросу о народной педиатрии: на полевых материалах Юго-Западной Украины... - С.387-392; *Серебрянникова Н.И.* Основні формули замовлянь в медичній обрядовій практиці: за матеріалами українського та російського населення Одещини ...-С.206-214; *Серебрянникова Н.И.* Традиційні уявлення про уроки слов'янського населення Південно-Західної України ...- С.508-511; *Серебрянникова Н.И.* Етнографічні джерела з народної медицини Півдня України кінця ХІХ-ХХ століть...-С.132-141; *Серебрянникова Н.И.* Уявлення про пошесні хвороби: за матеріалами східнослов'янського населення Півдня України...-С.315-316; *Серебрянникова Н.И.* Деякі аспекти функціонування медичного ритуалу: на матеріалах слов'янського населення Півдня України... - С.48-52; *Серебрянникова Н.И.* Обрядові аспекти народної лікувальної практики слов'янського населення південно-західної України. - 20 с.

¹⁶¹ *Кушнір В.Г.* Етнографічні дослідження в Південному Поділлі в 1994-1995 роках...- С.3-18; *Кушнір В.Г.* Особливості житлових та господарських споруд Побужжя... -С.19-23; *Кушнір В.Г.* Тип народної ікони в Південно – Східному Поділлі... - С.241 – 246; *Прігарін О. А.* Сільські поселення і житло Степового Побужжя.- 56 с.

¹⁶² *Кушнір В.Г.* Дерев'яне житло села Баштанків ...-С.214-221.

Кодимщині – прикордонному з Молдовою районі. Здійснена класифікація килимових виробів, рушників, висвітлена еволюція килимарства на території Кодимщини з другої половини XIX ст., визначені його особливості, характерні для кожного періоду розвитку¹⁶³. Здійснений аналіз виробництва керамічних виробів одного з відомих на Побережжі гончарних центрів¹⁶⁴. Досліджувалися деякі питання соціонормативної практики¹⁶⁵, сімейної обрядовості, зокрема, весільної, з'ясована структура ритуалу, питанням типології весільних обрядів¹⁶⁶, вивченню архаїчні форми укладення шлюбу¹⁶⁷. Розробка даної проблеми вийшла за межі Південно-Східного Поділля, весільний обряд українців вивчався і в південних районах Одещини¹⁶⁸. За наслідками проведених досліджень, вперше був описаний і проаналізований весільний обряд у всіх його компонентах, вивчені властиві йому особливості, характерні для лісостепової і степової зон південно-західної України¹⁶⁹.

Серія таких досліджень за участю фахівців з Кишинєва проведена в Кам'янському і Рибницькому районах Молдови. З'ясовані питання

¹⁶³ Кушнір В.Г. Традиційне ткацтво на Кодимщині ...- С.27 – 37.

¹⁶⁴ Кушнір В.Г. Пиріжнрянський осередок керамічного ремесла...– С.-700-703.

¹⁶⁵ Глиняний В.П. Джерело вивчення родинних відносин в Південно-Східному Поділлі... — С. 39-42.

¹⁶⁶ Кушнір В.Г. Передвесільна та весільна обрядовість українців Південно-Східного Поділля ...-С. 311-328; Кушнір В.Г. Весільна обрядовість українців південно – західної України: порівняльний аналіз ...- С.118 – 126; Кушнір В.Г. Традиційна весільна обрядовість українців Одещини (20-80-ті роки XX ст.). - 256 с.

¹⁶⁷ Кушнір В. Г. Передвесільна та весільна обрядовість українців...; Кушнір В. Г., Петрова Н. О. Весільна обрядовість українців південно-західної України...

¹⁶⁸ Петрова Н.О. Викрадення молодої як архаїчна форма шлюбу в українців Буджака (етнографічний аспект) [Текст] / Н.О. Петрова // Р.Ф.Кайндль і українська історична наука. Матеріали Міжнародного наукового семінару “Кайндлівські читання”, 22-23 травня 2004 р. Частина 2.- Вижниця: Черемош, 2004.- С.268 – 270.

¹⁶⁹ Петрова Н.О. Українська традиційна весільна обрядовість Одещини (20 - 80-ті рр. XX ст.). — 239 с.

житлобудування, господарської діяльності, матеріальної культури і весільної обрядовості¹⁷⁰.

Завдяки проведеним дослідженням стало зрозуміло, що етнографічне розмаїття окресленої території змістовне і виразне настільки, що не виникає сумнівів необхідності виокремлення етнокультурних варіантів. Цей напрям в історичній регіоналістиці – один із пріоритетних в Україні¹⁷¹. І цілком логічно, що останніми роками активізуються теоретико-методологічні розробки регіональних, саме історико-етнографічних, досліджень, адже унікальність кожного регіону потребує відповідних методів і методології, адекватних його специфіці. І наш не є винятком. Ключовим питанням для нас є з'ясування виразності і варіативності традиційної культури українців південно-західної частини степової зони і Нижнього Подунав'я як продукту адаптації та методології її дослідження.

Тема адаптації цікавила дослідників ще в ХІХ ст. Так, український етнограф П.Несторовський наголошував на тому, що традиційна культура українських поселень в Бессарабії, які знаходяться в оточенні молдавських сіл і не мають безпосередніх зв'язків з основним українським масивом,

¹⁷⁰Українці Придністров'я (Матеріали етнографічних досліджень) [Текст] / [Кожухар К.С., Кожухар В.Г., Кушнір В.Г., Петрова Н.О.] - Вип.1.- Одеса: Гермес, 2005. – 95 с.

¹⁷¹ *Верменич Я.В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні [Текст] / Я.В. Верменич. - К., 2003. - 516 с.; *Глушко М.С.* Середнє Полісся у системі етнографічного районування України: локалізація, межі (за матеріалами наукових досліджень другої половини ХХ – початку ХХІ ст.) [Текст] / М.С.Глушко // Вісн. Львів. Ун-ту.- Л.,2008.- Вип.43. - Сер.історична - С.15-33; *Глушко М.С.* Етнографічне районування України: стан проблеми, завдання (за матеріалами наукових досліджень другої половини ХХ – початку ХХІ ст.) [Текст] / М.С.Глушко // Вісн. Львів. Ун-ту.- Л.,2009.- Вип.44. - Сер.історична - С.179-214; *Макарчук С.А.* Історико-етнографічні райони України: Навч.посіб.. [Текст] / С.А. Макарчук - Л., 2012.- 352 с.

перетворюються в етнографічну групу¹⁷². Вище згадано про досвід А.Скальковського щодо виокремлення типів господарства, їхньої специфіки у степовій зоні¹⁷³.

Етнографічні дослідження у 60-х – 70-х роках ХХ ст. на теренах Молдавії і Одещини значно доповнили джерельну і збагатили теоретико-методологічну базу для вивчення питань, прямо чи опосередковано пов'язаних з процесом адаптації, наслідки якої тісно пов'язані з формуванням і варіативністю традиційної культури, історико-етнографічним районуванням, тощо.

Загалом проблема регіоналізації набуває особливої ваги і в історичних студіях, але, можливо, з надмірною деталізацією. У радянській історіографії, наприклад, історія південного Буджака і історія його заселення розглядалися окремо¹⁷⁴.

І всеж, проблема етнографічної регіоналістики доповнена важливими висновками. Обґрунтовувалась теза, що державно-адміністративні кордони і етнічний склад населення – два важливі фактори утворення історико-етнографічних зон. Перший сприяв консолідації населення в середині області і формуванню стійких локальних особливостей культури, інший пов'язаний з розселенням іншоетнічних елементів, які у взаємодії з місцевою культурою надавали їй своєрідних рис¹⁷⁵. Розвиток традиційної культури етнічних груп у полікультурному середовищі, на думку В.С.Зеленчука, залежав від характеру розселення, а ступінь активності етнічних процесів пов'язаний з формами

¹⁷² *Несторовский П.А.* Бессарабские русины. Историко-этнографический очерк. [Текст] / П.А.Несторовский- Варшава, 1905.-183 с.

¹⁷³ *Скальковский А.А.* Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии...- С.13-14.

¹⁷⁴ *Гросул Я. С.* Крестьяне Бессарабии (1812 - 1861 гг.) [Текст]/ Я. С. Гросул. - Кишинев, 1956 - 398 с.; *Анцупов И.А.* Народная колонизация Бессарабии в первой трети XIX в. [Текст]/ И.А. Анцупов // Ученые записки Кишиневского госуниверситета.- Т.35.- 1958. - С. 3-29; інші.

¹⁷⁵ *Зеленчук В.С.* Население Бессарабии и Поднестровья... - С.47.

розселення контактуючих груп – великих, малих і дисперсно розселених. Критична чисельність дисперсно розселених етнічних груп (одне або декілька поселень) може тривалий час зберігати етнічну індивідуальність, але її традиційна культура консервується і не розвивається (за приклад наведено, серед інших, українське село Плахтіївку), на відміну від великих компактних груп, в яких, на думку автора, традиційна культура розвивається завдяки "обміну традиційними формами культури і передачі нових етнічних рис культури і побуту"¹⁷⁶.

На жаль, автор не підтверджує конкретним матеріалом деякі свої вельми дискусійні висновки щодо формування специфіки етнічної індивідуальності груп компактного і дисперсного розселення. Насправді факторів утворення історико-етнографічних зон більше, ніж два. Вони різноманітні і конкретні, але не універсальні. В одних регіонах окремі з них можуть бути вирішальними, тоді як в інших – другорядними, або і зовсім не мати ніякого впливу.

Ми виходимо з того, що адаптація переселенців до нових умов здійснюється під впливом цілої низки різноманітних чинників і супроводжується трансформацією більшості сегментів традиційної культури, та, як наслідок, формуванням її варіативності. Етнокультурна варіативність, як результат адаптації, як структурна складова етнічної культури – природне явище і відображення регіональної її специфіки. Разом з тим, варіативність структурована за змістом. Варіативність може існувати у вигляді мікролокального, локального чи регіонального комплексу і навіть формувати етнорегіональну ідентичність. Для полікультурних регіонів проблема актуальна, оскільки пов'язана з питаннями етнічної ідентифікації, яку

¹⁷⁶ Там само.-С.233.

вважають емоційним неусвідомленим ототожненням себе як суб'єкта з іншим суб'єктом чи групою¹⁷⁷.

Варіативність притаманна кожній історико-етнографічній області, утворення якої є наслідком дії таких чинників, як історична доля краю, певна ізолюваність, зв'язки регіону з усім краєм¹⁷⁸. Завершенням процесу формування історико-етнографічного регіону (області) вважають утвердження його історичної назви – крайового етноніму¹⁷⁹, а на землі під цією назвою утворюється ядро традиційно-побутової культури¹⁸⁰. Периферійні ж землі, що знаходилися нетривалий час у межах тієї чи іншої області, є перехідними зонами¹⁸¹.

Дослідники історико-етнологічного наукового напрямку в регіоналістиці виробили і застосовують відповідний понятійний і термінологічний апарат для вивчення структури і специфіки етнографічного простору. Щодо нашого регіону, то традиційно-побутова культура українців південно-західної частини українського степу розглядається А.П.Пономарьовим як буджацька периферійна зона "подільського" типу культури¹⁸². До неї варто додати ще й степову зону Буго-Дністровського межиріччя. Цьому твердженню, на перший погляд, можна було б легко опонувати, оскільки традиційно-побутова культура населення степової зони відноситься до іншої історико-етнографічної області – "Степова Україна", та польові розвідки останніх років

¹⁷⁷ *Файзуллин Ф.С.* Грани этнической идентификации [Текст]/ Ф.С. Файзуллин, А.Я. Зарипов // Социологические исследования. 1997. - № 8. - С. 42.

¹⁷⁸ *Пономарьов А.П.* До проблеми регіональних історико-етнографічних досліджень [Текст] /А.П. Пономарьов // Поділля. Історико-етнографічне дослідження.- К.,1994.-С.6.

¹⁷⁹ Там само.

¹⁸⁰ Там само.-С.7.

¹⁸¹ Там само.-С.8.

¹⁸² Там само.

підтверджують поширення тут елементів традиційної культури подолян, принаймні у порубіжжі степу і лісостепу.

Проблема в іншому. У зоні Буго-Дністровського межиріччя і особливо у Буджаку регіональний етнокультурний комплекс має іншу структуру. Якщо на території Поділля виокремлюється ядро – найбільш типовий для регіону пласт культури і периферійна зона – вкраплення елементів суміжних культур¹⁸³, то, наприклад, у Буджаку виокремлення ядра складно, принаймні на основі джерельної бази, яку ми маємо на сьогодні.

Постає питання виділення окремих регіональних (у межах Буджака, Буго-Дністровського межиріччя), локальних варіантів традиційної культури українців. Очевидна необхідність застосування відповідної методики. Вона дещо відмінна від методики визначення районів, областей з історичною назвою, яка відображає етнографічну специфіку краю (наприклад, "бассарабці").

Але Бессарабію населяють українці, болгари, гагаузи, молдовани, старовіри, які зберегли свою культуру. "Басарабці" не є етнічною групою і носіями конкретного етнокультурного комплексу. Та все ж, Зеленчук В.С. виділяє історико-етнографічну Бессарабсько-Придністровську область, до якої входили і райони Лівобережжя Дністра на підставі двох специфічних ознак – багатонаціональності і схожості культурно-побутових рис населення, сформувані під впливом молдавської народної культури¹⁸⁴. В середині цієї області, яка сформувалася до середини ХІХ ст., дослідник вказує на існування кількох етнографічних зон чи районів з локальними особливостями господарства, культури і мови¹⁸⁵. У Дністровсько-Прутському регіоні також

¹⁸³ Там само.- С.12.

¹⁸⁴Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Поднестровья в ХІХ в. (этническое развитие и демографические процессы) [Текст] / Зеленчук Валентин Степанович: автореф. дис... докт. ист. наук.: 07.00.07. / В. С. Зеленчук. – М., 1980. – С. 15.

¹⁸⁵ Там само.

виокремлено три етнографічні зони – північну, центральну і південну. Характерною етнографічною зоною він вважав і Придністров'я¹⁸⁶. Формування північної і центральної зони відноситься ще до кінця XIII ст. Їхня етнографічна специфіка – результат тісних економічних і торгових зв'язків з Буковиною і Поділлям, присутності українців, традиційна культура яких і вплинула на етнографічну своєрідність регіонів¹⁸⁷. Автор не локалізує і не називає конкретних етнографічних районів, як і специфічних етнографічних ознак, які їх характеризують, лише зазначає, що "утворенню земляцьких культур сприяло натуральне господарство в окремих районах краю та їхня замкнутість"¹⁸⁸. Слід зауважити одну деталь. Дослідник визначає етнографічну специфіку прудо-дністровського межиріччя, розглядаючи, як об'єкт, традиційну культуру молдован, а не українців чи інших етнічних груп. Тут, де "молдавське населення...ізолюване на протязі кількох століть від інших молдавських ареалів і відчуває вплив тюркомовних народів, склалися характерні риси матеріальної і духовної культури"¹⁸⁹. Тобто, в основу визначення етнографічної специфіки кожної із трьох зон прудо-дністровського межиріччя і тієї частини Подністров'я, де проживають молдовани, покладені особливості традиційної культури молдован, що сформувалися під впливом взаємин з етнічними групами. Щоправда, відсутні характеризуючі ознаки, котрі визначають регіональну своєрідність, однак в цілому такий підхід цілком виправданий і зрозумілий, оскільки в основу покладена традиційна культура конкретного народу, якій притаманна регіональна специфіка. Такий же підхід доцільно використовувати до кожної етнічної групи полікультурного регіону.

¹⁸⁶ Там само.

¹⁸⁷ Там само.-С.16.

¹⁸⁸ Там само.-С.15.

¹⁸⁹ *Зеленчук В.С.* Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в... – С. 16.

Основним критерієм виокремлення етнокультурного варіанту є набір специфічних компонентів, які властиві лише конкретній групі населення. Ще однією важливою визначальною ознакою варіативних комплексів є наявність елементів суміжних культур.

Отже, дослідження варіативних утворень потребує розробки, уточнень відповідних критеріїв і дефініцій. Термінологічний і понятійний апарат має відображати специфіку етнографічного ландшафту місцевості.

У Буго-Дністровському межиріччі він представлений етнокультурними комплексами кількох етнічних груп, але переважно на локальному (у межах села) рівні. Складніше з вивченням етнографічного ландшафту на регіональному рівні. Тому одним із першочергових завдань є розробка відповідної таксономічної шкали. Деякі узагальнення в дослідженнях традиційного весілля українців Одещини відображені на ареальному рівні¹⁹⁰, але у цілому проблема знаходиться на початковому етапі розв'язання. Деякий досвід маємо. Спробу виокремлення історико-етнографічного району "Степове Побужжя" здійснила О.М.Марченко. "Степове Побужжя" (район) вона розглядає як структурний компонент в межах ареалу – території поширення явища, який є складовою більш масштабного утворення – регіону¹⁹¹. На жаль, у статті не узагальнені результати етнографічних досліджень, не сформульовано сутність етнографічної специфіки району, ареалу, регіону, на основі якої і слід виокремлювати Степове Побужжя як варіативний етнографічний комплекс. Натомість дослідниця посилається, зокрема, на археологів¹⁹², які оперують зовсім іншими критеріями і визначають Степове Побужжя в географічних межах між Тилігульським

¹⁹⁰ Кушнір В.Г. Традиційна весільна обрядовість українців Одещини... - С.6-7.

¹⁹¹ Марченко О.М. До проблеми визначення історико-етнографічних районів: Степове Побужжя [Текст] / О.М.Марченко // Інтелігенція і влада. Серія: Історія: громадсько-політ. наук. збір. - Одеса, 2009.- С.212 - 213.

¹⁹² Там само.-С.215.

лиманом (із заходу), р. Інгулець (на сході), Дніпровським лиманом (на півдні), лісостеповою зоною (на півночі)¹⁹³. Однак, цим проблема не вирішується, адже населення правого берега Південного Бугу є також носіями комплексу традицій культури Степового Побужжя, і як глибоко він поширюється від Південного Бугу у степ – питання, що залишається нез'ясованим, а значить – і не визначеним залишається західний кордон.

Здійснено спроби районування Нижнього Подунав'я. Зокрема, І.Верховцева та А.Дізанова українську частину Подунав'я розглядають як окремий історико-культурний регіон¹⁹⁴. Автори запропонували критерії, на основі яких вони його виокремлюють – християнство як культууроутворюючу релігію, мирне, безконфліктне співіснування представників різних етнічних груп, обрядовість, традиції житлового будівництва, ведення господарства, особливості спілкування як у середині етнічної спільноти, так і з іншими етносами, інше¹⁹⁵. Однак, запропонований еклектичний набір критеріїв не відображає особливостей придунайського регіону. Вказані ознаки властиві всій історико-етнографічній області "Степова Україна", а не тільки вузькій смузі придунайської землі. Можливо, тому автори помилково ототожнюють те, що в етнографічному контексті не є тотожним – Українське Подунав'я і південь Бессарабії¹⁹⁶. На жаль, автори не залучають етнографічний матеріал, який може стати достатньо переконливим аргументом. Навпаки, вони вважають, що "застосування терміну "історико-етнографічний регіон" ...не є правомірним, оскільки ніякої етнографічної культури тут не сформувалося". Насправді вона і не зникла і притаманна кожній із представлених у Подунав'ї етнічних груп, що стане підґрунтям для виокремлення

¹⁹³ Там само.

¹⁹⁴ *Верховцева І.Г.* Українське Подунав'я як історико-культурний регіон [Текст] / І.Г. Верховцева, А.В. Дізанова // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. - Черкаси, 2009. - С. 78-83.

¹⁹⁵ Там само.- С.81-82.

¹⁹⁶ Там само. -С.78.

територіально-культурних утворень. На сьогодні ж маємо територію під історичною назвою Буджак, до складу якого входять як придунайські, так і придністровські землі, котрі також не можна розглядати в історичному і тим більше в етнографічному контексті суцільно однорідними.

Якщо І. Верховцева і А. Дізанова називають історико-культурним регіоном порівняно невелику територію, то А.О. Добролюбський історико-культурним регіоном називає увесь південний захід України¹⁹⁷ – значно більшу територію: Буджак і Буго-Дністровське межиріччя. Але до південно-західної України відноситься ще і принаймні частина Південно-Східного Поділля, яку ще у ХІХ ст. називали "Побережжя" – місцевість між рр. Мурахвою, Кодимою, Бугом та Дністром¹⁹⁸.

Ще раніше, на початку ХІІІ ст., Побережжям називали Пониззя а вже у першій половині ХVІІІ ст. Побережжям називали південно-східну частину Брацлавщини (Балтський повіт). Відоме також Побережжя як база для руху колоністів на схід, Слобожанщину¹⁹⁹.

Південна частина Південно-Східного Поділля до впадіння р. Ягорлик у Дністер належала Любомирським і мала назву "Побережжя Дністра"²⁰⁰. Михайло Карачківський повідомляє, що район Подністров'я ще у ХVІІІ ст.

¹⁹⁷ *Добролюбський А.О.* Південний захід України як особливий історико-культурний регіон [Текст] / А.О. Добролюбський // Теорія, методика і практика викладання історії та географії (Етнос. Територія. Державність). Матеріали доповідей та виступів на обласній науково-практичній конференції Одеського інституту удосконалення вчителів. - Одеса, 1993. - С. 26-30; *Добролюбський А.О.* Кочовики південно-західної України в Х - ХІ століттях [Текст] / А.О. Добролюбський, І.О. Смирнов. - Київ, 2011.- С.8.

¹⁹⁸ *Чубинский П.П.* Труды этнографо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императ. Рус. Географ. О-вом. Юго-Западный отдел: [у 7 т.] [Текст] -СПб., 1872.-Т.3.-С.481.

¹⁹⁹ Там само.-С.460.

²⁰⁰ Приходы и церкви Подольской губернии. Ольгопольский, Балтский уезды [Текст] // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под ред. Е. Сецинского. - Каменец-Подольский, 1901. - Вып. 9. - С.784, 786, 789.

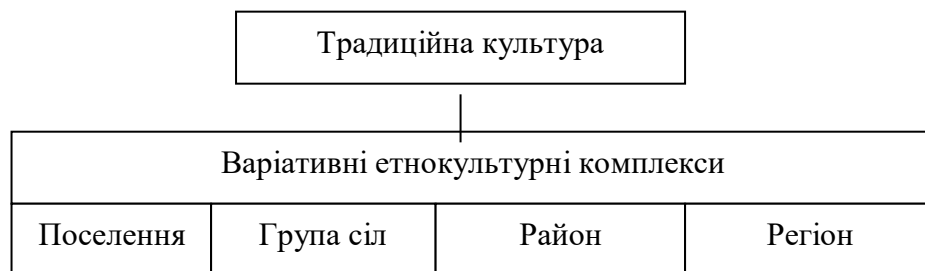
відомий під назвою Побережжя і входив до складу так званого поберезького маєтку князів Любомирських²⁰¹. У 1797 році Павло I затвердив доповідь сенату щодо комісії, яка продавала "Поберезькі маєтки" (чи маєток "Побережжя") князя О. Любомирського. До його складу входили 14 ключів (Чечельницький, Попелюський, Піщанський, Савранський, Конецпольський, Юзефградський, Ракулівський, Крутянський, Нестоїтський, Чорнянський, Ягорлицький, Рибницький, Рашківський, Цекинівський), в яких знаходилося 187 населених пунктів²⁰².

Такі райони, як "Побережжя", "Ханська Україна", "Пониззя Дунаю", окремі райони Буджака визначаються в основному за специфікою розвитку історичного процесу. Та особливої уваги заслуговує етнографічна складова.

Емпіричний матеріал, зібраний під час етнографічних розвідок, доводить, що в межах території, яка досліджується, традиційна культура українців неоднорідна. Цілком логічним є припущення, що на окресленому просторі існують конкретні, поки що не визначені комплекси у вигляді окремих етнокультурних варіантів, які потребують не тільки обґрунтованих характеристик, але й з'ясування механізму їх формування, вивчення їхньої структури та змістовного наповнення.

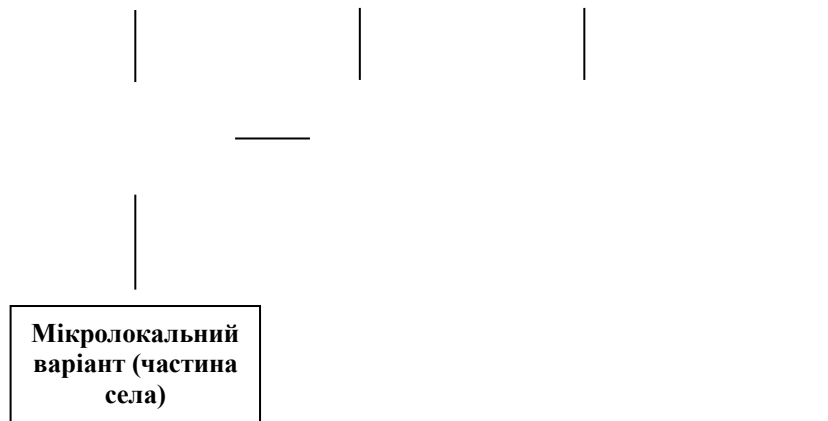
Схема № 1

Специфіка структури традиційної культури українців південно-західного степу

²⁰¹ ІР НБУ, Ф.Х, од.зб.11635.

²⁰² Крисько Подільські Локальний варіант 1793 Регіональний варіант масність в Polacy на Podolu. - том 7. - К., 2004.-s. 109.

Потрібна також, особливо на початковому етапі, розробка відповідної таксономічної системи, в основі якої має бути "етнокультурний варіант" чи "варіант традиційної культури". Він може бути зональним, регіональним, локальним і мікролокальним (див. схема № 1).

Назва "зональний" виводиться від лексеми "зона" – поняття природно-географічного: лісостепова, степова. У кожній із них слід виокремити райони: придністровський, придунайський, причорноморський, інші. У кожній природно-географічній зоні і навіть в окремих районах формуються специфічні риси культури, на основі яких можливі виокремлення локальних і мікролокальних варіантів етнічної культури.

Регіональний варіант – сукупність специфічних ознак традиційної культури, поширених на території кількох сучасних адміністративних утворень (районів).

Локальний варіант охоплює культурно-побутову специфіку на рівні села. Для полікультурних регіонів, таких, наприклад, як Буджак, вивчення локальних етнокультурних комплексів є особливо актуальним, адже переселенці з різних історико-етнографічних областей України в іншокультурному оточенні зберегли чимало елементів культури з місць виходу.

Мікролокальний варіант проявляється в полікультурних селах. На півдні України є чимало українсько-молдавських, україно-російських сіл, де

представники етносів розміщені компактно в певній частині села і дотримуються усталених обрядів і звичаїв, в яких, разом з тим, мають місце і взаємозапозичення.

Не завжди історична назва території відображає етнографічну специфіку. Так, у XVII – XVIII ст. більша частина степового Буго-Дністровського межиріччя входила до адміністративного утворення під назвою "Ханська Україна". У цей час на її території кочували ногайці, існували поселення українців і молдован. Зрозуміло, що Ханська Україна не існувала як моноетнокультурне утворення, оскільки в її територіальних межах функціонували принаймні три культури: українців, молдован і ногайців.

Не відображає етнографічну специфіку і назва "Буго-Дністровське межиріччя", хоча останнім часом її досить часто використовують в етнографічних публікаціях. У межах цієї території попередньо можна виокремити декілька районів: північні степової зони на пограниччі з лісостепом, придністровські, прибузькі і причорноморські.

У степовому Дунай-Дністровському межиріччі проблема районування ще більш складна. Українці розселені тут компактно і дисперсно і етнокультурна варіативність більш розмаїта. Тому розглядати традиційну культуру українців Буджака як єдиний регіональний етнокультурний комплекс проблематично. Ймовірніше вже у найближчому майбутньому слід очікувати вирішення проблеми варіативності у конкретно практичній площині, можливо, у групі сіл, чи навіть окремого поселення, адже в структурі етнокультурних комплексів збереглися ознаки етнографічних регіонів, з яких виселились переселенці. Вони простежуються в орнаментиці ткацьких виробів, календарній обрядовості тощо. Чимало з таких етнокультурних комплексів претендуватимуть на статус варіативного.

Отже, зростання обсягів інформації про традиційну культуру українців актуалізувало проблему адаптації переселенців до природних умов в румунській частині дельти Дунаю в межах України і Румунії, порубіжжі

степу і лісостепу, степовій зоні Буго-Дністровського межиріччя, Буджака. Знання накопичувалися поступово. На ранніх етапах пріоритетними були питання історії заселення причорноморських степів, формування етнічного складу населення. Приблизно з середини ХІХ ст. акценти переміщуються на проблеми економічного освоєння краю, видаються друком численні статті, присвячені аналізу розвитку економіки населення степу, однак традиційні форми хліборобства, вівчарства, допоміжних видів господарської діяльності не стали предметом ґрунтовних студіювань, а деякі важливі для розуміння механізму і наслідків господарсько-побутової адаптації види діяльності, як, наприклад, ткацтво, не відображені в історіографії.

Більш змістовні розвідки другої половини ХХ ст. І хоча вони ґрунтувалися переважно на вивченні міжетнічної взаємодії та її проявів у кожному сегменті традиційної культури, до наукового обігу введено великий обсяг емпіричного матеріалу, значимість якого в етнології регіону з часом зростає. Однак питання традиційного господарства для науковців і цього періоду також не стали пріоритетними. Досягнення у вивченні традиційного побуту хоча і вагомі, але потребують суттєвих доповнень з питань еволюції типів житлових і господарських споруд, місцевої специфіки житла, характеристики господарсько-побутового комплексу як продукту складного процесу адаптації. Для цього потрібні залучення додаткових джерел. Вони зібрані автором і використані у даному дослідженні.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ УКРАЇНСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ

Українців південно-західного степу, Нижнього Подунав'я вивчають у двох площинах – історичній та етнографічній. В історичній одним із пріоритетів є з'ясування механізмів заселення земель, особливо на початковому етапі. Етнографія має інші завдання, які не обмежуються лише фіксацією присутності українців, визначенням їхньої чисельності. Предметом етнографії є традиційна культура переселенців у повному обсязі, її специфічні особливості і розвиток у полікультурному середовищі. Однак, такі дослідження можливі лише за умов наявності об'єкта – мережі поселень українців, адже традиційну культуру репрезентують поселення, і тільки населення групи, у складі кількох моноетнічних поселень чи хоча б одного, може бути активним носієм етнічної культури, суб'єктом міжкультурних і міжетнічних взаємин. Поодинокі, розсіяні між іншими етносами переселенці, є пасивними носіями традиційних знань. Тим більш, полонені наймити у чужому культурно-побутовому середовищі не мали можливості реалізації власних традицій життєдіяльності. Тому питання визначення часу формування українських поселень набуває особливого значення.

Процес заселення українцями Буджака, степової території Подністрів'я і Нижнього Подунав'я можна розділити на два періоди. Під час першого відбувається спорадичне проникнення, поступова інфільтрація українців. На другому етапі формується мережа українських поселень, але не в усіх регіонах одночасно.

Через брак джерел найменш дослідженим є особливо важливий ранній етап, адже саме в цей час переселенці, не маючи необхідних знань та досвіду, вирішували складну проблему облаштування побуту, налагодження господарської діяльності в незвичних умовах степової зони. Його

закінченням слід вважати появу мережі довготривалих поселень, які засвідчують наявність і функціонування системи життєдіяльності. Це значить, що принаймні два сегменти традиційної культури – побут і господарство – слід вважати адаптованими до степових умов.

Однак, питання визначення часу появи мережі довготривалих поселень українців у степовому Подністров'ї остаточно не з'ясоване.

Відомі і доступні на сьогодні джерела вказують на тривале і складне заселення регіону. Два суттєві фактори стримували рух на південь: скотарське населення – чинник конфліктів і нестабільності на порубіжжі з землеробським населенням і природне середовище, в якому традиційне для українців землеробство перетворювалося у ризикований вид господарської діяльності.

І тим не менш, перші проникнення українців у Причорномор'я відносяться ще до часів Великого князівства Литовського і носили мирний характер. У другій половині XIV ст. після розгрому татарських орд Великим князем Литовським Ольгердом (1296-1377) у відомій битві на р. Сині Води (1362) і за Вітовта Кейстуовича (1350-1430) продовжилося практичне освоєння степової території. Поява таких міст, як Дашів (Очаків), Сокоlecь (Вознесенськ), Балакли (у місці впадіння р.Чичикля у Південний Буг), Черноград (на Лівобережжі Дністра), Качибей-Коцюбієве (Одеса), постала в результаті литовсько-руської колонізації. Але відносно стабільним українське населення було лише в зоні басейнів річок Кодима та Савранка, прилеглої зони лівобережжя Дністра. Ще у першій половині XIV ст. тут з'являється низка поселень, про які згадується у письмових джерелах¹, функціонує переправа через Південний Буг – "бріd Вітовта"².

¹ *Петрунь Ф. О.* Нове про татарську старовину Бозько-Дністряньського степу [Текст] / Ф. О. Петрунь. - Східній-світ, 1928. - № 6. - С.162.

² *Еварницкий Д. И.* Вольности запорожских казаков [Текст] / Д.И. Эварницкий. - СПб., 1898. - С.259.

У другій половині XIV ст. литовські шляхтичі отримують тут земельні володіння. Виникають поселення Молокіш, Калаур, Рашків та інші. В кінці XIV ст. вже існує поселення Саврань. Відома згадка Мартина Бельського про тутешніх козаків, які 1489 року, як добрі знавці місцевості, допомагали синові короля Казимира IV Янові Альбрехту переслідувати татар.

Велике князівство Литовське розпочало активну діяльність в глибинних районах степу. Свідчення французького дипломата Ж. де Ланнуа дають підстави стверджувати, що українці брали безпосередню участь у розбудові краю. За наказом Великого князя Литовського Вітовта саме подільський староста Гедигольд для будівництва міста на лівому березі Дністровського лиману привів 12 тисяч робітників і доставив 4 тисячі возів з будівельними матеріалами³.

З приходом ногайців у Північне Причорномор'я в кінці XV – на початку XVI ст. і встановленням офіційного кордону між Туреччиною і Річчю Посполитою по річках Ягорлик і Кодима⁴ регіон офіційно визнається прикордонним, а колонізація українцями степової території тимчасово уповільнюється.

Але до цього часу українцям, перш за все з Поділля, ці землі були добре відомими. Северин Наливайко у 1595 році звертався до польського короля Сигізмунда III з проханням дозволу оселитися саме у Буго-Дністровському межиріччі⁵.

Новий етап заселення порубіжної зі степом території розпочався з 60-х років XVI ст. Після Люблінської унії 1569 року з дозволу сейму і короля почалось активне освоєння південних територій польськими магнатами. На

³Путешествие Гильбера де Ланнуа по Южной России в 1421 году...-С.7.

⁴ Крикун М. Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії 1703 року [Текст] / М. Крикун // ЗНТШ. - Т.СCLX. - Кн.2. - Львів, 2010.- С.68, 70-71.

⁵Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків [у трьох томах] [Текст] / Д.І. Яворницький. - Т.ІІ. - Львів, 1991. -С.91.

початку XVII ст.. кількість поселень, що знаходились у володінні Томаша Замойського, виявилась достатньою для створення територіально-адміністративної одиниці – Рашківського ключа, а 1606 року князі із роду Конєцпольських отримали у володіння землі між річками Савранка і Кодима – Савранський наділ і заснували на правому березі річки Савранка при її впадінні у Південний Буг фортецю Конєцполь⁶. У цьому контексті прикметним є зауваження Г.Боплана, який будував укріплення. "Виток Саврані, або Новий Конєцполь, є останнім поселенням, яке мають поляки зі сторони Очакова..."⁷. Це значить, що на південь від Конєцполя українських сіл під польським володінням не існувало.

Однак, це не значить, що українці не розселялись на турецькій території. З дозволу турецької адміністрації вони поступово заселяють степи Північно-Західного Причорномор'я. Спорадичність проникнення в край з XVIII ст. посилюється, особливо після доручення османського уряду місцевій адміністрації сприяти переселенцям, зокрема у Придністров'ї⁸. Міграції ще не набувають масових масштабів. Однак письмові джерела вказують на переселення різних соціальних верств – козаків, селян з різних областей України.

Картографічні матеріали і письмові джерела свідчать, що в середині XVII ст. Буго-Дністровське межиріччя, а саме терени навколо річок Савранка і Кодима були вже залюдненими. Так, відомо, що 1654 року татари спустошили в регіоні поселення на той час з уже вкорінившимся

⁶ *Jabłonowski, A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemia Ruska. Ukraina (Kijów-Braclaw). Dlas III [Текст] / A. Jabłonowski // Źródła dziejowe. – Т. XXII. – Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1897. - s.612.*

⁷ *Описание Украины от пределов Московии до границ Трансильвании, составленное Гильомом Левассером-де-Бопланом...-С.16.*

⁸ *Бачинська О.А. Українське населення Придунайських земель XVIII - початок XX ст. (Заселення й економічне освоєння) [Текст] / О.А Бачинська. - Одеса, 2002. - С.23.*

українським населенням, розвинутими господарством і соціальним устроєм. Про усталеність культурно-побутового життя, ефективного функціонування звичаєво-правової системи у цій місцевості писав Павло Халебський. Відвідавши Рашків та навколишні села, він відзначив освіченість населення. "Починаючи з цього міста і по всій землі русів, тобто козаків, ми помітили прекрасну рису, що збудила наш подив: усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх дружин і доньок, уміють читати й знають порядок служб та церковні наспіви; крім того, священники навчають сиріт і не залишають їх вештатися вулицями невігласами"⁹.

Однак з часом ситуація в краї значно погіршилася. Після Бучацького договору 1672 року Поділля перейшло до Туреччини, почастишали напади турків і татар на українські поселення, насамперед прикордонної Брацлавщини, а після Бахчисарайського мирного договору 1681 року землі Задніпров'я (Київщина, Поділля і Брацлавщина) визнано нейтральними, без міст і населення. Однак, польський король Ян Собеський (1629-1696) своїм універсалом дозволив українським козакам і селянам заселяти землі між Дністром і Дніпром¹⁰. В кінці XVII ст. саме на незаселених землях на берегах Кодими і Савранки чисельність переселенців зростає, на що вказують і свідчення білоцерківського та фахівського полковника Семена Палія, який 1693 року очолював козаків під час битви з татарами на річці Кодимі. На пропозицію перейти на службу до московського царя чи перебратися на Запоріжжя він відповів: "Шкода мені розлучатися з цим місцем не тільки тому, що там багато будівництва мого, велике поле хлібом засіяне, але й тому, що я взяв це місце порожнє й заселив його..."¹¹. Відомі села в кінці

⁹ *Халебський, Павло*. Україна – земля козаків [Текст]/Павло Халебський– К., 2008. – С.25-26.

¹⁰ *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків [у трьох томах] [Текст] / Д.І. Яворницький. - Т. III. - Львів, 1992. - С.140.

¹¹ Там само.

XVII ст. і на землях праворуч від р. Ягорлик. В одному з них – Красненькому – церква існувала вже з 1690 року¹².

На початку XVIII ст. цей регіон частково входив до зони селянських повстань на Поділлі і Брацлавщині, і після поразки чимало українців знайшли притулок у С.Палія на землях басейну річок Кодима і Савранка. 1703 року майже вся територія Ягорлицького староства опинилася під контролем С.Палія. Потік українських переселенців помітно зріс. У першій половині XVIII ст. колонізаційний процес активізували і дії польських магнатів, які, як відомо, пообіцяли переселенцям пільги, наприклад, звільнення на чотири роки від податків. У край прибували з різних регіонів Правобережної і Лівобережної України. Поміщики запрошували по усій Україні переселенців у степи, обіцяючи їм пільги, виставляли на своїх вільних землях хрести з кілками, позначки на яких сповіщали на скільки років надавались пільги¹³. Засновувалися нові поселення, відроджувалися ті, що існували раніше. Деякі з них, між річками Кодимою і Савранкою, згадуються у письмових джерелах, зокрема у щоденниках учасників походу фельдмаршала Мініха до Дністра 1738 року¹⁴. Декілька поселень (Білоч, Молокиш та Заречен) нанесені на карту 1745 року "Мала Татарія з прикордонною Київською і Білгородською губерніями"¹⁵.

До середини XVIII ст. в регіоні існувало більшість відомих сьогодні сіл. Прізвища перших переселенців вказують на місця їхнього походження переважно з Поділля. Практика надавання прізвищ за місцем попереднього

¹² Карачківський М. Північно-Західна Балтщина ... - Т.3. - С.193.

¹³ Мордовцев Д.Л. Гайдамаччина (1730-1768) / Д.Л. Мордовцев // Гайдамаччина: историческая монография в двух частях. - Ч.І. - СПб., 1870.- с.38.

¹⁴ Афанасьев А.К. Журнал жизни и службы князя Михаила Никитича Волконского [Електронний ресурс] / А. К. Афанасьев. - Режим доступу: <http://feb-web.ru/feb/rosarc/rad/rad-009-.htm?cmd=2>.

¹⁵ Аргатюк С.С. Крутянський ключ: нарис з історії Кодимського району [Текст] / С.С. Аргатюк, В.Г. Кушнір.- Одеса, 2010.- С.38.- рис.7-а.

проживання була поширеною: Рашківські переселилися з Рашкова, Маньківські – з Маньківки, Бодачівські – з Бодачівки, Бабчинські – з Бабчинець, Вербецькі – із Вербки і т.д.¹⁶.

З приєднанням у 1703 році до Османської імперії прикордонної території вздовж річок Кодима і Ягорлик до Порти потрапила і значна кількість місцевого християнського населення, яке, з адміністративно-територіальним упорядкуванням, стало більш захищеним від нападів ногайців. До середини XVIII ст. ситуація у порубіжжі степу і лісостепу стабілізувалася. Регіон перетворився у своєрідну базу для переселення українців на південь північно-причорноморських степів. Значну частину населення у межиріччі Південного Бугу і Дністра, Кодими і Ягорлика склали саме українці. Край, що адміністративно підкорявся Кримському ханові, стали називати "Ханська Україна".

Відомості про Ханську Україну зафіксовані в "титুলі молдавських митрополитів". Під цією назвою в їхні володіння входили землі Очаківської області¹⁷. 1760 року назва "Ханська Україна" згадується в грамоті митрополита Даніїла, влада якого розповсюджувалась і на цю область. Деяка інформація з джерел досить конкретна і переконлива. Так, йдеться про те, що хоча і вважалися ці землі кочів'ями ногайців, було тут достатньо християнського населення – зокрема, українців з Поділля¹⁸. І хоча автор статті протоєрей А.Г.Лебединцев вказує, що більшість населення склали молдовани¹⁹, слід брати до уваги, що мова йде про придністровські села, тоді як деякі фрази однозначно вказують на домінування українського чинника. "Наступник Даніїла Іахим... також має у своєму титулі Україну, але прикметно, у такому висловлюванні, яке робить цю країну власністю народу

¹⁶Приходы и церкви Подольской губернии...- С.807, 833.

¹⁷ *Лебединцев А.Г.* Ханская Украина ...-С.2.

¹⁸ Там само.-С.1.

¹⁹ Там само.-С.8.

українському, а не ханові – місцевому володарю"²⁰. На час приєднання до Росії у 1791 році Буго-Дністровське межиріччя вважалося достатньо заселеним. "Немає сумнівів, що ця Україна мала раніше більше населення... пастирі молдавські не стали б безпідставно збільшувати свій титул і вписувати до нього те, що не відповідало назві "всея", цілої України, "всього володіння Українського"²¹. Але на 1791 рік чисельність населення області зменшилась, оскільки турки, втративши Очаків і "побачивши свою неспроможність утримати за собою і область Очаківську, то самі палили і нищили всі села, що в ній знаходились"²².

Ще до підписання Ясської мирної угоди 1791 року українці оселилися і на берегах Чорного моря, на що вказували чимало дослідників.

Так, Г.Афанасьєв пише про етнічний склад населення фортеці Ені-Дунья (1764), називає татар, турок, молдован, євреїв, караїмів і зазначає, що в навколишніх хуторах жили "руські переселенці, що прийшли сюди із прикордонних міст Малоросії і Польщі, а також із Великоросії. То були селяни, що тікали від поміщицької неволі, або розкольники. Великороси селилися у самому Хаджибеї, малороси ж тулилися переважно по так званих балках. Приблизно 1775 року на нинішньому Пересипу, біля підніжжя самого замку, оселилися запорозькі козаки, які знали Хаджибей уже з давніх часів"²³. Зрозуміло, що український етнічний компонент в поліетнічному турецькому Хаджибеї, безумовно, присутній, а посилення на те, що "руські" були переселенці насамперед з прикордонних Малоросії і Польщі свідчить, що йдеться саме про українців, тому останні серед слов'ян домінували.

Також показовими є зауваження В.А. Яковлєва в роботі "До історії заселення Хаджибея". Декілька абзаців важливі для нас з точки зору етнічної

²⁰ Там само.-С.3.

²¹ Там само.- С.11.

²² Там само.

²³ *Афанасьев Г.А.* История г.Одессы // Одесские новости.- 1894.- 22 августа. - № 3047.

ідентифікації перших поселенців і, власне, не стільки Хаджибея, а округи, бо автор наголошує на тісну ув'язку місця вибору для поселення з традиційними видами господарювання. Яковлев В.А. не був обтяжений і заангажований проблемою гострих дискусій щодо засновників населеного пункту на березі моря. Судячи з тексту, він вирішував декілька завдань, серед яких головними слід визнати три: встановлення часу та імені засновника поселення, перейменування поселення Коцюби у Хаджибей, розвиток Одеси як російського міста. Використовував дослідник доступні у той час джерела, які дозволили йому стверджувати, що не пізніше 1415 року – першої письмової згадки про поселення – литовський шляхтич Коцюба-Якушинський у своєму селі на р.Буг взяв декілька родин і заснував хутір над морем, відомий під назвою Коцюбин хутір²⁴.

Для нас важливо навіть не ототожнення Коцюбиного хутора з Хаджибеєм (Одесою), а те, що українські хутори на березі Чорного моря існували на початку XV ст. Про те, що українці були основою сільської округи Хаджибея, Яковлев В.А. вказує безпосередньо: "Більшість перших поселенців по хуторах на окраїнах Хаджибея малороси за походженням, вихідці з Поділля, Волині й інших руських областей Речі Посполитої"; "Перший міцно осілий елемент окраїн Хаджибея складали вихідці з польських областей південно-західного краю"²⁵ – тобто з території України.

Вельми інформативною, в контексті даної проблеми, є скарга господарів двох хуторів на російського офіцера із Хаджибея²⁶. Датована вона 1791 роком і дає нам важливу інформацію щодо цілої низки різноманітних за характером ключових питань.

²⁴ Яковлев В.А. К истории заселения Хаджибея ...- С.11.

²⁵ Там само.- С.15.

²⁶ Яковлев В. Жалоба, поданная в 1791 году хозяевами двух хуторов на татарской балке ... - С.681-682.

Із тексту зрозуміло, що йдеться про мешканців двох хуторів – власників, родичів, свояків і наймитів. Хутори склалися із житлових і господарських приміщень. Про останні не згадується, але їхнє існування не викликає сумнівів, оскільки цілком зрозуміло, що хутір є землеробсько-тваринницьким комплексом. Однією з основних культур хліборобства є жито, а для робочих м'ясо-молочних тварин заготовляли сіно. Саме по жито і сіно приїхали російські арміїці.

Житлових споруд п'ять, що характерно для степових хуторів того часу. В одній хаті жили власники хутора, в іншій, або навіть кількох, – наймані працівники. За документом такими можуть бути наймичка-туркєня Офіра і родичі – Параска, Хведося, Назар.

Присутність на хуторі туркені (ймовірно, вона була мусульманкою) засвідчує не тільки релігійну толерантність, а й присутність мусульман і в сільській місцевості.

За браком джерел повного уявлення про етнічний склад населення причорноморської зони у другій половині XVIII ст. ще немає. І ця скарга є важливим і переконливим доказом присутності українців на околицях Хаджибея, господарського освоєння ними краю. За іменами та прізвищами Данило Баркило, Карпо Чаплинський, власниками хуторів були українці. Кум Ковальчук також українець, ймовірно він був із сусіднього хутора. Можливо, Карпо Чаплинський мав родинний зв'язок з поляками, але мова скарги вказує на українське культурно-звичаєве середовище на хуторах.

Не викликає сумніву, що чиновник Федір Нестеров писав текст скарги зі слів позивачів, які диктували йому українською. Багато українських слів (вінчання, дівки, дівчата, жито, жінки, сіно, рушники, інші) він не міг перекласти російською, як і етнонім "москалі", який був у той час поширений серед місцевого населення.

Опосередковано українську ідентичність доводять і свідчення про родинну обрядовість, а саме – про дотримання передвесільного звичаю

засвідчення згоди на шлюб виконанням обряду перев'язування сватів рушниками.

Отже, вказаний документ свідчить, що околиці Хаджибея в кінці XVIII ст. були заселені українцями, які адаптували свій побут і господарську діяльність до степових умов, зберегли українську ідентичність. Крім українських селян, біля Хаджибея розселилися зі своїми родинами запорожці. Ще А.Скальковський писав, що запорожці осіли біля Хаджибейської фортеці²⁷. На кладовищах українців-першопоселенців збереглися намогильні хрести з датами до "заснування" Одеси²⁸, а прізвища з метричних книг за 1809 – 1822 роки вказують, що абсолютною більшістю мешканців на околицях Одеси є українці²⁹.

Ще одна хвиля притоку українського населення в покодимське порубіжжя припадає на останню чверть XVIII ст. і пов'язана з міграціями козаків. Тисячі переселенців подались у турецькі володіння, насамперед на відомі їм місця, зокрема у Буго-Дністровському межиріччі і Буджаку, де вони регулярно працювали на рибних промислах і де чимало оселилося ще в першій половині XVIII ст. Ще після участі у російсько-турецькій війні 1768-1774 років частина козаків осіла в дунайських і дністровських гирлах³⁰. Відомо також, що 1774 року 227 козаків із 1015, що поверталися на Січ, залишилися в Акермані³¹. Масштабний козацький етап заселення розпочався з 1775 року – ліквідації Запорізької Січі. 1778 року султанський уряд

²⁷ Скальковський А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского [Текст] / А.А. Скальковський.- Одесса, 1885.- Ч.3.- С.190.

²⁸ Кушнір В.Г. Кам'яні хрести степу ...-С.281.

²⁹ Шувалов Р. Украинские поселения в окрестностях Одессы [Текст] / Р. Шувалов // ІКО. Збірник матеріалів. - Одеса, 1993. - Вип. 4. - С.44.

³⁰ Бачинський А.Д. Козацтво на півдні України, 1775 - 1869 [Текст] / А.Д. Бачинський, О.А. Бачинська. - Одеса, 1995.- С.6.

³¹ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі бунти данайців 1771 - 1774 рр. і початок Задунайського Коша [Текст] / О. Рябінін-Скляревський // Записки Укр.наук.тов-ва в Києві: Істор. секція ВУАН / Під ред. М.Грушевського; Т.26.-Наук. зб. за рік 1927.- С. 82.

офіційно дозволив колишнім запорожцям оселитися на землях Османської імперії – спочатку в Буго-Дністровському межиріччі, а в 1789 році козаки отримали дозвіл на розселення навіть за Дунаєм. З 1775 і в подальші роки потік козаків у турецькі володіння значно зріс. Найбільш населеними в Очаківській окрузі були райони по р.Тилігул, біля Хаджибея і Балти, на Нижньому Подністров'ї від Акермана до Бендер, у Буджаку в дунайських гирлах³².

1778 року султан дозволив козакам заснувати Січ в Кучурганах (пониззя Дністра)³³, але царський уряд намагався виселити колишніх запорожців з Очаківської землі і уклав навіть відповідну угоду з Туреччиною – Айналі-Кавакську конвенцію від 10 березня 1779 року. Однак, козаки не покинули край. У 1781 році офіційно повідомлялося, що в районі Бендер і вниз по Дністру "аж в трьох місцях оселилися бувші запорожці; багато з них одружилося; всього хат 650; вони поділені між окремими слободами, одна од другої на протязі трьох верст"³⁴. У 1792 році у цьому ж районі у Подністрянській паланці зафіксовано вже 1500 козацьких родин в 30 селищах³⁵, не враховуючи хуторів і поселень при риболовецьких заводах по річках та лиманах³⁶. Вказувалося і на велику кількість козаків у районі Балти, а на землях "за містом Белогородом...колишніх запорожців вісім

³² *Бачинський А.Д.* Козацтво на півдні України...- С.8.

³³ Там само.-С.9.

³⁴ Донесення кур'єра російського посольства у Константинополі поручика Петрова до Катеринославського губернатора М.Язикова. Грудень (?) 1781 р. [Текст] // Степовий В. До історії Задунайської Січі // Україна.-1914. - №3. - С. 14-15.

³⁵ *Бачинський А.Д.* Козацтво на півдні України...- С.17.

³⁶ *Зубко І.М.* Подністрянська паланка Чорноморського козацького війська: 1790-1792 рр. [Текст] / І.М. Зубко // ИКО.- Вып.1.- Одесса, 1992.- С.58.

тисяч, які живуть у побудованих землянках, харчування мають від ловлі риби"³⁷.

Щоб не потрапити під закріпачення, втікали із козацьких вольностей і селяни, козаки, що займались господарською діяльністю. Вони залишали свої зимівники і переходили в Очаківський край зі своїми людьми, майном, отарами³⁸.

Крім запорозьких козаків, на степових просторах розселяли і козацькі війська. Створені передусім з метою захисту південних кордонів Російської імперії і участі у російсько-турецькому протистоянні, ці підрозділи стали важливим фактором у процесі заселення порубіжних територій. До того ж, царський уряд одночасно вирішував ще одну проблему – заселення вільних територій, налагодження стабільного господарства, здатного задовольнити потреби населення, а у подальшому поповнювати державну скарбницю. Йдеться про поселення не як суто військові об'єкти, а звичайні сільські поселення з населенням, життєдіяльність якого здійснювалася відповідно до народних, у даному випадку українських, традицій, адже було серед них чимало родин із запорозьких вольностей, до яких приєднувалися знайомі і родичі з "польської" України.

Запорозькі козаки, козацькі війська (Чорноморське (1787-1792), Усть-Дунайське Буджацьке (1806-1807), Дунайське (Новоросійське) (1828-1869) своєю присутністю у степу створювали сприятливе психологічне підґрунтя для переселення українських селян. А одне із завдань чорноморців – охорона

³⁷ Донесення товариша ольвіопольської канцелярії І.Мержанова до Катеринославського губернатора М.Язикова. 12 березня 1782 р. Ольвіополь [Текст] // Степовий В. До історії Задунайської Січі // Україна.-1914.-№ 3. - С. 20.

³⁸ *Иванов П. К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи* [Текст] / П. Иванов // ЗООИД. - 1904. - Т. XXIV. - С.27-29.

місцевого населення від мародерів і дезертирів³⁹ – доводить факт існування, на період розселення козацьких військ, мережі сільських поселень.

На початку XIX ст. український етнічний компонент у Буго-Дністровському регіоні стає домінуючим. За спогадами Ю.Крашевського, в середині XIX ст. у Буго-Дністровському межиріччі українці склали чисельну більшість, а руська мова (українська – авт.) у степу була найбільш розповсюджена і її розуміли усі⁴⁰. Другими за чисельністю були молдовани. "Русь і молдовани складають, мабуть, більшу частину поселенців"⁴¹. Він пише, що молдовани-переселенці зберегли поміж українцями свою мову і звичаї⁴². Деякі його зауваження вказують на посилення міграційного процесу в першій половині XIX ст., прискорення економічного розвитку степового регіону. "Недавно... цей степ так мало був населений і хто їхав до Одеси, починаючи від Балтщини, у полі під скиртами ночувати мусіли ... У останніх декількох роках ... постали слободи"⁴³. Описуючи райони ближче до Одеси, Ю.Крашевський зауважує, що щільність заселення тут вже була настільки значною, що не відповідає уявленню про степ як пустинний край. "Тут що верста, що пів-версти ми зустрічаємо слободи, які по декілька разом стикаються і з'єднуються між собою"⁴⁴. Тобто йдеться про процес об'єднання хуторів у поселення. Виходячи з цього, можна стверджувати, що в першій половині XIX ст. окремі райони степу, насамперед ті, що знаходилися поблизу Одеси, стали вже густо заселеними. Об'єднання хуторів у слободи – пряме свідчення швидкого економічного розвитку краю, збільшення кількості населення, розростання хуторів і перетворення їх у села.

³⁹ *Короленко П.П.* Предки кубанских казаков на Днепре и на Днестре [Текст] / П.П. Короленко. - Екатеринодар, 1900. - 203 с.

⁴⁰ *Kraszewski J.I.* Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku... - s.133.

⁴¹ *Ibid.*-P.148.

⁴² *Ibid.*-P.126.

⁴³ *Ibid.*-P.135.

⁴⁴ *Ibid.*-P.142.

Міграційні процеси у XIX – першій половині XX ст. змінювали етнічну структуру населення краю. Особливо показовою ілюстрацією наслідків цих процесів є динаміка чисельності українців і молдован в краї⁴⁵. Молдовани, чи як їх тут називали в кінці XVIII – на початку XIX ст. волохи⁴⁶, – одна з найчисельніших етнічних груп в Південно-Східному Поділлі. На теренах північних районів сучасної Одещини і районів Придністров'я в межах сучасних Кам'янського і Рибницького районів Молдови, які входили до складу Балтського повіту⁴⁷, молдовани проживали як в окремих моноетнічних, так і в змішаних, українсько-молдавських чи молдавсько-українських поселеннях. Разом з українцями вони активно заселяли край на початку XVIII ст. про що свідчать імена засновників хуторів, які згодом переросли у села, а також мікротопоніми молдавського походження⁴⁸.

Молдавська діаспора стала важливим фактором господарського освоєння краю. Натомість місце і роль молдован на теренах Південно-Східного Поділля недостатньо вивчені. Існує чимало невирішених питань, зокрема, питання міжетнічної взаємодії, наприклад, українців і молдован, розвитку етнічних процесів та їх наслідків. У цьому контексті привертає увагу питання динаміки чисельності молдован в регіоні, з'ясування

⁴⁵ Кушнір В.Г. Динаміка чисельності молдован Балтщини... - С.257-260.

⁴⁶ Волохи – східнороманська етнічна спільність доби середньовіччя, сформувалася на основі зроманізованого фрако-дакійського автохтонного населення. В кінці XVIII – на початку XIX ст. в російському діловодстві волохами називали молдавське населення.

⁴⁷ Балтський повіт з 1796 року знаходився у складі новоутвореної Новоросійської губернії (Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1.- Т. XXIV. № 17634.). Подальші адміністративно-територіальні зміни суттєво не впливали на розміри повіту, який з 1923 року існував як округ (Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины.- 1923.- № 18-19.), а згодом став районом у значно менших територіальних межах.

⁴⁸ Мельничук О.С. Топоніміка Кодимського району Одеської області [Текст] / О.С. Мельничук // Мовознавство.- Наукові записки.- Т. XIV.- К., 1957.- С.55-56.

чинників, що впливали на динаміку українського і молдавського населення. З'ясувавши механізм розвитку цього процесу, ми отримаємо додаткове джерело дослідження історії регіону.

У цьому контексті привертає увагу публікація Михайла Карачківського про північно – західню Балтщину, де він, серед інших, вивчав й демографічні проблеми.

М.Карачківський не обмежувався власними польовими матеріалами. В цьому й проявляється наукова цінність його розвідок. Він намагався залучити інші джерела, особливо ранніх періодів, і на основі їх аналізу показати зміни в суспільстві, господарстві, побуті. Одними з таких джерел, які можна вважати основними для дослідника, стали “Топографическое и статистическое описание Подольской губернии, сочиненное 1819 года подольским губернским землемером Викентием Рудницким”, “Камеральное и топографическое описание Подольской губернии Балтского повета” інші⁴⁹.

Дослідник не обмежувався фіксацією сучасних йому історичних реалій. Він намагався простежити еволюцію розвитку суспільства, динаміку етнічного складу населення, визначити чинники, що викликали соціальні та економічні зміни.

Володіючи інформацією про чисельність господарств чи жител молдован в селах повіту в кінці XVIII - початку XIX ст., він порівнював її з даними 1928 року. Слід наголосити на тому, що наведені М.Карачківським статистичні дані про чисельність населення і етнічний склад сіл і містечок повіту 1928 року мають особливу вагу, оскільки в архівах вони не збереглись.

Статистичні дані зведені в таблиці. У графі даних на кінець XVIII – початок XIX ст. наводиться кількість жител волохів і українців. У статистиці

⁴⁹ ІР НБУ, Ф.Х, од.зб.11635.

на 1 січня 1928 року вказана кількість господарств. Хоч М.Карачківський й надає інформацію про чисельність населення, до таблиці вона не введена, оскільки не має даних станом на 1 січня 1928 року, що унеможливило порівняння двох періодів. Видається коректним визначення кількості мешканців того чи іншого села на основі кількості жител чи господарств, так як житло належало конкретній сім'ї. Чисельність української і молдавської сім'ї була приблизно однаковою. За даними 11 поселень (Обжила, Єфтодія, Оленівка, Мошняги, Фернатія, Єржів, Гидирим, Красеньке, Лабушна, Плоть, Сарацея) молдавська родина складалась з 6 (5,9), а українська з 5 (4,7) осіб.

Таблиця 1.

Динаміка чисельності українських і молдавських господарств.

Назва села	В кінці XVIII – на поч. XIX ст.		На 1 січня 1928 р.	
	Кількість хат волохів	Кількість хат українців	Кількість господарств молдован	Кількість господарств українців
Обжила (Балтський район)	15	112	Дані відсутні	661
Єфтодія (Балтський район)	6	49	Дані відсутні	321
Оленівка (Балтський район)	6	59	Дані відсутні	309
Мошняги (Балтський район)	3	49	Дані відсутні	288
Фернатія (Балтський район)	38	56	5	402
Березівка (Балтський район)	17	27	Дані відсутні	512
Гараба (Рибницький р-н. Молд.)	30	30	7	372
Єржів (Рибницький р-н. Молд.)	21	5	15	490
Круті (Кодимський район)	28	37	Дані відсутні	575
Гидирим (Рибницький р-н. Молд.)	39	6	163	186
Красеньке (Рибницький р-н.)	20	8	255	297

Молд.)				
Молокіш (Рибницький район)	72	6	367	21
Сарацея (Рибницький район)	20	8	3	13
РАЗОМ	315	452	815	4549

Щодо чисельності сім'ї молдован можна навести дані українсько-молдавських сіл. Так, на 1800 рік в Обжилі (сьогодні Балтський район) в 15 житлах волохів проживало 45 чоловіків і 50 жінок⁵⁰, в Єфтодії на кінець XVIII ст. нараховувалось 6 жител волохів, в яких проживало 26 чоловіків і 16 жінок⁵¹.

Неадекватним, по відношенню до назви села, видається етнічний склад низки сіл. Так, перші відомості про село Мошняги датуються 1780 роком, коли князь Олександр Любомирський видав презенту⁵² і ерекцію⁵³ священику Остаповичу до новозбудованої уніатської церкви св.Олександра. Назва села вказує на молдавське походження його засновників (молдавське “мошняг” – стара людина). Ймовірно, село виникло на основі хутора, заснованого молдавським переселенцем, але розбудовувалось українцями. На кінець XVIII ст. тут нараховували 49 українських господарств⁵⁴ (молдавських – 3), кількість українців складала 213 осіб (89,9%), молдован – 9 (5,5%). У Фернатії на кінець XVIII ст. волохи склали 40,3% (38 господарств)⁵⁵, тоді як на 1.01.1928 року зафіксовано лише 5 господарств

⁵⁰ ІР НБУ, Ф.Х, од.зб.11634, арк.11.

⁵¹ Там само.- од.зб.11634, арк.12.

⁵² Презента – документ, який видавався власником маєтку кандидатові на парафію, на основі якого канцелярія уніатського митрополита видавала відповідну грамоту (Див. Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии.- Каменец-Подольский, 1887.- Вып.3.- С.414, 419).

⁵³ Ерекція – документ, яким власник фіксував дарування церкві нерухоме майно, надавав право займатися деякими видами господарської діяльності без сплати десятини тощо.

⁵⁴ *Карачківський М.* Північно – Західна Балтщина ...- С.170.

⁵⁵ Там само.-С.172.

молдован. Тобто, в районі басейну р.Кодима чисельність молдавського населення зменшується навіть в селах, заснованих молдованами.

Дискусійним є питання щодо походження назви села Лабушна. З'ясувати у місцевого населення питання про походження назви села М. Карачківському не вдалося, хоча й він припускає, що вона молдавського походження, як і М.В. Сергієвський, який пов'язував походження назви від молдавського “лепуш” - лопух⁵⁶. За місцевими переказами назва походить від прізвища одного з перших переселенців – Лапка чи Лабка⁵⁷. Збереглись у церковному літописі відомості й про іншу назву села – Яблучна. Так чи інакше, назви села відображають його біетнічний склад – українсько-молдавський. Село поділялось на дві частини – українську магалу і молдавську магалу. На кінець XVIII ст. тут нараховувалось 64 господарства українців і 50 господарств молдован⁵⁸. У відсотковому відношенні українці склали 46% (373 особи), молдовани – 49 % (398 осіб).

Помітно більше молдован у селі Плоть, яке також територіально поділялось на декілька кутків під назвами: руснацька, молдавська, болгарська. Дискусійним слід визнати твердження, що з'явилося в історіографії з посилання на М.Карачківського, нібито в селі, поряд з іншими, жили болгар. Однак сам М.Карачківський у 1928 році болгар не застав. Він лише сповіщає, посилаючись на перекази, про городництво, яке запозичили колись у болгар. Привертає увагу одна деталь, занотована М.Карачківським із церковного літопису, де йдеться про те, що болгар з'явилися тут за турецького панування. 1769 року турки зруйнували болгарську слободу⁵⁹. Ймовірно тоді болгари й залишили цю місцевість, але

⁵⁶ *Сергиевский М.В.* Молдавские этюды. [Текст] / М.В.Сергиевский. -М.-Л., 1936.-С.34-35.

⁵⁷ *Мельничук О.С.* Топоніміка Кодимського району ...- С.57.

⁵⁸ *Карачківський М.* Північно – Західна Балтщина ...- С. 176.

⁵⁹ Там само.- С. 178.

пам'ять про них збереглась у назві тієї частини села, де колись стояла болгарська слобода.

Якщо в північно-східній частині повіту чисельність молдован зменшується, то в подністровських селах, навпаки, зростає. Так, в селі Молокіш кількість молдован збільшується до 93%. Причому на 1928 рік багато з них не володіли російською мовою⁶⁰. І в інших придністровських селах в кінці XVIII – на початку XIX ст. молдован було більше, ніж українців: в с. Красеньке 95 осіб молдован і 29 українців, в с. Гидирим – відповідно 260 молдован і 26 українців, в Рибниці проживало 338 волохів і 95 українців, в с. Єржов – 141 особа молдавської національності і 18 українців, в Сарацеї – 75 молдован і 29 українців. За більш ніж столітній період співвідношення чисельності молдован і українців змінилося. На 1 січня 1928 року в Сарацеї нараховувалось 124 господарства, з яких українськими було 113 і 3 належали молдованам⁶¹. У Єржові з 541 господарства українських було 490, молдавських – 15. В Гидиримі зафіксовано 186 господарств українців і 163 господарства молдован. В Красенькому відповідно 297 і 255.

Наведена статистика відображає динаміку чисельності українців і молдован Балтського повіту за період з початку XVIII ст. – до 1928 року, тенденцію розвитку двох етносів. У північно-східній частині повіту, де українці чисельно значно переважали, молдовани поступово асимілюються, тоді як в придністровській зоні їх чисельність, хоча і не скрізь, поступово зростала. На динаміку чисельності молдавського етносу в регіоні впливали й інші чинники, але це тема окремого дослідження.

Колонізація українцями степової зони і зокрема Буджака та Нижнього Подунав'я має давню історію. Вона складна, неоднозначна, на певних етапах дослідження знаходилася під впливом різноманітних чинників, зокрема

⁶⁰ Там само.- С.182.

⁶¹ Там само.- С.184.

ідеологічного характеру. Тривалий час українців степової зони здебільшого не ідентифікували як окремий етнос, а в публікаціях називали їх, разом з росіянами, узагальнюючим терміном "русскіє". Цей середньовічний етнонім був поширений серед українців не тільки у ХІХ ст. Навіть сьогодні в полікультурному середовищі Буджака, румунській Добруджі і в дельті Дунаю українці називають себе давньою загальновідомою на українських теренах самоназвою "руські", "руснаки". Наприклад, ця самоназва офіційно зафіксована і використовувалася румунською владою під час переписів населення, проведених у першій половині ХХ ст. Українців записували як "руші", тоді як росіян-старовірів – "ліповень"⁶².

Поступово в російській історіографії ХІХ ст. питанню диференціації малоросів і великоросів надають більше уваги, хоча згаданий узагальнюючий термін остаточно не зникає. Така невизначеність у термінах внесла суттєві непорозуміння у тлумачення етнографічної спадщини, окремі науковці і досі не уникли тенденційних і необ'єктивних висновків.

Найгостріше ця проблема проявляється при вивченні питань щодо формування етнічного складу населення, демографії – особливо на ранніх етапах колонізації причорноморського степу. Тому цілком зрозумілим є сприйняття статистичних даних тих часів, які стосуються підрахунків за етнічною ознакою, як умовних, на чому неодноразово наголошується в сучасній історіографії.

Разом з тим, навіть такі приблизні підрахунки відображають загальну ситуацію в регіоні. Принаймні, не викликає сумнівів реально існуючий етнічний склад. А недосконала методика визначення ідентичності ускладнювала підрахунок чисельності населення кожної із етнічних груп, їхнього співвідношення.

⁶² Кушнір В.Г. Українці за Дунаєм....- С.115.

Особливо актуальним є вивчення динаміки чисельності українців у часовому проміжку від появи перших переселенців на теренах Буджака і на півночі Добруджі до формування їх у групи. У Буджаку перший період – до створення мережі поселень – за часом найтриваліший. До появи українців з XIV ст. зафіксована присутність молдован не тільки у письмових джерелах, але й у матеріальних⁶³, після приєднання Буджака до Османської імперії з'явилися турки. Ногайське населення мало тут до двохсот кишел⁶⁴. У XV – XVI ст. зростає кількість православного селянства навколо міст і фортець. Ці райони – райя – стали найбільш сприятливими для оселення українців-селян, які йшли у найми для виконання різноманітних робіт. Та незахищеність українців, відсутність підтримки з боку місцевої влади й іншої віри населення не сприяли налагодженню власного господарства, облаштуванню побуту відповідно до усталених українських традицій навіть тоді, коли їх запрошували на поселення. Часто татари продавали переселенців як рабів⁶⁵.

Інша група – українські козаки. Вони потрапляли у Буджак різними способами. Проникнення озброєних загонів у турецькі фортеці і ногайські улуси були регулярними в XVI – XVII століттях. Причому, ця регулярність була настільки інтенсивною, що місцева турецька влада знаходилася у стані постійного очікування несподіваного нападу козаків. З цього приводу турецький мандрівник Евлія Челебі писав: "На протилежному, північному боці ріки Дністер...де полюють... злополучні руси із країни місцевих козаків"⁶⁶. "В цю ніч, про яку йде мова, ми зі страхом перед козаками, лишилися сну і відпочинку. Бо в цьому місці знаходиться [ще й] дерев'яне

⁶³ Черняков І.Т. Хрест з кириличним написом 1369 р. з села Тузла...- С.151-178.

⁶⁴ Скальковский А.А. О ногайских татарах, живущих в Таврической губернии [Текст] // ЖМНП.-1843.- Ч.Х.- № 12.- Отд.2.- С. 105 - 130.; Бачинська О.А. Українське населення Придунайських земель...-С.14.

⁶⁵ Бачинська О.А. Українське населення Придунайських земель...-С.22.

⁶⁶ Евлія Челебі. Книга подорожі. Північне Причорномор'я... - С.25.

укріплення козаків"⁶⁷. Неспокій і побоювання відчували в районі Хаджибею і в інших місцях⁶⁸.

Якась частина козаків залишалася після походів у степ, інші у статусі полонених і невільників, або, як у випадку з козаками Івана Мазепи у Придністров'ї, шукали притулку з надією зберегти волю. Прикладів достатньо. Так, 550 прибічників І.Мазепи повернулися з Бессарабії⁶⁹. Але з П.Орликом у Каушанах залишилося 100 або 150 чоловік, а 700 "неробів" розбіглися⁷⁰. 1774 року 227 козаків із 1015, що поверталися на Січ, залишилися в Акермані⁷¹. Йдеться і про невільників-українців, які потрапили до ногайського полону. Окремі свідчення вказують на достатньо велику чисельність, яка переходить за тисячі⁷². У 1722 – 1723 рр., під час придушення повстання буджацького султана Адиль-Гірея, кримський хан Менглі-Гірей захопив понад 1500 запорожців, яких "у Білгородщину на каторги запродали"⁷³.

Однак, козацькі походи не мали господарсько-економічних наслідків, не супроводжувалися практичним освоєнням українцями степу, але знання про степ, його ресурси, придатність для успішної господарської діяльності учасники численних походів поширювали серед українського населення порубіжних зі степом регіонів.

⁶⁷ Там само.-С.26.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы [Текст] / Н. Костомаров. - СПб., 1885. - С. 675.

⁷⁰ *Кочубинский А. Л.* Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции : из истории восточного вопроса : война пяти лет (1735-1739) [Текст] / А. Л. Кочубинский. – Одесса, 1899. – С.120.

⁷¹ *Рябінін-Скляревський О.* Запорозькі бунти данайців 1771 - 1774 рр....- С.82.

⁷² *Скальковский А.* Филипп Орлик и запорожцы [Текст] / А.А. Скальковский // КС. - 1882. - 2. - С. 120.

⁷³ *Скальковский А.* Дунайцы [Текст] / А. А. Скальковский // КС. - 1885. - № 1. - С. 118-123; *Скальковский А.* Филипп Орлик и запорожцы...-С.120-123.

Населення сезонних міграцій, козаків, українських селян, які працювали в степу на рибних промислах, українських селян-втікачів, які наймалися на різноманітні роботи до місцевого сільського населення, купців⁷⁴ і, зрештою, полонених, частина яких залишалася на постійне проживання, не можна розглядати як сталих суб'єктів, основою формування українського етнокультурного комплексу, адаптованого до природних умов Буджака, потужного учасника міжетнічної взаємодії. Козаки у цей час ще не стали потужною силою економічного освоєння Буджака. Переважна більшість ще не мала родин, облаштовувала свій сезонний, тимчасовий за характером, побут. Вони або розчинялися в іншому етнічному середовищі, або жили окремими професійними колективами, які, наприклад, сезонно займалися рибальством чи видобутком солі.

Численні козацькі походи у XVI – XVII століттях не супроводжувались активним сільськогосподарським освоєнням краю, порівняно, наприклад, з порубіжжям степу і лісостепу Буго-Дністровського межиріччя. Але ватаги тих, хто регулярно працював на сезонних промислах, були добре відомі місцевій владі і населенню саме як українці.

Не сталося суттєвих змін і в першій половині XVIII ст. Види робіт за біографічними відомостями тих часів (наймитування, "погонич у купця", виконання роками різних робіт у ногайців, аргатування) не дають підстав стверджувати про незворотній процес створення розрізненими переселенцями моноетнічних поселень. Наймити, полонені не могли налагоджувати власне господарство, бодай сезонне, як у козаків. Та й козаки не обтяжували себе проблемами облаштування традиційного побуту і життя родинами. 1782 року повідомлялося про колишніх запорозьких козаків, які

⁷⁴ Поширеними були і різноманітні форми найму, завдяки використанню яких українці потрапляли до Буджака. Так, зокрема, загальновідомо, що турецькі, болгарські, грецькі купці користувалися послугами українців чимало з яких не поверталися на батьківщину.

мешкають у пороблених землянках і харчування мають рибальством⁷⁵. Тобто йдеться про вузькоспеціалізований, а не традиційний для українців вид господарської діяльності, який потребує мінімальних побутових потреб, зокрема жител тимчасового характеру.

Навіть пізніше, на початку ХІХ ст., з утворенням козацьких формувань, одружених, тобто таких, які мали родини і яких можна розглядати як носіїв традиційної культури, було менше, ніж неодружених. В одному із документів зазначається, що в Бессарабії лишилося понад 1300 козаків, з яких, за їхніми власними твердженнями, лише 200 мали власне господарство. Всі інші наймитували⁷⁶.

Отже, сезонні міграції чималої кількості українських селян, які втікали від поміщицького свавілля і наймалися на різноманітні роботи до місцевого сільського населення, козаків на рибні і соляні промисли, і зрештою, полонені, частина яких залишалася на постійне проживання, не завершувалися, принаймні у першій половині ХVІІІ ст., активним формуванням мережі українських поселень як основи становлення українського етнокультурного комплексу, адаптованого до природних умов Буджака, полікультурного середовища.

З 60-х років ХVІІІ ст. етнічні процеси у Буджаку активізуються. Під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 років більшість ногайців переселено до Північної Таврії⁷⁷. Потік українців-переселенців значно посилюється після

⁷⁵ *Бачинський А.Д.* Козацтво на півдні України...- С.11.

⁷⁶ Там само.- С.36.

⁷⁷ Высочайшие рескрипты императрицы Екатерины II. Ч.1: Об отложении татар от власти турецкой [Текст] // Чтения ОИДР. - 1871. -Кн. 4. - С.45-97; *Скальковский А. А.* Историческое введение в статистическое описание Бессарабской области [Текст] / А.А. Скальковский // ЖМВД. -1846. - Ч. 13. - С.128; *Кутузов М. И.* Сборник документов и материалов : [в 5 т.] [Текст] / под ред. Л. Г. Бескровного. - М., 1950. - Т. 1. -С.220; *Грибовський В.В.* Ногайські орди Північного Причорномор'я у ХVІІІ - початку ХІХ століття. [Текст] /Грибовський Владислав Володимирович: автореф. дис. на здобуття

1775 року. Розпочався черговий етап переструктурування етнічного складу насамперед сільського населення.

Неконтрольоване переселення, відсутність ведення відповідної офіційної реєстрації вказують на те, що питання визначення чисельності українців є достатньо проблематичним. Але те, що українці стали однією з найчисельніших груп, очевидно. Наприклад, в Усть-Дунайському Буджацькому козацькому війську на початку ХІХ ст. 73% склали українці, 10,5% – росіяни, 6% – поляки, 4,3% – молдовани і волохи, 2,3% – болгари⁷⁸. До цього слід додати, що вибір центрів формування козацького війська – Кілія і Галац – не випадковий, адже значна кількість українців у той час зосереджувалася саме у Нижньому Подунав'ї.

Етнічна строкатість населення Буджака, відсутність належного обліку населення значно ускладнює з'ясування повного спектру особливостей раннього етапу масового заселення українцями Буджака і Нижнього Подунав'я. До цього потрібно додати ще й достатньо високий ступінь внутрішньої міграції насамперед під час воєнних дій. Так, в ході російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр. у придунайські землі прибули переселенці з різних регіонів України, а чимало "місцевих" українців подались за Дунай⁷⁹. Міграційні процеси посилювали і переміщення заробітчан, які вже традиційно прибували на сезонні роботи для вилову риби, соледобування. До того ж, переписи населення у той час не ставили завдання визначення етнічної приналежності. Тому не варто дивуватися відсутності об'єктивної

наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / В.В. Грибовський. - Запорізький нац. ун-т. - Запоріжжя, 2006. - С.12.

⁷⁸ *Бачинський А.Д.* Козацтво на півдні України...- С.34.

⁷⁹ *Дмитриев П. Г.* Народонаселение Молдавии: по материалам переписей 1772-1773, 1774 и 1803 гг. [Текст] / П.Г. Дмитриев. - Кишинев, 1973. - 156 с.; *Котенко И. А.* в эпоху феодализма [Текст] / И.А. Котенко, Н.А. Мохов, П.В. Советов // Ученые записки института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР. - Т. 6 (серия историческая). - Кишинев, 1957. - С. 53 - 60.

статистики. А. О. Скальковський вважав, що в середині XVIII ст. у Бессарабії знаходилося близько 10 тис. українців⁸⁰. А через півстоліття лише у Придунав'ї на рубежі XVIII – XIX ст. А.Д. Бачинський нараховує, щоправда, українсько-російського населення, до 20 тис. осіб⁸¹.

Початок XIX ст., особливо період війни 1806 – 1812 років, виявився сприятливим для заселення українцями Нижнього Подунав'я. Зокрема, після оголошення про формування Усть-Дунайського Буджацького козацького війська. За матеріалами 1818 року В. М. Кабузан нарахував на цій території лише 24 тис. українців і росіян⁸². В Акерманському та Ізмаїльському повітах у 1819 р. сільські жителі склали: 17,5% – українці, 34,2% – молдовани, 21,1 % – болгари та гагаузи, 9,1% – росіяни, некрасівці, старообрядці, а вже у 1827 р.: 19,4% – українці, 33,5% – молдовани, 22,7% – болгари та гагаузи, 9,4 % – росіяни. У 1897 р. національний склад залишався майже таким самим: 20,8% – українці, 30,5% – молдовани, 18,2 % – болгари та гагаузи, 8,6% – росіяни⁸³.

Приток населення зріс, у тому числі і українців, хоча найбільш активна фаза їхнього переселення припадає на пізніший час, після 1812 року, коли за Бухарестською мирною угодою Буджак відійшов до володінь Російської імперії. За Бухарестською угодою російська і османська делегації дійшли

⁸⁰ *Скальковский А.А.* Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии: В 2 ч. Ч. 1: География, этнография, народонаселение Новороссийского края. - С.211.

⁸¹ *Бачинский А.Д.* Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации Буджакской степи и низовья Дуная в XVIII- начале XIX вв. [Текст] / А.Д. Бачинский // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы.- 1964 г. - Кишинев, 1966.-С. 327.

⁸²*Кабузан В.М.* Чисельність і склад населення південної частини Бессарабії в першій половині XIX с. [Текст] / В.М. Кабузан // УІЖ. - 1968. - №8. - С. 53.

⁸³ *Бачинська О.* Українське населення- С. 102; *Кабузан В.М.* Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья: конец XVIII - первая половина XIX в. [Текст] / В.М. Кабузан. - Кишинев, 1974. - Додатки.

згоди, що кордон між двома державами має проходити по річці Прут до її впадіння в Дунай⁸⁴. Порівняно незначна територія нижньодунайського степу випала із контексту домовленостей, і тільки за Адріанопольською угодою від 14 вересня 1829 року до Росії відійшла територія дельти Дунаю між гирлами Кілійським і Святого Георгія⁸⁵. Таким чином, з цього часу можливості українців емігрувати за Дунай суттєво покращились, а українська діаспора за Дунаєм мала безпосередній контакт з Україною і українцями Буджака. Ці контакти не припинялися навіть, тоді, коли за Паризькою угодою 1856 року південь Бессарабії було віддано Молдові – васалу Туреччини⁸⁶. Згодом ці землі (Ізмаїльський, Кагульський і Болгарський повіти) знову віддано Росії⁸⁷. Рішення затверджено Берлінською мирною угодою 1878 року⁸⁸. Три названі повіти реорганізовано в один – Ізмаїльський. З цього часу міграція українців значно посилюється, засновуються і стрімко зростають сільські поселення українців. Розглядаються різноманітні переселенські проекти. Так, наприклад, за відомим проектом 1824 року "Про влаштування в Бессарабській області 20 тис. казенних селян з внутрішніх губерній" передбачалося переселення тисяч селян із Чернігівської, Полтавської, Харківської, Таврійської та інших губерній.

Показовим документом для розуміння рівня організації сільської громади, функціонування села як господарської та соціальної системи, динаміки етнічного складу населення є списки селян-парафіян у вигляді

⁸⁴ История Бессарабии. От истоков до 1998 года [Текст] / сост. Иоан Скурту, Дмитру Алмаш, Арманд Гошу и др. ; координатор Иоан Скурту ; пер. с рум. яз. Енчу Николая. - Изд. 2-е, перераб. и доп. - Кишинэу, 2001.- С.35.

⁸⁵ Там само.-С.41.

⁸⁶ Там само.-С.49.

⁸⁷ Там само.-С.50.

⁸⁸ Там само.-С.58.

церковних відомостей⁸⁹, де вказана не тільки кількість парафіян-селян відповідної парафії⁹⁰, а й відображена динаміка чисельності українського населення в моноетнічних (українських)⁹¹ та біетнічних селах. Використані також статистичні матеріали 1817, 1827, 1850-х років, дані про чисельність українців станом на кінець XIX – початок XX ст.

Баштанівка (Бакчалія). (Татарбунарський р-н.). У 1842 році в селі було 55 господарств, 233 особи чоловічої статі і 121 жіночої⁹². У церковній відомості за 1888 рік господарств значиться 97, чоловіків 389, жінок 359⁹³. Вказується, що населення села складалося з предствників двох етносів – українців і молдован. Однак у статистиці церковних відомостей за 1899 рік, їх кількість і співвідношення не відображені. В селі існувало 98 господарств, 393 чоловіки та 409 жінок⁹⁴.

Біленьке (Аккембет). (Білгород-Дністровський р-н.). У січні 1939 року село причислено до примарії села-курорту Сергіївка⁹⁵. Станом на 1909 рік в селі існувало 33 господарства парафіян “малоросов-мещан”, в яких проживало 102 особи чоловічої статі і 87 жіночої⁹⁶.

Білолісся (Акмангіт). (Татарбунарський р-н.). Козацька станиця. Станом на 1832 рік в селі існувало 64 господарства, 257 чоловіків і 217

⁸⁹ Кушнір В.Г. Українське населення Буджака за даними Ізмаїльського архіву [Текст] // Лукомор'я. Археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я.- Вип.1.- Одеса, 2007.- С. С.65-79.

⁹⁰ Статистика подається за кількістю поселян без урахування священослужителів, чиновників тощо.

⁹¹ Поселення, в яких кількість українців складає не менше 80% від загальної кількості мешканців села.

⁹² КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 932, спр.60, арк.172.

⁹³ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628. Благодійний 3 – го округа Аккерманського уезда, оп. 1, спр.10, арк.74, 77.

⁹⁴ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.21, арк.89, 90, 92.

⁹⁵ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 103, оп.1, спр.113, арк.60.

⁹⁶ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.31, арк.194, 206.

жінок⁹⁷. У відомості місцевої Покровської церкви за 1842 рік значиться 112 господарств парафіян – козаків Новоросійського козацького війська, 449 чоловіків і 454 жінки⁹⁸. У 1859 році значиться 142 господарства парафіян – козаків. Чоловіків записано 571 особа, жінок 539⁹⁹. Згідно церковної відомості за 1871 рік в селі було 217 господарств державних селян, в них проживали 868 осіб чоловічої статі, 821 жіночої¹⁰⁰. На кінець ХІХ – початок ХХ ст. українців у Білоліссі нараховувалось 4300 осіб¹⁰¹.

Благодатне (Каябей, Каябец). (Білгород-Дністровський р-н.) У відомостях наводяться дані за три роки 1889, 1899, 1909, однак тільки за статистикою 1909 року населення ідентифікується як українське¹⁰².

У 1889 році на хуторі було 13 господарств, в яких проживало 55 осіб чоловічої статі і 54 жіночої¹⁰³. За 10 років (1899) господарств збільшилось до 20, осіб чоловічої статі до 81, жіночої до 88¹⁰⁴. У 1909 році кількість господарств не змінилась, майже не змінилась кількість населення: 83 особи чоловічої статі і 82 жіночої¹⁰⁵.

Борисівка (Татарбунарський р-н.). Село молдавське. У 1832 році в селі було всього 30 господарств, 120 чоловіків і 169 жінок¹⁰⁶.

У 1842 році тут існувало 67 господарств, 271 осіб чоловічої статі і 217 жіночої¹⁰⁷. У 1850 році в селі нараховували вже 74 господарства, 248 осіб

⁹⁷ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.31, арк.176-181.

⁹⁸ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 932, оп.1, спр.60, арк.215, 218.

⁹⁹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.23, арк.113, 120.

¹⁰⁰ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 624, оп.1, спр.3а, арк.29, 30, 34.

¹⁰¹ *Бутович В.Н.* Материали для етнографической карты Бессарабской губернии [Текст] / В.Н. Бутович - К., 1916. – 58 с.

¹⁰² Така картина спостерігається й в інших відомостях, коли позначення національності у більшості випадків відсутнє у статистиці першої половини - середини ХІХ ст. відсутнє.

¹⁰³ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.28, арк.22.

¹⁰⁴ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.18а, арк.160.

¹⁰⁵ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.31, арк.224, 238.

¹⁰⁶ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.31, арк.131.

чоловічої статі і 265 жіночої¹⁰⁸. Розвиток села на протязі наступних 21 року майже припинився. У 1871 році в селі було 78 господарств, 312 чоловіків і 293 жінки¹⁰⁹, а у відомості за 1888 рік разом з молдованами вказуються й українці. Господарств на цей час стає 99, поселян 398 чоловіків і 390 жінок¹¹⁰.

Броска (Ізмаїльський р-н.). За статистикою на 1817 рік в селі проживало 210 українців і 134 молдован. За 10 років ситуація не змінилась, кількість українців залишилась такою ж – 210 осіб, молдовани ж як мешканці села не згадуються¹¹¹. За церковною відомістю за 1861 рік в селі було 71 господарство в яких проживало 286 чоловіків і 245 жінок¹¹². За даними відомості 1883 року кількість господарств збільшується до 115, а населення стає 883 особи (463 чоловіків і 420 жінок)¹¹³. В кінці ХІХ – на початку ХХ ст. українців в селі нараховується 1334, а молдован всього 179 осіб¹¹⁴.

Вилкове (Кілійський р-н.). За статистикою на 1817 рік у Вилковому українців проживало 193 особи¹¹⁵. В подальшому їх чисельність зменшується. Станом на 1827 рік українців було 142 особи, тоді як чисельність старообрядців збільшилась за вказаний період з 314 до 358¹¹⁶. В

¹⁰⁷ КУ “Ізмаїльський архів”, ф.932, спр.60, арк.165.

¹⁰⁸ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.55, арк.248.

¹⁰⁹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.2, арк.80.

¹¹⁰ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.10, арк.52, 55.

¹¹¹ *Кабузан В.М.* Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья: конец XVIII – первая половина XIX в. – 157 с.

¹¹² КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.2, арк .21, 24.

¹¹³ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 626, оп.1, спр.11, арк.11, 34, 37.

¹¹⁴ *Бутович В.Н.* Материалы для этнографической карты ...- С.55.

¹¹⁵ Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой, или Буджака с приложением генерального плана его края, / составленного при гражданской съёмке Бессарабии производившей по высочайшему повелению размежевание земельной на участки с 1822 по 1828-й год ; изд. Аккерманского земства [Текст]. – Аккерман, 1899. – [2], III, [1], 523, [1], IV с.

¹¹⁶ Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака.- Аккерман 1899.- С.128.

подальшому чисельність українців збільшується до 600¹¹⁷, на кінець XIX – початок XX ст. до 950 (старообрядців 4652)¹¹⁸.

Випасне (Турлаки, до 1841 р. – Кривда) (Білгород-Дністровський р-н).

За статистичними даними 1827 року в селі проживало тільки українське населення чисельністю 233 особи. У 1866 році в селі було 144 господарства, 579 осіб чоловічої статі і 567 жіночої¹¹⁹. Станом на 1889 рік за відомістю церкви господарств малоросіян-міщан було 181, 696 осіб чоловічої статі і 662 жіночої¹²⁰. Однак слід зазначити, що по Миколаївській і Михайлівській церквах є окремі для кожної з них відомості¹²¹. Дані, що в них містяться, можливо, завищені, тому що прізвища одних й тих же селян внесені до відомостей обох парафій. Через 10 (1899) років парафіян записують за національною ознакою. У відомості значаться тільки українці: уже 219 господарств, 878 осіб чоловічої статі і 827 жіночої¹²². За відомостями 1909 року «парафіян малоросіян-мещан» було 1621 особа (206 господарств)¹²³. У 1932 році кількість населення с.Турлаки складала 9036 осіб, з них українців – 8920, молдован 51, німців 10, євреїв 15, болгар 39¹²⁴.

До парафії с. Турлаки належали декілька навколишніх сіл з нечисельним населенням: *Чакри, Бикоз, Молога* з населенням (в трьох селах разом) 278 осіб¹²⁵. В *Кам'яному мосту* тієї ж парафії у 1817 році проживало 151 українець і 25 молдован¹²⁶, в 1832 році в селі існувало вже 113

¹¹⁷ Кабузан В.Н. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья.- С.145.

¹¹⁸ Бутович В.Н. Материалы для этнографической карты...- С.56.

¹¹⁹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 622, оп.1, спр.36, арк.1, 10.

¹²⁰ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.28, арк.73-76.

¹²¹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.28, арк. 77, 84, 85,92.

¹²² КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.18а, арк. 83,84.

¹²³ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.31, арк. 169,171.

¹²⁴ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 99, оп.1, спр.12, арк.5.

¹²⁵ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.18а, арк. 67,68.

¹²⁶ Кабузан В.Н. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья.- С.93.

господарств і 482 мешканця (258 чоловічої і 224 жіночої статі)¹²⁷, а в 1850 році українців було вже 993¹²⁸.

Вільне (Каторга) (Білгород-Дністровський р-н.). Парафія церкви села Будаки. Виникло як хутір, згодом переросло у село. Станом на 1889 рік за церковними відомостями в селі нараховувалось 24 господарства, де «временно проживающих мешчан» нараховували 98 осіб чоловічої статі і 93 жіночої¹²⁹. Через десятиліття у 1899 році ситуація майже не змінилась: 25 господарств, 100 чоловіків і 88 жінок¹³⁰.

Поступово кількість мешканців збільшилась. На 1909 рік господарств стало 30, населення збільшилось, порівняно з попередньою статистикою, на 41 особу (120 чоловіків, 109 жінок, разом 229). На кінець XIX – початок XX ст. мешканці села ідентифікуються українцями у кількості 360 осіб.¹³¹

Глибоке (Ескіполос) (Татарбунарський р-н.). За церковними відомостями станом на 1878 рік вказується національність мешканців села. Це були молдовани. Господарств на той час нараховувалось 27, осіб чоловічої статі 109, жіночої 128¹³². У 1888 році кількість селян зросла до 690 осіб (304 чоловіків і 286 жінок), господарств стало 76¹³³. Станом на кінець XIX – початок XX ст. у статистиці з'являється інформація про українців: у селі проживало 450 українців і 500 молдован¹³⁴. У відомостях за 1910 рік населення значиться як українсько-молдавське: 228 господарств, чоловіків 561 особа, жінок 512¹³⁵.

¹²⁷ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.31, арк.35.

¹²⁸ *Кабузан В.Н.* Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья.-С.146.

¹²⁹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.28, арк.10.

¹³⁰ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.18а, арк.17а.

¹³¹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.31, арк.222.

¹³² КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.2, арк.75, 80.

¹³³ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.10, арк.18, 51.

¹³⁴ *Бачинська О.А.* Українське населення ...- С.126.

¹³⁵ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.31, арк.44, 49.

Десантне (Галілешти) (Кілійський р-н). Кількість господарств у 1821 році становила 68 одиниць. Населення 316: із них селян 298¹³⁶. У 1832 році кількість господарств збільшилась до 91 (1 господарство – священослужителя). Парафіян – 278 чоловіків і 189 жінок¹³⁷.

Дивізія (Татарбунарський р-н). У церковних відомостях за 1832 рік значаться українці, молдовани і великоросіяни. Господарств – 80, населення – 510 мешканців (250 чоловіків і 260 жінок)¹³⁸. За невеликий термін кількість населення суттєво збільшується. Станом на 1839 рік господарств зафіксовано 142, населення 569 чоловічої статі і 476 жіночої¹³⁹. У 1899 році до відомості внесено 367 господарств, 1484 мешканців чоловічої статі і 1456 жіночої¹⁴⁰. За даними В.Н.Бутовича, на кінець XIX – початок XX ст. населення Дивізії чисельністю 3630 осіб складається з українців (3600) з невеликою часткою молдован (30)¹⁴¹.

Дмитрівка (Кілійський р-н). Село переказами старожилів, занотованими 1939 року, засноване 1840 року некрасівцями, які жили тут до 1865 року, а потім переселились до Аккерманського і Бендерського повітів. Після некрасівців тут поселились молдовани з сіл Єпурени, Готешти (в районі Кантемир), Токіле-Рэдукань (в районі Леова республіки Молдова). Разом з молдованами селились тут й українці. В наш час село молдавське. Однак на ранніх етапах заснування і розвитку було біетнічним: українсько-молдавським. За церковними відомостями 1832¹⁴², 1842¹⁴³, 1878¹⁴⁴, 1881¹⁴⁵, 1888¹⁴⁶, 1899¹⁴⁷ років національний склад змінювався. (Таблиця.2).

¹³⁶ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.6, арк.191-199.

¹³⁷ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.31, арк.152.

¹³⁸ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.31, арк.167.

¹³⁹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.32, арк.180.

¹⁴⁰ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.18а, арк.149, 154.

¹⁴¹ Бутович В.Н. Материали для етнографической карты... – С.51.

¹⁴² КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.2, арк.149.

¹⁴³ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 932, оп.1, спр.60, арк.181.

¹⁴⁴ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.31, арк.111, 116.

Таблиця 2.

Динаміка національного складу населення с.Дмитрівка

Рік	Кількість господарств	Національність	Кількість осіб чоловічої статі	Кількість осіб жіночої статі	Разом
1832	64	“Русские поселяне”(некрасівці)	229	187	416
1842	60	парафіяни	240	227	467
1878	101	Україн., молдов.	407	425	832
1881	106	Україн., молдов.	426	424	850
1888	137	Україн., молдов.	557	554	1111
1899	182	молдовани	729	730	1459

Принаймні священослужителі визнавали поселення біетнічним до 1899 року. З кінця XIX ст., ймовірно, молдавський етнічний компонент став домінуючим і українців серед мешканців Дмитрівки не виділяли, хоча на кінець XIX – початок XX ст. за статистикою молдован було 1265 осіб, а українців всього 171¹⁴⁸. У 1936 році кількість молдавського населення зросла до 2669 осіб.

Зеленівка (Ейнгенгейм) (Білгород-Дністровський р-н.). Станом на 1932 рік національний склад села був таким: румунів – 1; німців – 602; євреїв – 4; українців – 1800; інших – 16. Всього населення 2423. Господарств 422¹⁴⁹. У 1927 році мешканців села було 1507 осіб¹⁵⁰.

Каїри (Крива Балка). Колонія. У 1831 році було 92 господарства, 369 чоловіків і 312 жінок¹⁵¹. Етнічний склад населення на цей рік не вказано. У

¹⁴⁵ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.4, арк.104, 111.

¹⁴⁶ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.10, арк.84, 87.

¹⁴⁷ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.21, арк.108, 110.

¹⁴⁸ *Бутович В.Н.* Матеріали для етнографической карты...-С.56.

¹⁴⁹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 99, оп.1, спр.12, арк.1, 5.

¹⁵⁰ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 109, оп.2, спр.1, арк.1.

¹⁵¹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.32, арк. 95.

1899 році під соціальним станом “крестьян – собственников” вказуються тільки українці – 130 господарств, 522 особи чоловічої статі і 512 жіночої¹⁵². У відомостях за 1909 рік крім українців з'являються молдовани, але кількість господарств і мешканців колонії подається узагальнено – 150 господарств, в яких проживали 600 осіб чоловічої статі і 611 жіночої¹⁵³. На кінець XIX – поч. XX ст. тут проживало 800 українців. Станом на 1932 рік в селі нараховувалось 2780 мешканців. З них молдован (записані як румуни) – 1775, українців – 1000, євреїв – 5. Кількість господарств збільшилась до 600¹⁵⁴.

Каланчак (Дермендере) (Болградський р-н.). У статистиці відображено активний процес формування етнічного складу населення Каланчака. Станом на 1825 рік в селі і двох ближніх хуторах (Карачебан і Баранових) у 211 господарствах проживало 965 українців (чоловіків і жінок відповідно 512 і 45)¹⁵⁵. Однак у наступні роки населення не збільшувалось, а навпаки, зменшувалось. У 1833 році кількість господарств зменшується до 80, а населення до 624 осіб¹⁵⁶. У 1880 році господарств стало 66, а селян всього 529 осіб (Загальна кількість разом з духовенством 544)¹⁵⁷. Ситуація змінилася з переселенням сюди болгар і на кінець XIX – початок XX ст. українців в селі було 407 осіб, молдован 53, а болгар 625 осіб¹⁵⁸.

Кам'янка (Ташлик) (Арцизький р-н.). За відомостями Михайлівської церкви казенного поселення Ташлик станом на 1835 рік у 107 господарствах проживало 301 особа чоловічої і 246 жіночої статі українців і молдован¹⁵⁹. Кількість представників кожного етносу окремо не вказується. За

¹⁵² КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.18а, арк. 103.

¹⁵³ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.31, арк. 342, 343.

¹⁵⁴ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 99, оп.1, спр.12, арк.5.

¹⁵⁵ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 627, оп.1, спр.1, арк.1825.

¹⁵⁶ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 626, оп.1, спр.11, арк. 89.

¹⁵⁷ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 626, оп.1, спр.9, арк 381.

¹⁵⁸ *Бутович В.Н.* Материалы для этнографической карты...-С.55.

відомостями 1832 року кількість поселенців українського і молдавського походження збільшилась до 562 осіб¹⁶⁰, а в 1878 році українців і молдован стало 1690 осіб (912 чоловічої статі і 778 жіночої) (228 господарств)¹⁶¹. За даними В.Н.Бутовича на кінець XIX – поч. XX ст. українців в селі нараховувалось 1079, молдован – 2150¹⁶².

Карлівка (Білгород-Дністровський р-н). В 1850 році в Карлівці міщанських господарств було всього 4, в яких проживало і працювало 19 осіб чоловічої статі і 17 жіночої¹⁶³. У 1899 році кількість господарств збільшилась до 11, а мешканців стало 46 осіб чоловічої статі і 51 жіночої¹⁶⁴. Станом на 1909 рік тут зафіксовано 7 господарств “малоросов-мещан”, 58 мешканців (30 чоловічої і 28 жіночої статі). Примітно, що на цей рік в училищі урочища Карлівка навчалось 17 хлопчиків і 6 дівчаток¹⁶⁵, тобто родини були багатодітними.

Карналіївка (Білгород-Дністровський р-н). За відомостю 1889 року в селі зафіксовано 92 господарства “власників-малоросіянів”, 370 чоловіків і 354 жінки¹⁶⁶.

Кислиця (Ізмаїльський р-н). За даними В.М.Кабузана на 1818 рік в Кислицях проживало 376 мешканців, з яких 237 українців і 131 молдован¹⁶⁷. За десять років населення збільшилось до 829 (701 українців і 115 молдован)¹⁶⁸. За церковними відомостями демографічна ситуація у наступні десятиліття значно погіршується. У церковних відомостях за 1861 рік в селі

¹⁵⁹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.31, арк 134-135.

¹⁶⁰ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.6, арк .245-258.

¹⁶¹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 624, оп.1, спр.6, арк .95, 102.

¹⁶² *Бутович В.Н.* Материали для етнографической карты ...-С.50.

¹⁶³ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.55, арк .48.

¹⁶⁴ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.18а, арк. 82.

¹⁶⁵ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.31, арк. 155, 168.

¹⁶⁶ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.18а, арк. 97-104.

¹⁶⁷ *Кабузан В.М.* Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья...-С.98.

¹⁶⁸ Статистическое описание Бессарабии ...-С.390.

існувало 98 господарств, 395 мешканців чоловічої статі і 380 – жіночої¹⁶⁹. Наступне десятиліття також характеризується зменшенням кількості населення: у церковних відомостях 1878 року вказано 58 господарств і всього 393 мешканця (233 чоловіків і 160 жінок). Примітно, що з цього року вказується національний склад (українці і молдовани), однак у статистиці такий розподіл не зафіксований. Протягом наступних трьох років кількість населення інтенсивно зростає. Станом на 1881 рік кількість господарств зросла до 123. Крім українців і молдован, представники інших національностей не згадуються. Всього мешканців 986 (494 чоловіків і 492 жінок)¹⁷⁰. В кінці XIX – на початку XX ст. із 1912 сільчан українців нараховувалось 1544, молдован – 340¹⁷¹.

Комшиївка (Хаджи-Курда) (Ізмаїльський р-н). Татарське поселення на правому березі озера Китай. Засноване в 1780-1783 році. Заселене з 1814 року українцями і молдованами. Станом на 1827 рік тут проживало 48 родин українців і 54 родини молдован. (з'ясувати посилення на архів), за опублікованими статистичними даними – 118 осіб українців і 397 молдован¹⁷². За статистикою на 1850 рік кількість українців зросла до 426 осіб, молдован – до 300 осіб¹⁷³.

Карналіївка (Корнешт) (Білгород-Дністровський р-н). За церковними відомостями церкви села Карналіївка станом на 1850 рік населений пункт мав назву урочище Карналіївка. Відносилось до парафії села Роша. Тоді було всього 5 господарств, в яких проживали 43 мешканці (21 особа чоловічої статі і 22 жіночої)¹⁷⁴. Однак вже у 1889 році тут існувало 69 господарств і

¹⁶⁹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.1, арк.134, 142.

¹⁷⁰ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.10, арк.124.

¹⁷¹ *Бутович В.Н.* Материали для етнографической карты...-С.56.

¹⁷² *Кабузан В.М.* Народонаселение Бессарабской области...-С.99.

¹⁷³ Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака...-С.386.

¹⁷⁴ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.55, арк. 60.

мешканців села 277 чоловічої статі і 295 жіночої¹⁷⁵. Етнічна приналежність його мешканців не вказується. Тільки за даними 1899 року із запису зрозуміло, що йдеться про “мещан собственников малороссиян”, яких нараховується 724 (370 чоловічої статі і 354 жіночої). Кількість господарств зросла до 92¹⁷⁶.

Костянтинівка (Саратський р-н). Станиця, що знаходилась в 1,5 км від Кулевчі. У церковній відомості за 1859 рік населення станиці складалося з козаків – 43 чоловіків і 39 жінок¹⁷⁷. Станиця стрімко розвивається. У 1899 році кількість населення збільшується до 361 особи. У 30 господарствах проживало 123 чоловіки, яких іменують бувшими козаками українського і молдавського походження і 104 особи жіночої статі. Отже йдеться про розселення серед українців представників молдавського етносу, щоправда не відомо у якій кількості. У відомості за вказаний рік виділяється ще одна категорія поселенців – “иногородних малороссов”. Поселилось їх у кількості 19 родин, в яких нараховувалось 77 осіб чоловічої статі і 57 жіночої¹⁷⁸. Зазначений етно-соціальний склад залишається незмінним. Кількість господарств селян – бувших козаків, молдован і малоросів станом на 1909 рік зросла до 33, кількість осіб поселенців – 133 чоловічої і 129 жіночої статі, чисельність “иногородних малороссов” дещо зменшилась – 14 господарств, 59 і 65 жінок¹⁷⁹.

¹⁷⁵ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.28, арк. 67, 72.

¹⁷⁶ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.18, арк. 97-104.

¹⁷⁷ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.23, арк. 86.

¹⁷⁸ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.16а, арк. 138.

¹⁷⁹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.31, арк. 278, 279.

Ларжанка (Ізмаїльський р-н). Станом на 1880 рік в селі нараховувалось 143 господарства, селян проживало 574 чоловічої статі і 529 жіночої. Разом 1103¹⁸⁰.

Станом на 1882 рік кількість господарств збільшується до 150, як мешканців чоловічої так і жіночої статі складала відповідно 600 і 551 осіб. Загальна кількість становила 1151 осіб¹⁸¹.

У 1883 році кількість господарств українців навіть зменшилась до 148, відповідно зменшилась й кількість українців (595 чоловіків та 536 жінок) до 1131 особи. В статистиці з'являється інформація про представників іншого етносу, а точніше етноконфесійної групи, яка позначається терміном “розкольники”. Чисельність їх не вказується, зафіксовано лише кількість господарств - 38¹⁸². За 10 років кількість господарств розкольників зросла до 300. Збільшується кількість українців: господарств – 186, чоловіків і жінок відповідно 744 і 689 осіб¹⁸³.

Лиман (Золокари) (Татарбунарський р-н). Станом на 1861 рік у 92 господарствах проживали 368 чоловіків і 351 особа жіночої статі, загальна кількість складала 719 осіб¹⁸⁴.

У церковній відомості за 1887 р. термін “поселенці” зникає, натомість вказується етнічна приналежність – малороси. Господарств нараховувалось 167, в них проживали 668 чоловіків і 587 жінок. Разом 1255 осіб¹⁸⁵.

У 1888 році кількість господарств сягнула 193. Осіб чоловічої статі 775, а жіночої – 738. Разом 1513 осіб¹⁸⁶.

¹⁸⁰ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 626, оп.1, спр.9, арк. 289.

¹⁸¹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 626, оп.1, спр.10, арк. 33.

¹⁸² КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 626, оп.1, спр.11, арк. 43 об.38.

¹⁸³ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 626, оп.1, спр.16, арк. 46 об.

¹⁸⁴ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.1, арк.69, 70, 74 зв.

¹⁸⁵ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.2, арк. 87, 92.

¹⁸⁶ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.10, арк. 68, 73.

За 17 років (1861 –1878) село збільшилось на 17 господарств, а населення на 576 осіб. Тобто, щороку з'являлося всього одне господарство, однак населення збільшилось на 39 осіб, тоді як за наступні 9 років (1879 – 1888) з'явилося 26 нових господарств, хоча населення збільшилось лише на 258 людей, тобто в цей період чисельність мешканців села збільшилась на 28 осіб.

Люба (Білгород-Дністровський р-н). За церковними відомостями 1899 року в урочищі було 10 господарств, 41 особа чоловічої статі і 34 жіночої¹⁸⁷. В 1909 році господарств малоросіян-міщан (вказана національність) зменшилось до 7, мешканців стало 28 осіб чоловічої статі і 23 жіночої¹⁸⁸.

Мар'янівка (Білгород-Дністровський р-н). На 1909 рік на хуторі було 49 господарств малоросіян, 196 осіб чоловічої статі, 206 жіночої¹⁸⁹.

Мар'янова (Білгород-Дністровський р-н). За церковними відомостями 1899 року в урочищі (на кінець XIX ст. хутір переріс у село, але назва зилишилась стара – урочище) нараховувалось 47 господарств “мещан арендаторов малороссіян”, 189 осіб чоловічої статі і 145 жіночої¹⁹⁰. У 1909 році кількість господарств “малороссов арендаторов землі” майже не змінилась – 48, населення складало 192 особи чоловічої статі і 181 жіночої¹⁹¹.

Матроска (Ізмаїльський р-н). За церковними відомостями 1862 року в селі було 44 господарства, 308 осіб чоловічої статі і 307 жіночої¹⁹². В 1883 господарств стало 88, селян 357 чоловічої статі і 307 жіночої¹⁹³. В 1913 році

¹⁸⁷ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.18а, арк. 82.

¹⁸⁸ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.31, арк. 168.

¹⁸⁹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.31, арк. 224, 238.

¹⁹⁰ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.18, арк. 134, 138.

¹⁹¹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.31, арк. 279, 288.

¹⁹² КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 626, оп.1, спр.10, арк. 22.

¹⁹³ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 626, оп.1, спр.11, арк. 33.

господарств українців нараховувалось 264, осіб чоловічої статі 715, жіночої 647¹⁹⁴.

Миколаївка (Кілійський р-н). У 1832 році у слободці Миколаївці зафіксовано 26 господарств відставних солдат, 59 чоловіків і 54 жінки¹⁹⁵. Через десять років (1842) кількість господарств відставних солдат, яких записали вже як козаків, збільшилась до 51, а мешканців стало 372 особи (204 чоловіків і 168 жінок)¹⁹⁶. У 1850 році кількість господарств козаків зменшилась: 28 господарств, 114 чоловіків і 119 жінок¹⁹⁷.

Миколаївка-Новоросійська (Байрамча) (Білгород-Дністровський р-н).

За відомістю Миколаївської церкви господарств станичних козаків станом на 1859 рік було 67, осіб чоловічої статі 271, жіночої 228¹⁹⁸. У 1889 році, як і в наступних, кількість господарств не вказується. На кінець XIX – початок XX ст. кількість українців становила 3416 осіб¹⁹⁹.

Мирне (Карячка) (Кілійський р-н). У 1821 році в селі було 23 господарства, поселян чоловіків – 41 особа, жінок – 38²⁰⁰. Етнічний склад населення не вказується.

За записами у відомостях 1841 року кількість господарств, порівняно з 1821 роком, залишається незмінною, кількість мешканців: 11 осіб чоловічої статі і 13 жіночої²⁰¹. У відомостях 1899 року вказується національний склад мешканців: українців 36 господарств, 147 осіб чоловічої статі і 130 жіночої, “раскольников” 405 чоловічої статі і 386 жіночої²⁰².

¹⁹⁴ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 626, оп.1, спр.29, арк.49.

¹⁹⁵ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.31, арк. 149.

¹⁹⁶ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 932, оп.1, спр.60, арк. 181.

¹⁹⁷ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.55, арк. 236.

¹⁹⁸ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.23, арк. 87, 92.

¹⁹⁹ *Бутович В.Н.* Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии... - С.52.

²⁰⁰ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.6, арк. 201-208.

²⁰¹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.36, арк. 140.

²⁰² КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.21, арк. 106.

Михайлівка (Саратський р-н). Станом на 1842 рік за відомістю церкви Дунайського війська в станиці функціонувало 44 козацьких господарства, нараховувалось 179 осіб чоловічої статі, 178 жіночої²⁰³. У 1859 році кількість господарств козаків збільшилось до 105, мешканців чоловічої статі стало 420, жіночої – 387²⁰⁴. На кінець ХІХ-початок ХХ ст. українців було 1704 осіб²⁰⁵.

Молога (Білгород-Дністровський р-н). У 1841 році тут було 9 господарств, 37 осіб чоловічої статі і 36 жіночої²⁰⁶, у 1842 році зафіксовано 7 господарств, чоловіків 29, жінок 27²⁰⁷. У 1907 році кількість господарств в урочищі збільшилась до 14, осіб чоловічої статі 59, жіночої 44²⁰⁸. У 1889 році господарств стало 17, чоловіків 71, жінок 53. З'явилося 6 болгар²⁰⁹. У відомостях 1909 року населення вказується як українське: 13 господарств, 54 особи чоловічої статі, 38 жіночої²¹⁰.

Монаши (Білгород-Дністровський р-н). У 1889 році у селі зареєстровано 97 господарств, 389 осіб чоловічої статі, 365 жіночої²¹¹. За наступних 10 років (1899) змін не сталося: господарств – 96, населення – 386 осіб чоловічої статі і 344 жіночої²¹². У 1933 році загальна кількість поселенців складала 1722 осіб, з них українців 1265²¹³.

Над'ярне (Урочище Хаджидер) (Саратський район). Парафіяни церкви Каїр. Станом на 1889 рік було 25 господарств, 100 мешканців чоловічої статі

²⁰³ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 932, оп.1, спр.60, арк. 211, 214.

²⁰⁴ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.23, арк. 105, 112.

²⁰⁵ *Бутович В.Н.* Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии... – С.51.

²⁰⁶ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.36, арк. 42.

²⁰⁷ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 932, оп.1, спр.60, арк. 44.

²⁰⁸ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.95, арк. 90.

²⁰⁹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.18а, арк. 82.

²¹⁰ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.31, арк. 168.

²¹¹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.28, арк. 72.

²¹² КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.18а, арк. 104.

²¹³ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 99, оп.1, спр.26, арк. 35.

і 68 жіночої²¹⁴. У 1899 році у Хаджидері значилось 53 господарства – всі “аккерманских крестьян малороссов” мешканців 414 осіб (213 чоловіків і 201 жінка)²¹⁵. Станом на 1909 рік ситуація майже не змінилась: 54 господарства, 441 мешканців – українців і молдован (219 чоловіків і 222 жінки)²¹⁶.

Нерушай (Татарбунарський р-н). За статистичними даними на 1817 рік українців в селі зафіксовано 192 особи, молдован – 139²¹⁷. У 1832 році нараховувалось 82 господарства, поселян 349 осіб чоловічої статі і 284 жіночої²¹⁸. За церковними відомостями 1842 року в селі було 98 селянських господарств, 392 особи чоловічої статі і 281 жіночої²¹⁹. У 1862 році господарств стало 108, населення складало 805 осіб (432 чоловіків, 373 жінок)²²⁰. Біетнічний склад населення залишався стабільним і на кінець ХІХ-початок ХХ ст. в селі було 1665 українців і 1223 молдован²²¹.

Нова Слободка. Склад населення станом на 1922 рік: 622 особи українців і 12 молдован²²².

Новотроїцька (Кілійський р-н). У відомості за 1832 рік (парафія с.Китай) мешканці значаться як відставні солдати і матроси (24 господарства, 97 чоловіків і 112 жінок²²³, у наступній, за 1842 рік, – козаки (39 господарств, 157 чоловіків і 113 жінок)²²⁴, за 1850 рік – молдовани (24 господарства, 97 чоловіків і 112 жінок²²⁵.

²¹⁴ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.28, арк. 66.

²¹⁵ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.18а, арк. 110.

²¹⁶ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.31, арк. 363.

²¹⁷ *Кабузан В.М.* Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья...-С.93.

²¹⁸ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.31, арк. 150-151.

²¹⁹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 932, оп.1, спр.60, арк. 173, 176.

²²⁰ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 626, оп.1, спр.5, арк. 87.

²²¹ *Бутович В.Н.* Материалы для этнографической карты... - С.56.

²²² КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 130, оп.2, спр.3, арк. 37, 38.

²²³ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.31, арк. 139.

²²⁴ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 932, оп.1, спр.60, арк. 197.

²²⁵ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.55, арк. 228.

Нова Царичанка (Білгород-Дністровський р-н). У 1865 році в селі було 74 господарства, 296 осіб чоловічої статі і 326 жіночої²²⁶. Роком пізніше з'явилось ще одне господарство, але кількість мешканців навіть зменшилась (301 особа чоловічої статі, 312 жіночої)²²⁷. В кінці XIX – на поч. XX ст. в селі значиться 470 осіб з такою припискою: “чоловіки-молдовани, але розмовляють українською”.²²⁸

Переможне (Папушой) (Білгород-Дністровський р-н). За відомістю 1832 року в селі Папушой – передмісті Аккермана нараховувалось 72 господарства, а мешканці представлені двома національностями – українцями і молдованами. Всього парафіян 290 чоловіків і 239 жінок²²⁹. У 1842 році у посаді Папушой існувало 182 господарства, 722 чоловіків і 614 жінок²³⁰. Етнічна приналежність не вказується. Національний склад станом на 1922 рік був таким: українців – 4934, румун – 97, росіян – 79, болгар – 11²³¹.

Першотравневе (Гасан-Аспага) (Ізмаїльський р-н). У 1816 році у селі було 88 господарств, 354 чоловіків і 379 жінок²³². У 1861 році кількість господарств зменшилась до 77, чоловіків було 308 осіб, жінок 336²³³. У відомості 1878 року вказується національна приналежність мешканців села: українці – 109 господарств, 479 чоловіків, 471 жінка²³⁴. Українці і молдовани значаться у відомості 1788 року, але цифри кількості господарств і населення узагальнені: 156 господарств, 626 чоловіків і 613 жінок²³⁵. Також

²²⁶ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 622, оп.1, спр.10а, арк. 106.

²²⁷ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 622, оп.1, спр.36, арк. 101, 104.

²²⁸ *Бутович В.Н.* Материали для етнографической карты... - С.52.

²²⁹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.31, арк. 25.

²³⁰ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 932, оп.1, спр.60, арк. 29, 33.

²³¹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 130, оп.1, спр.3, арк. 37-38.

²³² КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 626, оп.1, спр.5, арк. 134.

²³³ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.1, арк. 133, 136.

²³⁴ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.2, арк. 33, 36.

²³⁵ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.10, арк. 118, 123.

узагальнені дані щодо кількості господарств, українців і молдован містяться у відомості 1899 року: 200 господарств, 803 чоловіки і 753 жінки²³⁶. У 1910 році селянських господарств було 310, чоловіків 1002, жінок 973²³⁷.

Петрівка (Станція, парафія церкви Роши). За відомістю 1842 року у населеному пункті проживало 111 “простих козаків” (55 чоловіків і 56 жінок). Господарств 13²³⁸.

Плахтіївка (Саратський р-н). Станом на 1842 рік в казенному селі Плахтіївка нараховувалось 142 господарства, 568 чоловіків, 496 жінок²³⁹. У 1859 році кількість господарств зросла до 209, державних поселян стало 1617 осіб (838 чоловіків, 772 жінки)²⁴⁰.

Приморське (Шагани) (Татарбунарський р-н). За відомостями Миколаївської церкви у казенному поселенні Шагани в 1817 році нараховувалось 121 господарство, їх власники – українці і молдовани – 311 парафіян чоловічої статі і 270 жіночої²⁴¹. В 1821 році господарств стало менше – 36, відповідно зменшилась й кількість населення – 84 чоловіків і 55 жінок²⁴². За два десятиліття кількість мешканців поселення стрімко зросла. Господарств стало 126, населення 1025 осіб (507 чоловіків і 518 жінок)²⁴³.

Приозерне (Чамашир) (Ізмаїльський р-н). Знайдено дві відомості за 1861 рік. Дані різняться в одне господарство. За однією з них господарств було – 79, казенних поселян 633 (319 чоловіків і 314 жінок)²⁴⁴. У відомості 1878 року значаться українці і молдовани, однак кількість господарств, як і

²³⁶ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.21, арк. 156, 158.

²³⁷ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.31, арк. 164, 165, 172.

²³⁸ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 932, оп.1, спр.60, арк. 60.

²³⁹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.1, арк. 133, 136.

²⁴⁰ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.23, арк. 93, 100.

²⁴¹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.31, арк. 168-171.

²⁴² КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.6, арк. 146-154.

²⁴³ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 932, оп.1, спр.60, арк. 129, 134.

²⁴⁴ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.1, арк. 121, 126.

чисельність мешканців, подано загальною цифрою без вказівки про етнічну приналежність²⁴⁵.

Райлянка (Саратський р-н). Станом на 1859 рік у Ройлянці було 108 господарств, 435 осіб чоловіків і 391 осіб жіночої статі²⁴⁶. За 10 років (1869) кількість господарств у селі збільшується до 186, а поселян до 1339 осіб (746 чоловіків і 593 осіб жінок)²⁴⁷. В кінці XIX – на поч. XX ст. в селі, згідно статистичних даних, значилось 2300 осіб²⁴⁸.

Сергіївка (Білгород-Дністровський р-н). За відомостями 1899, 1904, 1909 років тільки за останній вказана національність мешканців урочища – українці.

У 1899 році в урочищі нараховувалось 25 господарств “временно проживающих мещан”, 176 мешканців (100 чоловічої статі і 76 жіночої)²⁴⁹. Кількість господарств і населення зменшилася станом на 1904 рік: 14 господарств, 56 осіб чоловічої статі і 51 жіночої²⁵⁰. У 1909 році господарств “малороссов-мещан” стало 10, осіб чоловічої статі 42, жіночої 52²⁵¹.

Соф'яни (Ізмаїльський р-н). Село засновувалось в 1805-1810 роках. Першими поселенцями були селяни-втікачі, в основному, українці. Станом на 1818 рік село існує як українське і проживало в ньому 515 мешканців²⁵². За даними на 1820 рік в селі було 56 господарств, чоловіків 227, жінок 263, окремо значаться й розкольники²⁵³: господарств 68, чоловіків 245, жінок

²⁴⁵ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.2, арк. 44.

²⁴⁶ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 622, оп.1, спр.33, арк. 26.

²⁴⁷ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 622, оп.1, спр.14а, арк. 22.

²⁴⁸ *Бутович В.Н.* Материалы для этнографической карты ... - С.52.

²⁴⁹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.18а, арк. 94.

²⁵⁰ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 932, оп.1, спр.59, арк. 106.

²⁵¹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.31, арк. 191.

²⁵² *Кабузан В.М.* Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья...-С.98.

²⁵³ До розряду розкольників відносили й членів різноманітних сект.

324²⁵⁴. Чисельність українців зменшилась у наступному десятилітті – у 1927 році – 219 осіб²⁵⁵. За церковними відомостями 1861 року кількість господарств розкольників не змінилася – 68, чоловіків – 275, жінок – 324²⁵⁶. На кінець XIX – початок XX ст. українців в селі було 1599 осіб²⁵⁷. Представники інших національностей не значаться. У 1913 році господарств стало 406, мешканців 1619 (844 чоловіків і 775 жінок)²⁵⁸. Станом на 1939 рік національний склад населення Соф'ян був таким: всього населення 3018 осіб, з яких українців – 2994, молдован – 18, болгар – 6²⁵⁹.

Старокозаче (Білгород-Дністровський р-н). Станом на 1842 рік у станиці було 202 господарства простих козаків, 810 осіб чоловічої статі і 842 жіночої²⁶⁰. У 1859 році значилось 183 господарства козаків, 732 чоловіків і 681 жінок²⁶¹. За три роки (1862) кількість господарств майже не змінилася (186), а населення помітно збільшилось – 745 чоловіків і 706 жінок²⁶². Зростання чисельності населення ймовірно відбулося в зв'язку з народженням у 1862 році дітей, адже за цей період з'явилося тільки одне господарство.

В кінці XIX-на поч. XX ст. чисельність українського населення в селі складала 4050 осіб²⁶³.

Струмок (Чишма) (Татарбунарський р-н). За церковною відомістю станом на 1818 рік кількість парафіян становила 338 українців і 214 росіян²⁶⁴,

²⁵⁴ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 626, оп.1, спр.5, арк. 27.

²⁵⁵ Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака...-С.379.

²⁵⁶ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.1, арк. 25, 28.

²⁵⁷ *Бутович В.Н.* Материалы для этнографической карты... - С.55.

²⁵⁸ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 626, оп.1, спр.29, арк. 29, 63.

²⁵⁹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 22, оп.1, спр.179, арк. 1-5.

²⁶⁰ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 932, оп.1, спр.60, арк. 60.

²⁶¹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 622, оп.1, спр.2, арк. 88.

²⁶² КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 932, оп.1, спр.34, арк. 38.

²⁶³ *Бутович В.Н.* Материалы для этнографической карты ... - С.51.

у 1821 році поселян стало 187 чоловіків і 168 жінок²⁶⁵. 1827 року кількість українців за статистикою зменшилась до 159 осіб, тоді як чисельність росіян збільшилась, їх стало 309 осіб²⁶⁶. У 1832 році поселянських господарств в селі було 81, поселян 259 осіб чоловіків і 190 жінок²⁶⁷. Через 10 років (1842) господарств поселян в селі було вже 142, а кількість населення зросла до 1031 особи (568 чоловіків і 463 осіб жіночої статі)²⁶⁸. Етнічна приналежність не вказується, але за статистикою на кінець XIX – початок XX ст. українців в селі проживало 1928 осіб²⁶⁹.

Трудове (Дракуля) (Кілійський р-н). На початку XIX ст. (1817 рік) в селі проживало 156 українців²⁷⁰. Станом на 1832 рік в селі було 76 господарств поселян, 224 особи чоловічої статі і 160 жіночої²⁷¹. У 1842 році в селі функціонувало 81 господарство, нараховувалось 324 особи чоловічої статі і 282 жіночої²⁷². У відомості 1881 року мешканці села ідентифікуються як українці. На цей рік вони мали 120 господарств, 482 особи чоловічої статі і 428 жіночої²⁷³. У 1888 році господарств українців стало 172, 689 чоловіків і 604 жінок²⁷⁴. У відомості за цей рік з'являються дані про кількість старообрядців: 66 господарств, 265 чоловіків і 260 жінок.²⁷⁵ Протягом наступного року (1889) з'явилося додатково три господарства українців, осіб

²⁶⁴ Кабузан В.М. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья... - С.94.

²⁶⁵ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.6, арк. 259-268.

²⁶⁶ Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака...-С.154.

²⁶⁷ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.31, арк. 133.

²⁶⁸ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 932, оп.1, спр.60, арк. 167,172.

²⁶⁹ Бутович В.Н. Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии... - С.56.

²⁷⁰ Там само.

²⁷¹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.31, арк. 146-149.

²⁷² КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 932, оп.1, спр.60, арк. 177, 181.

²⁷³ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.4, арк. 40-47.

²⁷⁴ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.10, арк. 30, 35.

²⁷⁵ Там само.

чоловічої статі збільшилось до 701, жіночої – 681²⁷⁶. Кількість старообрядців не вказується. В кінці XIX – на початку XX ст. українців нараховувалось 1442 осіб²⁷⁷.

Фараонівка (Саратський р-н). У 1839 році функціонувало 81 господарство, тут проживали 324 осіб чоловічої статі і 234 жіночої²⁷⁸. У відомості за 1842 рік населення Фараонівки позначається терміном “козаки”: 97 господарств, 388 осіб чоловічої статі і 377 жіночої²⁷⁹. Станом на 1858 рік господарств козаків-парафіян було 107, мешканців 347 осіб чоловічої статі і 385 жіночої²⁸⁰.

Чимчел (Саратський р-н). Станом на 1889 рік на хуторі було господарств “временно проживающих” – 27, осіб чоловічої статі – 109, жіночої 92²⁸¹. За 10 років кількість господарств і мешканців (молдован и українців) зменшилась: 16 господарств, 64 особи чоловічої статі і 56 жіночої²⁸². У 1909 році парафіян українців і молдован не збільшилось: 11 господарств, 61 особа чоловічої статі і 56 жіночої²⁸³.

Шевченкове (Караахмет) (Кілійський р-н). За статистичними даними у 1818 році в селі проживало 135 українців²⁸⁴, за церковними відомостями 1821 року в селі було 61 господарство, 150 осіб чоловічої статі і 106 жіночої²⁸⁵, у 1827 – 616²⁸⁶. За церковними відомостями 1861 року кількість

²⁷⁶ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.21, арк. 101, 102, 106.

²⁷⁷ *Бутович В.Н.* Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии... -С.56.

²⁷⁸ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.32, арк. 232.

²⁷⁹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 932, оп.1, спр.60, арк. 250.

²⁸⁰ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.23, арк. 169, 174.

²⁸¹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.28, арк. 60.

²⁸² КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.18а, арк. 118.

²⁸³ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.31, арк. 339.

²⁸⁴ *Кабузан В.М.* Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья...-С.93.

²⁸⁵ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.6, арк. 217-222.

господарств збільшується до 103, осіб чоловічої статі 412, жіночої 389²⁸⁷. У 1878 році господарств українців (у цій відомості вказана національність) збільшилась до 126, а мешканців до 1113 (507 чоловіків і 496 жінок)²⁸⁸. У 1888 році господарств українців стає 210, 843 особи чоловічої статі, 804 жіночої²⁸⁹. Тенденція збільшення кількості господарств і українського населення зберігається у 1891²⁹⁰, 1899²⁹¹, 1910²⁹², 1916²⁹³ роках (Таблиця 3).

Таблиця 3.

Динаміка чисельності населення с.Шевченкове

Рік	Кількість господарств	Національність	Кількість осіб чоловічої статі	Кількість осіб жіночої статі	Разом
1891	215	українці	863	822	1685
1899	310	українці	1241	1156	2397
1910	450	українці	1425	1358	2783

За даними Бутовича В.Н. українців в селі в кінці XIX на початку XX ст. нараховувалось 3000²⁹⁴ осіб²⁹⁵.

Широке (Кебабча) (Білгород-Дністровський р-н). Статистикою на 1817 рік село зафіксоване як українське, в якому проживало 12 українців²⁹⁶. У

²⁸⁶ Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака... - С.139.

²⁸⁷ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.1, арк. 103, 110.

²⁸⁸ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.2, арк. 129, 134..

²⁸⁹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.10, арк. 22, 29.

²⁹⁰ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.12, арк. 39.

²⁹¹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.10, арк. 21, 23, 24, 130.

²⁹² КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.31, арк. 116, 117, 122.

²⁹³ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.40.

²⁹⁴ Неточність з даними церковних відомостей незначна, якщо врахувати, що наводяться дані кількості парафіян тільки селянських господарств.

²⁹⁵ Бутович В.Н. Материалы для этнографической карты... - С.56.

1827 році кількість українців досягла 73 осіб²⁹⁷, за церковною відомістю 1832 року в Кебабчі (парафія села Дивізія) існувало 41 господарство, 180 осіб чоловічої статі і 143 жіночої²⁹⁸, в 1839 році – 90 господарств, 363 особи чоловічої статі і 268 жіночої²⁹⁹. У 1842 році господарств збільшується до 92, осіб чоловічої статі до 369, жіночої до 290³⁰⁰, у 1859 році кількість господарств досягає 125, осіб чоловічої статі – 502, жіночої – 494³⁰¹. Станом на 1889 рік господарств було 206, осіб чоловічої статі – 825, жіночої – 753³⁰². За наступні 10 років (1899) кількість господарств зросла до 253, мешканці ідентифікуються як українці (“поселяне малороссийской нации”): 1023 осіб чоловічої статі і 948 жіночої³⁰³. У 1909 році господарств “парафіян-малороссиян” стає 295, осіб чоловічої статі 1181, жіночої також 1181³⁰⁴.

Ярославка. За церковною відомістю 1839 року тут було 48 господарств, 196 чоловіків і 160 жінок³⁰⁵. У 1842 році кількість населення зменшується. Господарств стало 35, чоловіків і жінок відповідно 141 і 128³⁰⁶. До 1889 року ситуація суттєво покращилась. У 1889 році стало 146 господарств, в яких проживало 585 чоловіків і 564 жінок³⁰⁷. У 1899 році було 171 господарство і 1355 мешканців (687 чоловіків і 668 жінок)³⁰⁸. Однак станом на 1909 рік демографічна ситуація погіршилась. Господарств поселен-українців

²⁹⁶ Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака...- С.142.

²⁹⁷ Кабузан В.М. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья...-С.93.

²⁹⁸ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.31, арк. 167.

²⁹⁹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.32, арк. 180.

³⁰⁰ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 932, оп.1, спр.60, арк. 146.

³⁰¹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.23, арк. 69, 74.

³⁰² КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.28, арк. 17, 22.

³⁰³ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.18а, арк. 155.

³⁰⁴ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.31, арк. 223-238.

³⁰⁵ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.32, арк. 180.

³⁰⁶ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 932, оп.1, спр.60, арк. 139.

³⁰⁷ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.28, арк. 43, 52.

³⁰⁸ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.18а, арк. 127.

зафіксовано 168, зменшилась і кількість мешканців – 674 чоловіків і 692 жінки³⁰⁹.

У перелічених поселеннях українці склали абсолютну більшість чи принаймні склали значну частину по відношенню до односельців іншої національності – молдован чи росіян. Такі поселення утворюють окрему групу. Саме в цих поселеннях традиційна культура українців розвивалась стабільно і являлась етноідентифікуючим чинником. До іншої групи входять поселення, де українці знаходились у меншості по відношенню до мешканців іншої національності. Вони мають розглядатися окремо.

Прикметно, що ранні відомості про чисельність українського населення відносяться до придунайських сіл: 1814 рік – село Комишівка, 1816 рік – село Першотравневе, 1817 – села Броска, Вилкове, Кислиця, Приморське, Соф'яни, Струмок, Трудове, Шабо, Шевченкове, Широке. Найбільш ранні поселення українців зосереджуються в Нижньому Подунав'ї не випадково. У кінці XVIII – на початку XIX ст. саме тут сконцентрувалося чимало переселенців, чисельність яких зросла у зв'язку з оголошенням про створення Усть-Дунайського Буджацького козацького війська.

Розвиток традиційної культури певною мірою залежав від типу поселень за етнічним складом. Вони поділяються на моноетнічні, біетнічні, полінаціональні. Наслідки зовнішнього впливу на розвиток традиційної культури у моноетнічних українських селах значно менші, ніж у біетнічних і, тим паче, у селах з полінаціональним складом. Зростання чисельності моноетнічного населення забезпечувало стабільний розвиток традиційної культури. Статистика свідчить про стійку позитивну динаміку чисельності у моноетнічних селах.

Чимало сіл у Буджаку складаються з представників двох національностей чи є полінаціональними. Більшість із них україно-

³⁰⁹ КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621, оп.1, спр.31, арк. 293, 308.

молдовські. Такі села поділялися на дві частини, майже порівну, або молдовани в українських селах селилися на одній вулиці чи кутку.

Однакові чи майже однакові за чисельністю громади розвивалися, зберігаючи свою ідентичність.

Чисельна перевага однієї із громад з часом зростала і, зрештою, призводила до асиміляції українців чи молдован. Як зазначалось, на 1818 рік в селі Кислиці проживало 376 мешканців, з яких 237 українців і 131 молдован. За десять років населення збільшилося до 829 (701 українців і 115 молдован). Демографічна ситуація у наступні десятиліття значно погіршується. У 1881 році кількість господарств становить 123. Крім українців і молдован, представники інших національностей не згадуються. В кінці XIX – на початку XX ст. із 1912 сільчан українців нараховувалось 1544, молдован – 340³¹⁰.

Особливістю цього етапу є утворення розгалуженої мережі українських поселень на усій території Буджака, укріплення системи життєдіяльності українського населення, формування в результаті адаптації унікального етнокультурного комплексу на основі синтезу традиційної культури переселенців і елементів культури населення етнічних груп, з якими взаємодіяли українці. З утворенням мережі поселень українці стають груповим, системним носієм унікального комплексу традиційної культури.

Концентрації українців в Дельті і в Нижньому Подунав'ї, зокрема в кінці XVIII – на початку XIX ст., сприяла історична ситуація. Відомості про українські поселення в кінці XVIII – на початку XIX ст. здебільшого опосередковані. Вони стислі за обсягом, але конкретні за змістом. Одна з таких інформацій свідчить про те, що після 1804 року, коли стало дозволено українським козакам селитися у Буджаку, помітно зросло переселення за Дністер і Дунай селян, у тому числі і дівчат, які мали на меті одруження.

³¹⁰ Кушнір В.Г. Українське населення Буджака...-С.68.

Останнє є виразним свідченням існування умов для створення родин, стабільності. Кількість переселенців була значною, якщо вважати, що тільки за Дунаєм під опікою Задунайської Січі в кінці XVIII – на початку XIX ст. нараховують від п'ятнадцяти до двадцяти тисяч осіб³¹¹.

Заселення українцями Дельти також має свою специфіку. На першому етапі – з останньої чверті XVIII ст. – більша частина переселенців осіла в районі Сеймен і Сулини. Такий вибір постійного помешкання (яке насправді, як показав час, виявилось тимчасовим) продиктований двома причинами. Перша – присутність у дельті Дунаю некрасівців, які не бажали ділитися з українцями рибними угіддями. По-друге, з точки зору специфіки традиційного господарства, зорієнтованого на землеробство і тваринництво, для українців більш привабливою була рівнинна територія, а не плавні з островами. Але зростаюча з початку XIX ст. кількість українських переселенців, необхідність розширення території для землеробсько-тваринницького господарства посилили претензії на розселення в Дельті і призвели до напруги між некрасівцями і козаками, яка переросла у 1812 – 1814 роках у збройний конфлікт, що закінчився витісненням старовірів з Дельти і прилеглих сіл. Власне саме з цим часом пов'язується становлення в краї традиційної системи господарства українців у повному обсязі³¹².

Таким чином, процес заселення українцями районів південно-західного степу виявився тривалим. Вплив різноманітних чинників визначив його специфіку, властиву районам Буго-Дністровського межиріччя, Буджака та Нижнього Подунав'я.

³¹¹ *Бачинський А.Д.* Задунайська Січ і заселення придунайських степів в кінці XVIII - на початку XIX ст. [Текст] / А.Д. Бачинський // Сборник материалов по историческому краеведению Одесщины. /ИКО. - Вып.1. С древнейших времен до середины XIX в.: в помощь учителю истории.- Одесса, 1992.- С.53-55.

³¹² *Кондратович Ф.* Задунайская Сеч ... -Т.5. - апрель. - Кн.4.- С. 743.

Освоєння українцями степової зони Буго-Дністровського межиріччя розпочалося з XIV ст. На цьому етапі заселялися прикордонні землі степу і лісостепу. У подальшому з цього регіону українці опановують простори "відкритого степу". Незважаючи на уповільнення колонізаційного процесу в кінці XVI – на початку XVII ст., в басейнах річок Кодима і Савранка вже існує мережа сільських поселень, а в першій половині XVIII ст. зафіксовані вони і в "Ханській Україні".

В освоєнні придністровських районів Буго-Дністровського межиріччя значну роль відіграло існування "Ханської України". Це територіально-адміністративне утворення в межах іншої держави у XVIII ст. перетворилося у важливий адаптаційний регіон, в якому українці пристосовували свій господарсько-побутовий комплекс до природних умов степу, звикали до життя в поліетнічному, поліконфесійному середовищі. Для них подальше розселення на схід і на південь не створювало таких проблем, як, наприклад, для переселенців з віддалених губерній Росії. До кінця XVIII ст. українці у Буго-Дністровському межиріччі на всьому просторі від лісостепу до Чорного моря – важливий чинник економічного і культурного розвитку краю.

Буджак у XVIII ст., населений ногайцями, молдованами, турками, був менш доступним для українців, особливо у сільській місцевості, хоча достатньо відомим завдяки, насамперед, козакам. І хоча навіть у першій половині XVIII ст. українці зафіксовані статистикою у містах, на рибних промислах, вони ще не створили місцевий варіант традиційної культури, не стали її носієм.

Ситуація змінюється в останній чверті XVIII ст., коли за Дунаєм з'являються перспективи значного покращення життя. У пониззі Дунаю стрімко зростає чисельність українців. Вона збільшується на початку XIX ст. Створюючи Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо, російський уряд, не бажаючи цього, активізував переселенський процес, який набрав максимальних обертів після Бухарестської мирної угоди 1812 року. Вже на

початку XIX ст. у Нижньому Подунав'ї завершується формування мережі українських поселень з традиційною культурою, яка і сьогодні є важливим фактором української ідентичності у цьому полікультурному регіоні.

Отже, на початку XIX ст. українці стають груповим носієм своєрідного, унікального варіанту етнокультурного комплексу, сформованого на основі адаптації до місцевого природного середовища, синтезу традиційної культури переселенців і елементів культури населення етнічних груп, з якими вони взаємодіяли.

У дельті Дунаю, на прилеглий до неї території румунської частини Добруджі формування етнічної групи українців розпочалося з останньої чверті XVIII ст., коли сюди переселилася після 1775 року частина запорозьких козаків, до яких у подальшому приєднувалися селяни з різних регіонів України. У кінці XVIII – на початку XIX ст. у Нижньому Подунав'ї формується мережа українських поселень з традиційною культурою, яка і сьогодні не втратила ознак етнічної своєрідності.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СТЕПОВОГО ХЛІБОРОБСТВА, ВІВЧАРСТВА І ТКАЦТВА

Хліборобство у степовій зоні вважається ризикованим видом господарської діяльності. І дійсно, порівняно навіть із сусіднім лісостепом, тут значно менше випадає атмосферних опадів, літня температура вища, суховії, що здувають верхній шар гумусу і оголюють коріння зернових культур та призводять до їхньої загибелі, все ж – звичне явище. І вирощування зернових у степовій зоні зафіксоване археологами в часи енеоліту. Причому, на всій території регіону. На півдні Буджака хліборобством займалося населення культури Гумельниця¹, на півночі степу зерно вирощували трипільці². У приморській зоні землю обробляли племена усатівської культури³. І навіть скотарське населення ямної, катакомбної, буджацької культур також приділяло увагу землеробству. Підтвердження наявності рільництва у населення культур степового енеоліту є різноманітні археологічні артефакти: знаряддя обробки землі, зокрема мотики різних форм і розмірів, зернотерки і ступи, відбитки на стінках кераміки культивованих злаків.

3.1.Хліборобство

¹ *Субботин Л.В.* Памятники культуры Гумельница на территории УССР [Текст] / Л.В. Субботин // Археология Украинской ССР.- Т. I.- С. 263-268.

² Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. [Текст] / Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. - К., 1989.- С.29, 41.

³ *Збенович В.Г.* Позднетрипольские племена Северного Причерноморья [Текст] / В.Г. Збенович. - К., 1974. - 186 с.; *Патокова Э.Ф.* Усатовское поселение и могильники [Текст] / Э.Ф. Патокова. - К., 1979. - 188 с.

У другій половині XIV ст. до н.е. роль хліборобства в економіці степового населення значно зростає. Суттєво збільшується кількість довготривалих поселень сабатинівської культури⁴. Тільки археологічними розвідками зафіксовано сотні землеробських поселень. На фрагментах кераміки доби пізньої бронзи знайдені відбитки пшениці-однозернянки, ячменю плівчастого, проса⁵, велику кількість знарядь праці і предметів хліборобства.

Кінець II тисячоліття і початок I тисячоліття до н.е. вважається початком епохи домінування кочових суспільств у Північному і Північно-Західному Причорномор'ї. Та хліборобство не втрачає своєї значимості. Населення білозерської культури, що залишило нечисленні, порівняно з попередньою сабатинівською культурою, довготривалого характеру поселення, продовжувало традиції степових хліборобів. Навіть у посушливому Буджаку у південних його районах знайдені характерні для первісних суспільств того часу господарсько-побутові комплекси. Одним з них є комплекс на поселенні Приозерне I. Він складається з житла напівземляночного типу та великої кількості ям для зберігання зерна (Додаток Б.1, Додаток Б.2)⁶.

Вирощуванню зернових культур приділяли особливу увагу в античний період. Про зберігання суттєвих запасів зерна свідчать численні господарські ями, знаряддя та переробки зерна на крупу і борошно, виявлені археологами

⁴ Черняков *И.Т.* Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. [Текст] / И.Т. Черняков. - К., 1985. - 168 с.; Вороновка П. Поселение позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье [Текст] / [В.П. Ванчугов, А.Г. Загинайло, В.Г. Кушнір, В.Г. Петренко]. - К., 1991. - 100 с.

⁵ Кушнір *В.Г.* Господарство і побут населення Південно-Західної України в епоху розпаду первісного суспільства (II тис. до н.е.) [Текст] / В.Г. Кушнір - Одеса, 1999. - С.114.

⁶ Там само.- С.89, мал. 22, 30.

під час розкопок причорноморських і прилиманських поселень, зокрема на берегах Дністровського лиману⁷.

Переконливою ілюстрацією можливості розвитку хліборобства у степу є поширення від лісостепу аж до берегів Чорного моря землеробсько-скотарського населення черняхівської культури. Це вже друге, після трипільців, проникнення глибоко в степ землеробів. Хліборобські традиції трипільців відіграли важливу роль у становленні землеробсько-скотарської усатівської культури. Однак, на відміну від усатівців, у яких скотарство відіграло особливо важливу роль, у черняхівців воно не трансформувалося у рухливі форми, які кардинально змінюють побутовий устрій. Навпаки, поселення, як і житла, черняхівців довготривалі, що властиво осілому населенню.

З "Великим переселенням народів" у степу розпочалась епоха нестабільності. На століття скотарство стає домінуючою господарською системою. З приходом середньовічних скотарів землеробське населення покидає край, але навіть печеніги, торки, половці не були "чистими" кочовиками, як і ногайці – останні номади Північного Причорномор'я, бодай у мінімальних обсягах, все ж засівали зерном невеликі ділянки навколо зимівників. Письмові джерела доводять наявність у ногайців невеликих ділянок зернових культур і використання ними перелогової системи⁸.

Та все ж з часів середньовіччя степ не сприймався як край хліборобів, а господарсько-культурний тип скотарів, принаймні до масового переселення слов'ян-землеробів та переселенців із Західної Європи, вважався оптимальним.

⁷ Охотников С. Б. Нижнее Поднестровье в V-VI веках до н.э. [Текст] / С. Б. Охотников ; АН УССР, Одес. Арх. музей; отв. ред. С. Д. Крыжицкий. – Киев, 1990. – 85 с.

⁸ Кушнир В.Г. Письменные сведения о скотоводческом хозяйстве ногайцев Северного Причерноморья [Текст] // Тез.докл.второй областн.краевед. конфер., посв. 200-летию основания Одессы.- Одесса,1991.-С.114-115.

Навіть стислий огляд історії хліборобства у степовій зоні засвідчує його присутність в економіці населення кожної історичної епохи. Однозначно можна стверджувати, що жорсткі для вирощування зернових культур умови степу не були нездоланною перешкодою для традиційних хліборобів, хоча і змушували переселенців пройти непростий адаптаційний шлях.

Причини відсутності традиційних хліборобів у степу і українських зокрема, у певні історичні періоди – проблема не економічного характеру. При появі навіть мінімальних можливостей українці порівняно швидко пристосовувалися до природно-географічного середовища степу. Процес цей не був однозначно легкий, як і колонізація степового простору.

Степ заселяли переселенці з сусіднього лісостепу і віддалених районів Полісся, Західної України. Населення порубіжжя степу і лісостепу пройшло шлях поступової адаптації. Спочатку у формі ухорництва ватаги селян заходили у глиб території для полювання, рибальства, що сприяло накопиченню досвіду і знань, що значно полегшувало переселенцям порубіжних територій облаштувати побут і налагодження господарства.

Переселенці із віддалених регіонів не мали навіть мінімальних уявлень про середовище, в яке потрапляли. Таких було чимало. Після приєднання Північного Причорномор'я до Росії великі наділи отримували чиновники, поміщики, відставні армійські чини. Вони намагалися у найкоротші терміни освоїти придбані землі. Потрапляли сюди не тільки поміщицькі селяни, яких примусово переселяли на південь, але й утікачі від кріпацької неволі і поміщицького свавілля. Тисячі людей з різних губерній опинилися в незвичних для традиційного побуту і господарства умовах. Однак, думка, що "землероб, який оселився між устям двох річок чи на прибережних смугах, займаючись одними хлібними посівами, ніколи не укріпить своє господарство, а замість вигоди від хлібів він постійно отримуватиме одні

збитки"⁹, з часом спростувалася наполегливою працею селян, які, зрештою, вирішували проблему налагодження рентабельного господарства.

Корегувань потребували всі компоненти галузі – ґрунтообробка, система хліборобства, знаряддя рільництва, технологія вирощування культур. Щоб забезпечити себе хлібом, шлях адаптації потрібно було пройти швидко.

Це було достатньо складно. Переселенці мали різну обізнаність з місцевими особливостями хліборобства, часто не сприймали степ як хліборобський край, далеко не завжди їм допомагали навіть грошові субсидії та різноманітні пільги. Найбільший відсоток тих, хто повертався на батьківщину, відносився саме до категорії, неспроможних до адаптації.

Опановування секретами ефективного рільництва у степу для населення лісостепоного і степового порубіжжя було менш проблемним. "Побережці" порівняно легко облаштовувались у будь-якому районі Причорномор'я. Їхній досвід і знання відігравали важливу роль своєрідного адаптаційного чинника для переселенців насамперед з Поділля. Вони успішно використовували традиційні технології, знаряддя рільництва, досвід місцевого населення. Вже в першій половині XIX ст. практично все населення причорноморських степів можна вважати землеробським. Для них вирощування зернових культур стало однією з основних галузей життєзабезпечення, хоча, як писав Ю.Крашевський, "землеробство уступає тут місце вирощуванню худоби, коней, бджіл..."¹⁰.

3.1.1. Системи хліборобства та традиційні технології вирощування зернових культур. На початку XIX ст. у степовій зоні українці

⁹ Жеребко А. Обзорение рек, почв и местоположений Новороссийского края и Бессарабии, в сельскохозяйственном отношении [Текст] // ЗИОСХЮР за треть 1856 года / А. Жеребко. - Одеса, 1856.- С. 21.

¹⁰ Там само.- С.148.

використовували оптимальні для цих умов системи хліборобства. Значні площі цілинних земель дозволяли застосовувати давню перелогову систему хліборобства. Вона мала переваги і недоліки.

Перевага – у доступності земельних ділянок. До 1847 року державні селяни користувалися правом "захопленого володіння" – вільно вибирали місце для поля. Вибрана у такий спосіб ділянка вважалася власністю селянина, поки там була стерня. Навіть якщо на цій же ділянці виростала пшениця чи жито із "падолошного" (минулорічного врожаю) зерна, вона залишалася за попереднім власником ще на рік, а то і два. Тільки зі зникненням стерні земля ставала нічийною і могла бути власністю іншого¹¹.

На ранніх етапах переселенці вирощували зерно на одній ділянці не більше двох сезонів, потім переходили на нове місце¹².

Основний недолік перелогової системи – складність оранки цілини. Степові тверді, порослі багатолітніми травами з міцною і глибокою кореневою системою, ґрунти – важке випробування для селян. Але вже в середині XIX ст. переселенці, на основі накопичених знань і досвіду, удосконалювали перелогову систему, використовували сівообіг, застосовували нові технології обробки землі з урахуванням її специфіки, вирощували районовані сорти зернових культур.

Перші переселенці обробляли ділянки землі поблизу сіл і хуторів. З виснаженням ближніх ділянок освоювали віддалені – благо, землі вистачало. Через декілька років знову поверталися ближче до осель.

Зі збільшенням населення землю за власниками стали закріплювати юридично. Кожний власник створював перелогі у межах закріплених за ним угідь. У таких маєтках у другій половині XIX ст. землю ділили на три частини: сінокіс, вигін і пашня¹³. Оранку ділили на ділянки, які називали

¹¹ Шмидт А. Материалы для географии и статистики России... - С.18.

¹² Там само.- С.19.

¹³ Там само.- С.18.

"лан", розміром 160 сажень завдовжки і 150 завширшки¹⁴. Приблизно рівних величин дотримувалися для зручності оранки лану уздовж і впоперек.

Варіацій з перелогами збільшувалося залежно від об'єктивних і суб'єктивних чинників: кількості землі і працюючих, стану землі, землеробської обізнаності власника тощо. Одним із оптимальних варіантів вважалося вирощування хліба чотири-п'ять років на одній ділянці з наступною восьми-десятилітньою залежжю. У перший рік залежу ділянка заростала бур'янами, придатними лише для палива, на другий рік з'являлися кормові трави, на третій – збирали хороший укіс сіна¹⁵. Період "відпочинку" залежу визначав власник. Якщо він мав достатньо угідь, дотримувався оптимального десятилітнього терміну, якщо ж, як, наприклад, в Ананьївському повіті, землі було менше, селяни засівали залеж на п'ятий рік¹⁶.

А на півночі Херсонської губернії цілина зникла ще в середині ХІХ ст.

Особливо на ранньому етапі господарського освоєння краю, навіть у зоні порубіжжя степу і лісостепу, перелогова система за обсягами значно переважала трьохпільну. Тут землю орали, наприклад, після 7 років "лежання"¹⁷.

Рудименти залежної системи у тій чи іншій формі збереглися до середини ХХ ст. Зокрема, у колгоспі імені Будьонного ділянку під толоку, наприклад, використовували до трьох років, а тоді, за рішенням громади, визначалась інша ділянка. Від 10 десятин кожен мав виділити 2 десятини для

¹⁴ Там само.- С.46.

¹⁵ Там само.-С.20.

¹⁶ Там само.-С.23.

¹⁷ ІР НБУ, Ф.Х, од.зб.17441. *Карачківський М.* До історії міст Поділля поч. ХІХ в.

толоки¹⁸. У селі Плахтіївка землю розподіляли на дві частини: оранку, на якій вирощували сільськогосподарську продукцію і царину чи толоку, на якій випасали домашню худобу¹⁹.

Отже, в першій половині XIX ст. у степовій зоні переселенці використовували перелогову систему, однак вона, еволюціонуючи, суттєво трансформувалася і в її структурі з'явилися елементи трьохпільної і багатопільної систем.

Для обробки ґрунту використовували упряжні тяглові знаряддя²⁰.

Основним був плуг кількох типів вітчизняного і зарубіжного виробництва (англійські, німецькі, бельгійські, американські) (Додаток В. 3). Малоросійський плуг використовували і німці на старих залогових землях, а на м'яких користувалися "німецьким"²¹. Плуги, ввезені поміщиками із-за кордону, не могли конкурувати з адаптованим до місцевих умов так званим малоросійським плугом і його модифікаціями (Потьомкінський, інші)²² не виявили належної ефективності, і місцеві хлібороби переконалися, що найефективнішим є "малоросійський сабан"²³. Він мав два колеса, один залізний сошник, який називали "леміхом, гостре лезо – "чересло". Для

¹⁸АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.79 Етнографічні та фольклорні матеріали, зібрані Стельмахом Г.Ю. під час експедиції до колгоспу імені Будьонного Березівського району Одеської області 1949 року.

¹⁹ Записано зі слів Небоги Федіра Павловича, 1937 р. н. , с.Плахтіївка Саратського р-ну Одеської обл.

²⁰О садовых инструментах и орудиях: способ распознавать степень доброкачественности садовых орудий [Текст] // ЗИОСХЮР за 1858-й год. - Одесса, [1858]. - С. 145-176.

²¹ *Плещеев Иван*. Замечания на статью Г.Раковича, напечатанную в 1839 году под заглавием "Исследование причин бедности и неустроенного состояния жителей Малороссийского края" [Текст] / Иван Плещеев // ЗИОСХЮР за 1840-й год.- Одеса, 1841.- №1.- С.28.

²² *Шмидт А*. Материалы для географии и статистики России... - С.40.

²³ *П.* Несколько слов о посевах // ЗИОСХЮР.- Одесса, 1858.- С.47.

підняття цілини у такий плуг впрягали 4 або 5, а то і 6-8 пар волів, для оранки розробленої ділянки достатньо було і 3-х пар²⁴.

На 100 ревізьких душ припадало 10-16 плугів. Упродовж року ними можна було виорати в межах 132 десятин²⁵.

Після оранки плугом землю розпушували ралом²⁶. На той час ралом називали декілька знарядь. Власне рало – архаїчне однозубе дерев'яне знаряддя з однією ручкою (Додаток В. 1, 2). Також ралом називали знаряддя, виготовлене із товстого бруса з 3-5 дерев'яними кілками. Завширшки воно не перевищує плуг²⁷. Такі знаряддя використовувалися для розпушування ґрунту і після збору збіжжя, і закриття падаличного зерна чи прикриття зерна озимої пшениці чи жита, сіяння у незорану землю зерен трави для сіна²⁸.

Соху у степовій зоні не застосовували, хоча і випробовували, та переконалися, що після сохи росли тільки бур'яни²⁹.

Вона не стала ефективною для твердих степових ґрунтів, які потребують глибокої оранки тільки плугом³⁰. Селяни відмовилися від сохи ще й тому, що арнаутку, яку вивозили за кордон, вирощували на твердому ґрунті після глибокої оранки. Тому переселенці відмовилися від сохи і переходили на оранку плугом³¹.

Розпушували землю бороною, драпаком. Використовували борони двох типів – легку і важку. Селяни здебільшого боронували легкою бороною з дерев'яними зубами³².

²⁴ Шмидт А. Материалы для географии....- С.39.

²⁵ Плещеев Иван. Замечания на статью..-С.24.

²⁶ Там само.-С.24.

²⁷ Шмидт А. Материалы для географии и статистики России... - С.41.

²⁸ Плещеев Иван. Замечания на статью..-С.28.

²⁹ Там само.-С.29.

³⁰ Там само.-С.28.

³¹ Там само.-С.28.

³² Шмидт А. Материалы для географии и статистики России... - С.42.

У другій половині XIX ст. з'являється чимало різноманітної ґрунтообробної техніки закордонного виробництва: екстирпатор (для рихлення землі, підрізання коріння рослин), семиножник – для рихлення ґрунту³³ (Додаток В. 4). Урожайність після обробки землі екстирпатором збільшувалась на третину у порівнянні з обробкою ралом і бороною³⁴.

Принаймні, техніки для обробки землі для вирощування зернових вистачало. Її вдало використовували у поєднанні з традиційною практикою (Додаток В. 5).

У перший рік залеж орали "на зяб", тобто восени, якщо планували сіяти ярові культури. Після оранки землю розпушували бороною, сіяли зерно, боронували³⁵. Орали після сівби озимих – з жовтня і допоки не замерзне земля. У березні поле обробляли ще раз ралом. Під посів ярової культури землю боронували уздовж і впоперек 2 – 4 рази, залежно від твердості ґрунту. Спочатку сіяли ярове жито, пшеницю, овес, ячмінь, чечевицю, горох, а в квітні – квасолу, кукурудзу, коноплі. У травні – просо і льон. У червні – гречку³⁶. Під просо орали і волочили ранньою весною. Надмірно вологу землю після оранки ралили тризубом, ралом і волочили бороною.

Під озимі орали "на пар" у травні, і ще раз за два тижні перед сівбою³⁷, або перший раз – у кінці липня, другий – у кінці серпня чи вересня³⁸. Поле, де вирощували ярову культуру, після жнив засівали зерном озимої пшениці і

³³ *Палимпсестов*. Сельская техника. Экстирпатор, семиножник // ЗИОСХЮР за 1853-й год.- Одеса, 1854.- № С.107-109.

³⁴ Там само.-С.108.

³⁵ *Мартыновский Н.* Сельские занятия Новороссийского помещика : (отчет о работах 1842-го года) [Текст] / Н. Мартыновский // ЗИОСХЮР. - Одесса, 1845. - №. 1 -С.19.

³⁶ ІР НБУ, Ф.Х, од.зб.17441, арк..15.

³⁷ *Шмидт А.* Материалы для географии ... - С.43.

³⁸ *Карачківський М.* До історії Поділля-С.15.

приорювали ралом. Не завжди і не обов'язково використовували борону³⁹. Таке сіяння називали "наволоком"⁴⁰.

Зерно сіяльник розкидав перед собою⁴¹. Із зернових культур вирощували пшеницю – м'яку (озима польська (сандомирка), полба⁴², озимоярова – гірка), тверду (арнаутка – ярова)⁴³. Слід зауважити, що особливою популярністю у населення степу користувалася арнаутка. Стебло арнаутки коротше, але товстіше від озимої, колос чотиригранний, короткий, з гостяками⁴⁴. Висота озимої від 11/4 до 13/4 аршина, арнаутки – від 1 до 11/4 аршина⁴⁵, однак у різних кліматичних умовах спостерігається варіювання показників. Вона порівняно легко переносить посуху, потребує тепла, потерпає від холоду і не переносить вологи. Зерно цієї пшениці міцно тримається в колосі, не осипається, тому втрати під час збирання мінімальні⁴⁶.

Вирощували два сорти арнаутки – чорноколосу і жовтоколосу. Арнаутка добре родить на перелогах після першої оранки на твердих ґрунтах. Після декількох оранок на м'яких ґрунтах вона перероджується у ярову⁴⁷.

³⁹ Шмидт А. Материалы для географии ... - С.44.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.-С.48.

⁴² Хліб із борошна полби сухий і несмачний, але вона, на відміну від інших, добре росте на піщаних землях, тому вирощували її як кормове зерно для коней (Шмидт А. Материалы для географии ...- С.28.).

⁴³ Шмидт А. Материалы для географии ... - С.26-29.

⁴⁴ Гроссул-Толстой П. А. Вопросы и ответы о возделывании пшеницы [Текст] / П. А. Гроссул-Толстой // ЗИОСХЮР за 1854-й год. - Одесса, [1854]. - №1. - С. 11.

⁴⁵ Там само.-С.11.

⁴⁶ Шмидт А. Материалы для географии ... - С.30-31.

⁴⁷ Гижицкий Н. О возделывании пшеницы в Ананьевском уезде Херсонской области [Текст] / Н. О. Гижицкий // ЗИОСХЮР за последнюю треть 1856 года. - Одесса, [1856]. - С.2.

Жито – переважно озима культура, його сіяли весною на землях, малопродатних для вирощування пшениці, тобто цій культурі відводилися малопродуктивні для інших культур поля⁴⁸.

Ячмінь у Херсонській губернії вважали найбільш надійним хлібом, адже він найкраще переносить засухи⁴⁹.

Пшениця-гірка відноситься до ярових сортів. Гірка багато в чому схожа на озиму, але не має гостяків, її солома тонша, а зерно дрібніше. Це пшениця високої якості і дорого коштувала в Одесі, її вивозили за кордон⁵⁰. Недолік гірки у тому, що, визрівши, швидко осипається, на відміну від ярової остистої пшениці.

Із озимих сіяли Херсонську остисту⁵¹. Вона має заввишки півтора аршина, колос – червонувато-жовтий, при гарних умовах виростає до трьох вершків.

У Буго-Дністровському межиріччі вирощували пшеницю трьох сортів: озиму – "красно-корку", ярову і озиму без гостяків чи гірку і арнаутку жовту, яку ще називали "бахмутка"⁵².

Отже, сорти зернових культур достатньо різноманітні, і деякі із них адаптовані саме до кліматичних умов степової зони. У зоні порубіжжя степу і лісостепу перевагу надавали житу, на півдні такою культурою була арнаутка.

Одна з причин зниження урожайності – змішування сортів, яке призводило до їхнього переродження. Щоб мінімізувати цей процес, впроваджували трьохпільну систему, озиму пшеницю сіяли на ярових полях,

⁴⁸ Шмидт А. Материали для географии ... - С.35.

⁴⁹ Там само.-С.36.

⁵⁰ Мартыновский Н. Сельские занятия Новороссийского помещика...-С.19.

⁵¹ Гижицкий Н. О возделывании пшеницы...-С.1.

⁵² Гроссул-Толстой П.А. Вопросы и ответы о возделывании пшеницы...-С.9.

а ярову – на озимих, висівати поряд різні сорти з метою уникнення взаємозапилення⁵³.

Для покращення урожайності на Поділлі землю удобрювали гноєм⁵⁴. У степу штучного удобрення землі гноєм уникали. Причин декілька. Основна – сухий клімат і посухи. Внесений гній підвищує і без того високу температуру і посилює її сухість. Гній сприяє росту бур'янів і трав, тим самим зменшує кількість сезонів використання поля і, відповідно, збільшує термін перебування земельної ділянки у стані залежу. До того ж, гній від тварин у степу використовували як паливо для обігрівання житла в зимовий період⁵⁵. Так було принаймні до середини ХІХ ст., хоча європейський досвід угноєння в Російській імперії був відомий. Натомість тут використовували просту технологію – глибоке зорювання поля з наступним розпушуванням землі боронуванням⁵⁶.

Культури висівали, дотримуючись сівозміни. За одним із варіантів у перший рік після залежу вирощували арнаутку, льон, просо, городні культури. На другий рік сіяли озиму пшеницю і озиме жито. На третьому році висівали ярові: гірку, ячмінь, овес, чечевицю, горох, гречку. На четвертому – озиме жито. На п'ятому ділянку залишали під залеж чи сіяли ячмінь, овес⁵⁷.

Або арнаутку сіяли на перелозі – 1-2 рази, третій рік – гірку озиму, потім ячмінь, овес, гречку, і останній рік – озиме жито⁵⁸.

Слід відзначити, що вирощування пшениці в Новоросійському краї, зокрема у межиріччі Бугу і Дністра, Буджаку базувалося на узагальненому

⁵³ Там само.-С.15.

⁵⁴ *Карачківський М.* До історії Поділля-С.15.

⁵⁵ *Шмидт А.* Материали для географии ... - С.24.

⁵⁶ *П.* Несколько слов о посевах...- С.47-48.

⁵⁷ *Шмидт А.* Материали для географии ... - С.21.

⁵⁸ *Гижицкий Н.* О возделывании пшеницы...-С.3.

досвіді місцевого населення⁵⁹. Вже на початку 60-х років XIX ст. почали відмовлятися від арнаутки, гірки як сортів, які не давали бажаних врожаїв, тому збільшували площі озимої пшениці⁶⁰. До того ж, озиму пшеницю вирощували на одному полі декілька років, тоді як для арнаутки на третій рік готували нове поле⁶¹.

Кожен із сортів мав свої певні переваги, і селяни цим користувалися. Так, оскільки ярова арнаутка міцніше тримається в колосі, відповідно період її збирання під час жнив можна продовжувати⁶². Зважали і на сільськогосподарський календар.

Сільськогосподарський календар залежав від погодних умов і мав певні коливання, але незначні. Наприклад, у 1840 році (за спостереженнями в Одесі, весна запізнена) 22 березня орали, 26 березня – сіяли (у 1839 р. сіяли 16 березня, що теж пізно). Зерно пшениці сіяли у вологу землю. Такий спосіб називали "під сніг"⁶³. Весною намагалися сіяти мало, оскільки, ярова арнаутка давала менший урожай. 15 травня жито колосилося, 18-го розчищали поле від бур'янів⁶⁴.

Жнива розпочинали після свята Петра і Павла (29 червня за ст.стилем) і закінчували у серпні⁶⁵.

У жовтні степ вкривався травою. 14 листопада припиняли осінню оранку⁶⁶, жито починали сіяти після Другої Пречисти (8 вересня за

⁵⁹ [Стурдза А.] О возделывании пшеницы в Новороссийском крае [Текст] / А. Стурдза // ЗИОСХЮР за 1854-й год.- Одеса, [1854]. - С. 4-8.

⁶⁰ Там само.-С.6.

⁶¹ Там само.

⁶² Гроссул-Толстой П.А. Вопросы и ответы о возделывании пшеницы...-С.9.

⁶³ Мартыновский Н. Сельские занятия Новороссийского помещика...-С.17.

⁶⁴ Метереология. Земледельческие эпохи 1840 года [Текст] // ЗИОСХЮР за 1840-й год.- Одеса, 1841.- №1.- С.78.

⁶⁵ Гижницкий Н. О возделывании пшеницы...-С.6.

⁶⁶ Метереология. Земледельческие эпохи 1840 года...-С. 79.

⁶⁶ Мартыновский Н. Сельские занятия Новороссийского помещика...-С.16.

ст.стилем) тоді як у 1841 році орали на зяб до кінця місяця⁶⁷. Саме на зяб намагалися зорати якомога більше землі з двох причин: перша – за зиму зорана нива набирала максимально можливу кількість вологи, що в умовах посушливого степу мало велике значення; друга – весною, коли вони знесилені і виконували значно менший обсяг роботи, ніж восени⁶⁸.

3.1.2. Збирання збіжжя. Жнива починали на півдні у червні, на порубіжжі степу і лісостепу – на 2 – 4 тижні пізніше⁶⁹. Спершу збирали озиму пшеницю, через два-три тижні – ярову⁷⁰.

Збіжжя косили косою і жали серпом. На півдні переважно косили австрійською косою (місцева народна назва – "штїрійська"⁷¹), на півночі здебільшого користувалися серпом. Продуктивність роботи косою вища, тому суттєво скорочувались терміни жнив. Косою значно краще збирати пшеницю з коротким стеблом. В умовах дефіциту робочої сили – типової ситуації для господарств середини ХІХ ст. – навіть невелика кількість косарів виконували роботи вчасно і якісно.

Для підвищення ефективності роботи до коси прикріплювали грабки – пристрій, схожий на граблі, або лучок у вигляді обруча (Додаток В. 6). Продуктивним вважали спосіб косіння "на стіну", коли скошені колоски спиралась на ще не скошені. Із косарем, який так косив, працювало не дві, як за звичай, а три в'язальниці снопів⁷². Два косарі і 4 в'язальниці за день на 1 десятині виконували обсяг роботи, який серпом виконували 15 душ⁷³.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Шмидт А. Материали для географии ... - С.53.

⁷⁰ Гроссул-Толстой П.А. Вопросы и ответы о возделывании пшеницы... - С.127.

⁷¹ Шмидт А. Материали для географии ... - С.42; Гижіцкый Н. О возделывании пшеницы... - С.6.

⁷² Шмидт А. Материали для географии ... - С.56.

⁷³ Гижіцкый Н. О возделывании пшеницы...-С.6.

Ефективність збирання косою вища у 2-3 рази⁷⁴, натомість втрати від збирання збіжжя серпом значно менші⁷⁵. З десятини збирали 700 – 900 снопів⁷⁶.

Один косар з двома в'язальницями скошував в день 0,5 десятини, з ним працювали дві в'язальниці. При доброму врожаї (10 кіп⁷⁷, в середньому), в Херсонській губернії косили в день 2 – 4 копи (копа – 60 снопів⁷⁸, полукіпок – 30 снопів). Серпом жниця за день жала 60-120 снопів⁷⁹. Снопи складали у копицю по 15 штук – 14 навхрест колоссям всередину і зверху накривали одним снопом колосся спідніх⁸⁰, полукіпки (30 снопів). Косарю в день платили від 30 до 60 копійок сріблом, жниці – від 15 до 25 копійок⁸¹. Крім платні, селян 5 разів на день забезпечували харчуванням.

Косовицю українці розпочинали на другий тиждень після Зелених свят (Трійці), (якщо вони в окремі роки не були занадто ранніми). Так чи інакше, але в цьому краї термін початку косовиці тісно пов'язувався ще й з ярмарком у Балті, який також розпочинався на Трійцю. Ймовірно, ярмарок у Балті влаштовували перед жнивими з метою надання можливості підготуватися технічно і фінансово до успішного проведення робіт. У Балті свої послуги пропонували селяни з Подільської, Київської, Волинської губерній, Бессарабії⁸². Вони об'єднувались у гурти із знайомими з попередніх років, а також із тими, хто починав наймитувати, адже поза колективом знайти роботу – справа малоперспективна. Прикметно, що, перебуваючи

⁷⁴ Гроссул-Толстой П.А. Вопросы и ответы о возделывании пшеницы...- С.131-132.

⁷⁵ Там само.-С.132.

⁷⁶ Там само.-С.135.

⁷⁷ Там само.-С.132.

⁷⁸ Там само.-С.133, 136.

⁷⁹ Там само.-С.133.

⁸⁰ Там само.- С.137.

⁸¹ Там само.-С.134.

⁸² Камарницький А. Сельско-хозяйственные обычаи [Текст] / А. Камарницький //ЗИОСХЮР. - Одесса, 1855.- С. 242.

навіть за межами своїх сільських громад, у незнайомому середовищі, люди дотримувались усталених звичаїв поведінки у взаєминах між собою і при досягненні угод. У базарний (вихідний) день зранку не снідали, активно шукали роботу. Намагалися знайти її у першій половині дня. Пообідня пора для договірних справ вважалася непридатною, ніякі справи не вирішувались. Уклавши угоду, обідали у роботодавця⁸³. Роботодавцями були поміщики, заможні десятичники і колоністи. Укладали угоди у присутності місцевої влади. Угода вважалася чинною після надання роботодавцем могоричу і грошового задатку. Але селяни, навіть домовившись зранку, не поспішали брати могорич і задаток, очікуючи обідньої пори – кінцевого терміну домовленостей – на випадок можливої більш вигідної пропозиції.

Умови роботи були зрозумілими і чіткими, хоча дискусій між роботодавцями і селянами-наймитами точилося чимало, наприклад, на кшталт розмірів снопа. Косарі отримували платню за кількість снопів. Зрозуміло, що від його товщини залежала кількість, а відповідно і плата. Вона була різною і залежала від низки факторів – урожайності року, кількості косарів, які пропонували свої послуги, щедрості господаря. Наприклад, в Ананьївському повіті хліб жали серпами і косили косами. Два косарі і 4 в'язальниці за день збирали збіжжя з площі в 1 десятину, тоді як серпом цю норму виконували 15 душ – по одній копійці на кожного. Плата за копу (60 снопів) – 30-40 копійок сріблом⁸⁴. Крім плати, косарів забезпечували їжею на весь період жнив. І не тільки косарів. Чимало було випадків, коли на жнива наймалися родинами. Всі члени родини працювали і отримували харчування. Таке ставлення до найманих працівників відповідало українській традиції, за якою наймитам – людям, які наймалися на роботу на рік, платили гроші, надавали харчування і одяг⁸⁵.

⁸³ Там само.-С.247.

⁸⁴ *Гижицкий Н.* О возделывании пшеницы....- С.6.

⁸⁵ *Камарницкий А.* Сельско-хозяйственные обычаи- С. 244.

Така форма жнив мала традиційну назву "толока", але вона відрізнялася від звичайної сільської толоки. Насамперед складом. Це могли бути досвідчені косарі, які не перший рік наймалися на подібні роботи, а також молоді заробітчани, що тільки починали свою діяльність. До того ж, далеко не завжди колектив складався з односельців. Однак, основного принципу толоки – працювати колективно і нести колективну відповідальність за результат – дотримувалися всі.

Варто відзначити таку особливість. У російськомовному виданні, якими були "Записки..." і в яких етнічна приналежність учасників сільськогосподарського процесу вказувалась як виняток, часто-густо, щоб представити факт, явище, події більш переконливими, автори статей підкріплювали свої спостереження цитуваннями селян. Практично всі вони подані українською мовою, що опосередковано вказує: український селянин і був основною рушійною силою формування сільськогосподарської системи степової зони.

Робочий день розпочинався зі сходом і закінчувався із заходом Сонця. Під час жнив косарі вживали їжу п'ять разів на день, тоді як зазвичай їли тричі – зранку, в обід і увечері. Перший раз снідали після виконання частини роботи. Потім обідали. Після обіду обов'язковий короткий відпочинок. Між обідом і вечерею – полудник. Вечеряли після закінчення роботи. Цікавими є спостереження щодо поділу доби українцями-заробітчанами. Добу селяни-заробітчани поділяли за положенням Сонця, а не на години. Півдня – Сонце в zenіті. Частини дня відповідали назвам вживання їжі: сніданок, обід, полудник, підвечірок, вечеря. Ніч також поділялася на частини: "перші півні прокричали", "другі півні прокричали"⁸⁶.

Працювали одним колективом, який називали "ручка". Ручку очолював один з косарів – досвідчений і умілий. Він задавав темп роботи. За ним у

⁸⁶ Камарницький А. Сельско-хозяйственные обычаи- С. 247.

відповідному порядку йшли інші косарі. Ручкою також називали ділянку лану, на якій скошували збіжжя, наприклад, від сніданку до обіду чи від обіду до полудника.

Крім косарів, до складу толоки входили й інші працівники – в'язальниці; якщо косили траву, її згрібали громадільники. Залучали до роботи і підлітків (віком близько 14 років⁸⁷), які, працюючи з дорослими, не тільки отримували від них знання, а й напрацьовували виробничі навички, виховували у собі відповідальність. Косарів вважали, у порівнянні з іншими, більш кваліфікованими працівниками. Вони отримували більшу платню, першими сідали до столу, і тільки їм до їжі подавали вино⁸⁸.

Косар отримував за день у середньому від 20 до 70 копійок сріблом, менше ті, що складали скирти, тоді як громадільник отримував удвічі менше, ніж косар⁸⁹.

Роботу починали із "закіску" – початку косовиці⁹⁰. Йдеться не про обряд, а приготування до роботи. Косарі клепали коси, демонстрували своє вміння володіти косою, а господарі краще, ніж в інші дні, пригощали.

Форму організації колективної праці на сільськогосподарських роботах вважали гуртовою і наголошували, що така організація роботи притаманна українцям: "...малорос любить працювати гуртом (в громаді)"⁹¹. Це дійсно колективна праця, об'єднання людей для виконання певного обсягу робіт. Така форма організації громади доводила свою ефективність і цілком природно стала важливою складовою соціонормативної культури життєдіяльності сільської громади. Це не є класична українська толока, від якої вона відрізняється низкою важливих ознак. Традиційна сільська толока насамперед є формою колективної безкоштовної допомоги. До складу

⁸⁷ Там само.- С. 251.

⁸⁸ Там само. -С. 251.

⁸⁹ Там само. -С. 253.

⁹⁰ Там само.-С. 242.

⁹¹ Там само.-С.257.

сільської толоки входили мешканці одного села чи навіть окремої його частини – кута, вулиці, магали, тоді як в описаному варіанті толока складалася з селян – вихідців з різних місцевостей. Це був колектив, сформований за професійними ознаками, його члени володіли відповідними вміннями і навичками і виконували специфічну роботу, тому і заробітна плата у косарів була найвищою.

Щоправда, традиційні трудові колективи також мали місце у цій же місцевості. І назву вони зберегли традиційну – толока. Особливо під час жнив, коли за короткий період потрібно було якомога швидше зібрати врожай: господар ниви готував смачні страви – варене, печене з салом і свининою, рибою, запрошував на толоку людей різних вікових груп – від дітей і підлітків до літніх жінок і чоловіків – для всіх знаходилась робота. Хоча і тут простежуються вплив нових громадських об'єднань – запрошували людей з сусідніх сіл⁹².

Роботу розпочинали з "обіду" – пригощання перед виходом у поле. Попрацювавши до обідньої пори, полуднали (обідали) і продовжували працювати до вечора. Після роботи вечеряли. "Подвір'я господаря підметене чисто.... розстелені рядна, що замінюють столи; на них розставлені миски зі стравною, такою ж смачною, але більш різноманітною, ніж в обід. Починається вечеря: гості усілися хто як; господар або його люди пригощають їх горілкою, приправленою найщирішою гостинністю; наїдки швидко змінюються один на іншій.... Щойно закінчилася вечеря, як залунали звуки повного сільського оркестру: скрипки, цимбал та бубна. Молода кров закипіла, спритний парубок підхопив чорноброву дівчину і вихором закружляв з нею; за першою парою понеслася друга, третя, десята. Всі танцюють, жартують, сміються, регочуть"⁹³.

⁹² Там само.-С.265.

⁹³ Там само.-С.266.

Таким чином, у середині XIX ст. у степовій зоні, у даному випадку – Буго-Дністровських степах межиріччя, під час жнив використовували дві форми колективної праці – наймитство і традиційну толоку. Наймитство у жнива зберегло традиційну назву. Зростання ж обсягів робіт зумовило появу нової форми організації колективу, сформованого із представників різних місцевостей.

Після жатви у перших числах серпня снопи кіньми і волами звозили до місць обмолоту – на токи. Відстань – від 1 до 10 верст, іноді і до 18 верст⁹⁴. Користувалися возами так званого малоросійського типу, виготовленими винятково із дерева. Навіть колеса з широкими і тонкими ободами не мали залізної обковки. З 1850 року колеса таких возів почали замінювати на ковані, а дерев'яні вісі. на металеві⁹⁵. Завдовжки такий віз мав 1,5 сажень. Впрягали одну пару волів⁹⁶ чи коней. Перевозили в середньому 30-40 снопів кіньми і 60-80 снопів волами⁹⁷. На один віз навантажували 1-1,5 копи снопів. При відстані в 1 версту оберталися 12 разів, 2 версти – 10, 3 версти – 8, 5 верст – 4 рази, 10 – 2 рази⁹⁸.

На току снопи складали у скирти та напівскирти і стоги⁹⁹ (Додаток В. 7). Скирта мала розміри приблизно 10 сажень завдовжки, 2 завширшки і 5-10 аршин заввишки. Скирту формували із 105 – 200 кіп¹⁰⁰. Щоб снопи не підгнивали, облаштовували своєрідний фундамент з різноманітних

⁹⁴ Гроссул-Толстой П.А. Вопросы и ответы о возделывании пшеницы...- С.138.

⁹⁵ Шмидт А. Материалы для географии ... - С.43.

⁹⁶ Там само.-С.42.

⁹⁷ Гроссул-Толстой П.А Вопросы и ответы о возделывании пшеницы...- С.139.

⁹⁸ Гижицкий Н. О возделывании пшеницы...-С.6.

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ Гроссул-Толстой П.А Вопросы и ответы о возделывании пшеницы...- С.142.

матеріалів, навіть трави. Один з таких матеріалів трава – "курай", яка, до того ж, відваджувала мишей¹⁰¹.

У місцевостях зі складним рельєфом, крутими схилами до 1 – 2 верст, як в Ананьєвському повіті, збіжжя скиртували в полі.

Іноді скирти стояли більше року. У прикордонних з лісостепом районах збіжжя молотили переважно впродовж зими, у степу намагалися завершити роботу в суху погоду влітку чи восени¹⁰² і продати зерно в Одесу до кінця навігації¹⁰³.

Збіжжя обмолочували на токах чи гарманах, облаштованих на присадибній ділянці чи на подвір'ї (Додаток В. 8). Знаряддями молотьби і очищення зерна були ціп, гарманка, молотильна дошка, дерев'яна лопата, віник, решето¹⁰⁴ (Додаток В. 9 - 15). Кожне із знарядь мало свої переваги і недоліки. На молотіння ціпами селяни порубіжжя степу і лісостепу витрачали більше часу, зате залишались неушкодженими стебла, які використовували для покрівлі жител і господарських споруд. У степу околотом дахи споруд не вкривали, тому не існувало потреби зберігати стебла для снопів. Тут користувалися здебільшого гарманкою, яку тягнули по розстеленому збіжжю коні чи воли (хоча кіньми молотили і в Ананьївському повіті)¹⁰⁵. Назви "гарман", "гарманка" (від тюркської "арман") схиляє до думки про запозичення переселенцями цього знаряддя від ногайців, з якими українці перебували у тривалих взаєминах. Ймовірно, від болгар перейняли молотильну дошку з набитими крем'яними пластинами, яку вони називають "дікань".

Гарманку і молотильну дошку використовували у такий спосіб. До стовпа, вкопаного в центрі гарману, прив'язували довгою мотузкою пару

¹⁰¹ Там само.-С.141.

¹⁰² Там само.-С.169.

¹⁰³ Шмидт А. Материалы для географии ... - С.57.

¹⁰⁴ Там само.-С.43.

¹⁰⁵ Там само.-С.58.

коней чи волів з гарманкою. При переміщенні по колу мотузка накручувалась на стовп, притягуючи з кожним колом тварин до центру. Від центру рухались у зворотному напрямку. Обмолочували й кіньми. Восьмеро людей і сорок коней у суху погоду молотили 40-50 кіп¹⁰⁶, тоді як ціпом один селянин, залежно від погоди, обмолочував від 30 до 55 снопів у день¹⁰⁷. Але обмолот ціпом вважали найбільш ефективним – у колосках не залишалося зерна¹⁰⁸.

Молотильну дошку тягнули по розісланому на гармані збіжжю коні чи воли. Проте молотильна дошка, достатньо складна у виготовленні, і в роботі потребує спеціальних навичок, і тому вона не набула особливого поширення. Та й такі знаряддя, як гарманки, ще в середині ХІХ ст. не використовували повсюдно, і для обмолоту збіжжя поміщики наймали "колоністів з катками"¹⁰⁹.

Очищали зерно від полови і соломи віянням – підкидали лопатою проти вітру. За день один селянин міг провіяти 5 четвертей зерна¹¹⁰. Або просівали через шкіряне сито. Сито використовували і для сортування зерна, розподіляючи його на дрібне і добірне¹¹¹.

Зерно зберігали у клунях, хлібних ямах¹¹².

За наступні півстоліття суттєвих змін у хліборобстві не відбулося як у Буджаку, так і Буго-Дністровських степах. У Буджаку на початку ХХ ст. землю розподіляли на орну і толоку. У селі Плахтіївка кожний власник виділяв із 10 десятин 2 десятини для толоки, або 0,5 десятини на одного

¹⁰⁶ *Гроссул-Толстой П.А* Вопросы и ответы о возделывании пшеницы... - С.170.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ *Шмидт А.* Материалы для географии ... - С.60.

¹¹⁰ *Гроссул-Толстой П.А* Вопросы и ответы о возделывании пшеницы... - С.172.

¹¹¹ *Шмидт А.* Материалы для географии ... - С.59.

¹¹² *Гижицкий Н.* О возделывании пшеницы... - С.7.

коня. Толокою користувалися до трьох років, після чого, за рішенням громади, її створювали в іншому місці.

Традиційні форми хліборобства тривалий час практично не зазнавали суттєвих змін. У деяких господарствах культивувація і металеві плуги з'явилися тільки на початку 1900-х років, як і пар¹¹³. Особливо у Буджаку, де земля знаходилась у приватній власності до Другої світової війни. Кожному першопоселенцю села Плахтіївка, наприклад, виділяли 25 десятин землі. Наділ складався із окремих ділянок – "отрубів", які знаходилися в різних місцях, оскільки з часом землю дарували, продавали, обмінювали.

Дітям після одруження батьки дарували чи купували садибу, землю, крім найменшого сина. Він, за сільською традицією, залишався разом з батьками, і батьківська садиба переходила йому у спадок¹¹⁴. Державної землі для продажу населенню не було. Ілюстрацією традиції забезпечення землею дітей є родина Талавіри із села Плахтіївка, яка складалася із батьків, чотирьох синів і чотирьох доньок. Вони отримали земельну спадщину від діда. У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. він мав 24 десятини¹¹⁵ землі, яку отримав від влади як переселенець. Тоді йому "нарізали" 25 десятин, як і всім, хто поселявся на новому місці. Із невідомих причин одну десятину він втратив, ймовірно, продав. Кожному синові дав по 2 десятини¹¹⁶ Старшому у 1924 році купив хату разом з присадибною ділянкою поруч (город в город). У цей час можливості для купівлі землі, робочої скотини, господарського реманенту, житла були особливо сприятливими, оскільки багато плахтіївців від'їжджали на заробітки до США, тому активно спродували землю, будівлі і

¹¹³ АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.79 Етнографічні та фольклорні матеріали, зібрані Стельмахом Г.Ю. під час експедиції до колгоспу імені Будьонного Березівського району Одеської області 1949 року.

¹¹⁴ Вартість землі залежала від якості, місцезнаходження.

¹¹⁵ 1 десятина дорівнювала 1,2 га.

¹¹⁶ Донькам, що виходили заміж, батько дарував придане - 1 десятину землі.

майно. Пізніше старший син купив ще декілька ділянок¹¹⁷ і мав 10 десятин землі. Іншому синові батько також купив у емігрантів до Америки хату неподалік.

1933 року він купив ще одному синові "нарізну ділянку", яку перепродували. Никифор Талавіра, як найменший, що доглядав батька і матір, мав 12 десятин (2 – подарунок батька і 10 десятин, що належали батькові). Це була родина середнього достатку – Никифор Талавіра з батьком тримав 2 корови, приплід від них, чотирьох коней, 25 овець.

Хліборобство у Плахтіївці було основним видом господарської діяльності. Поле засівали пшеницею, ячменем, житом. Із озимих сортів пшениці сіяли "газманку", "білокору", а із ярових – "вульку", "арнаут"¹¹⁸. Озиму пшеницю сіяли у жовтні-листопаді, ярові – у квітні. Вперемішку сіяли пшеницю і ячмінь чи жито. Таку суміш називали "суржик", із борошна якого випікали хліб.

Особливих відмінностей у знаряддях, технології обробки землі у степу і південній зоні лісостепу не простежується. Зокрема, на Кодимщині орали землю плугом, рихлили однозубим ралом з однією ручкою. В рало впрягали в коня чи вола, крім рихлення, ним ще робили борозни, грядки. У 1920-х – 1930 роках ралом користувалася досить велика кількість господарств¹¹⁹.

¹¹⁷ Земельні ділянки плахтіївців тільки на період заселення були цільними, потім вони склалися з декількох "отрубів", що знаходились у різних місцях, оскільки купувалися у різних власників.

¹¹⁸ Записано зі слів Пономар Агафії Іванівні, 1932 р. н., с.Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.; Талавіри Степана Никифоровича, 1933 р.н., с.Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.

¹¹⁹ Записано зі слів: Стратулат Григорія Омеляновича, 1920 р.н., с.Лабушна Кодимського р-ну Одеської обл.; Бородичка Андрія Артемовича, 1915 р.н., с.Лабушна Кодимського р-ну Одеської обл.; Гуцолу Леоніда Юхимовича, 1931 р.н., с.Лабушна Кодимського р-ну Одеської обл.

У плуг запрягали від 1 до 4 волів, коней і навіть корів¹²⁰. Використовували драпаки (рама, у вигляді гострого трикутника, до якої прикріплені металеві "зуби"). Після обробки драпаком поле боронували і засівали зерном¹²¹. Для збереження вологи і прискорення пророщування зерна засіяне поле утрамбовували котками¹²².

Сіяли зерно по зораному полю традиційним способом – із лантуха. Для зручності верхній і нижній кінці лантуха, в який насипали 30 – 50 кг. зерна, зв'язували мотузкою і перекидали через плече. Чоловік ішов по ріллі і рівномірно розкидав зерно перед собою.

У селі Плахтіївка, збіжжя косили косою, снопів не в'язали, за винятком 1948 року, коли його обмолочували колгоспною молотилкою. Тоді жінки за косарями в'язали снопи, зв'язували їх "папороттю". Але традиційно скошене в степу збирали 3-х, 4-х і 6-ріжковими вилами, граблями¹²³ і складали у невеликі купи – "збивали на копиці", де воно сохло впродовж 10 -15 днів.

На півночі Одещини в'язали снопи і складали у "клані", "кісьори", "копи". (Копа – 60 снопів)¹²⁴. Для обмолоту звозили до току, облаштованого між житлом і присадибною ділянкою. Для цього використовували спе-

¹²⁰ Записано зі слів Осипенко Євгенії Семенівни, 1941 р.н., с.Антонюки Миколаївського р-ну Одеської обл.

¹²¹ Записано зі слів Непом'ящої Марії Іванівни, 1913 р.н., с. Олексіївка Миколаївського р-ну Одеської обл.

¹²² Записано зі слів Василенко Євгенії Василівни, 1926 р.н., с.Новопетрівка Миколаївського р-ну Одеської обл.; Євтодій Олександрі Василівни, 1922 р.н., с.Лабушна Кодимського р-ну Одеської обл.; Горбешко Віри Корніївни, 1927 р.н., с.Лабушна Кодимського р-ну Одеської обл.

¹²³ Записано зі слів Артюх Валентини Григорівни, 1926 р.н., с. Настасіївка Миколаївського р-ну Одеської обл.; Осипенко Євгенії Семенівни, 1941 р.н., с.Антонюки Миколаївського р-ну Одеської обл.

¹²⁴ Записано зі слів Антончук Валентини Прокопівни, 1935 р.н., с.Лабушна Кодимського р-ну Одеської обл.; Городиського Іллі Порфіровича, 1910 р.н., с.Лабушна Кодимського р-ну Одеської обл.; Швець Євгенії Миколаївни, 1927 р.н. с.Лабушна Кодимського р-ну Одеської обл.; Євтодій Олександрі Василівни, 1922 р.н., с.Лабушна Кодимського р-ну Одеської обл.; Горобешко Віри Корніївни, 1927 р.н.с.Лабушна Кодимського р-ну Одеської обл.

ціальний віз – "гарбу" з високими решітчастими бортами завдовжки в 4 метри і заввишки – 1,5 метри¹²⁵.

Починали роботу вдосвіта або навіть і вночі, привозили гарбу збіжжя. Ще одну гарбу збіжжя привозили увечері, коли колоски стають вологими і зерно не осипається. Часто не вистачало тяглових тварин, тому для транспортування використовували навіть корів, а кіньми гарманували.

Не зазнали змін і способи обмолоту. Як і раніше, використовували гарман. Будували його традиційним для населення Буджака способом. Розчищений майданчик заливали водою, зволожену поверхню посипали подрібненою соломною – січкою або половиною і трамбували кам'яним котком. Повторювали декілька разів. Поверхня перетворювалась у солом'яний майданчика і обмолочене на такому току зерно не мало сторонніх домішок, які погіршували борошна¹²⁶. Так будували гарман не тільки у Плахтіївці, а й в інших українських селах¹²⁷ Буджака і Побережжя.

Гарманку по збіжжю тягнула пара коней. На відміну від розповсюдженого у Буджаку способу прив'язувати коней з гарманкою до стовпа, вкопаного в центрі току, плахтіївці здебільшого користувалися іншим способом. У центрі гарману стояв чоловік, який тримав у руках мотузку і керував переміщенням коней¹²⁸.

Для гарманування збіжжя використовували спеціальний реманент: два котки (один з плоскою поверхнею, інший з ребристою – гарманка), дошку

¹²⁵ Записано зі слів Талавіри Дмитра Федотовича, 1931 р.н. , с.Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.

¹²⁶ Записано зі слів Бойко Олени Михайлівна, 1939 р.н. , с.Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.

¹²⁷ Польові дослідження автора у 2004 р. Село Трудове Кілійського р-ну Одеської обл.; Польові дослідження автора у 2004 р., Село Першотравневе Кілійського р-ну Одеської обл.

¹²⁸ Записано зі слів Талавіри Степана Никифоровича, 1933 р. н., с.Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.

для гарманування, яку називали "гарманова дошка". Розміри такої дошки завширшки приблизно 1,0 x 1,5 м.

Нижню, робочу, площину дошки "набивали" соломорізами – крем'яними пластинами, які під час руху вибивали зерно із колосків, різали соломі на січку.

Розстелене збіжжя ущільнювали катком з пласкою поверхнею, потім обмолочували ребристою гарманкою і різали соломі гармановою дошкою. За весь час гарманування збіжжя 3-4 рази перевертали для більш якісного вибивання зерна із колосків. Це була важка і клопітка робота. За день обробляли дві гарби збіжжя і намолочували 1 – 2 тонни зерна.

Зібравши соломі, зерно у вітряний день провівали, підкидаючи його лопатою. Німці у Буджаку для цього використовували спеціальний механізм – віялку. Згодом такий пристрій активно використовувався і українцями. У селі Плахтіївка віялок було достатньо, тому у передвоєнний час мало хто очищав зерно від соломи і полови лопатою.

Зерно зберігали насипом на довгому (житло і господарські приміщення знаходилися під одним дахом) горищі.

Чи не кожний у селі мав "жерн", "жорна" (Додаток В. 16-17). Пристрій мав вигляд закритої конструкції в середині якої оберталося в різні боки два кам'яні диски. Зверху у жорна засипали зерно і мололи борошно.

Мололи борошно і вітряними млинами – "вітряками" (Додаток В. Фото 18). У Плахтіївці їх було п'ять¹²⁹.

Вітряк ставили на вісь – глибоко вкопану в землю товсту дерев'яну колоду. Всього 2-3 чоловіки при необхідності обертало його у потрібному

¹²⁹ Записано зі слів Кобиленка Івана Петровича, 1934 р. н., с.Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.; Вустян Анастасії Олександрівни, 1927 р. н., с.Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.; Журавель Івана Трохимовича, 1938 р. н. , с.Плахтіївка Саратовського району Одеської області; Чемериса Кирила Олександровича, 1933 р. н., Жебка Івана Трохимовича, 1923 р. н., с.Плахтіївка Саратовського району Одеської області.

напрямку. Працювали вітряки впродовж усього року, а у вітряну погоду і вночі. За день у середньому мололи 200-300 кг борошна. Вітряки знаходилися у приватній власності, і ними користувалися ще у 1950 – ті роки, але з організацією колгоспів експлуатацію вітряків припинили.

У Буго-Дністровському степу використовували ціп – знаряддя із двох палиць, з'єднаних шкіряним ремінцем¹³⁰ (Додаток В. 9). Молотили тут і за допомогою гарманок.

Обмолочене на гармані збіжжя провіювали, підкидаючи його лопатою, чи сипали з відра у вітряну погоду¹³¹, потім просівали через сито¹³².

У лісостеповому порубіжні мололи зерно на борошно такого ж типу вітряними млинами, як і у Буджаку. Ю.Крашевський на околицях Балти і прилеглих територіях бачив їх у великій кількості. Завдяки інформації про вітряки з інших місцевостей він визначив особливості вітряків Балтщини, вказуючи, що ці млини мали по шість-вісім і більше крил і, на думку дослідника, типологічно відносилися до турецьких чи східних¹³³. Зазначимо, що у першій половині ХХ ст. відомі вітряки тільки з чотирма крилами.

Особливого розвитку набуло млинарство у регіонах, багатих на збіжжя, і навіть, як не парадоксально, у місцевостях з невисокою врожайністю, наприклад, в долині Дністра. Як зауважив Е.Сіцинський, круті схили і кам'яниста земля створюють значні труднощі для селян¹³⁴, тому землеробство не забезпечувало в повній мірі населення хлібом. Наприклад, більша частина населення села Гидирим у кінці ХІХ ст. майже щорічно

¹³⁰ Записано зі слів Непом'ящої Марії Іванівни, 1913 р.н., с. Олексіївка Миколаївського р-ну Одеської обл.; Василенко Євгенії Василівни, 1926 р.н., с.Новопетрівка Миколаївського р-ну Одеської обл.

¹³¹ Записано зі слів Непом'ящої Марії Іванівни, 1913 р.н., с. Олексіївка Миколаївського р-ну Одеської обл.

¹³² Записано зі слів Осипенко Євгенії Семенівни, 1941 р.н., с.Антонюки Миколаївського р-ну Одеської обл.

¹³³ *Kraszewski J.I. Wspomnienia Odessy...*-Т. 1. - С.111.

¹³⁴ Приходы и церкви Подольской губернии ...- С.17.

купувала зерно¹³⁵. Для часткового вирішення зернової проблеми селяни спеціалізувалися на переробці зерна на борошно. Будували млини, що приводились у рух тваринами, водяні й вітряні¹³⁶. Тільки у Балтському повіті вітряки склали 57% від загальної кількості. Динаміка будівництва вітряних млинів вражаюча: до 20-х років XIX ст. – 1 вітряк, 20-ті роки – 14, 30-ті роки – 19, 40-ві роки – 63, 50-ті – 135, 60-ті – 302¹³⁷. Цей факт свідчить про помітний розвиток хліборобства, зростання обсягів збіжжя. Прізвище Мельник стає одним з найпоширеніших, зокрема, в селі Білочі. Носії цього прізвища підтверджують, що їхні діди і прадіди займались саме мірошництвом¹³⁸.

Отже, опинившись у незвичних для традиційного господарства мовах, українці постали перед вибором найоптимальнішої моделі хліборобства. Не можна стверджувати, що переселенцям із сусідніх зі степом губерній довелося докорінно змінювати традиційну систему. Новації стосувалися передусім сільськогосподарського календаря, впровадження чи удосконалення деяких знарядь, технології обробки ґрунту, системи сівообміну. Але навіть таких некардинальних перемін переселенці намагалися по можливості уникнути. Найпростіший спосіб – оселитися у місцевості, схожій за природними характеристиками до місць виходу. Адаптація розпочинається із найпростішого рішення – пошуку можливостей облаштування побуту і господарства відповідно до усталених традицій. І

¹³⁵ Там само.-С.23.

¹³⁶ У Подільській губернії використовували млини двох різновидів - голландські і німецькі: одноповерхові (74%), двохповерхові (23%), трьохповерхові (3%). Заввишки вони мали 9 аршин, завдовжки - 7, завширшки - 6. Крила: завдовжки 8 аршин, завширшки - 2. Працювали вітряні млини до 40 років (4 місяці в рік). (*Тихонов С.А.* Мукомольное производство Подольской губернии [Текст] // Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы.- Б.г. - С.8, 18.).

¹³⁷ *Тихонов С.А.* Мукомольное производство Подольской губернии...-С.7.

¹³⁸ Приходы и церкви Подольской губернии ...- С.18.

лише якщо такої можливості не існує, використовують інші варіанти. Так, на початку ХХ ст. українці із Гайсинського повіту Подільської губернії, переселившись до Башкирії, отримали для користування землі непридатні для хліборобства, натомість сприятливі для розвитку скотарства. Але традиційні землероби не стали змінювати господарські пріоритети і звернулися з клопотанням створити їм умови для землеробства¹³⁹. У нашому степу подібні до умов, наприклад, Поділля, насамперед великі пойми річок, в низинах яких за тисячоліття накопичився змитий зі схилів потужний шар гумусу. Однак таких місць, звісно, не вистачало для великої кількості переселенців, які розселялися по степу (поєднували традиційну систему землеробства і досвід місцевого населення).

Переселенці кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. сприйняли в степу поширену на той час перелогову систему, яку використовували місцеве населення – турки, молдовани і навіть скотарі-ногайці. Знали її і українці "Ханської України". Ті ж, хто намагався застосувати нетрадиційні для степу знаряддя чи моделі хліборобства, досить швидко переконувались у необхідності переходу до місцевих традицій. Наприклад, переселенці із Володимирської губернії у другій половині ХІХ ст. спробували обробляти землю звичною для них сохою, але пересвідчилися у її неефективності, взяли за малоросійський плуг¹⁴⁰.

Яскравою ілюстрацією одного із методів адаптації переселенців є запозичення досвіду і знань місцевого населення. Так, державні селяни-росіяни села Плоске Тираспольського повіту для оранки цілини чи після залежу наймали молдован із сусіднього села Малаєшти з їхніми плугами і

¹³⁹ Лисенко П.С. Особливості мови села Івангород Давлеканівського району Башкирської АРСР [Текст] / П.С. Лисенко // Українці Башкирії: у 2 т. - Т.1. Дослідження і документи. - Київ - Уфа, 2011.- С.391.

¹⁴⁰ Шмидт А. Материалы для географии ... - С.39.

волами¹⁴¹. Виняток складають хіба що німці. Вони не сприйняли перелогову систему в її класичному варіанті, не залишали цілини, старих перелогів¹⁴².

Однак, за можливості традиційне і звичне залишалися без змін. Так, селяни, що прибували в степ на сезонні заробітки з регіонів, де поширеним знаряддям збирання збіжжя був серп, відмовлялися працювати косою, незважаючи на економічну вигоду¹⁴³. Цей показовий приклад є виразний і вказує на необов'язковість зміни традиції, навіть за матеріальної вигоди. Тобто, відсутність чинника примусу (економічного, соціального тощо) не призводить до кардинальних рішень, у даному випадку – щодо підбору і використання знарядь праці. Відхід від традиційної системи господарювання і опанування іншою, адаптованою до цієї місцевості, відбувається швидко, якщо виникає реальна загроза функціонуванню системи життєдіяльності.

3.2. Трансформація традиційної системи вівчарства

В українському степу скотарство здавна існувало як основний вид господарської діяльності. З епохи неоліту велика і дрібна рогата худоба відомі місцевому населенню у доместикованому стані, а вже в енеолітичну добу скотарство перетворюється в ефективну систему економіки. Відтоді воно існувало як складова комплексного господарства землеробсько-скотарського населення або як окрема галузь, що розвивалася у формі рухливого скотарського господарства, яке і визначало специфіку культури степового населення, відмінну від культури осілих землеробів.

¹⁴¹ Там само.-С.43.

¹⁴² Там само.

¹⁴³ Там само.-С.56.

Питання про час появи рухливого скотарства як самодостатньої системи дискутується й досі. Розбіжність у датах достатньо суттєва – від IV до I тис. до н.е. Вона є наслідком недосконалості методики визначення форм скотарства, особливо тих, що впливають на формування характеру побуту (рухливого чи осілого способу життя), специфіку культури у цілому. Вирішення проблеми ускладнюється ще й тим, що причорноморський степ, хоча і більш сприятливий для розвитку скотарства, придатний і для землеробства, яке, втім, тут завжди існувало, щоправда, як низькорентабельний вид господарської діяльності. Тому ще з епохи енеоліту–бронзи у Північно-Західному Причорномор'ї населення практично кожної археологічної культури прагло до ведення комплексного господарства на основі землеробства і скотарства, адже у випадку неврожаю раціон харчування забезпечувало скотарство, а коли з тих чи інших причин гинули домашні тварини, люди виживали завдяки продуктам землеробства.

Співвідношення землеробства і скотарства у комплексному господарстві може бути паритетним чи характеризуватися домінуванням скотарства над землеробством і навпаки. Але у тому чи іншому варіанті скотарство розвивалося у формах: напівкочовій, відгінній, приселищній. Напівкочова, як і кочова, формує відповідний тип господарства і побуту – рухливий. Ознаки рухливого скотарства у Північно-Західному Причорномор'ї простежуються у III тис. до н.е. Відсутність на значній території поселень за наявності численних курганних могильників з дитячими похованнями підтверджує таке припущення.

Рухливий спосіб життя можливий за умов розведення тварин, спроможних долати значні відстані. Вівці і кози, порівняно з іншими домашніми тваринами (наприклад, великою рогатою худобою), краще пристосовані до степових умов. Вони знаходять достатньо трави влітку, невибагливі до кормів взимку. Дрібна рогата худоба, як свідчать остеологічні залишки, складала значну частину домашнього стада навіть

мешканців поселень (довготривалих, а не сезонних) усатівської культури Усатове, Маяки¹⁴⁴. Отже, вівчарство, як основа скотарства, з тих часів у краї не втрачало своєї важливої функції постачальника молока, м'яса, вовни. Після ногайців – останніх класичних скотарів північнопричорноморського степу в XVI – XVIII ст. – скотарське господарство активно розвивали болгари, гагаузи, молдовани. Тому українці, переселившись у степ, опинились у середовищі населення з глибокими скотарськими традиціями і достатньо швидко реорганізували систему вівчарства. Воно стало не тільки важливою складовою господарства, але й репрезентувало комплекс контамінації власних традицій і запозиченого досвіду. Що ж змінилося у вівчарстві українців?

Зміни відбулися в організації системи випасу, догляду за тваринами, механізму розподілу молока, виготовленні молокопродуктів. Зрештою, вівчарство стало однією з провідних галузей господарської діяльності.

Традиційне вівчарство українців не досліджувалося, хоча стало предметом уваги з першої половини XIX ст. У цей час північнопричорноморський степ знаходиться в стані активного господарського освоєння, вивчається і поширюється через різноманітні видання у формі окремих статей чи узагальнюючих праць досвід розвитку галузі. Щоправда, переважна більшість матеріалів відображає новітні на той час методи організації тваринництва поміщиками. Відомостей про традиційне вівчарство в таких публікаціях обмаль. Їх наводять, як правило, для порівняння, з метою демонстрації переваги капіталістичного способу виробництва.

Брак інформації про традиційне вівчарство частково компенсовано матеріалами польових досліджень. Такий підхід правомірний, оскільки

¹⁴⁴ *Кушнір В.Г.* Господарство і побут населення Південно-Західної України в епоху розпаду первісного суспільства...-С.117-149.

загальновідома консервативність форм традиційного скотарства, їх сталість протягом тривалого часу.

Звісно, українці займалися вівчарством і до переселення, але в значно менших масштабах. У прикордонних районах степу і лісостепу (Балтський повіт) на початку ХІХ ст. поголів'я овець було меншим, ніж поголів'я великої рогатої худоби (Таблиця 4), що є типовим для осілого господарства, та й займалися вівчарством переважно молдовани¹⁴⁵. Але в степу ситуація кардинально змінювалась.

Таблиця 4.

Повіт	Коней		Домашньої рогатої худоби		
	Упряжних	Лошат	Волів	Корів	Овець
Балтський	2944	2346	13515	18176	28591

Якщо, наприклад, у задунайських переселенців овець налічували 118 862 голів, рогатої худоби 49 002 голів, коней 14 923 голів, то у "польських" переселенців овець було 3830 голів, рогатої худоби 10 501 голів, коней 2 104 голів. У розрахунку на одну людину у групі колоністів виходило у середньому по 7,5 овець, 3,1 голів рогатої худоби і 0,8 коней. В іншій групі – по 1,3 вівці, 4,2 голів рогатої худоби¹⁴⁶. Та, потрапивши у степ, практично все населення, незалежно від регіону переселення, традицій, змінювало пріоритети, орієнтуючись на вівчарство як на найбільш оптимальну модель скотарства, пріоритетний напрямок в економіці степу, що і відзначали під

¹⁴⁵ ІР НБУ, Ф.Х, од.зб.17441 *Карачківський М.* До історії міст Поділля поч. ХІХ в. - С.19.

¹⁴⁶ Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой, или Буджака ... - С.91.

час подорожей мандрівники. "Скирт зовсім не видно, зате величезні табуни коней". "Овець доти ми не зустрічали майже"¹⁴⁷.

Уже в середині XIX ст. в Бессарабії дрібна рогата худоба складала переважну більшість¹⁴⁸. У першій половині століття кількість поголів'я зростала: у 1815 році нараховувалося 461,8 тис. голів овець, у 1835 – 556,4 тис., на початку 40-х років – 890 тис¹⁴⁹. Кількість поголів'я на десятину землі в Бессарабії була у 2-4 рази більше, ніж у Подільській губернії¹⁵⁰.

Домінування дрібної рогатої худоби збереглось і в XX ст. На той час процес адаптації вівчарства українців завершився, і воно не втратило характеризуючих основних його ознак принаймні до 60-х років минулого століття.

Овець мав майже кожний господар. Заможні селяни – десятки і навіть сотні, але переважна більшість селянських родин мала 5 – 30 голів¹⁵¹. Наприклад, у селі Баштанівка у 1960-ті роки кожна родина тримала 6 – 12 овець¹⁵².

В отарі їх розподіляли за спеціальними мітками. Кожний господар мав знак власності, яким позначав своїх тварин. Це міг бути відбиток на шкірі розпеченої залізної форми у вигляді кола, двох кіл, квадрата і т. п., дірка,

¹⁴⁷ *Kraszewski J.I.* Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku - Т. 1. - С.146.

¹⁴⁸ *Скальковський А.А.* Взгляд на скотоводство Новороссийского края 1846 - 1848. [Текст] / А.А. Скальковский - Б. м. Б. г. - 65 с.; Статистическое описание Бессарабии... - С.110.

¹⁴⁹ *Зерцалов С.В.* Степное скотоводство в Новороссийском крае, его прошлое и настоящее / С.В. Зерцалов // ЗИОСХЮР. - М., 1892. -С. 115 - 154.

¹⁵⁰ *Мещерюк И.И.* Развитие тонкорунного овцеводства в Буджаке в 1808 - 1856 годах [Текст] / И.И. Мещерюк // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы.- Минск, 1964.-С. 58-71.

¹⁵¹ Записано зі слів Вустян Анастасії Олександрівни, 1927 р. н., с.Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.; Кобыленка Івана Петровича, 1934 р. н., с.Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.; Чемериса Кирила Олександровича, 1933 р. н., с.Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.

¹⁵² Польові дослідження автора у 2004 р., Село Баштанівка Татарбунарського р-ну Одеської обл.

напівколо, виріз у формі латинської літери "V". У середині XIX ст. використовували спеціальні клейма для клеймління баранів (на рогах)¹⁵³. У Татарбунарах у вусі вівці робили дірку, розріз, вставляли кільце з м'якого металу¹⁵⁴. На вусі тварини могло бути два – три вищупи. Якщо варіантів знаків не вистачало, робили вищупи на двох вухах. У 1960-1970 роках використовували двосторонні алюмінієві шайби. Знаки власності залишалися за родиною, і їх традиційно передавали наступному поколінню. Якщо син відокремлювався від батька і мав своє господарство, він міг доповнити знак додатковим елементом. Різниці у вищупах в українців і молдован, наприклад, в українсько-молдавському селі Баштанівка, не було¹⁵⁵. Хоча кожна сторона – молдавська і руська (ще й так молдовани у Баштанівці називають українців) мала свою отару. Таким чином, у селі було дві отари, хоча їх могло бути й більше, якщо поголів'я овець було великим.

Позначали овець фарбою, яка легко змивалася, або ж прив'язували на шию тварин різноманітні пов'язки, дзвоники¹⁵⁶. Мітили навіть ягнят спеціальною міткою.

3.2.1. *Форми утримання тварин у зимовий і літній періоди.* У середині XIX ст. населення степу тримало овець місцевої породи і завезених. Із місцевих на півдні відомі вівці так званої волоської породи. Вони добре адаптовані до місцевого клімату, давали грубу і довгу вовну,

¹⁵³ *Редеймейстер [Г. Б.]* Руководство к тонкорунному овцеводству, для средней и южной полос России. Ч. 1 [Текст] / Григорий Богданович Рейдемейстер. // ЗИОСХЮР за 1857-й год. - Одесса, [1857]. - С. 22.

¹⁵⁴ Записано зі слів Колесника Івана Леонтійовича, 1934 р.н., смт. Татарбунари Одеської обл.

¹⁵⁵ Село Баштанівка Татарбунарського р-ну Одеської обл. Польові дослідження автора у 2004 році.

¹⁵⁶ Записано зі слів Півторака Івана Михайловича, 1931 р.н., с. Райлянка Саратовського р-ну Одеської обл.

багато сала і смачного м'яса. Покращений вид волоської – цигайська вівця¹⁵⁷, також невибаглива і звична до місцевого клімату, давала добру вовну, м'ясо і молоко. Овець цієї породи мали практично всі переселенці регіону. Популярними також були вівці породи "пипе". Крім вовни високої якості, від них отримували багато молока, сала. Від овець породи "албанець" мали більше, ніж від інших, молока і чорного кольору смушки¹⁵⁸.

У різних природно-географічних умовах вимоги до утримування овець майже однакові: тваринам потрібно достатньо корму і сухе, захищене, насамперед від вологи, приміщення.

Нам бракує достатньої інформації про облаштування приміщень у ХІХ ст. для утримування овець взимку. Натомість у сучасних спорудах збереглося чимало елементів, що не зазнали змін з ХІХ ст. У степу у другій половині ХІХ вівчарні будували із різних матеріалів: каменя-вапняку, хмизу чи очерету, обмазаного глиною. Вкривали двосхилий дах таких вівчарень очеретом чи соломою. Інколи будували вівчарні у вигляді куреня заввишки до 4-х сажень, вкритого також очеретом чи соломою¹⁵⁹. У степу, далеко від поселень існували облаштовані огорожі ("загони") для утримання овець. Їх використовували, наприклад, під час негоди, за потреби тримати овець певний час на одному місці. Під очеретяним навісом облаштовували ясла. Якщо не було дощу чи снігу, корм тваринам розкидали по площі обори, оскільки вівцям важче брати його з ясел¹⁶⁰.

Один із варіантів вівчарні знаходимо в селі Райлянка. У першій половині ХХ ст. її будували на "сохах". Стовбури дерев з природною

¹⁵⁷ Скальковский А.А. Взгляд на скотоводство Новороссийского края 1846 - 1848... - С.3; Шмидт А. Материалы для географии ... - С.226.

¹⁵⁸ Свиньин П. Б. Описание Бессарабской области в 1816 году [Текст] / П.Б.Свиньин// ЗООИД.- Т.6.-1867.- С. 189-190.

¹⁵⁹ Шмидт А. Материалы для географии ... - С.230.

¹⁶⁰ Дюмин Н. Крестьянское овцеводство в южной части Приднепровья [Текст] / Н. Дюмин // ЗИОСХЮР. - 1899.- № 1. - С. 63-83; №2. - С. 34-48.

розвилкою вкопували у землю посередині будівлі. Із жердок, брусів робили "вишки" і вкривали "драницею" (солома чи з бур'яном солома), але переважно "куликами" (маленькі снопи із соломи, зв'язані при корені) і "китицями" (маленькі снопи з соломи, зв'язані при колосі)¹⁶¹. Сучасні вівчарні в селі Райлянка мають двосхилий дах на "кроквах". Підлогу у вівчарні залишали земляною.

За надмірно холодної погоди приміщення додатково утеплювали "загатою" – стіни обкладали "шумом" (зв'язані докупи сухі стебла кукурудзи), старою соломою, листям¹⁶².

Щоб вівчарня була сухою, регулярно обновлювали солом'яну підстилку або утрамбовуванням соломи створювали товстий солом'яний "матрац", який добре вбирав вологу¹⁶³.

Огороджену частину ділянки біля вівчарні райки (мешканці села Райлянка) називають "вівчарня з двором"¹⁶⁴. Взимку в такому дворі вівці іноді і ночували.

У вівчарнях деяких райків існував ритуальний куток, де на прикріпленій до стіни полиці розміщували атрибути апотропеїчного значення. Для "домовика" тримали дзеркало, полотно червоного кольору, гроші, сіль. Тут же часто знаходилася стрітенська свічка, льон, проскурочка, свячена верба. До сволака підвішували ворону або сороку. Захисну функцію виконував

¹⁶¹ Записано зі слів Шаманської Тамари Іванівни, 1926 р. н., с. Забари Саратовського р-ну Одеської обл.

¹⁶² Записано зі слів Долгієр Палагеї Логівни, 1922 р. н., с. Райлянка Саратовського р-ну Одеської обл.

¹⁶³ Записано зі слів Бучки Івана Михайловича, 1929 р.н., с. Райлянка Саратовського р-ну Одеської обл.

¹⁶⁴ Записано зі слів Бучки Ірини Іванівни, 1923 р.н.,с. Райлянка Саратовського р-ну Одеської обл.

"настольник" – виріб з великоднього тіста. Для захисту від пожежі на стіну вівчарні інколи підвішували прикрашену вишитим рушником ікону¹⁶⁵.

У літній період, тривалість якого у Буджаку 7 – 8 місяців, овець утримували у степу. За селом облаштовували місця, які мали різні назви: "оцарок", "струнга", "кошара" (Додаток В. 19-22). Так, у Татарбунарах загін для утримання і доїння овець називали "струнга"¹⁶⁶, а в сусідній Плахтіївці казали "оцарок" (Додаток В. 21), "окол", "кошара"¹⁶⁷. Лексему "кошара" зафіксовано і в селі Трудове. Тут навіть початок літнього сезону визначено фразою "Вигоняємо у кошару", але доїли овець у "струнзі"¹⁶⁸ (Додаток В. 23). Також утримували овець у кошарі, а доїли в "струнзі" у селі Шевченкове¹⁶⁹.

Таку розбіжність можна пояснити впливом на формування місцевої традиції чабанів, яких українці наймали на роботу. Вони походили із різних регіонів і були носіями у тому числі і регіональної термінології.

Кошари облаштовували на місцях утримування овець під час обідньої пори і вночі. У селі Баштанівка кошару будували громадою. Кожний приносив те, що мав: стовпи, ворота, сітку тощо. Місце тимчасового утримування тварин в обідню пору називають також "тирло". Але на тирлі не обов'язково споруджували кошару.

На відміну від назви, у розподілі площі особливих відмінностей не простежено. У селі Плахтіївка огорожену ділянку землі (споруда із "дручків" (стовпців), до яких прибивали довгі дошки) називали "оцарок".

¹⁶⁵ Записано зі слів Долгієра Павла Павловича, 1950 р. н., с Райлянка Саратського р-ну Одеської обл.

¹⁶⁶ Записано зі слів Колесника Івана Леонтійовича, 1934 р.н., смт. Татарбунари Одеської обл.

¹⁶⁷ Записано зі слів Талавіри Дмитра Федотовича, 1931 р.н., с. Плахтіївка Саратського р-ну Одеської обл.

¹⁶⁸ Село Трудове Кілійського району Одеської області. Матеріали польових досліджень автора 2004 року.

¹⁶⁹ Село Шевченкове. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

Назва "оцарок" походить від слова "царина", тобто земля, у нашому випадку – огорожена ділянка землі. "Оцарок" ділили на 3 – 4 секції: "загон" – місце утримування овець перед доїнням, "дойка" – місце для доїння овець, "вигон" – місце утримування овець після доїння. Для захисту від сонця і дощу "дойку" перекривали соломною, очеретом і навіть черепицею чи шифером. Іноді для зручності 8 – 10 овець заганяли в невеличку за розміром секцію, що знаходилася в "загоні". Після доїння тварин випускали у "вигон".

Наприклад в українсько-молдавських селах кошари знаходилися на протилежних околицях поселення¹⁷⁰. Прикметна деталь: у селі Баштанівка спостерігаємо уніфікацію термінології як результат акультурації.

Тримали овець в кошарі і в молдавському селі Новоселівка, на краю села. Вона також складалася з трьох частин: для утримування овець до доїння, після доїння ("окол"). Місце для доїння називають "струнга". Тобто кошара складалася з двох околів і струнги.

"Окол" для овець облаштовують і в молдавському селі Борисівка за 3-4 км від села. Він складався з трьох частин. В одній тримали овець до доїння, в іншій доїли (тут облаштовували три місця для доїння), у третій знаходилися вівці після доїння¹⁷¹.

Біля дощатої кошари будували тимчасове житло для чабана – "колібу". Інколи у вигляді напівземлянки, якщо не було ґрунтових вод. Колібу вкривали дошками, травою¹⁷².

Українцям села Першотравневе назва "оцарок" невідома. Тут кошару будували з очерету, як і в сусідніх селах українського і румунського Придунав'я. Облаштовували у цій огорожі й навіс для захисту овець від сонця і дощу.

¹⁷⁰ Село Баштанівка. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

¹⁷¹ Село Борисівка. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

¹⁷² Записано зі слів Кереу Єрмолая Микитовича, 1929 р.н., с.Новоселівка Саратовського р-ну Одеської обл.

Кошара селян Першотравневого знаходилася у плавнях на відстані 4-6 км. від села. Там переробляли молоко і тримали все необхідне для виготовлення бринзи: тяг, стіл, посуд тощо. Далеко не всі господарі забирали молоко вчасно, особливо ті, які мали небагато овець і отримували мало молока, тому чабан одразу ж переробляв його на бринзу, яку віддавали йому як плату за роботу, якщо господар не мав грошей¹⁷³.

У літній період овець збирали (від 100 – 150 до 300 – 400 голів), як кажуть, наприклад у Плахтіївці, в інших селах, в "отару", або "кирт(д)", як кажуть, зокрема, в Татарбунарах¹⁷⁴. Формувати отари з великої кількості овець не доцільно, оскільки збільшувався час на доїння, відповідно скорочувалось перебування тварин на пасовищах.

Організовували отари за локально-територіальним принципом. Мешканці вулиці чи кутка об'єднувалися, наймали чабана або випасали овець згідно встановленої черги¹⁷⁵.

Заможні селяни формували отару тільки зі своїх овець.

Із настанням морозів чи випадінням снігу отари розформовували і овець тримали у хлівах садиб. Отари не формували навіть при сприятливій погоді взимку і можливості випасання, кожний господар доглядав своїх овець¹⁷⁶.

Кирдів чи отар було декілька залежно від кількості овець, але не менше двох. В одній об'єднували ялових овець і ягнят, в іншій – ярок і дойних¹⁷⁷. У селі Першотравневному в окремі роки в отарі знаходилося 800 – 900 голів.

¹⁷³ Село Першотравневе. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

¹⁷⁴ Записано зі слів Колесника Івана Леонтійовича, 1934 р.н., смт. Татарбунари Одеської обл. (працював два роки помічником чабана).

¹⁷⁵ Записано зі слів Вустян Анастасії Олександрівни, 1927 р. н., с. Плахтіївка Саратського р-ну Одеської обл.; Кобиленка Івана Петровича, 1934 р. н., с. Плахтіївка Саратського р-ну Одеської обл.; Чемериса Кирила Олександровича, 1933 р. н., с. Плахтіївка Саратського р-ну Одеської обл.

¹⁷⁶ *Дюмин Н.* Крестьянское овцеводство в южной части Приднепровья... - С.35.

¹⁷⁷ Записано зі слів Колесника Івана Леонтійовича, 1934 р.н., смт. Татарбунари Одеської обл.

Тоді таку кількість овець доглядали 2 – 3 чабани¹⁷⁸. У селі Баштанівка чабан мав помічників для доїння. Постійно з чабаном знаходився струнгар (зазвичай – його син). Він пас тварин, а під час доїння допомагав доярам¹⁷⁹.

Професійний чабан з молдавського села Новоселівка Кереу Єрмолай Микитович випасав отару чисельністю до 400 овець¹⁸⁰. Чабани піклувалися про підвищення своєї репутації кваліфікованого спеціаліста. Вони утворювали своєрідну касту, передавали своїм нащадкам секрети професійних знань і майстерності. Не випадково їх сприймали як людей з особливими рисами характеру, які формувалися в умовах відсутності повсякденного спілкування з людьми, тривалого перебування з тваринами.

3.2.2. Чабан. Особливо на ранньому етапі адаптації вівчарства до степових умов українці, не маючи відповідного досвіду, користувалися послугами чабанів – представників етнічних спільнот з давніми традиціями скотарства. Прикметно, що плахтіївці називають людину, яка пасе овець, традиційним для лісостепу терміном "пастух", тоді як пастуха великої рогатої худоби – "вакар"¹⁸¹. У сусідів українців – молдован чи румун – пастухів волів називають "боугарі". У молдавській Борисівці пастух овець – "чобан", а корів – "вакар"¹⁸².

Скупі відомості про цих професійних вівчарів ХІХ ст. все ж дають можливість у діахронному зрізі простежити специфіку даної професії.

Чабани більшу частину року проводили у степу, далеко від жител, просто неба. Одяг носили із вовняних шкір: штани, куртка, кожух. Котігою –

¹⁷⁸ Село Першотравневе. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

¹⁷⁹ Село Баштанівка. Польові дослідження автора у 2004 році.

¹⁸⁰ Записано зі слів Кереу Єрмолая Микитовича, 1929 р.н., с.Новоселівка Саратського р-ну Одеської обл.

¹⁸¹ Записано зі слів Манзури Федори Іванівні, 1923 р.н., с. Плахтіївка Саратського р-ну Одеської обл.; Жебка Івана Трохимовича, 1923 р.н., с.Плахтіївка Саратського р-ну Одеської обл.

¹⁸² Село Борисівка. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

малоросійським возом, запряженим волами, – перевозили похідне майно і начиння, житній хліб, кукурудзяне борошно, пшоно, сіль, кізяк тощо¹⁸³.

Отару у 2000 овець обслуговував колектив із 5 чабанів: отаман, 3 чабани, кухар. Обов'язково тримали біля себе собак. Вони підганяли овець, захищали їх від вовків, не допускали до отари незнайомих людей. Якщо у власника чи власників було декілька таких отар, відповідно було і декілька колективів. Із отаманів обирали головного вівчаря¹⁸⁴.

У середині ХІХ ст. використовували форму випасу овець, яку згодом було втрачено. Йдеться про випас тварин у нічну пору. Звечора і всю ніч отара рухалась у напрямку до місця водопою. У післяобідню пору повертались у зворотному напрямку. Попереду отари йшов отаман, з боків – чабани, позаду – кухар з котігою і собаками. Коли отара зупинялась на тривалий час, наприклад, в обідню пору, котіга знаходилась у середині отари, а навколо отари – чабани з собаками¹⁸⁵.

Умілих чабанів у Буджаку було чимало. Їх дійсно вважали висококваліфікованими спеціалістами, тому не випадково, особливо у Буго-Дністровському межиріччі, в кінці ХІХ ст. поміщики наймали чабанів переважно з Бессарабії¹⁸⁶. Цю давню традицію підтримували і розвивали не тільки родини, але навіть і села. Наприклад, село Глибоке вважали селом чабанів.

Чабанів наймали переважно тих, які добре себе зарекомендували у попередні роки. Їм без особливих вагань довіряли свою худобу. Інколи чабани проявляли ініціативу і перед початком літнього сезону пропонували свої послуги. Далеко не всі знаходили роботу, адже пропозицій було багато,

¹⁸³ Шмидт А. Матеріали для географії ... - С.233.

¹⁸⁴ Там само.

¹⁸⁵ Там само.

¹⁸⁶ АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.78 – 85 *Стельмах Г.Ю.* Етнографія та фольклорні матеріали, зібрані під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного. 1949 р.

а знаннями і навичками роботи з вівцями володів практично кожний господар і за необхідності обходився без допомоги чабана. У селі Борисівка традиційно кожного року запрошували іншого чабана, однак один і той же міг бути багато років, якщо сумлінно ставився до своїх обов'язків. Якщо ж вівці давали мало молока, на наступний рік запрошували іншого¹⁸⁷. У селі Глибоке чабаном наймали зазвичай односельця, якого добре знали. Однак, селяни щороку перед ним ставили високі вимоги і завжди мали претензії, вважали, що їхні вівці можуть дати більше молока, а старання чабана недостатні. Тому й самі чабани намагалися, щоб їх було декілька. Вони обирали старшого, який і ніс відповідальність за організацію випасу, справність околу, забезпечення організованої дойки, стрижки овець. Він наймав людей або справлявся зі своєю родиною. Тоді це була сімейна справа¹⁸⁸. У селі Глибоке старшому чабанові додатково могли дати один надой або додатково платили гроші.

Функції чабана різноманітні. Він мав знати овець всіх господарів, стежити за їхнім станом, вирішувати проблеми у разі їх виникнення, піклуватися про забезпечення овець кормом, дотримуватися рівномірної експлуатації пасовищ, вчасно і якісно доїти тварин, стежити за чистотою вовни (важлива умова високої її якості), стригти овець, виконувати відповідні профілактичні заходи, надавати допомогу пораненим вівцям, дизенфікувати рани, лікувати від хвороб, вчасно відлучати ягнят від овець. У випадку масового падіжу тварин чабани потрапляли у складне матеріальне становище.

Чабан визначав оптимальні терміни і забезпечував сприятливі умови для злучки овець, щоб ягнята з'являлися у січні – лютому: тоді у 1,5 – 2

¹⁸⁷ Село Борисівка. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

¹⁸⁸ Записано зі слів Чеботару Бориса Євгеновича, 1961 р.н., с.Глибоке Татарбунарського р-ну Одеської обл.

місячному віці на високоякісній весняно-літній траві до осені вони добре набирали вагу і легко переносили перше зимування.

Неякісна підготовка до злучки призводила до яловості овець. У високопрофесійного чабана яловість овець мінімальна або відсутня.

З чабаном укладалась угода. Протягом 7 – 8 місяців, поки вівці знаходилися на вигоні. Розраховувалися з чабанами за роботу грішми, вівцями, молоком, борошном, зерном. Отаман, який утримував чабанів і собак, двічі на рік мав від власників тварин по одній вівці з тридцяти і по два пуди борошна за кожну вівцю. Розрахунок здійснювали у квітні і на Дмитра. До того ж, на початку серпня упродовж двох тижнів отаман готував для себе і своїх чабанів бринзу від 200 до 300 овець. Частина бринзи віддавав господарю¹⁸⁹. Чабанам могли платити фіксовану суму за кожну вівцю щомісяця або за весь сезон¹⁹⁰. У селі Борисівка "чобану" платили грошима і зерном. За дві вівці давали пуд жита чи кукурудзи, адже пшениця була дорогою¹⁹¹. У селі Трудове за свою роботу чабан брав 0,5 чи 1 пуд зерна і 2 карбованці¹⁹².

У селі Райлянка у 1930-50 – ті роки чабану платили грошима або пшеницею. У кінці сезону чабан збирав "кабалу" – своєрідну винагороду, крім щомісячної платні¹⁹³. Це була натуральна оплата ягнятами, зерном, продуктами та ін. Розмір кабали залежав від якості виконання роботи.

¹⁸⁹ Шмидт А. Матеріали для географії ... - С.234.

¹⁹⁰ Записано зі слів Півторака Івана Михайловича, 1931 р.н., с. Райлянка Саратовського р-ну Одеської обл.

¹⁹¹ Село Борисівка. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

¹⁹² Село Трудове. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

¹⁹³ Записано зі слів Завелі Марії Михайлівни, 1921 р.н., с. Райлянка Саратовського р-ну Одеської обл.

Реманент чабана специфічний: довгий ціпок (до 2-3 метрів) з гаком – "крлік", "кирлиг", "кірлік", "гирглига". Ним ловили тварину за задню ногу – при необхідності надання вівці допомоги чи при розподілі отари тощо¹⁹⁴.

Мали ніж, ножиці для стрижки вовни¹⁹⁵, мотузку для зв'язування ніг вівці у разі потреби транспортування чи обробки рани, "котігу(а)" (невеличкий віз на двох колесах) з магарем (віслюк)¹⁹⁶. Магарів раніше тримали тільки чабани. На котігах вони перевозили все необхідне для облаштування побуту у степу.

Використовував чабан і дзвоники для контролю руху отари. На шию вівці, що вела отару, прив'язував великий дзвоник з низьким звучанням; на інших овець – меншого розміру, з високим звучанням.

Незамінними помічниками чабанів були собаки. Володіючи відповідними знаннями, навчити собаку (найкраще з віку цуценяти) виконувати потрібні команди можна достатньо швидко. Чабан Керей Є.М. за один сезон навчав виконувати команди: "назад", "кругом", "прямо". Собаки завертали, підганяли овець¹⁹⁷, навіть тих, які відійшли від отари, попереджували про наближення хижого звіра, охороняли житло. Собаки могли збирати отару до купи, знайти загублене ягня, загнати овець до вівчарні і т. ін. Чабан дуже цінував собак, ділився з ними їжею, місцем відпочинку у колибі.

¹⁹⁴ АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.78 – 85 *Стельмах Г.Ю.* Етнографія та фольклорні матеріали, зібрані під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного. 1949 р.; Село Баштанівка. Польові дослідження автора у 2004 році.

¹⁹⁵ Записано зі слів Колесника Івана Леонтійовича, 1934 р.н., смт. Татарбунари Одеської обл.

¹⁹⁶ Село Баштанівка. Польові дослідження автора у 2004 році; Записано зі слів Керей Єрмолая Микитовича, 1929 р.н., с.Новоселівка Саратовського р-ну Одеської обл.

¹⁹⁷ Записано зі слів Керей Єрмолая Микитовича, 1929 р.н., с.Новоселівка Саратовського р-ну Одеської обл.

Навіть без спеціальних навчань собаки поступово звикали до команд: якщо цуценя тримали з дорослою собакою, воно звикало до виконання відповідних дій.

Собаки чабана здійснювали великий обсяг роботи, щоденно долали десятки кілометрів, особливо при незадовільному стані пасовищ, коли отари протягом дня знаходяться у постійному русі і долають значні відстані.

3.2.3. Система випасу овець у літній період. З настанням весни отари овець випасали на віддалених від поселень пасовищах. Навколо поселень у літній період заготовляли сіно. З наближенням зими овець випасали поблизу села, а вночі тримали у вівчарнях¹⁹⁸.

Під пасовища використовували поля під паром, після збирання збіжжя, плавні, луки, цілину¹⁹⁹. Найкращими вважали пасовища, наповнені пириєм, що знаходились на відстані 5-6 верст від берегів річок і 15-20 верст від моря²⁰⁰. У весняно-літньо-осінній період овець випасали на вільних або непридатних для землеробства землях – "толоках" чи, як ще кажуть у селі Плахтіївка, – "царині". У деяких придунайських селах, наприклад, у селі Першотравневе, влітку овець утримували і у плавнях²⁰¹.

Жорсткої прив'язки до календаря початку і закінчення сезону не існувало. Розпочинали сезон, як зійде сніг, настане тепло, і закінчували з першим снігом або з першими приморозками²⁰². У 1840 році, наприклад, 2

¹⁹⁸ Шмидт А. Матеріали для географії ... - С.228.

¹⁹⁹ *Редеймейстер* [Г. Б.] Руководство к тонкорунному овцеводству...- С.33.

²⁰⁰ Жеребко А. Обзорение рек, почв и местоположений...-С.21.

²⁰¹ Село Першотравневе. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

²⁰² Записано зі слів Колесника Івана Леонтійовича, 1934 р.н., смт.Татарбунари Одеської обл.; Кобиленка Івана Петровича, 1934 р.н., с. Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.; Небоги Федіра Павловича, 1937 р.н.с., с.Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.; Журавель Івана Трохимовича, 1938 р.н., с.Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.,

березня отари паслись у полі²⁰³. Час вигону отари на пасовище залежав від погоди, але в селі Райлянка він традиційно припадав на Великдень, а закінчувався до дня Святого Дмитра (8 листопада), хоча і після цього свята овець випасали до настання морозів. Такого календаря дотримувалися не тільки українці. Початок сезону у молдован села Глибоке залежав винятково від стану травостою: розпочинали, зазвичай, на початку квітня, бувало, що й у травні, і завершували на Дмитра, а за відсутності снігу тримали овець у полі й у листопаді²⁰⁴. Закінчення сезону випасу на Дмитра властиве всім селам Буджака.

Для ефективного використання кормового ресурсу чабан у першу чергу використовував ковильно – типчакові пасовища, на яких достатньо рано з'являється трава. У середині літа використовували пасовища на залежних землях, у другій половині літа овець пасли на стерні²⁰⁵.

У літній період пасовища, бажано ближче до води, розділяли на ділянки ("загони"). У кожному "загоні" овець випасали 5-6 днів і приблизно через 30 днів знову поверталися на пасовище першого "загону", на якому відростала трава²⁰⁶. Приблизно таку систему використовували у регіоні і ногайці, які періодично змінювали ділянки випасу тварин, рухаючись за попередньо розробленим планом²⁰⁷. У Північно-Західному Причорномор'ї вони прокладали маршрути сезонних переходів уздовж річок на площі 150 x 200

Пономаренко Любові Петрівни, 1954 р.н., с. Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.

²⁰³ Метереология. Земледельческие эпохи 1840 года...-С. 78.

²⁰⁴ Записано зі слів Чеботару Бориса Євгеновича, 1961 р.н., с.Глибоке Татарбунарського р-ну Одеської обл.

²⁰⁵ Записано зі слів Церковного Григорія Карповича, 1932 р.н., с. Райлянка Саратовського р-ну Одеської обл.

²⁰⁶ Записано зі слів Гробовенка Василя Васильовича, 1948 р. н., с. Забари Саратовського р-ну Одеської обл.

²⁰⁷ Кушнир В.Г. Письменные сведения о скотоводческом хозяйстве...- С.114-115.

верст. За літо перекочувували 3 – 4 рази. Відстань між стоянками складала 10 – 12 верст²⁰⁸.

3.2.4. Організація доїння овець і розподілу молока. Доїння овець здійснювали, як зазначалось, у підготовленій "струнці", в якій облаштували три – п'ять спеціальних місць для доїння: в землю вбивали по чотири кілки для фіксації відра (Додаток В. 23).

Використовували два способи доїння – збоку і ззаду. Наприклад, у селі Райлянка, та й в інших українських селах, до сьогоднішнього дня застосовують так званий молдавський спосіб доїння – ззаду. На відміну від корови, у якої більший період лактації, вівця відвикає від доїння і не стоїть на місці, тому у деяких селах овець доїли тільки чоловіки, вони краще справляються з цією роботою.

Доїння здійснювалось у період лактації впродовж 120-170 днів. Найбільше молока отримували у другій декаді після окоту. За життя вівці удої підвищуються до п'ятого року лактації, а потім зменшуються до 100-120 г в день²⁰⁹. У середньому одна вівця дає 200-300 грамів молока. Доїли двічі – вранці і увечері – чабан або самі селяни по черзі. Допомогали один одному. У селі Борисівка традиційно доїли 3 дояри – чоловіки.

На початку сезону визначали першу норму молока, яке отримував кожний власник овець. Вона залежала не від кількості овець, а від продуктивності кожної. Оскільки обсяги надою молока впродовж сезону змінювалися, норми його отримання кожним власником овець періодично корегували. Для цього влаштували контрольний удої: "передойка", "контрольна передойка", чи "ряд" – так кажуть в українсько-молдавському

²⁰⁸ *Gouoff P.* De la civilisation de Tatars-Nogais dans la midi de la Russie Europeenne [Текст] / par Gouoff. - Kharkof, 1816. - 122 p.; *Кушнір В.Г.* Письменные сведения о скотоводческом хозяйстве...-С.114-115.

²⁰⁹ Записано зі слів Балан Марини Логівни, 1939 р.н., с. Райлянка Саратського р-ну Одеської обл.

селі Баштанівка²¹⁰, чи, як у селі Глибоке²¹¹, у Татарбунарах²¹², – "літровка". Таких передойок, наприклад, у селі Плахтіївка, було 3-4 в сезон. Під час передойки кожний господар надоює від своїх овець певну кількість молока. У еквівалентному відношенні двохсотграмовий стакан дорівнював одному відру. Це значить, що, надоївши п'ять стаканів молока, отримаєш його п'ять відер. Тому власник продуктивних овець міг в один день взяти молоко від усієї отари.

У селі Райлянка для отримання ранішнього чи вечірнього удою від усієї отари потрібно було мати 10 дійних овець. Господар 20 дійних овець отримував ранковий і вечірній удою. Власник 5 овець ділив ранковий або вечірній удою також з власником 5 овець і т. п. Оскільки весняні надої були більшими і не всі встигали отримати молоко весняної пори, проводили жеребкування, щоб уникати конфліктних ситуацій.

У селі Першотравневе норму отримання молока встановлювали в інший спосіб. Визначали середньою норму молока на одну вівцю, і кожний господар отримував стільки молока, скільки мав дійних овець. На відміну від інших сіл, тут не брали до уваги обсяг надою від кожної вівці. Передойку здійснювали після кожного кола. Молоко брали в "очерідь". 5 овець – один удою (наприклад, зранку) – це одна "очерідь". 10 овець – дві очередей (зранку і увечері)²¹³.

У селі Десантне також кількість стаканів дорівнювала кількості відер молока. Отару пасли власники овець по черзі. Кожний із них пас овець (було і до 10 днів), поки не вибирав призначену йому норму молока²¹⁴.

²¹⁰ Село Баштанівка. Польові дослідження автора у 2004 році.

²¹¹ Записано зі слів Чеботару Бориса Євгеновича, 1961 р.н., с.Глибоке Татарбунарського р-ну Одеської обл.

²¹² Записано зі слів Колесника Івана Леонтійовича, 1934 р.н., смт. Татарбунари Одеської обл.

²¹³ Село Першотравневе. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

²¹⁴ Село Першотравневе. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

У селі Глибоке молдовани, відлучивши ягнят від овець, перед вигоном також встановлювали норму отримання молока кожним господарем. Для цього здійснювали "літровку" у співвідношенні 1,5 літра – 1 день. Однак цю норму збільшували або зменшували, залежно від пори року і чисельності поголів'я. При великій кількості овець у отарі норма літровки менша, щоб, наприклад, у весняний дощовий період усі власники овець встигли взяти максимальну кількість молока. Здійснювали літровку у вечірній час після повернення овець з пасовища. Кожний господар надоював у галяти²¹⁵ молоко від своїх овець, і від його кількості визначали кількість днів, упродовж яких він забирав молоко від отари. Цю відповідальну роботу контролював старший чабан, він стежив за дотриманням звичаєвих норм, адже траплялися випадки, коли дійних овець позичали у сусідньому селі на день літровки з метою збільшення обсягів надоєного молока. Літровка повторювалася по завершенню черги взяття удою кожним власником овець²¹⁶.

У селі Трудове передой також здійснювали по закінченню черги кожного кола. За п'ять стаканів давали одноденний удою молока від овець всієї отари. Якщо чабана не наймали, пасли овець по черзі, і пастух забирав весь удою за день своєї роботи²¹⁷.

3.2.5. Переробка молока. Практично все молоко проціджували через вату або марлю і переробляли здебільшого на бринзу (Додаток В. 24). Цей продукт зберігається тривалий час, тому заготовляють його у великій

²¹⁵ Галяти - відро, яке використовували для молока підчас доїння овець. Воно мало своєрідну форму - зверху до низу не звужувалось, а, навпаки, розширювалось. Така форма забезпечувала більшу стійкість і мінімізувала можливість ненавмисного перевертання відра під час доїння вівці. Виготовляли їх із дерева сільські бондарі.

²¹⁶ Записано зі слів Чеботару Бориса Євгеновича, 1961 р.н., с.Глибоке Татарбунарського р-ну Одеської обл.

²¹⁷ Село Трудове. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

кількості. Кращим молоком для приготування бринзи вважається осіннє. Під осінь стає менше корму, зменшуються надої, але якість молока підвищується, воно густішає.

Технологія приготування бринзи у населення степової зони був майже однакова. Молоко підігрівали, додавали тяг. Тяг – необхідний компонент для виготовлення бринзи. Це шлунок ягняти віком 10-12 днів, яке вживало тільки молоко і ще не вживало сіна чи трави.

У селі Глибоке у шлунок ягняти інколи додавали коров'яче молозиво. Ягняті давали можливість вдосталь напитися молока, наповнити шлунок. До недостатньо повного додавали молоко і сіль. З такого шлунку отримували 200-300 гр. тягу.

Шматочки тягу розмочували у овечій сироватці чи воді, проціджували і додавали 1 столову ложку розчину на 4 відра молока. Двох тягів вистачало на сезон²¹⁸.

У селі Трудове ягня, яке ще не вживало іншого корму, крім молока, певний час тримали голодним, щоб спорожнити шлунок, потім пускали до вівці напитись вдосталь молока. Шлунок засолювали, сушили і розтирали у порошок. При приготування бринзи, як і в Глибокому, тяг розмішували на сироватці (овечій чи коров'ячій) і добавляли у молоко: на 4 відра молока – одну столову ложку тягу. Після 2 – 3 годин молоко "стягувалось", сироватку зціджували, бринзу клали під прес, а з сироватки, що залишалась, виготовляли вурду²¹⁹. Виготовляли її також за однаковою технологією. Наприклад, у селі Плахтіївка сироватку варили на вогні. З часом на поверхні з'являлася сирна маса білого кольору. Її проціджували через ворочок і використовували у їжу.

Яловичина не належить до традиційної їжі українців прикордонних зі степом територій. І навіть у степовій зоні, де українці, займаючись

²¹⁸ Село Борисівка. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

²¹⁹ Село Трудове. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

вівчарством, вирощували велику кількість поголів'я, споживання яловичини мінімальне. Смажене м'ясо баранини, курбан, каварму в українських селах Буджака стали вживати порівняно недавно. Наприклад, про популярну останніми роками у селі Плахтіївка страву з баранини – шурпу – Колесник І.Л., який у 1950-ті роки у сусідніх Татарбунарах працював два роки помічником чабана, навіть не чув. Українці розводили овець переважно для вовни і продажу м'яса²²⁰.

При порівнянні вівчарства українців і сусіднього населення з більш давніми місцевими скотарськими традиціями, насамперед молдован, спостерігаємо чимало аналогій в базових компонентах, без яких його функціонування неможливе: організація форм утримання тварин у зимовий і літній період, тривалості сезонного літнього випасу, організації системи доїння, методиках визначення норми отримання власниками овець молока, технології виготовлення молокопродуктів. Знання і досвід запозичувалися українцями по-різному.

У деяких компонентах запозичення незначні або відсутні. Наприклад, в системі і термінології статевовікового розподілу. У молдован села Глибоке вона багатоступенева і відображає структурну специфіку, починаючи від народження вівці. Перший ступінь – "нел", "нелуц" – від народження до піврічного віку. "Міоріца", "міора" – молода вівця до окоту. Дорослу вівцю називають "уая", "нюар"; стару, беззубу вівцю – "бабана". Баранчик – "бербекуц", дорослий баран – "кирлан", але по досягненню статевої зрілості його називають "бербек". Безрогого барана називали "токан"²²¹. У селі Борисівка статевовіковий розподіл такий: ялова – "серпі", ягня – "крлань", ягня до 2-3 місяців – "нел". Від 3-х місяців до року – "серпі", вівця після 1

²²⁰ Записано зі слів Колесника Івана Леонтійовича, 1934 р.н., смт. Татарбунари Одеської обл.

²²¹ Записано зі слів Чеботару Бориса Євгеновича, 1961 р.н., с.Глибоке Татарбунарського р-ну Одеської обл.

року – "нюаре", баран – "бербек" – до 2-х років називався "неор" ("бербек-неор"), барана після 2-х років, якого запускали у отару для запліднення овець, називали "бербек".

В українців статевовікова система розподілу овець не така розгалужена і запозичення від молдован у назвах, принаймні у досліджених селах, мінімальні. Так, у Татарбунарах овець розподіляли на недойних – "ялова" вівця, вівця продуктивного віку – "вівця", вівця більше одного року з першим приплодом – "ніворка", молода вівця – "ярка"; "ягня"²²². Відповідно і кирдів овець було два – ягнята з яловими вівцями і ярки з дойними²²³.

Назв щодо вікового розподілу баранів в українців Татарбунар не було, та й потреба в них невелика – на кирд із 100 овець вважали достатнім 2 баранів²²⁴, тоді як у селі Першотравневе в селянському господарстві тримали 10 – 12 голів овець і одного барана²²⁵.

У селі Першотравневе статевовікова система також спрощена: ягня, ярка (до 1 року), матка, баран²²⁶. У селі Трудове: "ягня" – до року, "ярка" – після року до ягніння. Після ягніння її називають "вівця"²²⁷. Досить показовою є статевовікова градація дрібної рогатої худоби в українсько-молдавській Баштанівці. "Ягня" – від народження до 3-х місяців. Від 3-х місяців до одного року – "ярка". (У Глибокому така назва одного року – "ярка". (У Глибокому така назва відсутня). Від одного року – "вівця". Після п'ятого-шостого ягніння вівцю називали "бабана"²²⁸. Ялову вівцю називали "старпа".

²²² Записано зі слів Колесника Івана Леонтійовича, 1934 р.н., смт. Татарбунари Одеської обл.

²²³ Там само.

²²⁴ Там само.

²²⁵ Село Першотравневе. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

²²⁶ Там само.

²²⁷ Село Трудове. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

²²⁸ Село Баштанівка. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

Отже, запозичень українцями термінології статевовікової градації обмаль. Наслідки контамінації української і молдавської традиції вівчарства, особливо у біетнічних селах, проявляються у періодичних змінах назв. Так, наприклад, у селі Глибоке огорожу для овець називають молдавською "стина", тоді як за часів, коли відсоток українців у селі був більшим, її називали "окол".

Однаковим терміном українці і молдовани називають місце для доїння овець – "струнга". Прикметно, що струнгою називають і щілину між двома передніми зубами у людини. Про таку говорили, що у неї є "струнга", тому їй буде таланити на овець. Розмаїта варіативність змісту лексеми у молдован дає підстави вважати місцем її походження молдавське середовище, звідки й відбулося запозичення українцями.

Отару овець у молдавському селі Борисівка і в українському селі Білолісся називають однаково – "кирд" овець.

Від молдован українці запозичили систему випасу тварин у літній період, утримання взимку, методику розподілу молока, його переробки.

Значна частина українців-переселенців виходила саме з порубіжних зі степом територій зі своєю моделлю традиційного господарства і вівчарства зокрема, тому цілком логічним є порівняння з системою вівчарства українців степу і порубіжної зони. Відмінності простежуються у небагатьох компонентах, але вони достатньо виразні й ілюструють наслідки адаптації цієї галузі господарства до іншого природно-географічного і етнокультурного середовища.

Вівчарство українців порубіжної (лісостепу і степу) зони розвивалося як допоміжний вид господарської діяльності. Овець випасали у спільній отарі, яка формувалася з овець магали чи кутка села. Отари формували весною, на початку березня, як тільки сховався сніг і з'являлася молода трава. Така форма випасу – "мензер(и)" – у літній період оптимальна для більшості селян, які не мали великої кількості поголів'я.

Кількість овець в родинях українців лісостепу Буго-Дністровського межиріччя незначна. Зокрема, на Кодимщині не існувало потреби будувати спеціальні приміщення – вівчарні – для утримування великої кількості овець взимку і обори у полі – влітку. Прикметно, що в середині ХІХ ст. на Побережжі²²⁹ і в степовій частині Херсонської губернії селяни випасали домашніх тварин поблизу сіл²³⁰, тобто дотримувалися приселищної форми.

Взимку овець тримали у хлівах в межах садиби разом з іншими домашніми тваринами. Влітку вівці знаходилися в оборах, облаштованих біля хліва також у межах садиби. Спорудження літніх загонів на значній відстані від села не було поширеним явищем. Корму приселищних пасовищ цілком вистачало, і овець щоденно, причому, двічі – в обід і ввечері – приганяли в село для доїння і ночівлі. Чисельність поголів'я в отарах дійних овець – "мензур", "мензер" менша, ніж у степу. Пасли "мензер", як і "ялівник" (ялові і ярки), самі власники овець, по черзі. Чабанів не наймали. Кількість днів випасу отари визначали від обсягу надоєного господарем молока від своїх овець. Дотримувались співвідношення: 1 стакан молока (200 гр) – 1 день. Надоївши від своїх овець під час контрольного удою три стакани молока, господар пас отару три дні. У ці дні вівці знаходилися уночі в оборі його садиби, і три дні він залишав собі все молоко.

Спеціальних облаштованих місць, пристроїв для доїння не було. Овець доїли у спосіб "збоку". Для доїння запрошували родичів і сусідів – колективна допомога була обов'язковою²³¹.

Молоко переробляли на бринзу за технологією, як і в степових районах. Для цього використовували тяг, у технології приготування якого не було чогось особливого, як і в приготуванні із сироватки вурди, яку називають

²²⁹ Шмидт А. Материали для географії ... - С.23.

²³⁰ Там само.-С.18.

²³¹ Записано зі слів Кушнір Наталі Стратонівни, 1926 р.н., с.Олександрівка Кодимського р-ну Одеської обл.; Маньковської Надії Аксентіївни, 1931 р.н., с.Круті Кодимського р-ну Одеської обл.

"жиндиця"²³². На Побережжі ще донедавна літні українці не їли баранини, хоч і тримали овець. Споживали тільки бринзу.

Отже, вівчарство українців на території від Побережжя до Чорного моря і дельти Дунаю функціонувало як значима і важлива складова комплексного господарства, але в різних формах, які є наслідком процесу адаптації до конкретного природно географічного та етнокультурного середовища.

Але його роль у господарстві у регіонах не однакова. У сприятливому для землеробства Побережжі вівчарство розвивалось як допоміжний вид господарської діяльності. Кількість поголів'я у селянських родинах тут незначна. Овець випасали безпосередньо біля поселень (таку форму можна назвати "придомною", "приселищною").

У степовій зоні вівчарству, як постачальнику м'яса, молока і вовни, важливому джерелу фінансових і матеріальних доходів, приділялося значно більше уваги.

Великі площі пасовищ дозволяли нарощувати значну кількість поголів'я. Природні умови краю сприяли вирощуванню саме овець, а не великої рогатої худоби, утримання якої потребувало значно більшої кількості корму, навіть у літній період.

У степу переселенцям довелося внести суттєві корективи в організацію системи утримання овець. Однією із таких стала відгінна форма випасу в літній період, впровадження якої виникає за умов, якщо навколо села не вистачає корму для великої кількості поголів'я. Щоденне повернення з віддалених пасовищ в село стає неможливим. Така система відрізняється від придомної і потребує іншої організації праці.

Відгінна форма випасу тварин потребувала виконання цілої низки дій і нововведень. Вони не спонукали українців до винаходів – достатньо було

²³² Записано зі слів Маньковської Надії Аксентіївни, 1931 р.н., с.Круті Кодимського р-ну Одеської обл.

запозичити нову для себе модель господарювання у сусідів – молдован, болгар чи гагаузів – традиційних вівчарів степу.

Важливу роль у цьому відіграли чабани, особливо у Буго-Дністровському межиріччі, де поширеною була практика найму чабанів-молдован. Їхні знання прямо чи опосередковано передавались українцям, тому суттєвих відмінностей у вівчарстві українців і молдован мало. Такий же спосіб отримання знань і досвіду від чабанів використовували українці і у Буджаку.

Нововведення стосувалися, насамперед, опанування і застосування на практиці системи випасу тварин на літніх пасовищах, облаштування місця для утримання овець іноді на значній відстані від поселень. Поширеною для українців-переселенців у степу стала практика використання праці спеціально підготовлених людей – чабанів.

Разом з тим, не все українці запозичували. Прикметна деталь: магарів (віслюків) використовували тільки чабани, для українців села Баштанівка їхати на возі, запряженим магарем, вважалося за непристойне, принизливе²³³

Отже, перехід від приселищної до відгінної форми вівчарства здійснювався поступово. У самому ж степу форми утримання овець також еволюціонували. Фраза А.Скальковського, про вівчарство в степу "без обори"²³⁴ вказує, що воно у такій формі було поширеним до 1830-х років. Про випасання овець цигайської породи в Бессарабії в степу, де нема зовсім критих кошар і де лише інколи облаштували очеретяні щити для захисту від вітру і снігу, писав і М.Дерягін²³⁵. Заслуговує на увагу і повідомлення про вівчарство кінця XVIII століття мешканців Валахії. Вони розводили

²³³ Село Баштанівка. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

²³⁴ Скальковский А.А. Опыт статистического описания ...- Часть 2. - Одесса, 1853.-С.14.

²³⁵ Дерягин Н.Н. О цыгайском овцеводстве ...-С.122.

овець здебільшого для отримання молока, ніж вовни, і утримували їх на пасовищах весь рік, і лише час від часу приганяли до поселень для підгодівлі заготовленими сіном, соломною тощо²³⁶. Тобто практика рухливого скотарства у напівкочовій форми у першій половині XIX ст. мала місце. Навіть у зимовий період з метою економії заготовленого сіна овець виганяли на пасовища. Причому, на далекі відстані від поселення. Відомі факти утримання овець під час хурделиці у загонах у степу²³⁷, що підтверджує застосування елементів відгінної системи навіть у зимовий період.

Практично не зазнали трансформаційних змін у процесі адаптації такі сегменти галузі виробництва, як переробка молока, технології приготування молокопродуктів, система статевовікового розподілу овець. В українців степу і Дельти вона практично однакова, має менше ступенів, ніж, наприклад, у молдован.

Таким чином, наслідки адаптації вівчарства українців достатньо суттєві. На ранньому етапі, який охоплював період принаймні до 30-х років XIX ст., українці мали можливість спостерігати напівкочове скотарське господарство місцевого населення, про яке згадували А. Скальковський, інші. Навряд чи сприйняли його одразу, насамперед українці "Ханської України". По-перше, не зважаючи на очевидну вигоду вівчарства як найоптимальнішої галузі у степу, традиційні землероби ментально не були готові до кардинальних змін, як і ногайці не змогли перетворилися в осілих землеробів, попри організаційну і фінансову допомогу царського уряду. По-друге, для рухливого (кочового, напівкочового скотарства) потрібна значна кількість поголів'я, насамперед дрібної рогатої худоби, достатньої для забезпечення харчовим ресурсом упродовж року. Збільшити до десятків поголів'я за короткий термін природним шляхом неможливо, а на купівлю овець переселенці, звісно, відповідних коштів не мали. Тому реальним для

²³⁶ *Карра Ж. Л.* История Молдавии и Валахии... -С.153.

²³⁷ *Шмидт А.* Материалы для географии ... - С.234.

практичної реалізації став варіант розбудови у степу традиційного для землеробів комплексного господарства, але з посиленням ролі скотарства, зокрема вівчарства. В результаті сформувалася проміжна, між напівкочовою і приселищною (придомною), відгінна форма вівчарства. Але у перші десятиліття адаптації українці ще намагалися дотримуватися традиційного господарювання з приселищним вівчарством, однак низька рентабельність землеробства змушувала збільшувати поголів'я овець і переходити до відгінної (табірної) форми їх утримування за межами поселень у літній період і стійлового – у зимовий. З середини ХІХ ст. ця форма стала домінуючою не тільки в українців.

З часом зростала роль приселищної форми. Зменшення площ пасовищ, інтенсифікація землеробства призводили до суттєвого скорочення поголів'я. Переваги цієї форми у тому, що овець тримали безпосередньо біля поселення, відпала потреба витрат на транспортування молока, додаткового часу на долання шляху до літнього табору тощо. Але елементи відгінного вівчарства і основні характеризуючі його ознаки збереглися до наших днів.

3.3. Традиції та інновації у ткацтві Побережжя, Середнього Потилігулля та Буджака

Залишки ткацьких верстатів з поселення Петреле свідчать про існування ткацтва у населення культури Гумельниця в V тис. до н.е.²³⁸. У Нижньому Подунав'ї – зоні поширення носіїв названої культури – зафіксовані також відбитки тканин на стінках керамічного посуду, у похованнях під курганами, що залишило рухливе енеолітичне населення (III тис. до н.е), знайдені відбитки орнаментів з підстилок, на які клали небіжчиків. З тих пір виробництво ткацтва – невід'ємний елемент побуту населення регіону.

²³⁸ Поселение медного века на Дунае [Текст]/ [С. Ханзен, М. Тодераш, А. Райнгрубер, Ю. Пьетерле Вундерлих] // Stratum plus. - № 2. - 2011. - С. 79.

Вироби ткацтва українців збереглися до наших днів у великій кількості. Однак, до наукового обігу введено невелику частку того, що зберігається у власності селян. Натомість ткацтво є важливим джерелом вивчення процесу адаптації, адже сировина, технологія ткацтва, номенклатура ткацьких виробів і назв відображають його наслідки, регіональну специфіку.

Колекція, якою ми оперуємо, зібрана з метою з'ясування наявності чи відсутності регіональних ознак у ткацьких, переважно килимових, виробках, еволюції традиційної орнаментики. З цією метою характеристика виробів здійснюється за регіональним і хронологічним принципами у межах південно-західного степу: Побережжя (порубіжжя з лісостепом), Середнього Потилігулля (Буго-Дністровського межиріччя), Буджака.

На Побережжі особливо суттєвих змін не простежується. У селах ще у 70-х роках ХХ ст. ткацтво достатньо розвинуте. Ткали полотно, килимові вироби і рушники із переважно конопляних і вовняних ниток, виготовлених у домашніх умовах із власної сировини, якої не вистачало у землеробській зоні, тому вовну частково закуповували на ринках Молдови, у населення степових районів сучасної Одещини. Натомість чимало вирощували конопель²³⁹. Ткання шовком не прижилося, хоча у колгоспах у повоєнний період шовкопряда для текстильної промисловості вирощували у достатньо великій кількості. Використовували і бавовняні нитки.

Коноплі сіяли на присадибних ділянках на невеликих площах. Вирощували навіть ті родини, які не мали ткацького верстата. Вони позичали його у сусідів чи родичів, або віддавали нитки майстриням, які за відповідну плату чи натуробмін виконували замовлення.

Сіяли коноплі здебільшого на вологіших або добре підгноєних місцях (їх ще називали "підмет"²⁴⁰) досить густо, щоб пнулися до сонця вгору і

²³⁹ Кушнір В.Г. Традиційне ткацтво на Кодимщині... - С.27.

²⁴⁰ Чабан М.І. Килимарство села Пужайкове на Балтщині [Текст] / М.І. Чабан // ЗІФ. - Вип.19. - Одеса, 2008. - С. 103.

вищими росли, а не розросталися грубими стовбурами з надто дебелим волокном. Як тільки посіви одцвітали, з них вибирали, висмикуючи з корінням плоскінь, тобто чоловічі рослини, а жіночі (матірку) лишали, поки не визріє насіння. Потім так само висмикували й матірку. Отже, коноплі не косили й не жали, а брали і в'язали горстки (учетверо-вп'ятеро менші від пшеничних сніпків). Декілька горсток могли в'язати і у більші сніпки, які на Балтщині називали "мадлі"²⁴¹. Волокно з плосконі (довше, тонше й міцніше) йшло на основу тканини, з матірки – на піткання. Але спершу треба було це волокно добути. Прядиво (так звалися вимочені та висушені коноплі й усе, що потім виходило з них) горстками мочили у ставках чи копанках, прибиваючи кілками до дна, щоб не спливали. За півтора – два тижні їх із води добували, сушили і відокремлювали волокна від костриці.

Знаряддя для цього: 1) бительня, що складається з двох паралельних дощок (ребер), прибитих до двох сох (ніжок); у простір між ребрами падає мечик з ручкою (фостом), прикріплений одним кінцем до міжребер'я залізним чопом (штирем), що вільно протикає отвори в ребрах і самому мечику; господиня однією рукою піднімала кінець мечика (за фіст), а другою підкладала під нього жменю стебел, мечик різко опускала – стебло трошилося й відпадало від волокна;

2) терниця (терлиця) – подібна до бительні, але замість ребер – жолоб і круглішої форми мечик; якщо до бительні жменю стебел підкладала з верхівки і поступово перебивали до руки, а потім обертали другим кінцем, то до терлиці жменю закладали од руки і тягли волокно між брусом і жолобом до себе, натискуючи на мечик, – костриця розтиралася, волокно м'якшало й ділилося на тонші фракції. 10-12 жмень становили повісмо. Його цвяхували (протягували крізь щітку з цвяхів), чесали великими дерев'яними гребенями, щітили (тримаючи повісмо в руці, очищали його цупкою щіткою

²⁴¹ Там само.-С.104.

з кінського хвоста) і скручували в кукли, щоб не розмикувалося до прядіння. Кукли робили переважно з плоскінного волокна і пускали на тонку пряжу, з якої ткали полотно на сорочки та білі рядна. Білими ряднами (після кількох прань вони робилися зовсім м'якенькими) й укривалися, кидаючи поверх них килим із самої вовни, без конопляної основи, або кожухи.

Волокно з матірки йшло в основному на клоччя, з якого робили пряжу для грубих ряден і мішків. З очісок сукали мотузки.

Це все були надвірні роботи з волокном. Тривали вони до Покрови. А далі починалися хатні. Власне, прядіння – найдовший у ткацтві процес, що навіть на вечорниці ходили з кужелем та веретеном.

Куклу розкручували, повісмо розстеляли, скроплювали водою й давали влжати. Потім усе це згортали трубкою і насаджували на вістря кужівки, добре обструганій палиці, яку нижнім потовщеним кінцем утикали в днище. На нього сідала прядільниця, брала до рук веретено, і починалася нитка. Особливо цінували веретена точені (а не стругані), бо вони відцентровані на токарні, їх передавали з покоління в покоління.

Були й прядки (самопрядки). Прядка неабияк прискорювала роботу і теж була родинною цінністю, що переходила у спадок.

Нитку з веретена чи прядки змотували на мотовило – довгу (3 аршини = близько 2 м) жердину (держівку) з ріжечками (вилицями) на одному кінці та перекладкою (перехрестям) на другому²⁴². У селі Пужайкове мотовило меншого розміру називають "талька"²⁴³. Робили це передусім для обліку, щоб можна було з усього напряденого визначити довжину основи та кількість пряжі, що піде на піткання. Лічили нитки на: три нитки – чисниця, десять чисниць – пасмо, вісім-дванадцять пасем – міток. У Пужайковому чотири пасма – валівець²⁴⁴.

²⁴² Кушнір В.Г. Народознавство Одещини...-С.34.

²⁴³ Чабан М.І. Килимарство села Пужайкове на Балтщині..-С.104.

²⁴⁴ Там само.

У мітку перев'язану нитку в кількох місцях на пасма (щоб не плутались) золили, прали, шліхтували і, в разі потреби, фарбували.

Золили так: дно спеціальної, досить високої, але не дуже широкої посудини (зільник, золільник, зільниця) на долоню засипали попелом (найкращим вважали попіл із соняшникового чи гречаного бадилля), посудину до половини заливали окропом, накривали й давали трохи постояти, щоб утворився луг. До ще теплого лугу складали мітки. Протягом 1-2 днів зоління луг "виїдав" із ниток бруд – і вони ставали білішими та м'якшими, сприйнятнішими як до фарбування, так і до шліхтування. Випрані від лугу та висушені нитки з мітків перемотували у клубки. Для цього мали витушку (вияшки).

Пристрій цей складався з триноги та двох навхрест зіставлених (але розбірних) рейок, на кожній з яких на кінцях вставлялися в отвори дерев'яні дощечки з карбами для затримування (коники, качечки) заввишки 25-30 см. Рейки вияшок через отвір у центрі накладалися на металевий чи дерев'яний шпень на тринозі і легко оберталися. І змотуючи нитки в клубок, і снуючи основу, і намотуючи нитки на цівку, нитку голою рукою не брали – щоб не бруднилася, не натирала шкіру, – а просиляли в дерев'яну трубочку чи крізь дірочку у спеціальній дощечці із держачком – снувальці.

Майже всі ткацькі вироби виготовлялися на ткацькому станку – верстаті (Додаток В. 35). Ткацькі верстати були різних розмірів, однак таких, що дозволяли встановлювати їх у житловому приміщенні, зазвичай, у малій хаті. На Кодимщині збереглись верстати, виготовлені ще в ХІХ ст. Один з таких (село Баштанків) складався з воротила заднього, воротила переднього, передньої коняки, задньої коняки, набилків, ничаниць, берда, підніжок, статвини, лавки, коліщат для ничаниць, порогів, копилів²⁴⁵. На Балтщині

²⁴⁵ Кушнір В.Г. Традиційне ткацтво на Кодимщині...- С.28.

верстат складався із двох рамин, між якими знаходилися верхній і нижній навій, ритки, ляда, в якій були блят (бердо), начиння, шофти, підніжок²⁴⁶.

Якщо родина ткала сама, а не віддавала пряжу в роботу ткачам (їх було по селах багато і вони з цього ремесла жили), то з першого тижня Великого посту до роботи ставало інше приладдя. Насамперед, снувалка – дві великі дерев'яні рами, складені наперехрест і насаджені на скворінь. Їх обертали на скворені та обсновували нитками: для довгої основи – більше витків, для короткої – менше.

Передбачала основа й густоту майбутнього полотна. Тонку пряжу снували на 12 пасем, грубішу – на 10, а ще грубішу – на 8, тобто в готовому тонкому полотні виходило більше поздовжніх ниток, у грубішому – менше, але за шириною полотно було однакове. Перед закладанням у верстат основу шліхтували (змащували негусто звареним житнім клейстером, щоб нитка була гладенькою та не розсотувалася в роботі), а піткання (ткання), тобто поперечну нитку, намотували на цівки – дерев'яні або очеретяні трубочки. Тут допомагало сукайло (сукало) – невеличка, але грубенька дощечка з двома плоскими кілочками (слутами), між ними – шпень з кружальцем-маховичком. На кінець шпенька накладали цівку, маховичок крутили правою рукою, нитку скеровували лівою, і вона рівненько лягала на цівку рядок за рядком.

Намотана цівка йшла до човника, який прокладав нитку впоперек основи від пружка до пружка, тобто з одного крайка полотна до другого. Покладену нитку прибивали до витканої смужки бердом (спеціальний гребінь, крізь який пропускали нитки основи). Бердо закладали в ляду – два (спідній і верхній) чотиригранні бруски з рівчаками; бруски заклинювали довгими боковинами (хвостами), що йшли вгору до розпинки. За неї ляду прив'язували до горішньої жердки верстата так, щоб усе це могло вільно

²⁴⁶ Чабан М.І. Килимарство села Пужайкове на Балтщині...-С.105.

рухатися (як гойдалка) вперед-назад. Однією рукою ткаля відсувала ляду від себе, другою кидала човник і рухом до себе прибивала нитку; потім усе це повторювала, тільки човник летів уже з другого боку, а лядою рухала друга рука.

Ткання тривало протягом цілого передвеликоднього посту, а часом і по Великодню до Вознесіння. По Трійці до Івана Купайла нефарбоване полотно білили. Вистеляли проти сонця на чистому зеленому моріжку й обхлюпували водою. Як просихало – хлюпали знов. Рудувате забарвлення конопляної нитки від цього вигоряло. Процес ткання доходив до кінця, даючи родині тонке полотно (дванадцятку) на сорочки та білі рядна, трохи грубше (десятку), ткану іноді рубчиком, сосонкою, тобто діагоналлю, з фарбованої пряжі, – на верхній літній одяг, ще грубше (осемку) на грубі рядна (тут пряжу теж фарбували) до застеляння на печі, лежанці, полу і нефарбовану осемку – на мішки. Вироблялось іноді полотно з дуже тонкої пряжі, так званої тридцятки, коли основу робили з цілих тридцяти пасом. Нитка мала бути справді тонкою – крізь обручку просиялося півмітка (300 ниток). Це полотно йшло на пошивки ("наволочка"), фіранки, скатерки, так звані дорогі рушники, що прикрашали образи (ікони) на покуті і мали на собі візерунки, до яких, вишиваючи, обов'язково komponували Хрест²⁴⁷.

Килимові вироби виготовляли з вовни і конопель. В кінці XIX ст. і у повоєнний період за основу здебільшого використовували конопляну чи бавовняну нитку, за підкання брали переважно вовняну. Набір ткацьких виробів багатий, різноманітний за функціональним призначенням. Майже однакові за розмірами, орнаментикою, вони, втім, відрізняються назвами.

Коли на піткання, тобто на поперечні нитки, брали фарбовану вовну, то виробляли наскринники, налавники, підвіконники (залавники, паратарі (палатарі, пара тар)). Перші дві назви говорять самі про своє призначення.

²⁴⁷ Кушнір В.Г. Народознавство Одещини...-С.37.

Що ж до підвіконників, то їх прикріплювали до стіни вздовж усієї лавки, яка починалася од мисника, що стояв при вході ліворуч од дверей, тяглася до покутя і завертала попід причільною стіною поза столом аж до скрині. Ними прикрашали в основному чільні і причільні стіни над лавками у малій і обов'язково у великій хаті (Додаток В. 39, 46-48).

Орнаменти паратарів виконували перебірним тканням із різнобарвних ниток. (Додаток В. 27, 46) На стінах над полом висів килим або два: один на задній стіні, другий – на причільній. Ткали його (чи їх) із того самого матеріалу, що й налавники, та й підвіконники, але він (вони) мали бути вдвічі ширшими (Додаток В. 28, 30, 36, 42, 43, 44, 51). На горизонтальному верстаті такого не зробиш, тому для килимів брали верстат вертикальний – так звані кросна, на яких уже ляди й човника не було. Нитку прокладали руками, ніби штопаючи основу, прибивали руками, ніби штопаючи основу, прибивали гребінками – невеличкими гребенеподібними колотівками, випиляними з грубенької дощечки.

Найбагатшим вважали килим "на три квітки". Найчастіше це були три троянди у барвистому вінку. Ткали орнаменти з рослинних мотивів: маків, дубового листя, квітів та плодів калини, хмелю. Баштанківські і загнітківські килими склалися частіше із трьох зшитих полотен. Такі килими не мали композиційної основи в центрі, троянди рівномірно розміщувалися по всій площі килима. В окремих випадках центральну частину все ж виділяли квітами більших розмірів на середньому полотні килима, або до середнього полотна по периметру пришивали смуги завширшки 30-40 см. з зображенням квітів на тлі.

Чимало було геометричних орнаментів, що прийшли ще з сивої давнини. Зокрема, трипільський ромб, трипільська спіраль-лабіринт. Із найдавніших, зафіксованих під час польових досліджень, є килими другої половини ХІХ ст. (Додаток В. 30, 46).

Існувало в наших краях і таке ткацтво, в якому не лише за піткання, а й за основу брали вовну. Воно не лишило по собі ні цікавих орнаментів, ні яскравих барв, оскільки базувалося на сировині, що зоставалася від килимарства, тобто на вовні з сірих і чорних овець (їх, до речі, в нашому краї було значно більше, ніж білих). Зате давало велику користь: із грубих вовняних тканин, перебитих за спеціальною технологією на сукно, шили сіряки, свити, киреї, чумарки, сукмани, з тонких – легші предмети теплового зимового одягу²⁴⁸.

У Баштанкові домоткане простирадло називають рядно, інколи – пілка. Воно зшивалося з двох чи трьох частин, оскільки на верстаті тут ткали полотна до 1 метра завширшки. Ним застеляли ліжко – піл – звідки, ймовірно, і походить назва "пілка". Пілка неширока (в одну сталку), виткана з валу, тобто найтовщої пряжі з фарбованого клоччя.

Пілками зазвичай застеляли долівку житла. У селах Баштанків і Загнітків їх тепер називають дорожками. Орнамент різнобарвний, смугастий, виконаний човниковим тканням. У селі Загніткові пілки використовували у поховальному обряді. Вони відрізнялись від звичайних білим тлом і вузькими поперечними смугами чорного кольору. Такими пілками застеляли дно домовини (Додаток В. 26).

У середині ХХ століття на піткання до пілок стали брати не пряжу, а подерті на смужки та скручені веретеном різні рештки бавовняних тканин (у тім числі й з ношених речей). У цей час значно зменшується поголів'я овець у приватних господарствах, скорочуються посіви конопель.

Налавник зовні не відрізняється від пілки, але менший за розмірами. Ним застиляли лавки і ослони. Виготовлявся як із конопляних, так і з вовняних ниток різних кольорів човниковим тканням (Додаток В. 38).

²⁴⁸ Кушнір В.Г. Народнознавство Одещини...- С.31-39.

Порівняно з килимовими виробами, рушників збереглося у більшій кількості, адже лише для весілля родини готували від 50 до 100 штук. Ткали рушники переважно із домотканих конопляних ниток, з другої половини ХХ ст. їх поступово замінюють нитками промислового виробництва.

У 60-х – 70-х роках ХХ ст. рушники для побутових потреб практично не виробляли. На відміну від обрядових, такі рушники ткали із конопляних ниток, вони мали бідну і маловиразну орнаментику із декількох вузьких однокольорових смужок. Суто весільних не збереглося, тому весільними тут вважають найкolorитніші із тих, що мають. Найкращими рушниками перев'язували нанашку (Додаток В. 31, 36). Такими ж, багато орнаментованими, прикрашався покуть, великі рамки з набором сімейних фотографій. Використовували рушники і в поховальній обрядовості.

Рушники за технікою орнаментування поділяються на дві групи: рушники із тканим орнаментом і рушники з вишитим орнаментом. Найдавніші рушники, що збереглися в родинях, датуються кінцем ХІХ – початком ХХ ст.

Геометричний орнамент ткали на верстаті перебором із різнобарвних ниток. Він розміщувався на білому тлі рушника декількома горизонтальними смугами, утвореними із численних квадратів, прямокутників чи їх комбінацій (Додаток В. 32).

Орнаментика і техніка вишиваних рушників різноманітні. Основою рушникового вишиваного орнаменту є рослинні мотиви. Серед них багато архаїчних, зокрема схематзоване дерево чи вазонки у різних варіаціях. Такі зображення виконані технікою, яку тут називають "кубиками" (Додаток В. 33, 66). Насправді це спосіб, схожий на техніку вишивання лиштвою, за якою вишите зображення однакове з обох боків. Всі майстрині визнають, що кубикова техніка в цій місцевості найдавніша і вони успадкували її від своїх прабабусь. Кубикову техніку, поряд з іншими, використовували до 80-х років ХХ ст.

Вишивання простим, а згодом і болгарським хрестиком з'являється, ймовірно, разом з брокарською орнаментикою. Найдавніші вироби з вишитими хрестиком орнаментами розповсюджуються в кінці XIX – на початку XX ст.

Пізніше, у 20-30 роках XX ст, у рушниковій вишивці домінує техніка художньої гладі. Схематичність, притаманна геометричному стилю, поступається реалістичним зображенням. Основою композиції стає квітка чи букет квітів (часто – польових), калина, виноград.

Простежуються зміни, насамперед у композиційному плані; наприклад, введенням не характерних для тканих геометричних орнаментів рослинних елементів. Таку орнаментику можна назвати комбінованою. У повоєнні (50-60) роки поширюються рушники, в орнаментиці яких між горизонтальними смугами геометричного візерунку знаходиться вишита дрібним простим хрестиком троянда. У 60-70 роках XX ст. в рушниковій орнаментиці з'являються схематизовані зображення вишні, винограду, яблук, груш тощо. Вони виконані спеціальною нетрадиційною (використання шпильок тощо) технікою ткання (Додаток В. 34).

Особливо з другої половини XX ст. дещо зменшується чисельність сільських ткаць і вишивальниць, і села з глибокими і багатими ткацькими традиціями перетворювались у своєрідні еталонні центри. Вони кореспондують зразки орнаментів на сусідні території, звідки отримували численні замовлення, а значить поширювали свої, невідомі чи маловідомі для інших, традиції. Визнаними центрами, насамперед для вишивальниць Баштанкова, Загніткова, були сусідні села Вінничини – Студенна, Луги, інші, тоді як вироби тих же Баштанкова і Загніткова ставали зразками для вишивальниць південних сіл Кодимщини. З посиленням такої тенденції варіативність орнаментики у кількісному відношенні дещо зменшується.

Найпоширенішими методами створення орнаментів були копіювання та компіляція. Так, копіювання використовувалося жінками, які ткали вироби

не на продаж, а для власних потреб. Вони працювали не весь зимовий сезон, бо мали небагато конопляних чи вовняних ниток, вироблених із сировини власного господарства. Відсутність достатньої практики, майстерності спонукала їх до копіювання, щоб уникнути помилок при тканні орнаменту. За зразок брали раніше виготовлені вироби. Як правило, чи то від небажання повторюватися, чи то від недостатньої майстерності, точні копії не завжди виходили. В результаті окремі традиційні елементи орнаментальних композицій до нових виробів не потрапляли. Саме ця, найбільш чисельна категорія ткаць і вишивальниць, зберігала місцеві традиції і водночас сприяла трансформації традиційної і особливо регіональної орнаментики. Тенденція особливо посилюється з 70-80 років ХХ ст., коли візерунки для вишивання копіювалися з науково-популярних та періодичних видань, в результаті з'являються запозичені, не типові для тих чи інших місцевостей елементи орнаментики і техніки її виконання.

Майстрині високого професійного рівня виготовляли вироби на продаж і для швидкої реалізації продукції намагалися враховувати вимоги ринку. Вироби мали бути не лише потрібними, але й привабливими та, що не менш важливо, вирізнятись оригінальністю, несхожістю на інші. Тому, особливо килимарниці, вирішували цю проблему творчо. Вони створювали композиції на папері і переносили на полотно. Саме такі майстрині творили нові елементи орнаментики, даючи їм інколи алегоричні назви. Так, особливо в 60-70 роках ХХ ст., поширеними у рушниковій орнаментичі стають "ліхтарі", "супутники" замість або разом з традиційними "жучками" та "метеликами". Сотні таких зразків і складають цінну джерельну базу для вивчення традиційного ткацтва в регіоні²⁴⁹.

²⁴⁹ Кушнір В.Г. Традиційне ткацтво на Кодимщині...- С.37.

Українці переселились у степ з розвинутими традиціями ткацтва і за можливостей дотримувались усталеної практики. Йдеться насамперед про обробку сировини і технологію ткацтва.

В одному із районів Середнього Потилігулля – Миколаївському у довоєнний період ткацтвом також займались у багатьох селах. Виготовляли полотно для одягу (зокрема сорочки, штани – "сподніки"), рушники, килимові вироби.

Основною сировиною були вовна і коноплі (прядиво, прадіво), у менших обсягах – льон. Вовну отримували від власних овець, коноплі вирощували на присадибних ділянках.

Технологія вирощування конопель не відрізнялася від сусідніх територій. Їх також розподіляли на плоскінь і матірку, вимочували впродовж 10-15 днів у воді, висушували і на бительні стебла подрібнювали для відділення волокна. Подальша обробка волокна передбачала його остаточне очищення від залишків стовбура – костриці металевою щіткою, виготовленою із довгих цвяхів чи дроту. Ткали на традиційному верстаті.

У 20-30-х роках ХХ ст. ткацтво у Миколаївському районі знаходилося на достатньо високому рівні. Це пояснюється великим попитом на ткацькі вироби, їх відсутністю у торговій мережі.

Якщо не кожна родина, то значна їх кількість у кожному селі займалася ткацтвом. Наприклад, у родині В.Я.Пшенишнюка у 1920-х роках пряли пряжу мати з доньками, які їй допомагали. У родині Колитинської Г. тільки дід займався ткацтвом килимів, полотна, з якого шили одяг (кінець ХІХ ст.). У 1920-х роках лише мати ткала пілки. Сама ж Ганна Іванівна вже не ткала. Із тих, хто народився в 1930-х роках, ткацькою справою займались одиниці, натомість їхні матері ткали майже всі. Виготовляли килими, якими прикрашали стіни житла. Причілкові і чільні стіни під вікнами завішували вузькими і довгими підвіконниками. Лавки застеляли налавниками. Ткали

простирадла. Для підлоги, хто мав достатньо сировини, робили пілки ²⁵⁰ (Додаток В. 39).

За орнаментикою рушників можна простежувати географію переселенців, різні регіональні традиції, які не мали продовження на нових землях. Найдавніші зразки, що зберігаються в родинах, виготовлені саме в місцевостях, звідки вийшли переселенці. Це вироби XIX – початку XX ст. з традиційною для українців вишивкою. Вони мають геометричну орнаментику, вишиту нитками одного чи двох кольорів. Таким, наприклад, є рушник з с. Антонюки (Додаток В. 40), рушники із Новопетрівки завезені переселенцями із Гандрабур (Додаток В. 41).

У Буджаку вироби ткали із конопляних, вовняних, бавовняних, лляних та шовкових ниток. Якісь технології підготовки сировини, успадкованої від дідів-прадідів, не зазнали змін, але є запозичення і від сусідів (наприклад технологія виготовлення шовкової нитки).

Нитки виготовляли із власної сировини. У селі Шевченкове, як і в інших, вовну отримували від овець, коноплі і льон вирощували на своїх земельних ділянках. У селі Нерушай ткали із вовни, бавовни, у першій половині XX ст. – із льону. Коноплі вирощували на присадибних ділянках у невеликій кількості²⁵¹.

Період сівби волокнистих рослин за народним календарем у Буджаку був досить тривалим – від Благовіщення (25 березня за ст.ст.) до середини червня. Намагались сіяти на повний місяць, після теплого рясного дощу.

Стебла конопель без насіння – їх називали «плоскінь» – збирали у серпні, інші стебла – «матірку» – залишали для дозрівання насіння. Стебла в'язали у невеличкі снопи – горстки, вимочували у воді і в кінці літа, після

²⁵⁰ Кушнір В.Г. Нариси традиційної культури українців Одещини...- С.18-23.

²⁵¹ Записано зі слів Стасі Федосії Вакулови, 1929 р.н., с.Нерушай Татарбунарського р-ну Одеської обл.

гармановки – обмолоту збіжжя – за допомогою спеціального пристрою (бительні) троцили стебла, відділяючи у такий спосіб волокно (клоччя). Після бительні клоччя чесали «на щітку».

Щітка зроблена із виструганих із міцного дерева «цвяхів», вставлених у плоску дерев'яну основу. На щітці вичісували коротке волокно, а довге змотували у «кукли». Коротке волокно використовували на «піткання».

Кукли складали на горищі, а взимку пряли на веретено чи на прядці. Готову пряжу мотали на клубки, кількість пряжі визначали за допомогою мотовила. Рахували нитки, як і на Побережжі, на чисниці і пасма: 3 нитки – чисниця, 30 ниток – пасмо. З високоякісної сировини виготовляли нитки для "основи", ткали полотно для одягу і рушників. У килимарстві конопляні нитки використовували здебільшого як основу, хоча були й пілки та налавники конопляні, виткані тільки із конопель.

Дещо по-іншому готували вовну і вовняну пряжу. Перед стрижкою овець мили річковою водою. Настрижену вовну знежирювали, добре промивали, скубли руками, вичісували на дерев'яних гребнях – "гремплях" ("драчках"). Із відчосу, що залишався після вичісування вовни, виготовляли грубі тканини або "повсть"²⁵².

У селі Баштанівка вовну у ваганах (дерев'яних ночвах) заливали окропом і через дві години очищали від бруду. Потім у корзинах із лози прали у річці або в лимані, терли руками, без всяких миючих засобів. При відсутності водойм вовну прали у воді з криниці.

Висушену вовну розпушували і, при потребі, на чухарні розтягували до 30 см. Таку вовну легко прясти і набагато швидше²⁵³.

У селі Шевченкове нитки для ткання ретельно відбілювали, фарбували, розподіляли на пасма. Процес відбілювання був тривалим. Спочатку клоччя

²⁵² Записано зі слів Шаргородської Віри Анріївни, 1944 р.н., с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл.

²⁵³ Село Баштанівка. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

замочували у попелі, промивали, сушили. Потім занурювали у розчин вапна ("зйоски", "звьоски") і знову промивали та сушили. Взимку загортали пряжу у сніг на 1-2 тижні.

У другій половині ХІХ ст. і на початку ХХ ст. нитки фарбували природними барвниками, але поступово переходили на хімічні. При підготовці до ткання визначали кількість необхідної пряжі різних кольорів. До розчину хімічних барвників, щоб фарба добре трималася і "не сипалась", "не бралась до рук", додавали квас.

Готували квас у такий спосіб: запарювали окропом висівки, охолоджували, у теплу суміш добавляли дріжджі. Після 3-4-денного бродіння квас був готовий до використання.

У 50-х роках ХХ століття в Нижньому Подунав'ї вирощували бавовну, з якої також прями нитки для ткацтва в домашніх умовах.

Українці Нижнього Подунав'я в Румунії також виробляли полотно, рушники, рядна, дорожки (пілки – К.В.), сукно, килими тощо. Задля сукна, ряден та килимів, власне, й тримали овець. Їх стригли раз на рік у кінці квітня – "на Єгорія". Вовну спочатку прали у ваганах, додаючи до води попел з печі, потім скубли і прями, як це робилося й "удома", в Україні²⁵⁴. Було в українців дельти Дунаю і ткання із шовкових ниток. Виробництво рушників пов'язане з шовківництвом – нетрадиційним для українців видом господарської діяльності. Крім рушників, українці з шовку мало що виготовляли. Хіба що шили з нього (небагато) пошивки, іноді й простирадла. Шовк добували од шовкопрядів, чи, як їх називають у селі Телиця, "гіндаків", яких розплоджували в домашніх умовах. Технологія їх вирощування така сама, як і, наприклад, у Бессарабії. Добірні (тут кажуть: браві – К.В.) кокони шовкопряда виставляли навесні на підвіконня проти сонця. З коконів з'являлися метелики. Вони відкладали яйця, з них виростали

²⁵⁴ Кушнір В.Г. Українці за Дунаєм...- С.35-36.

личинки, а згодом і кокони (гогоші). Кокони кидали в окріп і помішували чимось ворсистим, щоб зачепити нитку. Її витягували з кокона і, щоб вона не переплутувалася з іншими нитками, пересипали нитки кукурудзяним борошном. Коли нитки висихали, їх змотували на мотовило чи у клубки.

Хоча промислове вирощування шовкопряда тривало в Дельті майже до наших днів (до 1990-х років), виробництво шовку в домашніх умовах для власних потреб по війні припинилося. З ним поступово зникло і шовкове ткацтво як вид домашнього ремесла²⁵⁵.

За народним повір'ям, розпочинали підготовку до ткання у вівторок, середу чи четвер. Ніколи не розпочинали у понеділок та суботу. У селі Шевченкове є приказка: "Субота – не робота: побригаться, помитися і у дзеркало подивитися". "Понеділок – день важкий".

Ткали на верстатах. Їх виготовляли майже в кожному селі, де займалися ткацтвом, і в українських, румунських, молдавських селах вони мало чим різняться. У селі Шевченкове верстат складається з двох конів, двох поперечок, двох навоїв, двох дерев'яних з карбами коліщат, планки (штап), шинки, начиння, трості, ляда (ярмо), качалки, на якій зав'язується край ниток, підніжок.

Шевченківці із вовни ткали пілки завдовжки приблизно 3,5 – 4 м., завширшки 1 – 1,2 м. На одну пілку потрібно було, приблизно, 3 кг різнокольорової пряжі (чорного кольору на піткання – 2 кг). Для основи до 60-х років ХХ ст. брали вовняну чи конопляну нитку, потім використовували нитки №10 фабричного виготовлення. Залежно від розмірів на ткання пілки витрачали від 10 до 16 пасем. Пілку ткали за 1,5 – 2 місяці.

Ткали налавники – виткане "шарами", "шарами із гладдю" полотно, яким застеляли лави. "Шари" – це смуги різних кольорів: чорного, темно-червоного, темно-зеленого, світло-зеленого, рожевого, червоного, жовтого,

²⁵⁵ Там само.- С.41.

блакитного, білого. У селі Баштанівка їх називали "шарфові"²⁵⁶. Шарфовими називали їх і в селі Першотравневе²⁵⁷. Ткали у селі Шевченкове налавники і "в ряди". Це саржеве переплетіння. Начиння набирали у чотири шохти і ставили чотири підніжки.

Щирба Марія Тихонівна, 1922 р.н., навчилася ткати від матері. Добре пам'ятає весь процес підготовки і власне ткання. За її пам'яті і зберегла налавник, який виткала мати у 1914 році. Зроблений він тільки із вовняної нитки. Варте особливої уваги зауваження: практично всі вироби називає налавниками²⁵⁸. Налавниками застеляли лавки. Святкові і буденні налавники ткали із відбіленого клоччя та вовни²⁵⁹.

Ткали з коноплі смугасті, як і налавники, лантухи, рядна для накривання зерна на гармані.

Підлогу застеляли килимовими доріжками із грубого клоччя та порізаного на смужки старого одягу. Для лантухів полотно ткали "в ряди".

Крім налавників, ткали рядна, верхи на ковдри (одіяла), чоловікам пояси (крайки)²⁶⁰, онучі, сукно на сорочки, штани, пальта, жінкам на спідниці, сукні. Скатертинами, наприклад, накривали вагани з тістом, рядном застелявали ліжку, килимами (пілками) прикрашали стіни.

Ткали рушники для різних потреб. Рушниками найвищої якості (тонкі і білі) прикрашали покуть, ікони. Це – "божники". Грубішими (з льону)

²⁵⁶ Село Баштанівка. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

²⁵⁷ Село Першотравневе. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

²⁵⁸ Записано зі слів Щирби Марії Тихонівни, 1922 р.н., с.Десантне Кілійського р-ну Одеської обл.

²⁵⁹ Записано зі слів Чумаченко Ольги Іванівни, 1908 р.н., с.Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл.

²⁶⁰ Прикметно, що ткали пояси і в селі Баштанівка – білого кольору (*бріу* – молд.) іноді з рожевим відтінком, завдовжки не менше 1,5 м, завширшки до 20 см. Носили їх чабани. Такий пояс оберігав чоловіка не тільки від холоду, а й захищав поясницю від перенавантаження, коли чоловік піднімав важкий вантаж. Українці таких поясів не виготовляли. У селі Лиман також ткали пояса, якими опоясувались. Ширина 30 см. з вовни.пряжа тоненька. Довжина до 3-х метрів. Носили чоловіки взимку, лікували таким чином поясницю. Здебільшого не фарбували.

перев'язували старостів, хрещених батька й матір, кумів. Ще грубіші – конопляні – використовувались у побуті. Це – "вбирачі", "стирачі".

У селі Шевченкове пілки (килими) традиційно мали чорне тло, на якому розміщували великі червоні троянди або маки з пуп'янками, виконані обов'язково не менше як у три фарби. Гілки з зеленим листям обрамляють голівки основних квітів. Орнаментика килимових виробів і рушників багато в чому схожа. Практично всі рушники, навіть ті, якими втиралися, прикрашались різноманітними орнаментами – тканими і вишиваними. У селах вони носять різні назви – узорі "шарами" тощо. Виготовляли тут рушникове полотно в чотири підніжки з рельєфним тлом – саржеве переплетення.

Існувало велике розмаїття орнаментальних мотивів – "на вічка", "на кружки", "на шашки", "пасочки", "у сосенку", "кіскою" та ін²⁶¹.

В інших селах регіону суттєвих відмінностей не спостерігаємо. За словами Максименко Є.І. із села Трудове, навчилася вона ткати від матері. Її багатодітна родина (10 дітей) вирощувала коноплі на площі 1 га землі. Обробляли сировину традиційно: сіяли насіння руками, плоскінь і матірку збирали окремо. Вимочували у річці, били бательною, дергали. Нитку робили з прядки або пряли веретеном, природні барвники не використовували. Перевагу надавали виробам із вовни (основа і піткання).

Виробляли переважно килими. "Пілку вибирала" (орнаментувала) традиційними узорами. З 1930-х років більше уваги приділяли виготовленню килимів малих розмірів.

Ткання рушників у повоєнний час припиняється, хоча в 1930-х роках їх ткали із бамбака. На відміну від килимового ткацтва, виготовлення рушників в селі занепадало²⁶².

²⁶¹ *Kuşnir V.G. Ştergarul din regiunea Dunării de Jos ...-141 p.*

²⁶² Село Трудове Кілійського району. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

Отже, ще у першій половині ХХ ст. в українців південного лісостепу і степової зони Буго-Дністровського межиріччя (Побережжя та Середнє Потилігулля), Буджака ткацтво існувало як важлива допоміжна галузь господарства. Тут склалися багаті традиції, збереглося чимало різноманітних зразків, достатніх для з'ясування процесу і наслідків адаптації українців, відображених у ткацтві.

Простежимо зазначене на конкретному матеріалі трьох районів. За хронологією виробу датуються періодом від другої половини ХІХ ст. до 80-х років ХХ ст. Зразки другої половини ХІХ ст. зафіксовані в придністровських селах Кодимського і Балтського районів. Це килими і підвіконники чи паратари (палатари). Із найдавніших, зафіксованих під час польових досліджень, є килим, виготовлений у 1887 році у селі Писарівка на Кодимщині (Додаток В. 30). Прикметно, що виробу другої половини ХІХ ст. не збереглись у селах, що досліджувались в долині Тилігулу і у Буджаку. У Буджаку килими раннього періоду датуються початком ХХ ст., тоді як на Побережжі їх значно більше (наприклад, килими 20-х років ХХ ст. (Додаток В. 42). Їхню відсутність місцеві мешканці пояснюють неможливістю тривалого зберігання продукції з вовни, яку активно поїдає міль, тоді як на півночі Одещини збереглося чимало виробів з конопель (за основу брали, переважно, конопляну нитку, а вовняним було лише піткання), більш стійких до цих комах. Переважно це килими. До групи вказаних виробів відносяться не тільки власне килими. Ще на початку ХХ ст. килимами ("коврами") вважали різноманітні виробу ткацтва – ліжники, коци, килими тощо²⁶³ Вони різні за розмірами, функціональним призначенням, технікою виконання орнаментів, назвами. Ця традиція, принаймні у селянському середовищі, проіснувала до наших днів, де під термінами "килимарство, "килими", "коври" об'єднані різні за функціональним призначенням види

²⁶³ Украинское народное творчество.- Серия II.- Ковры.- Полтава, 1913.

ткацької продукції, яким, однак, притаманна спільна риса – вони орнаментовані. Орнаменти різні за характером (рослинні, геометричні, геометризовані), змістом сюжету, композицією, функціональним призначенням²⁶⁴.

Килими (кіліми, у повоєнний період часто вживається назва "ковйор") – найбільші за розмірами з виробів цієї групи. Виготовлялися для облаштування житла. Килим розміщували над ліжком зазвичай на затильній стіні. Ткали з вовняної і конопляної чи тільки з вовняної нитки. У другій половині ХХ ст. для основи використовували нитки промислового виробництва. Переважна більшість килимів – це вироби, зшиті з декількох полотен: середини, верхньої і нижньої смуг.

У селі Баштанівка килим розміром від 2 до 4 і більше метрів називають "полок". У селі Десантне – "налавник"²⁶⁵. У селі Струмок зафіксовано обидві назви – «килим» і «полок».²⁶⁶ У селі Лиман його називають "середина" або "пілка". Це вузький і довгий килимовий виріб (як підвіконник, залавник на Побережжі), яким прикрашали кут кімнати чи стіну між вікнами. Прикріплювали до стіни у вертикальному стані.

У селі Нерушай килимом називають виріб розміром більше кадрелі, навіть якщо вони мали однаковий орнамент²⁶⁷. У селі Шевченковому килими називали також пілкою. Прикметно, що у повоєнний період тут виготовляли

²⁶⁴ Еволюції орнаментики килимарства зокрема і ткацтва в цілому потребує окремого дослідження.

²⁶⁵ Записано зі слів Щирби Марії Тихонівни, 1922 р.н., с.Десантне Кілійського р-ну Одеської обл.

²⁶⁶ Записано зі слів Ушакової Надії Афанасіївни, 1935 р.н., с.Струмок Татарбунарського р-ну Одеської обл.

²⁶⁷ Записано зі слів Стасі Феодосії Вакулівни, 1929 р.н., с.Нерушай Татарбунарського р-ну Одеської обл.

килими менших розмірів, ніж до війни²⁶⁸. Ткали килими у селах Першотравневе, Кислиця (має назву "середина") (Додаток В. 44), Трудове.

Вживають у селах Буджака й назви "кілім", "гладії" (Додаток В. 43). За розмірами, орнаментикою ці вироби не відрізняються від килимів, але виділяються місцевим населенням в окрему групу за одним критерієм – технікою виконання орнаменту, схожою на вишивку гладдю. Ймовірно, вона запозичена з шитва. Принаймні, зовні південносхідноподільська техніка вишивки за місцевою назвою "качалочка", яка є однією з найдавніших у Південно-Східному Поділлі²⁶⁹ і техніка місцевої "гладії" ідентичні. Щоправда, така техніка, на відміну від розповсюдженої у Буджаку, де вона відома не тільки у ткацтві молдован, а й українців, відсутня у килимарстві Південно-Східного Поділля. Натомість відома у шитві сусідніх районів, зокрема Каушанського (республіка Молдова). Рослинний орнамент жіночої кофти з молдавського села Борисівка виконаний саме у такій техніці (Додаток В. 45).

Паратари (палатари, паратар) – ткані, довгі і вузькі вовняні полотна – під різними назвами поширені у трьох районах, що досліджувалися (Додаток В. 46 - 50). Орнаменти виконані перебірним тканням із різнобарвних ниток. У Буджаку використовували техніку "гладії". На півночі Одещини паратари мали таку ж орнаментикою, як і килими. Це композиції з геометричних, рослинних, зооморфних мотивів. Характер орнаменту, розміщення його на полотні, як і на килимах, відповідає традиції певного хронологічного періоду, відображає еволюцію орнаментики від схематизованих рослин у другій половині ХІХ ст. до реалістичних зображень квітів тощо²⁷⁰.

²⁶⁸ Записано зі слів Шаргородської Віри Андріївни, 1944 р.н., с.Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл.

²⁶⁹ Кушнір В.Г. Традиційне ткацтво на Кодимщині - С.35.

²⁷⁰ Там само.- С.31.

У селах Буджака лексема "паратари", "паратар" не розповсюджена. У Баштанівці вироби такого типу називають "кадрік" (від "кадрелі"). Назва "кадрелі" відома і на півночі Одещини (на Кодимщині), однак диференціюючі ознаки і відмінності паратар і кадрель респонденти назвати вже не можуть, хоча окремі з них вказують, що кадрелі виготовляли з конопляних ниток, а паратарі – з вовняних.

У селі Баштанівка кадрік прикрашали геометричним чи у комбінації з рослинним орнаментом. В одному варіанті це була сітка з клітинок квадратної форми, у другому – троянда чи яблуко у клітині.

У селі Струмок такі вироби з аналогічною, як і у селі Баштанівка, орнаментикою називають "кадрелька". "Вибирали кадрельку" і в селі Нерушай.

Не вживають назву "паратари" і в селі Трудове. Тут виріб для стіни під вікном називають "пілка".

Прикметно, що і в сусідніх молдавських селах відома тільки одна назва – "кадрел". Ним прикрашали, зазвичай, чільні стіни під вікнами. Орнаментальні ж мотиви на багатьох зразках кадрел аналогічні килимовим. Вироби, зафіксовані нами у молдавському селі Борисівка, українсько-молдавському селі Глибоке, виготовлені у 1930 – 40-х роках, орнаментовані трояндами з листками, як і килими, обрамлені смугою дрібних троянд, що властиво традиції українських сіл. Однак, тут, на відміну від "кілімів", зустрічаємо геометричні мотиви у вигляді квадратів, в середині яких такою ж технікою "гладі" розміщено зображення яблука з двома листочками (Додаток В. 48-49). Слід відзначити, що мотив – "яблуко з двома листочками" – майже ідентичний на всій території півдня Буджака як в українців, так і в молдован.

Налавники виготовляли з конопляних і вовняних ниток. Орнаментика налавників одноманітна – різнокольорові смуги. Тільки на Побережжі назва "налавник" відповідає його функції як виробу. В інших двох районах

(Буджак і Середнє Потилігулля) налавниками називають й інші килимові вироби. У селі Баштанівка їх називають "шарфові дорожки". У селі Десантне налавниками, крім тих, що застеляли лавки, називають рядна і доріжки на підлогу (пілка – В.К.). Аналогічну ситуацію спостерігаємо і в селі Струмок, де навіть пілки на підлозі називають налавниками. У селі Лиман налавником називають виріб для застелення канапи.

У селі Шевченкове налавники для застелення лавок були святкові і буденні. Святкові налавники ткали з відбіленого клоччя та з вовни. Частина виробів до налавників ніякого відношення не мають. Це звичайні залавники чи підвіконники, паратарі чи кадрелі занадто великих розмірів, які неможливо використовувати для застелення лавок (Додаток В. 51).

Пілки. Тепер їх здебільшого називають "дорожками". У деяких селах Буджака пілкою називають і килим.

Орнамент пілок різнобарвний смугастий, виконаний човниковим тканням. У селі Загнітків, м.Кам'янка, що у Придністров'ї, у селі Лиман у Буджаку виробляли й ритуальні пілки для поховального обряду. Вони, як зазначалося, відрізнялися від інших порівняно обмеженою гамою кольорів вузьких смуг на білому тлі, або композицією, в якій домінують два кольори. (Додаток В. 26).

У деяких селах Буджака ця назва виробу вийшла з ужитку, в інших використовується щодо назв різноманітних килимарських виробів. Наприклад, у с. Струмок термін "пілка" не вживають і не знають, хоча ці вироби виготовляли.

У селі Лиман "середину" також називають "пілка".

Майже виходить з ужитку назва такого виробу, як рядно – зшите з двох-трьох пілок простирадло. Тільки в окремих селах з порівняно міцними традиціями ткацтва ще можна бачити рядна. Одне з таких знайдено в селі Шевченкове (Додаток В. 52).

Деякі види килимової ткацької продукції виготовлялися тільки у Буджаку. До таких належать однотонні за кольором вироби з рельєфним орнаментом. У селах Буджака вони різні за назвами, але не мають локальних відмінностей. Їх використовували як простирадло чи матеріал для пошиву одіял. Ткали такі вироби і в селі Струмок, в українсько-молдавському селі Глибоке (Додаток В. 53).

В українсько-молдавському селі Баштанівка такі вироби називають молдавською "шийшіци" (укр. "5 підніжок"), оскільки вироблялися на верстаті з п'ятьма підніжками. У селі Десантне такий виріб має майже аналогічну назву – "п'ятица" (Додаток В. 54). У с. Лиман – "латана" (Додаток В. 55). У селі Першотравневе його називають "одіяло" (Додаток В. 56).

У селі Баштанівка, як зазначалося, ткали вовняні пояси для чабанів: завдовжки не менше 1,5 м., завширшки до 0,2 м. Такий пояс оберігав чоловіка від холоду. Колір пояса білий, іноді з рожевим відтінком. Однак, пояси не були поширеними в українців. Принаймні, у селі Баштанівка українці їх не ткали.

Таким чином, у килимових виробках трьох територіальних зон простежується спільне і відмінне.

Спільне спостерігаємо в термінології: назвах сировини, знаряддях її обробки, частково – назвах виробів. У підготовці сировини до ткацтва суттєвих регіональних особливостей не простежується, як і в технології виробництва. Килимові вироби виготовляли на горизонтальному верстаті чи на кроснах. Однак, слід зазначити, що на Кодимщині і Балтщині (Побережжя), у Буджаку значно більше, ніж у селах Середнього Потилігулля, виробів, виготовлених на чотирьох-п'яти підніжках. Використання такої технології є свідченням високої майстерності виконавців і, відповідно, вищої якості продукції, а головне – тяглості традиції.

Чимало ідентичного й в орнаментиці виробів, особливо другої половини ХХ ст. Власне, килими і більшість підвіконників мають рослинну

орнаментику (троянда з листками у різноманітних композиційних варіантах). Простежується тенденція витіснення геометричних елементів орнаментів брокарівськими. Орнаментика ряден, пілок, налавників (набір різнокольорових вузьких смуг) залишається сталою.

Значно більше відмінностей простежуються в орнаментиці першої половини ХХ ст., номеклатурі килимової продукції, термінології, техніці виконання узорів. У сукупності вони й відображають специфіку килимарства Побережжя, Середнього Потилігулля, Буджака, яка формувалася впродовж кількох століть під дією низки різноманітних чинників.

Початок формування регіональних традицій Побережжя відноситься до XV – XVI ст., коли українці вже не покидають порубіжжя степу і лісостепу. Разом з українцями на початку XVIII ст. селяться й молдовани. Саме у придністровських районах – Кодимському, Котовському і сусідніх з ними Балтському, Ананьївському відбулося взаємопроникнення ткацьких традицій українців і молдован, що й активізувало та стимулювало розвиток ткацтва як прибуткової галузі й визначило перспективу розвитку килимарства на більш ніж двохсотлітній період. Не випадково Вацлав Ржевуський заснував у 20-х роках XIX ст. відомі своєю продукцією далеко за межами регіону килимарські майстерні у Саврані, Байбузівці²⁷¹, забезпечивши їх функціонування висококваліфікованими місцевими майстринями, яких тут було вдосталь. Адже займатися ткацтвом у цьому регіоні спонукали й економічні умови, зокрема – нестача землі. У Балтському і Ольгопільському повітах, де найбільше займалися ткацтвом, середня забезпеченість землею складала 4,7 десятини на господарство. У двох повітах з'явилися навіть безземельні ткачі (0,4%). Натомість овець – постачальників сировини – припадало у середньому 28,8 голів на

²⁷¹ Прусевич А. Ковровое производство [Текст] / А. Прусевич // Кустарные промыслы Подольской губернии. - К., 1916.-С.296.

господарство²⁷², а поєднання досвіду і майстерності українців і молдован позитивно позначилось на якості килимарства, підвищило його конкурентноспроможність, забезпечило стабільний розвиток. Тому навіть у 1950-х – 1970-х роках лише тут виготовляли для задоволення власних потреб і на ринок повний традиційний набір килимарських виробів: килими (коври), паратари, налавники, рядна, пілки.

По-іншому розвивалося килимарство в селах Середнього Потилігулля. Міграційний фактор на початку ХХ ст., соціально-економічні умови не сприяли розвою ткацької традиції. Ще на початку ХІХ ст. дослідники виділяли у Прибузькій зоні, поблизу якої знаходилися вказані села долини Тилігулу, окремий тип орнаментики килимових виробів²⁷³. З приходом радянської влади і колективізації ткацтво поступово занепадає, хоча до колективізації все ж існувало як допоміжний вид господарської діяльності.

Одна з основних причин занепаду ткацтва – скорочення сировинної бази. Коноплі ще вирощували у достатньо великих обсягах, однак, в основному, для промислового виробництва. Вівчарство, із скороченням площі пасовищ, також перестає бути постачальником сировини. До того ж, держава скуповує велику кількість вовни. Поголів'я овець у приватних господарствах зменшується. Як наслідок, наприклад, у селі Ісаєве у 1950-ті роки килимові вироби ткали тільки три особи похилого віку. Іншою важливою причиною стала часткова втрата традиційної обрядовості, функціонування якої передбачало використання ткацької продукції.

У 1960-70-х роках килимові вироби ще виготовляли із "тряпок" – стрічок, вирізаних із утилізованого одягу. Саме використання такої сировини ще деякий час сприяло збереженню ткацтва²⁷⁴.

²⁷² Там само.- С.301.

²⁷³ Там само.-С. 298.

²⁷⁴ *Кушнір В.Г.* Нариси традиційної культури....- С. 21.

У 1950-х – на початку 1960-х років припиняють ткати навіть останні поодинокі місцеві майстрині. Причому, багато з них – це етнічні молдовани – переселенці із молдавських сіл, які виготовляли килими на замовлення, і традиція ткацтва ще підтримувалась. Але вони були носіями інших традицій, тому орнаментика виготовлених ними килимових виробів і рушників вирізнялася своєю специфікою. Вироби таких ткаць збереглись у багатьох селах. Рушники із села Новопетрівка є майже точною копією виробів із молдавського села Гандрабури сусіднього Котовського району, звідки люди переселилися на землі Середнього Потилігулля (Додаток В. 41). Деякі спроби відродження традицій ткацтва пов'язують з переселенцями із Західної України у післявоєнний період, які підтримували традиції певний час після переселення, але внаслідок відсутності попиту на домотканні вироби ткацтво і тут поступово занепадає.

Негативно на розвиткові ткацтва позначився і переселенський рух. На початку ХХ ст., коли ще продовжувався процес заселення південних земель лісостепової зони і степу за програмою П. Столипіна, сюди спрямовувався потік переселенців насамперед з найближчих районів: Ананьївського, Балтського, Любашівського, Котовського, Савранського, а також з віддалених регіонів України. Тут "нарізали" землю у достатньо великій кількості. За свідченням Яковенко Альбіни, її дід переселився з Ананьївського району на початку ХХ ст. і отримав 18 десятин землі. Потік переселенців продовжувався і у 1920-30-ті роки. Тобто, українські села формувалися з переселенців ближніх і віддалених регіонів України, що розмивало обрядовість і традиції ткацтва. Зі скороченням обрядової практики зникла потреба і в обрядових атрибутах, зокрема у виробах ткацтва і шитва. Вже в кінці 1930-х – 40-х роках для весілля у селі Миколаївка ІІІ (сучасне село Левадівка) користувалися рушниками промислового виробництва. Вишивання рушників, за окремими винятками, практично припиняється. У 1950-х роках переважно в школах на уроках

праці відроджується шитво, але традиційна місцева орнаментика остаточно втратила регіональні властивості ще у довоєнний період²⁷⁵.

За двома напрямками після переселення розвивалося килимарство українців у Буджаку. За одним з них його розвиток продовжувався за усталеною українською традицією, в іншому простежується переважно молдавський вплив. Перший представлений килимарством, де населення забезпечувало значну частину побутових потреб власним виробництвом аж до 1980-х років. У таких селах виробляли традиційний набір килимових виробів з відповідними усталеними назвами, а мистецтву ткацтва приділялась особлива увага. За приклад можна навести ще існуючу у другій половині ХХ ст. у селі Лиман практику випробовування майбутньої невістки умінням ткати²⁷⁶. Саме в таких селах зберігся більш різноманітний набір виробів і простежуються мінімальні запозичення.

По-іншому розвивалося килимарство в селах, де українці запозичували технологію виробництва, орнаменту, а ткацтвом займалася невелика частина селян. Їхні вироби не конкурували із високоякісною продукцією майстринь, наприклад, сусідніх молдавських сіл. Навіть мешканці села Шевченкове іноді замовляли вироби у сусідньому молдавському селі Дмитрівка. У селі Струмок уже в довоєнний період ткачів було мало. Стасі Феодосія Вакулівна, 1929 року народження, із села Нерушай хоча й успадкувала від своєї матері – визнаної майстрині – мистецтво килимарства, але сама вже не ткала. Таких прикладів чимало. У селі Першотравневе у довоєнний період ткацтвом займалася більша частина населення, але з організацією колгоспів у повоєнний час обсяги домашнього ткацтва суттєво зменшилися. Килимарство поступово занепадало і зникало. Мешканці таких сіл активно запозичували насамперед технологію виготовлення виробів на

²⁷⁵ Там само.- С.22.

²⁷⁶ Село Лиман Татарбунарського р-ну. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

трьох і більше підніжках, орнаментику. При цьому назву виробу не завжди залишали незміненою. Вона була: молдавською, перекладом з молдавської і навіть такою, що не відображає специфіку виробу. Для прикладу, як зазначалося, назви одного і того ж виробу в українських селах мають декілька варіантів: у селі Баштанівка – "шийшіці", у селі Десантне – "п'ятіца", у селі Лиман – "латана", у селі Першотравневе – "одіяло". Подібне спостерігаємо і в назвах техніки виконання орнаментів. Назва "гладії" розповсюджена серед українського і молдавського населення тільки в деяких районах Буджака і в Пониззі обох берегів Дунаю.

Посилюється тенденція уніфікації, скорочення номеклатури назв виробів. Так, у селі Трудове внутрішню поверхню стіни житла під вікнами закривали пілкою. Пілкою застеляли підлогу, ліжко, тоді як на Побережжі традиційні назва і функціональне призначення таких виробів збережені.

Отже, найбільш стійкими виявилися традиції килимарства Побережжя. Тут зафіксовано достатньо велику кількість і розгалужену номеклатуру килимових виробів: килими, пілки, налавники, рядна, паратарі. Продукцію виготовляли не тільки для задоволення власних потреб, але й для продажу. Для мешканців Кодимського, Балтського і сусідніх з ними районів виробництво килимів існувало ще в 1970-ті роки, а окремі села можна вважати осередками виробництва килимарської продукції.

Орнаментика, сформована на місцевій основі, за столітній період еволюціонувала від геометризованих композицій до рослинних з елементами реалістичних зображень рослин і квітів. Так, якщо для паратар, як і килимів, виготовлених у другій половині XIX ст., властиві дві (верхня і нижня) кайми завширшки 5-7 см., виткані із ниток одного кольору, на тлі яких розміщено "безконечник" у вигляді трикутників чи інших геометричних фігур, між верхньою і нижньою каймою знаходиться композиція стилізованого "дерева життя", "вазона" ("вазонка"), стилізованих зображень тварин чи птахів (Додаток В. 46, 65-68), то на окремих виробах кінця XIX – початку XX ст.

лише одна верхня кайма чи ланцюжок геометричних фігур. Архаїчні геометричні стилізовані зображення змінюються брокарівськими трояндами, хоча старовинні орнаменти ще продовжують копіювати.

Наявність і використання різноманітних яскравих хімічних барвників дозволяє створювати вироби з більш привабливими для покупців орнаментами, а брокарівські квіти стають основою більшості композицій. Квітами заповнюють майже все тло полотна, але традиція розташування композиції між верхньою і нижньою каймою залишається, тільки замість кайми із трикутників з'являється низка троянд (Додаток В. 42).

У Буджаку розвиток килимарства відбувався у традиційному руслі в моноетнічних українських селах, хоча й там простежуються запозичення. У біетнічних поселеннях, здебільшого українсько-молдавських, українські килимарські традиції зазнали відчутного молдавського впливу і в процесі трансформації втрачали етнічну виразність. В українських селах, які задовольняли значну частину своїх потреб через замовлення ткацької продукції, килимарство майже зникає в середині минулого століття.

Як і у килимарстві, наслідки адаптації проявляються і в рушниках українців, особливо степової зони і Нижнього Подунав'я. Рушникарство українців південно-західної частини України – окрема складна тема, яка потребує спеціального ґрунтового дослідження. Ми зацентруємо увагу лише на кількох позиціях.

Якщо специфіка господарсько-побутового комплексу українців степу формувалась під впливом насамперед природно-географічного чинника, то регіональну специфіку рушників визначив, передовсім, чинник міжкультурної взаємодії²⁷⁷. Наслідком цього процесу є суттєві відмінності

²⁷⁷ Кушнір В.Г. Українсько-болгарські взаємини у традиційному рушникарстві [Текст] / В.Г. Кушнір // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Българите от Молдова и Украйна – език,

рушників Побережжя від рушників Середнього Потилігулля і особливо Буджака та Нижнього Подунав'я.

Рушники Побережжя виготовляли із конопляних, лляних і бавовняних ниток, тоді як поширеним матеріалом для ткання рушників у Буджаку, крім вовни, льону і конопель, була шовкова нитка домашнього виготовлення.

Еволюція орнаментики рушників Побережжя базується на традиційних для цієї місцевості орнаментальних системах, в яких домінують геометричні мотиви. У процесі розвитку, на початку ХХ ст. геометризовані рослинні мотиви у композиційних комбінаціях трансформуються у реалістичного виду квіткові. Разом з тим, більшість рушників зберігають геометричну орнаменту.

На рушниках українців Буджака орнаментальні системи різноманітніші, що є результатом поєднання традиційних мотивів і запозичених. Вони визначають специфіку цього регіону. Основою більшості композицій є горизонтальні лінії у вигляді набору паралельних смуг (Додаток В. 57, 60-61). Ця група достатньо чисельна, оскільки простота виготовлення таких рушників не потребувала особливих умінь і майстерності. Їх ткали з бавовняних чи лляних ниток здебільшого білого кольору. Менш розповсюдженими є рушники з різнобарвними смугами – архаїчним видом орнаменту.

Більш складними, але такими, що композиційно відносяться до лінійно-смугастої групи, є рушники, в орнаменті яких центральне місце належить геометризованим чи геометричним мотивам у вигляді ламаних ліній, розет, символів космогонічного змісту.

Окрему групу складають рушники з атропоморфними чи зооморфними зображеннями.

Поширений в українців Нижнього Подунав'я мотив "Вазон". До новаційного слід віднести орнаменти, в яких поєднуються традиційне і запозичене, наприклад, належить композиція із троянд між горизонтальними смугами (Додаток В. 59). Українці стали ткати рушники з нетрадиційних для них шовкових ниток після переселення в цей край, опанували знання і уміння вирощення шовкопряду та виготовлення шовкових ниток²⁷⁸. Деякі види орнаменту в українських рушниках можна віднести до категорії надетнічних, оскільки присутні в орнаментиці виробів українців, румунів, молдован. Одними з таких є орнаменти, створені з горизонтальних смуг, витканих здебільшого бавовняними нитками (Додаток В. 60-61). Цей найпростіший за технологічним виконанням орнамент українці знали ще до переселення у Буджак і виконували його на конопляних рушниках. У селах з глибокими традиціями конопляного ткання збереглось чимало рушників з "прадіва" (Додаток В. 61). Навіть обрядові рушники українці продовжували виготовляти з конопель (Додаток В. 62), тоді як болгарі надавали перевагу шовковим ниткам²⁷⁹.

Ще у перші десятиліття після переселення до Буджака українці продовжували ткати традиційну для місцевостей, з яких вони прибули, рушникову орнаментику (Додаток В. 63-64). Однак з часом у ткацтві українських майстринь з'являються елементи, запозичені з орнаментики сусідніх болгарських та молдавських виробів²⁸⁰. Окремі з них вносилися в українську рушникову орнаментику і утворювали специфічні регіональні варіанти. До таких можна віднести, наприклад, композиції з виконаних плетінням зооморфних зображень, які широко представлені у ткацтві болгар

²⁷⁸ Кушнір В.Г. Українці за Дунаєм...- С.-36-42.

²⁷⁹ Кушнір В.Г. Українсько-болгарські взаємини у традиційному рушникарстві...- С.175-182.

²⁸⁰ Там само; *Kușhnir V.G. Ștergarul din regiunea Dunării de Jos.*- 141 p.

Буджака, і традиційних для української вишивки троянд брокарівського типу (Додаток В. 65).

Популярним мотивом у рушниковій орнаментиці українців Нижнього Подунав'я стає "вазон" чи "світове дерево" – мотив досить розповсюджений на рушниках і килимах українців найближчого до регіону Південно-Східного Поділля, де він виконаний різнокольоровими нитками (Додаток В. 66-68). "Вазон" українців Нижнього Подунав'я виконаний нитками одного кольору – білого (Додаток В. 58). Даний рушник репрезентує дві традиції українського і болгарського населення Буджака: болгарську – виготовлення рушника з шовкової нитки і нанесення орнаменту одного кольору (білого) та українську – використання традиційного для українців, найпоширенішого на той час у цій місцевості мотиву "світового дерева".

Зазначене засвідчує принаймні два напрямки розвитку рушникової орнаментики українців – в руслі етнічної традиції і синтезу традицій і новацій, які й визначали її регіональну своєрідність.

РОЗДІЛ 4

РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ЖИТЛОВО-ПОБУТОВИХ КОМПЛЕКСІВ

В облаштуванні побуту на новому місці українці дотримувались насамперед усталеної традиції. Вона передбачала закладення поселення і садиби у максимально сприятливих для землероба місцях, де мали бути придатні для хліборобства земля та вода (річка, струмок, джерело). Відтак обирали для поселення найчастіше пойми річок, розміщуючи садиби в ряд вздовж берегів, у крутосхилих місцевостях – на терасах тощо (Додаток В. 69-71). Суттєві відхилення від традиції спостерігаємо у місцевостях, які унеможливають використання набутого поколіннями досвіду. Тобто, на розпланування поселення, садиби, житла впливали цілком конкретні об'єктивні чинники, які визначали регіональну специфіку народної архітектури.

Тому цілком природно, що за порівняно короткий період – XVIII – перша половина XX ст. – зміни в народній архітектурі українців південно-західної частини України і Нижнього Подунав'я виявилися достатньо динамічними і відобразились у відповідних типах споруд. Динаміку ілюструє схема стадіального розвитку, в якій кожному етапові властивий конкретний тип житла.

Перший етап репрезентований землянкою (маркер раннього етапу розвитку народної архітектури), другий – спорудами наземного типу під назвою "бурдей", "землянка", третій – також житлом наземного типу – "верхова хата"¹.

¹ *Прігарін О. А.* Сільські поселення і житло Степового Побужжя ...- С.13.

Запропонована класифікація в цілому відображає реальну картину розвитку житлобудування, однак декілька питань у цій схемі видаються проблемними і потребують корегувань, уточнень. Вони стосуються вибору критеріїв визначення типу споруд, зокрема землянок. Викликає сумнів доцільність вживання назви "землянка" до житла наземного типу. В історіографії чимало прикладів, де землянкою називають різні за характеристиками споруди. Наприклад, у Буджаку, як і у Буго-Дністровському межиріччі, житло наземного типу "бурдей" в народі й досі називають "землянка". Це вносить плутанину, непорозуміння, особливо при систематизації інформації про традиційне житло, його еволюцію. Розглянемо проблему на конкретному матеріалі.

Письмові джерела доводять, що на ранньому етапі заселення українцями степу існували різноманітні земляні об'єкти: землянки, напівземлянки як житла чи оборонні об'єкти, житла та господарські споруди наземного типу. Детальних описів жител-землянок українців степової зони XVIII – XIX століть ми не маємо. Не досліджувалися вони і археологічно. В опублікованих спогадах, спостереженнях назва "землянка" зустрічається досить часто, але не завжди зрозуміло, про яку споруду йдеться – житлову чи нежитлову. Наприклад, у містечку Миколаївка нараховувалося "15 домів, 58 хат і 8 землянок"². Синхронне існування в межах одного поселення різних типів жител відоме в першій половині XIX ст. Ю.Крашевський, відвідавши Ананьїв, пише, що містечко складалося з чатів, землянок і невеличких будинків. Чатами Ю. Крашевський називає споруди, які наполовину вкопані в землю. Схожі до чатів, за його описом, і землянки – низькі споруди з дахом, що ледь підіймається над землею. Автор також вказує, що землянки

² Результаты подворной переписи Ананьевского уезда 1886 – 1887 гг // Приложение к V тому «Материалов для оценки земель Херсонской губернии».- Херсон, № 270.

нагадують курені первісних людей, які вкопані в землю³. Отже, маємо два типи землянок. Будинки, судячи з тексту, зроблені з дерев'яного каркасу, обмащеного глиною⁴.

Критерії, за якими визначали землянку як тип споруди, здебільшого відсутні. Часто спостерігачі використовували відомий їм термін, вживаний на інших територіях, або залишали традиційну лексему, поширену серед місцевого населення, яка, втім, була узагальнюючою і репрезентувала в одній назві декілька типів. Подібних узагальнень чимало. Наприклад, до типу землянок відносять і такі специфічні споруди, як "бурдюг"⁵. Хоча бурдюг і є спорудою земляночного типу, але, за описом австрійського посла Е.Лясоти, – це невеличкі будівлі зі стрільницями. Вони використовувались як оборонні об'єкти під час несподіваного нападу татар⁶. Тобто це не є житло. За іншими описами, нам відома досить детальна характеристика бурдюга, яка дозволяє розглядати його як житлову споруду. Це яма, стінки якої укріплені дерев'яним каркасом, який виступає над землею. Зовні каркас обсіпали землею, обмазували кіз'яком, глиною. І головне, наводиться пряма вказівка, що бурдюг використовувався як житло⁷, напівземляночного типу.

Наведені приклади засвідчують, що до типу землянок відносять власне землянки, напівземлянки, бурдюги. Можливо, в історичному контексті немає особливої потреби класифікаційного розподілу заглиблених споруд, якщо землянки і напівземлянки існували на певній території синхронно і відображали не стадіальність розвитку житла, а, наприклад, різний майновий стан власників. Якщо ж вони не синхронні і репрезентують стадіальність

³ *Kraszewski J.I. Wspomnienia Odessy... -s.131.*

⁴ Там само.- С.131.

⁵ *Пригарін О.А. Сільські поселення...-С.13.*

⁶ *Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків... – Т. I. - К.,1990. – С.101.*

⁷ Народна пам'ять про козацтво [Текст] / Я.П. Новицький, А.Л. Сокульський, В.І. Шевченко. - Запоріжжя, 1991. - С.99.

розвитку житла, то необхідність їх розведення за різними типами безперечна.

Дослідники і сьогодні дотримуються народної традиції, за якою в узагальнюючому терміні "землянка" об'єднують різні типи споруд. Землянками називали навіть кам'яні будинки в Одесі в кінці XVIII ст.⁸. Селяни села Джугастрове, що об'єднувались у СОЗи, будували для себе довгу "землянку" (4 приміщення під одним дахом. 1931 р.)⁹, яка, власне, була наземним приміщенням. Прикладів чимало.

Отже, маємо два типи житла – заглиблене і наземне – під однією назвою. Необхідність приведення до відповідності назв і типів жител очевидна.

Спершу зазначимо, що землянка – один з найдавніших типів житла – відома з часів первісного суспільства, існувала в середньовіччі і навіть у новітні часи. В етнографію нашого регіону цей термін потрапив від авторів XVII – XIX ст. Вони зафіксували народну назву споруди, але застосували її до двох різних типів – землянки і наземної будівлі. В сучасних етнографічних розвідках "землянка" (у дійсності декілька типів під однією назвою) репрезентує перший, ранній етап стадіального розвитку житла. Отже, проблема упорядкування дефініцій існує, як і необхідність розведення принаймні двох типів споруд за чіткими ідентифікуючими критеріями.

Розглянемо питання на міждисциплінарному рівні із залученням результатів археологічних досліджень. Йдеться не про механічне

⁸ Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году: с историческим и топографическим описанием всех тех мест [Текст] / П. И. Сумароков. - М.: Университетская типография у Ридигера и Клаудия, 1800. - С.216.

⁹ АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.79 Етнографічні та фольклорні матеріали, зібрані Стельмахом Г.Ю. під час експедиції до колгоспу імені Будьонного Березівського району Одеської області 1949 року.

співставлення моделей різних історичних періодів, а про визначення ознак, властивих землянкам і напівземлянкам незалежно від історичного періоду, в якому вони існували. До того ж, про землянки XVIII – XIX століть ми маємо значно менше інформації, ніж археологи про споруди цього типу більш ранніх епох, тому використання даних археології додасть потрібних ідентифікуючих параметрів.

Землянка, як житло, вивчена археологами достатньо повно. У нашому регіоні досліджені землянки населення культури Гумельниця¹⁰, сабатинівської та білозерської культур доби пізньої бронзи (Сабатинівка, Суворове, Приозерне I, Комрат, інші)¹¹. Однак, і в археологічній літературі спостерігаються розбіжності у дефініціях. Так, однакові за параметрами об'єкти називають "землянка", "напівземлянка", "заглиблене приміщення".

Тобто питання визначення критеріїв типологічного розподілу вказаних споруд залишається відкритим. Щоб уникнути непорозумінь, авторам публікацій у кожному конкретному випадку потрібно надавати роз'яснення щодо обраних ними критеріїв. Але далеко не завжди такі роз'яснення у публікаціях мають місце, до того ж, дослідники використовують різні, іноді суперечливі, підходи. Інколи об'єкти з однаковою, чи майже однаковою, глибиною котловану (від 0,2 до 1,5 – 1,7 м.) називають і землянкою, і напівземлянкою. Значить, такий показник, як глибина котловану, не можна брати за критерій. Не є визначальними і форми котловану (округлої,

¹⁰ Субботин Л.В. Углубленные жилища культуры Гумельница в Нижнем Подунавье [Текст] / Л.В. Субботин / Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тезисы докладов I полевого семинара Тялянки-Веселый Кут-Майданецкое. – 1990. - С.177-182.

¹¹ Ванчугов В.П. Землянки позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье [Текст] / В.П. Ванчугов, Г.Н. Тощев, И.Т. Черняков // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья: Сб. научных трудов.- К., 1985. – С. 22-27; Рафалович И.А. Комратское поселение эпохи поздней бронзы [Текст] / И.А. Рафалович, И.Т. Черняков // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья.- К., 1982. – С. 53-66.

овальної, квадратної чи прямокутної), оскільки вони у землянок і напівземлянок мало чим відрізняються.

Натомість достатньо переконливими аргументами слід визнати елементи конструкцій, притаманні тільки землянкам чи тільки напівземлянкам. До таких відносяться надкотлованні стіни і конструкції даху.

Напівземлянки, крім котловану (глибиною 0,2 – 0,5 м, інколи – до 1 м.), мали наземні стіни (з каменю, землі чи глини, дерев'яного каркасу, обмазаного глиною) не менше двох третин висоти приміщення. Кладки по периметру котловану зводили з метою збільшення висоти споруди. Отже, стіна напівземлянки складалася з двох частин – котлованної і наземної (надкотлованної). Землянці наземні стіни невластиві.

Конструкція даху – ще одна ідентифікуюча ознака. Основна функція даху – захист житла від атмосферних опадів, утримання у приміщенні тепла. Односхилий або двохсхилий дах з дерев'яних жердин закріплювали на стінах землянок¹². Конструкцію вкривали хмизом, травою, очеретом, ймовірно, й у давні часи обмащували глиною.

Дах землянок мав іншу форму – конусоподібну (Додаток Б. 3)¹³. Такий дах виконував не тільки функцію захисту від негоди. Збільшувався простір землянки, і людина мала змогу переміщуватись у випростаному стані.

Отже, землянка і напівземлянка за своїми архітектурно-конструктивними характеристиками є різними спорудами і об'єднувати їх в один тип немає підстав навіть за умов, якщо вони співіснували.

¹² Кушнір В.Г. Господарство і побут населення Південно-Західної України в епоху розпаду первісного суспільства. – С.81.

¹³ Рафалович И.А. Комратское поселение эпохи поздней бронзы. – С.54.- Рис.1.

Співіснування кількох типів у певний період історичної епохи є свідченням функціонування різних традицій у населення навіть однієї культури.

Так, у II тис.до н.е. у районах Північно-Західного Причорномор'я, багатих на поклади вапняку, розвивалася традиція будівництва кам'яних споруд наземного типу¹⁴(Додаток Б. 4).

У Буджаку населення мешкало у землянках і напівземлянках, у лісостеповій зоні – у наземних будівлях каркасно-стовпової конструкції.

Таким чином, землянкою можна назвати споруду, складовими якої є котлован і конусоподібної форми дах¹⁵. На порубіжжі степу і лісостепу переселенці на нових місцях спочатку дійсно жили у таких землянках, з якими навіть і назви сіл пов'язані. Походження назви села Погреби виводять від погребя – тимчасового житла, в якому жили переселенці на перших порах¹⁶. Засновники села Будеї також спочатку жили в будах.

До типу напівземлянок доцільно відносити споруди, що мають надкотлованну надбудову у вигляді стін заввишки більше третини від глибини котловану, односхилий чи двосхилий дах.

Заглиблені на 0,2-0,3 м споруди слід відносити до іншого типу – наземних. Вони є перехідними від напівземлянки до житла наземного типу – "бурдеїв", однією з особливостей яких є заглиблена підлога.

¹⁴ Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс.до н.э.– 168 с.; Вороновка П. Поселение позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье ... – С.12-29; Кушнір В.Г. Господарство і побут населення південно-західної України в епоху розпаду первісного суспільства.- С.74-84.

¹⁵ Рафалович И.А. Комратское поселение эпохи поздней бронзы...- С.54.

¹⁶ Приходы и церкви Подольской губернии. Ольгопольский, Балтский уезды [Текст] // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под ред. Е. Сецинского. – Каменец-Подольский, 1901. – Вып. 9. – С.13.

Виникає сумнів щодо доцільності розгляду землянки як репрезентанта, маркера раннього етапу у схемі стадіального розвитку житла. Тим більше, у Буджаку у XVIII – XIX ст., де частина кожної хвилі переселенців облаштовувала в землі тимчасові "житла" на короткий термін, тоді як інші будували верхові хати. Використання переселенцями землянок як помешкання диктувалося цілком конкретними обставинами. За браком у степу лісу, наприклад, подолянам будувати традиційне житло каркасно-стовпового типу не було з чого. До того ж, зведення традиційного житла потребувало колективних зусиль, допомоги громади. З огляду на характер заселення українцями степової зони, можливості колективної допомоги на ранніх етапах обмежені. Тому спорудження землянки – найпростіший спосіб вирішення проблеми житла на певний час.

Така практика – використання різних типів споруд у степовій зоні, відома задовго до появи тут східнослов'янського населення. Ще за доби бронзи одночасно з землянками зводили наземні споруди з каменю чи дерев'яного каркасу, обмазаного глиною. Наприклад, у населення сабатинівської культури (XIII-XII ст. до н.е.) Буго-Дністровського межиріччя традиційними були саме наземні будівлі¹⁷.

Традиція співіснування двох типів мала місце і в епоху середньовіччя. У XVII ст. у причорноморських степах довготривалі наземні об'єкти згадує Евлія Челебі¹⁸. Та й скотарі-ногайці на своїх зимівниках будували хоча й тимчасові, але також споруди наземного типу.

¹⁷ *Добровольський А.В.* Перше сабатинівське поселення / *А.В. Добровольський // Археологічні пам'ятки УРСР. - 1952 - Т.4. - С. 78-83; Черняков И.Т.* Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э...- С.32-47; *Кушнір В.Г.* Господарство і побут населення Південно-Західної України...- С.74-84.

¹⁸ *Евлія Челебі.* Книга подорожі. Північне Причорномор'я...- С.30.

Отже, вживання терміну "землянка" до споруд наземного типу є некоректним. Для них доцільно використовувати інші назви, однією з яких є "бурдей".

Примітивні бурдеї також слугували тимчасовим житлом перших переселенців з України. Подекуди їх укопували в схил балки, а спереду ставили стіну з дверима та вікном. Згодом таку хату-напівпогріб використовували як темник – приміщення для зимівлі бджіл. Тих, хто довго не спромагався поставити собі верхову хату, прозвали "бурдейниками" (досить поширене прізвище в наших краях)¹⁹.

Бурдей, як житло, еволюціонував. У селі Плахтіївка з 1830 року, від початку розбудовування села, люди жили саме у таких глинобитних спорудах, які називали, як і в інших буджацьких селах, бордейками (бурдеями, бурдейками). Незважаючи на появу верхових хат, бурдеї будували майже до 1960-х років²⁰, використовуючи для цього доступні і порівняно дешеві будівельні матеріали. Заможні родини припинили будівництво таких жител вже в 20-40-х роках ХХ ст²¹. У селі Трудове їх перестали будувати за радянської влади²².

Бурдей мав невеликі розміри; заввишки, зазвичай, не перевищував двох метрів, складався з мінімальної кількості приміщень (два, інколи три) – власне кімнати і господарського приміщення, яке тут називають кухнюю (Додаток Б. 5,6; Додаток В. 73, 81, 95).

¹⁹ Кушнір В.Г. Народнознавство Одещини...- С.71.

²⁰ Записано зі слів Галкевича Івана Михайловича, 1932 р.н., с.Плахтіївка Саратського р-ну Одеської обл.; Небоги Агафії Анатоліївни, 1925 р.н., с.Плахтіївка Саратського р-ну Одеської обл.

²¹ Записано зі слів Талавіри Івана Ігнатовича, 1925 р.н., с. Плахтіївка Саратського р-ну Одеської обл.

²² Село Трудове Кілійського району. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

У бурдеї відсутнє горище. Двохсхилий дах складався зі сволока (вздовж житла) і слижнів (жердин), покладених впоперек. Дах закріплювали на стінах будівлі. Сволоки спиралися кінцями на причілкові стіни, слижі клали на сволок, на причілкову і затилочну стіни. Він не мав таких дерев'яних конструкцій як крокви, до яких прикріплювали покрівельні матеріали.

Зверху на слижі стелили очерет і засипали попелом. Він захищав дах від дощу і снігу. Поверхню обмазували глиною. У селі Трудове попіл використовували для зменшення ваги даху²³.

Глину для будівництва брали на власному подвір'ї. Інколи над викопаною ямою, яка утворилася внаслідок вибору глини і яка слугувала погребом (один з них мав площу 12 м (3х4 м), глибину 2,5 м), будували бурдей. Яму вкривали товстими балками, а зверху – дошками. При додатковій потребі глину брали з цього ж погреба, внаслідок чого в стінах з'являлися "міни" (ніші) різних розмірів. (Одна з таких: 1,5 х 1,4 х 0,85 м). Часто підлогу заглиблювали до 0,3 – 0,5 м для утеплення приміщення взимку, охолодження влітку.

З часом стіни бурдей нарощували і житло перетворювали у верхову хату, специфіку якої у кожному регіоні ми розглянемо нижче.

Таким чином, репрезентантами етапів еволюції житла українців, принаймні південно-західної частини степу, слід розглядати тільки бурдей і верхову хату. Землянку не можна вважати репрезентантом етапу у стадіальному розвитку житла. Як тип житла у степовій зоні, вона відома з давніх часів і не є винаходом українських переселенців. Тимчасове використання землянки зумовлене відсутністю необхідних матеріалів для традиційного будівництва. При наявності належного матеріального

²³ Там само.

забезпечення переселенці облаштували свій побут, у тому числі і житло, за ustalеним звичаєм.

Розглянемо регіональну специфіку планування садиби, житла, технології будівництва як продукту адаптації.

4.1. Садиба українців Побережжя, Середнього Потилігулля, Буджака

Житлові й господарські приміщення утворювали комплекс, що мав назву садиба. Її розпланування та конфігурація залежали від рельєфу, але були й загальноселищні традиційні норми. Зокрема, хати мали стояти переважно причілком до вулиці, а чільною стіною виходити на подвір'я. За одним із варіантів, клуню ставили під кутом до хати, "спиною" до вулиці, хлів – навпроти хати під кутом до клуні. Виходило широке подвір'я. Частина його – під вікнами хати – відгороджували під квітник, частину (перед хлівом) – під обору. У жнива подвір'я викоритосували як тік. Льох копали теж навпроти хати, але ближче, ніж стояв хлів, – паралельно клуні. Він ніби замикав собою квадрат та був межею, за якою йшов садок і город. Од вулиці до причілка хати теж садили квіти, і плодові кущі.

Кожна садиба мала від вулиці огорожу. На Побережжі переважали огорожі з укопаних у землю стовпів заввишки до 120-150 см., до яких прибивали жердини (корлати). Часто садибу від вулиці відмежовували "живою" огорожею. Але дуже рідко ставили огорожі між сусідніми садибами, хоч меж сусіди додержувалися суворо.

Загальне планування села на рівнині – переважно паралельно-перпендикулярне, якщо понад якоюсь річкою, струмком чи видолинком (це

було найчастіше), то витягувалося поздовж із городами "до долини" чи нагору (Додаток В. 72).

Горбистий рельєф Придністров'я, безумовно, позначився на народній архітектурі. Глибокі і широкі балки з крутими схилами змушували прибулих сюди поселенців застосовувати нетрадиційні методи забудови і, як відзначив ще Є.Сіцинський, долати суттєві труднощі, особливо при будівництві жител²⁴. Вони стосуються розпланування села, садиби, розміщення в ній подвір'я, городу, господарських споруд і житла. Адаптація до рельєфу місцевості вплинула на традиційну схему розташування житлових і господарських об'єктів, зумовила будівництво нетрадиційних споруд, насамперед господарських. Однією з особливостей такої садиби є невелика площа присадибної ділянки, яка знаходиться здебільшого перед житлом, на тій же терасі, де стоять господарсько-побутові споруди (Додаток В. 74), або на окремій нижній терасі (Додаток В. 75). В деяких випадках оселю облаштовували за хутірською системою, і вона стояла осторонь, відокремлено (Додаток В. 76).

Більшість сіл, що знаходяться в поймах, лежать на схилах їхніх берегів, у плані мають видовжену форму і сягають декількох кілометрів, а завширшки – всього кількох сот метрів. Освоєння нижньої частини схилів під забудову, а саме підготовка рівного майданчика (Додаток В. 77), призвело до утворення штучних терас. Вони й визначили напрямки доріг (це є характерним для такої місцевості) – прокладені паралельно до русла річки, сполучувалися між собою перпендикулярними провулками. Щоб запобігти зсуву землі, терасу, на якій знаходилося житло, укріплювали кам'яним муром (Додаток В. 78). З такою ж метою аналогічний мур споруджували і з затильного боку житла. По обидві сторони від дороги будували житлові

²⁴ Приходы и церкви... - С.17.

оселі. Однак, єдиного підходу до розташування жител обабіч дороги не спостерігається. Одні житла будували до дороги причілком, інші – чільною стороною. Така розбіжність пояснюється особливостями рельєфу, які враховувалися при будівництві.

Планування села за час його існування не змінювалося. На місці старих будівель споруджували нові. У цій місцевості така практика виправдана, оскільки не потрібно витратити зусилля на проведення земляних робіт для підготовки тераси під забудову. За іншим варіантом, садиба має більше традиційних ознак, якщо господарські споруди знаходяться окремо і розміщені по периметру подвір'я.

Характер розселення переселенців Середнього Потилігулля має свою специфіку. Можливість отримання порівняно значних площ землі стимулювала розвиток хутірської системи (Додаток В. 79). Сотні хуторів виникали переважно у поймах річок і неглибоких балках на невеликій відстані один від одного, а то й поряд.

Хутірська система виявилася достатньо ефективною і відіграла важливу роль в економічному розвитку краю. Вона не зазнала суттєвих змін навіть за перших років радянської влади і тільки з початком колективізації хутірська економіка, а з нею і хутірська система починає занепадати. Кількість хуторів суттєво скорочується, натомість зростає чисельність крупних поселень. Із декількох сусідніх хуторів утворюються крупні села. Сучасне село Ісаєве складається з трьох частин, які раніше існували окремо: Ісаєве, Болгарове та Острівка. Село Скосарівка складається з Нової Скосарівки і Старої Скосарівки, Мартинівки, Веселого та Ілинівки. А село Шабельники складалося з двох – Взірці і Шабельне. Але невеликі за

розміром села не ділилися на кутки, вулиці чи інші частини з відповідними назвами²⁵.

Садиба у даній місцевості, яку тут ще називають "обійстя", "город", "двір"²⁶, має традиційну для українців структуру і розпланування (Додаток Б. 7). Вона також складається з хати, господарських приміщень, подвір'я і присадибної ділянки. Житла будували не в центральній частині садиби, а безпосередньо біля вулиці. У першій половині ХХ ст., до колективізації, діти, створивши родину, будували житла на земельній ділянці батьків.

За браком коштів далеко не всі садиби мали огорожу. Та й не було в традиції українців відгороджуватися від сусідів, хоча люди все ж намагалися захистити обійстя від хижаків (лисиць, вовків), тому, за можливості, будували огорожу з найдоступнішого матеріалу – з хмизу, очерету, якого в долині річки було вдосталь. Найпростіший варіант – відгородити двір від дороги "двома дрючками", щоб худоба не заходила²⁷.

Збільшення кількості господарських споруд у 1950-60-ті роки на розпланування садиби не вплинуло. Поширеним явищем стає будівництво перед входом у житло на протилежному кінці подвір'я печі для випікання хліба влітку і поруч пічки – кабиці – для приготування їжі. (Додаток В. 80). Бурдеї перелаштовують під літні кухні²⁸ (Додаток В. 81).

У Буджаку на розплануванні садиби позначилися вимоги дотримання планової забудови. Житло, господарські будівлі, присадибна ділянка мали розміщуватись у певній відповідності, хоча й тут спостерігається

²⁵ Кушнір В.Г. Нариси традиційної культури українців Одещини...- С.5.

²⁶ Там само.- С.5.

²⁷ Там само.- С.5.

²⁸ Там само.- С.7.

варіативність. Один із таких варіантів – будівництво житла, господарських споруд під одним дахом (Додаток В. 82).

До складу такого господарсько-побутового комплексу входило житло, комора для зберігання продуктів харчування, хлів, хлівець (менших розмірів) для свиней і курей, конюшня для коней, загорода (невелике приміщення з огороженим перед дверима майданчиком і яслами посередині) – для овець, сарай, половник. Половник міг стояти й окремо, збоку присадибної ділянки (городу). Найбільший за розмірами сягав до 6 м, завдовжки – до 7 м. Полову і перетерту соломку, яку зберігали у половнику, використовували для приготування корму домашній худобі.

У селі Плахтіївка кількість приміщень у садибі залежала від заможності родини і її матеріальних можливостей. Прикметно, що такого господарського об'єкта, як клуня, у плахтіївців не було. Слід зазначити, що погребі у селі почали з'являтися поступово. Продукти харчування (домашню солонину, вино, бринзю, мед, сушений виноград) зберігали у коморі, де температура у літній період дещо нижча, ніж в інших приміщеннях, а взимку – вища завдяки заглибленню під-логи на 40-50 см.

У 60-х роках ХХ ст. поблизу житла з'являються літні кухні, до цього їжу в літній період готували на пічці, над якою облаштовували навіс для захисту від сонця і дощу, під навісом стояв і стіл, за яким родина вживала їжу.

Подвір'я облаштовували перед житлом – з виходом на вулицю через ворота і хвіртку. Садиба відгороджена від вулиці тинном, у більшості випадків – кам'яним муром, декорованим розписом або рельєфними зображеннями квітів чи геометричних фігур. Присадибна ділянка знаходилася збоку подвір'я і господарсько-побутових споруд і межувала з присадибною ділянкою сусідньої садиби.

4.2. Традиційне житло. Особливості будівництва, планування, інтер'єр. Господарські споруди

Місце для майбутнього житла ретельно добирали. На Побережжі додержувалися при цьому різних засторог. Зокрема, не можна було ставити хату на колишній дорозі. На вибраному майданчику по чотирьох кутах майбутньої хати звечора насипали купки жита. Якщо їх до ранку ніщо не порушило, то місце визнавали за підходяще: його, казали, визнав і домовик. Якщо хоч одну купку жита щось уночі розворушило, для хати шукали іншого місця. Потім вибиралося місце для покуття, печі, припічка, ліжка.

Великої ваги надавали просторовій орієнтації майбутньої оселі. Так, чільна, тобто передня, її стіна, в якій були вікна та вхідні двері, обов'язково мала стояти "проти сонця", цебто виходити на південь; причільні стіни, ставлені під прямим кутом до чільної, мали "дивитися" на схід і захід (у них теж було по одному-двоє вікон), а задня – затиля – була суцільною (за винятком хіба що невеличкого віконечка з кухні або печі) і захищала всю оселю від холодних північних вітрів. На зиму її обкладали снопами очерету, кукурудзиння, соняшника – "щоб не так обшморговувалась од дощів та не замокала од снігу"²⁹.

Така просторова орієнтація будівлі давала змогу правильно організувати внутрішню будову оселі. Зокрема, визначити місце для покуття (в кутку між чільною та причільною стінами), столу (його ставили в цьому ж таки кутку), але з певним відступом від стін, бо за нього ще мала заходити лава), печі, яку клали в кутку, діагонально протилежному покуттю.

²⁹ Кушнір В.Г. Народознавство Одещини. – С.60.

Перед будівництвом справляли "закладини". Господар запрошував родичів і сусідів. Майстер готував хрест (його ставили на місці стола), стелили на землю рушник, клали хліб, сіль і починали обідати.

Перед тим, як сісти обідати, просвердлювали дірки в місцях кутових слупів і закладали туди свячене жито, пшеницю, ладан. Дірку забивали осиновим кілком, і майстер промовляв: "Дай же, Господе милосердний, щоб із цієї нової оселі хліб святий не виводився, щоб господар, господиня і діти малі живі, здорові та щасливі були". Запрошені гості підносили дарунки: жінки – крупу, борошно, пшоно, чоловіки – хлібину. Пообідавши, головний майстер брав хліб і сіль, загортав їх у рушник, дякував хазяям і брався до роботи. Частенько й гості працювали разом з ним до вечора.

Хати на Побережжі ставили переважно каркасно-стовпові, менше – з глини з соломою, а на ранніх етапах заселення краю – навіть і з дерева. Тож стіни були каркасно-стовповими (плетеними), риглевовими (рамними) й глиняними.

Дерев'яне житло села Баштанків низкою показників вирізняється серед інших. Цілком можливе припущення, що хату збудували на очищеній від лісу ділянці. Від тих часів у великій і малій хаті ще до 80-х років ХХ ст. стояли пеньки від зрізаних дерев, які використовували як підставки для лавок.

Будівля відноситься до типу хата-зруб, хоча споруду і обмащували глиною, а стіни фарбували у червоний та білий кольори. Житло збудоване із горизонтально покладених одна на одну дерев'яних колод, брусів, дощок, які в кутах з'єднувалися способом врубу (місцева термінологія відсутня) (Додаток В. 83). Конструкція даху закріплена до стін житла дерев'яними стрижнями.

В основу зрубу (нижня частина) покладені очищені від кори дубові колоди діаметром близько 30 см. Наступні верхні шість також складені вперемішку із прямих, добре обтесаних колод різної товщини (в середньому близько 18 см) і конфігурації в перетині. На колоду діаметром у 20 см клали тоншу, діаметром у 10 см, і навпаки. Стіни зрубу склалися з десяти колод, брусів і грубих дощок. Верхні бруси завтовшки близько 15x18 см рівні. Вони довші від нижніх і нависають, утворюючи козирьок. Кінці верхніх брусів прикрашали декоративним надрізом. Для скріплення стін будівлі до верхніх брусів по периметру споруди ладнали каркас.

Верхні і нижні яруси стін зрубу склалися з цільних колод і брусів. Довжина колод середніх ярусів у прогонах між вікнами залежала від кількості вікон і дверей та їхніх розмірів.

Центрального сволока в житлі немає. Відсутність даху не дозволяє з'ясувати його закріплення до стіни.

Стелю стелили дялами (дилями), але лише в сінях. Над житловими приміщеннями зверху на балки покладено товсті дошки, витесані сокирою із розколотого на частини дерева (Додаток В. 84). Їх обмащували глиною і білили каоліном.

Якості обробки дерев'яних заготовок не надавали особливого значення, однак на естетичності зрубу різна товщина дерева, кривизна балків тощо не позначались, адже житло, як із середини, так і зовні, обмащували глиною, під якою вади деревини не помітні. І лише кути будівлі вказували на те, що вона є зрубом.

Каркасно-стовпові стіни споруджували без підмурку (фундаменту). Вісім-десять стовпів (на півночі Одещини – "слупи") вбивали в землю по периметру майбутнього житла на глибину 0,5 м. До них прикріплювали

горизонтальні жердини і обплітали хмизом, а по тому "закидали" глиною із соломою (Додаток В. 85).

Це було попереднє машиння. Далі стіни "гладили". Для цього місили глину з половиною та піском і користувалися спеціально зробленими дощечками. Як усе висихало, стіни та "вугли", особливо біля вікон та дверей, "поправляли" – тоненько мастили, рівняючи дощечкою, глиною з кінським кізьяком чи тирсою. Цей заміс готувався з глини вищого гатунку. Потім білили вапном або крейдою.

Ригльові (рамні, дерев'яні) стіни також не мали підмурку. Основу їх становили слупи з риглями, тобто дерев'яними плахами з отворами, крізь які проходили жердини, що дорівнювали висоті стін. Відстань між жердинами відповідала довжині глиняного валька (близько 20-30 см), з яких, власне, і мурували стіну. Готовий каркас із риглів, жердин та солом'яно-глиняних вальків так само "закидали", "гладили", "поправляли" і білили (Додаток В. 86, 87, 94). Поширеними були і стіни глиняні. Мурували їх різними способами. Наприклад, "набивали", тобто брали дерев'яне риштування (опалубку) і натоптували його замісом із глини та соломи. Як один такий шар висихав, риштування просували вище і клали другий. Клали стіни і з вальків – тугих глиняно-солом'яних "клубків" діаметром 20-25 см (три вальки – товщина муру), ліплячи їх один до одного сирими рядок за рядком. Тут уже не доводилося довго чекати, поки ряд висохне – глина, в якій було багато соломи, швидко тужавіла. Проте на готовий шар не можна було зразу кидати стелю – треба було дати йому час "усістися" й висохнути.

З часом, особливо з другої половини ХХ ст., стіни мурували з лампачу. Глину для цього брали на глинищах або з місця копання льоху. Верхню частину вийнятого ґрунту залишали на покриття льоху, а спідню – це найчастіше була глина – вивозили на степок край дороги і викладали грасою,

тобто великим кругом. Господар скликав толоку. Сходилися на неї чи не цілим селом, бо й сам господар бував на толоці, тобто на гуртовій праці в інших людей. Грасу місили кіньми, додаючи до глини води та соломи, і робили з неї у дерев'яних формах без дна (за дно правив той степок, притрушений соломою, на який клали форму розміром приблизно 40x20x20 см) лампачі (Додаток В. 88, 91). Вони висихали, хазяїн складав їх у стіс і прикривав соломою, щоб не замekli до весни. На весну мало бути готове й дерево на стелю та верх, і наставляв другий етап будівництва.

Починали без толоки. Найнятий муляр "гнав" стіни, а родина підносила йому лампачі та подавала чамур (некрутий заміс із тої ж таки глини з соломою для перемашування). За два – три дні стіни вже стояли.

Іноді їх ставили на кам'яному підмурку, а як родина каменю не мала, то – на лампачевому. При цьому підмурок мав на чільній стіні виступати назовні на довжину лампачини (40 см), а на причільних та задній – на ширину (20 см). Висота – три лампачини (50 см). Це звалося призьбою і було оберегом не лише від негоди, а й од нечистої сили, бо призьби не білили, а мастили (підводили) червоною та інших кольорів глиною. До підведення добавляли трохи сажі, виходив темно-червоний колір. Обов'язковим компонентом підведення була шліхта (негусто зварений клейстер із житнього борошна), тож фарба до одежі "не бралася", і на призьбах літньої пори посиденьки справляли і "молоді", і "старі" (Додаток В. 89).

На готові стіни "викидали" стелю. Спочатку дерев'яну частину. Центром її був сволок – груба й міцна, очищена од кори та рівна деревина, яку клали точно по центру хати від муру до муру, тобто від причільної стіни до сінешної, в яких залишали, муруючи, спеціальні заглибини. Від сволока до стін – чільної і затильної йшло 5-7 поперечних балок – значно тонших, але теж досить рівних і міцних деревин. Одним кінцем їх припасовували до

сволока, а другим клали просто на мур, але так, щоб кінець поза мур виступав – на чільній стіні більше, на затильній – менше. До краю виступів прибивали острішок, що мав бути краєм майбутньої покрівлі, і це утворювало затишний піддашок над призьбою.

До балок на відстані 10-15 см прибивали (над виступом теж) делі – поділені уздовж надвоє – начетверо деревинки. Коли доходила черга до балки, що йшла паралельно до причільної стіни, делі вибирали грубші й довші, щоб вони теж виступали поза стіну та утворювали острішок над причільною призьбою.

Як майстри кінчали свою роботу, господиня виставляла їм почастунок – сволоківщину, а господар ішов скликати на завтра другу толоку. Знову місили кіньми грасу, але вже з доброї рудої, завезеної з глинища глини, жіноцтво ліпило вальки, а чоловіки ділились на дві групи: одна подавала вилами вальки нагору, друга вкладала ними стелю. Працювали швидко, завзято, щоб до надвечір'я не тільки стелю впорати, а й стіни зовні задряпати – така хата, хоч іще й безверха, а вже могла протистояти негоді.

Як стеля висихала, на хату "викидали" верх. Його частини: крокви – довгі жердини, збиті у формі літери "А" (поперечку між кроквами називали бантиною); чотири наріжники – ще довші жердини, прибиті верхівкою до верхівки крайньої крокви, а другим кінцем уперті в ріг будівлі – завдяки наріжникам дах виходив не дво -, а чотирисхилим; і лати – ще довші, але удвічі тонші (8-10 см.) жердини, що єднали між собою крокви та правили за каркас до покрівлі. Починалося вкривання (якщо соломною) чи вшивання (якщо околотом або очеретом) (Додаток В. 90, 91, 99, 142).

З околоту передусім готували китиці – парні сніпки завтовшки 15-20 см, зв'язані "на колос". Кожну таку пару комлем клали на острішок, а верхівкою прив'язували ("пришивали") до найпершої знизу лати. Виходила стріха.

Другий і подальші рядки сніпків ув'язували вже "на комель" і за нього пришивали до лат, вільно "розчісуючи" дерев'яними грабельками колосову частину, що лягала на попередній рядок. На самій верхівці мостили гребінь із соломи. Щоб він не розпадався, його скріплювали ключинням – невеличкими дерев'яними кроквочками без поперечок (Додаток В. 91).

Добре вшита околотом хата не потребувала латок протягом щонайменше десяти років. Очеретяна покрівля слугувала ще довше.

Як уже хата стояла під верхом, господиня (та й уся родина) ціле літо мастила хату і знадвору, і зсередини. Хоч глиняна стіна не потребувала товстого накидання (гладити стіни з пологою починали одразу по задряпуванні), все ж роботи не бракувало. Особливої уваги надавали мацінню стелі зі сволоком. Він, за всіма канонами, мав бути квадратним у перетині (25 x 25 см), а в наших краях були раді й круглякові такого діаметру, тож квадратної форми сволокові (а також балкам) надавали мастільниці – з допомогою глини. Адже сволок не тільки скріплював стіни і стелю житла, але й мав певне символічне навантаження. В давнину на ньому зображували дохристиянські символи – сонце, місяць, зорі, дерево життя тощо. За християнських часів на сволоках свічкою – "гримницею" закопчували Хрест – засторогою від усякої напасті.

Приносили таку свічку запаленою з церковної відправи у чистий четвер. Удома її гасили и клали до образів. Світили тільки під час грози – од грому та блискавки. Шану до сволока як до найважливішого конструктивного елемента житла виявляли й тим, що на мури його частенько піднімали на рушниках і навіть переносили зі старого житла до нового, щоб разом зі сволоком у нове помешкання перейшли злагода і добробут³⁰.

³⁰ Кушнір В.Г. Народознавство Одещини...- С.65.

Для придністровських сіл Побережжя слід відзначити й таку особливість. Незважаючи на багаті поклади каменю-вапняку й відсутність дерева для будівництва, принаймні в кінці XIX – на початку XX ст., перевага надавалася традиційному для південних регіонів подільського лісостепу каркасно-стовповому типу спорудження стін. По периметру майбутнього житла також вкопували стовпи, до них кріпили дерев'яний каркас, який обмазували глиною з обох боків. Натомість камінь активно використовувався для будівництва мурів навколо садиб. Огорожі з інших матеріалів тут не знайшли широкого розповсюдження. Надання переваги дереву й глині і небажання використовувати для будівництва камінь мешканці села пояснюють тим, що кам'яні хати набагато холодніші і для обігрівання взимку потрібно значно більше палива.

Крім каркасно-стовпових споруд, будували житла й з глиняних вальків. Однак, валькові стіни, які тут називають також "битими", мали подібну до каркасно-стовпових конструкцію. По кутах і периметру майбутнього житла вкопували стовпи, до яких кріпили жердини. Крізь отвори в жердинах просовували вертикальні риглі, відстань між якими заповнювали глиняними вальками. У сусідніх селах Кодимського району, наприклад, у селах Лабушна, Круті, за такою технологією – її називали риглевою – побудовано чимало споруд. Проте у Гарабі цю назву не пам'ятають. Схоже, що такий спосіб виходить із практики будівництва в селі ще на початку XX ст. У другій половині XX ст. активно стали використовувати лампач, все більше з'являлося будівель із каменю.

Ще на початку XX ст. ознакою традиційного житла також була призьба – широка глиняна споруда навколо житла, заввишки до 0,8 м, завширшки – більше одного метра. Вона не тільки скріплювала житло по периметру, захищала його від вологи, але й виконувала функцію господарсько-побутового характеру. Тут тимчасово в невеликій кількості зберігали

зібраний урожай: часник, цибулю, квасолю тощо, інколи й відпочивали. На початку ХХ ст. призьбу будували лише з причілкової сторони і тільки від вулиці, як місце для відпочинку, де можна було спілкуватися з перехожими і бути "на виду".

Як архітектурний елемент, призьба з упровадженням фундамента і цоколя, галереї на чільній стороні житла для захисту від сонця і атмосферних опадів зникає.

Верх хати робили дерев'яним. На стіни житла клали сволок, на сволок – балки (Додаток В. 129), до яких кріпили крокви. До крокв прибивали лати, до лат "пришивали" очерет чи околот (околіт). Вкривали хату одночасно очеретом й околотом. Низ даху робили з очерету, щоб стріха кращою була, а верхню частину даху – з околоту чи із соломи. Ще в 50-х роках ХХ ст. в селі Гараба в домашніх умовах виготовляли черепицю. Поступово цим матеріалом (у меншій мірі – бляхою) замінено очерет і солому³¹.

Ззовні і з середини стіни житла білили білою глиною чи вапном. Зустрічаються житла, пофарбовані у блакитний і коричневий колір (Додаток В. 92, 93). Затильну стіну житла фарбували в червоний колір, якщо такого не було, стіну залишали нефарбованою, від чого вона своїм жовтим кольором все ж відрізнялася від побілених чільної і причільних стін.

У Середньому Потилігуллі відмінності у житлобудуванні незначні. Фундаменту будівлі, як правило, не мали. Навіть у післявоєнний час ще багато жител зводили без фундаменту. У деяких селах (село Журовка) поблизу річок після першого шару вальків середину приміщення заповнювали землею або глиною. У такий спосіб підвищували підлогу житла

³¹ *Кушнір В.Г.* Житлові і господарські споруди українців Кам'янського і Рибницького районів Молдови...- С.6-22.

на 0,3 – 0,5 м і запобігали проникненню вологи до помешкання. Ця традиція збереглась і в 1960 – 1970-х роках.

Стіни будували здебільшого із земляних чи глиняних вальків. Так, у селі Настасіївка нижній шар заввишки 0,5 м мурували із земляних вальків. Наступні шари – із глиняних.

Вальки – заготовки овальної форми розміром до 30 см. Виготовляли з глини чи землі, до якої додавали соломку або полову, трину. Таку суміш називають "граса", "заміс". У першій половині ХХ ст. грасу готували безпосередньо біля місця будівництва. Для цього перекопували верхній шар ґрунту, поливали водою, присипали соломкою і місили за допомогою коней. Виготовляли вальки без використання будь-яких форм, тому працювали швидко, оскільки робота не потребувала особливих знань та навичок. Щоб уникнути деформування, стіни зводили поступово, шарами. Кожний шар (таких мало бути 5-6) заввишки 40 – 70 см. просушували кілька днів і накладали наступний (Додаток В. 95). Споруджували стіни і з глини, використовуючи опалубку.

Перед будівництвом вдавалися до різноманітних магічних дій. Під кожний кут майбутнього житла клали гроші, зерно, сіль, що мало сприяти благополуччю господарів.

Роботу розпочинали з "закладчення". На закладчення запрошували сусідів, родичів. А в невеликих селах, як, наприклад, Вікторівка Ширяївського району (60 дворів), на закладчення приходили всі мешканці без запрошення, добровільно. Приносили те, що мали: хліб, посуд, зерно. Роботи вистачало всім. Місили глину, возили чи носили воду, виконували інші роботи. Перший вальок клали батько і мати або господарі майбутнього житла. По завершенню зведення першого шару влаштовували "обід" – таку назву має ритуальне застілля. Будівництво в цей день припинялося. Перед

його продовженням на кути нижнього шару насипали чотири купки зерна – жита чи пшениці. Якщо вночі хоча б одна купка порушена – значить, домовому місце не сподобалось і потрібно вибирати інший майданчик³².

Така форма колективної допомоги проіснувала до середини 1960-х років, а в деяких селах вона й досі зберігається. Прикметна деталь – закладення першого шару за описаним обрядом було обов'язковим. Продовжувати і завершувати будівництво могли інші, навіть наймані будівельники.

Зведені стіни приміщення обмащували глиняним замісом високої якості. Готували його з домішками кінського кіз'яку, витримували тиждень, щоб глина "перепріла" і стала мазкою. Гладильною дощечкою завершували обмазку зовнішніх і внутрішніх стін, білили білою глиною чи вапном, здебільшого з добавкою синьки.

На стіни бурдею клали дах – односхилий чи двосхилий. Така споруда не мала горища.

Основою односхилого даху були балки, покладені на чільну і нижчу затильну стіну. Конструкція двосхилого даху складалася зі сволока, покладеного посередині на причільні стіни, і балків, покладених одним кінцем на сволок, іншим – на чільну і затильну стіни. Конструкцію даху вкривали очеретом, соломою (Додаток В. 97).

Для утеплення рівномірно засипали шаром попелу (попіл, на думку майстрів будівельної справи, не пропускав вологу), валькували і обмазували глиною, спочатку з соломою, а потім – з половиною і кінським послідом (кіз'яком).

³² Кушнір В.Г. Нариси традиційної культури....- С.9.

Однак, такий дах потребував щорічного оновлення – зовнішню його поверхню обмазували глиною.

Інша конструкція даху верхової хати. У селі Антонюки його називають "ліс"³³. Він складався з основи – сволока, балків чи бальчосів, крокв. Сволок – суцільний чи складений з двох частин, клали на причілкові стіни, стінний простінок у середній частині житла. У великій хаті (іноді й у малій хаті) його підпирали стовпом, щоб не прогинався.

На причілкову стіну і сволок, затильну стіну клали балки чи бальчоси. Простір між бальчосами заповнювали очеретом чи гілками верби (Додаток В. 98) і обмазували зверху і знизу глиною.

До крокв кріпили лати – довгі жердини, до яких прив'язували покрівельний матеріал – у цій місцевості (долина річки Тилігул) здебільшого очерет. Його в'язали у "парки" і "пришивали" до лат дротом або перевеслами (Додаток В. 90, 99).

Вкривали дах у 20 – 30 роки ХХ ст. і соломою накидом, або околотом – снопами житньої соломи.

Важливий елемент конструкції двосхилого даху – фронтон. Особлива витонченість у його оформленні спостерігається у 1960-1970-тих роках. Фронтон шалювали дошками, віконця обрамляли вирізаними різноманітними декоративними елементами, аплікаціями. Верхівку увінчували фігурою у вигляді схематизованого зображення рослинного чи зооморфного характеру (Додаток В. 100).

Назв таких прикрас фронтонів не пам'ятають, і лише деякі із старожилів називають їх "коньки". Відсутність назв декоративних елементів, ймовірно, є результатом адаптації, за якої переселенці, наприклад, з районів Побережжя,

³³ Кушнір В.Г. Нариси традиційної культури українців Одещини... - С.12.

де такої традиції не існувало, запозичували разом з будівельними технологіями і форми декорування жител, але без збереження назв елементів декору. Для нас коньки становлять інтерес як ілюстрація поширення традиції на певній території. Картографування і класифікація їх за типами вказують не тільки на розмаїття цих виробів, але й на локальну специфіку на певній території того чи іншого типу.

Відомі житла, господарські приміщення з одним фронтоном, але вони збереглись у невеликій кількості.

У Буджаку житло українці традиційно будували громадою. Допомогали, насамперед, родичі³⁴. Житла і господарські споруди будували із найдешевших матеріалів у цій місцевості – землі, глини і каменю. Із землі та глини виготовляли вальки, а з другої половини ХХ ст. – "цеглу", паци (лампач) – заготовки прямокутної форми, виготовлені у формах (Додаток В. 101). Валькові стіни добре зберігають тепло у холодну пору року і прохолоду влітку. Завдяки цим властивостям земляні житла продовжували будувати ще й у 60-ті роки ХХ ст.

Вальки, паци також виготовляли із чамуру (земельно-глиняної маси) повсемісно і колективно³⁵.

У селі Трудове чамур готували за селом біля глинища і везли підводами до місця будівництва. Хто не мав транспорту, копав глину і робив чамур біля місця будівництва житла. Але такого уникали, адже наступний заміс, незважаючи на наявність глини, важко вибирати з попередньої досить глибокої ями.

³⁴ Записано зі слів Сандрик Степаниди, 1914 р.н., с.Райлянка, Білгород-Дністровського р-ну Одеської обл.

³⁵ Село Кислиця Ізмаїльського району. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

Споруду ставили і на викопані канали, забиті землею чи глиною³⁶. Якщо хату з валькових стін будували все літо, то з лампача процес значно прискорювався. Суттєво зменшувалась потреба участі великої кількості людей, адже для зведення валькових стін потрібно місити чамур, робити вальки і тут же споруджувати стіну. До того ж, потрібно організувати громаду 4-5 разів, оскільки кожний наступний шар можна класти тільки на сухий нижній шар. Лампач виготовляли значно меншою кількістю людей, а необхідну його кількість можна накопичувати завчасно, поступово, впродовж тривалого періоду.

У Буджаку перед початком будівництва також здійснювали обряд закладчини. Власне, не обряд, а певні елементи декількох обрядів, що виконувалися перед початком будівництва. Клади гроші по кутках майбутнього житла. Місце під будівництво освячував сільський священик, ставили хрест, перев'язаний рушником. У процесі будівництва хрест переставляли на причільну стіну, потім – на фронтон. По завершенню будівельних робіт рушник віддавали муляру³⁷.

Ритуальні дії, пов'язані з вибором місця для житла, в середині ХХ ст. поступово зникають з обрядової практики. Одна з причин – обмеження можливості вибору ділянки. Будівництво здійснювали відповідно до "плану" – площі, виділеної владою під забудову. Тому у Буджаку знайти відомості про відповідні обряди, зокрема щодо вибору місця – проблема. Респонденти 1930-х років, за винятком окремих обрядодій, таких, як закладення жертви під основу майбутнього житла, не пам'ятають. Зокрема, згадують, що жінка із родини – мати – клала гроші у лівий кут від вулиці. У селі Баштанівка

³⁶ Там само.

³⁷ Село Кислиця Ізмаїльського району. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році; Село Десантне Кілійського району. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

перед початком будівництва по кутах кидали гроші, чи на середину житла (5 лей). Запалювали лампадку, яку замурували у стіну³⁸.

Хату намагалися ставити на підвищенні, щоб не підтоплювало водою. Стіни будували з глиняних вальків, виготовлення яких не відрізнялось від вище описаного, як і технологія будування. Верх житла дерев'яний. На стіни клали сволок, складений із двох частин, впоперек під сволок чи на сволок клали балки – слижі. На балки кріпили крокви. Деякі назви конструкцій даху зникли, але їх ще пам'ятають респонденти 1930-х років народження. Крім слижів, які тепер називають ще й балками, згадують, що один із елементів крокв мав назву "бантина", яку тепер називають "перемичка". До крокв прибивали лати. Прикметно, що будівельна термінологія елементів даху не має суттєвих відмінностей від східноподільської. Конструкцію стелі із сволока і балок завершували "підбивкою" – настилом із хворосту, на який накладали вальки, зверху – і знизу обмазували глиною (зверху вальками).

У селі Трудове зводячи верх, також на стіни клали сволок, його називають "гринда"³⁹. На сволок клали балки, до яких кріпили крокви, до крокв прибивали лати.

Традиційно для цієї місцевості хату вкривали очеретом. Інколи долали значні відстані, наприклад плахтіївці привозили очерет з дністровських плавнів, зокрема з району села Паланка. Прив'язували очерет до лат мотузкою або тонким дротом за допомогою «шила» – металевого плаского прута з отвором на кінці для нитки чи дроту. Поверхню даху робили ступінчастою. Для цього очерет додатково набивали спеціальною щіткою у формі лопати і ступінчастою робочою поверхню. За такого способу вкриття

³⁸ Село Баштанівка Татарбунарського району. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

³⁹ Село Трудове Кілійського району. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

(по-німецькі) очерет зберігався значно довше, якщо періодично чистити (приблизно один раз у 30 років), дах стоїть більше ста років.

Прикметно, що і тут у давнину хата обов'язково мала призьбу, яку тут називають «спризьба», заввишки до одного метра. Вона захищала житло від підтоплення під час повеней, на призьбі тимчасово зберігали зведений з поля врожай.

На Побережжі в кінці XIX – на початку XX ст. поширеним було двохкамерне житло, яке складалося з господарського приміщення і побутового (Додаток Б. 9; Додаток В. 102).

Однак домінуючим типом є трикамерне житло, яке в першій половині XX ст. поступово перетворюється у чотирьохкамерне. Один із ранніх варіантів трьохкамерного знайдено в селі Баштанків. Оскільки воно збудоване із дерева, зупинимось на його характеристиці детальніше.

Хата складалася із трьох частин: сіней(15 м²), великої хати (20 м²) і малої хати(20 м²).

Має сім вікон. Два вікна великої хати розміщені в чільній стіні, одне – в причілковій, маленьке віконце вмонтоване у затилкову стіну, але не в середній її частині, а ближче до сіней. Мала хата має по одному вікні на чільній і причілковій стінах та одне невеличке над припічком. Розміри великих вікон однакові – 65 x 45 см. Коробки, до яких кріпиться рама, не існувало. Рами із чотирьох шибок закріплювали до двох бокових, або чотирьох товстих і масивних брусів, які правили за коробку. Таким же чином монтували і двері) (160 x 80 см), зроблені із чотирьох широких дощок. Верхній брус одвірка в середній частині за формою нагадує склепіння (Додаток В. 103).

Планування житла-зрубу традиційне, як і традиційне освоєння простору малої хати (Додаток Б. 10).

Вхід у велику хату і малу хату із сіней. На жаль, незадовільний стан великої хати не дозволив відтворити її первісний інтер'єр. Простір малої хати з часом змінювався, та все ж інтер'єр залишився традиційним. Підолога земляна. На відміну від пофарбованих у червоний колір причілкових стін і затилля житла та сіней, стіни кімнати побілені. Біля входу ліворуч стоїть мисник, праворуч – відро з водою. Ліворуч від входу знаходиться піч, далі припічок або лежанка і груба для обігріву приміщення взимку і повсякденного приготування їжі (Додаток В. 104). Піч і груба з'єднуються комином, – для відводу диму через каглу у сіни і комин. Між грубою і причілковою стіною стоїть ліжко. Над припічком і грубою, від стіни до печі, нависає дерев'яна жердка, на якій розвішували рушники, налавники, одяг тощо. Один кінець жердки входить наскрізь у причілкову стіну, інший закріплений брусом до стелі (Додаток В. 104).

Під вікном причілкової стіни стоїть стіл. Біля столу в північно-східному куті стіни покуть (невід'ємна складова інтер'єру української хати у Південно-Східному Поділлі⁴⁰) із семи ікон (Ісус Христос, Матір Божа, св. Миколай, Іоан Хреститель, св. Катерина, св. Параскева, св. Пантелеймон).

Двоє дверей (з чільної і тильної сторони) відчиняються в середину житла, запираються засувами і замками. Двері головного входу мають замок (виготовлений із дерева твердої породи), який складається із корпусу і засува. Корпус замка (40 см х 10 см) закріплений до масивного одвірка двома дерев'яними стрижнями. Три вузькі продовгуваті вертикальні отвори у середині корпусу призначені для фіксаторів – дерев'яних пластин прямокутної форми завширшки 15 см. Кожний фіксатор на нижньому кінці мав форму стрижня. Розміри пластин однакові, а довжина стрижнів (для ускладнення відмикання замка чужим ключем) різна. У положенні "замкнуто" фіксатори, завдяки власній вазі, падають в отвори засува

⁴⁰ Кушнір В.Г. Тип народної ікони в Південно – Східному...- С.241 – 246.

(Додаток Б. 11, 12, Додаток В. 105, 106). Затиснутий фіксаторами засув не рухається в корпусі замка, і відчинити двері неможливо.

У середині засува (дерев'яний брус розміром 20 x 20 x 44 см) зроблено канал для ключа. Верхня площина засува має три отвори, в яких у положенні "замкнуто" знаходяться стрижні фіксаторів.

Замкнути і відімкнути замок можна лише ключем, виготовленим для конкретного замка. Ключ завдовжки 18 см на одному кінці має три виступи різної висоти, відстань між якими співпадала з отворами на верхній площині засува. Лише таким ключем можна підняти фіксатори в каналі, вийняти засув, відчинити двері. Оскільки засув знаходиться завжди в горизонтальному положенні, а замок закріплюється до одвірка з внутрішньої сторони житла, іззовні його не можна навіть бачити. Доступ до замка здійснюється через невеличкий, квадратної форми отвір у стіні, крізь який, просунувши руку з ключем, відмикають чи замикають двері.

Двері тильної сторони житла мають два пристрої замикання: замок – засув і "защібку" (Додаток В. 105, 106). За конструкцією вони значно простіші, у порівнянні із вищезгаданим, свідчать, що саме цими дверима, а не з чільного боку, користувалися щоденно. Замок-засув складається із планки-засува завдовжки 70 см і корпусу-скоби (60 x 7 x 12 см), прикріпленого до одвірка двома дерев'яними стрижнями. Таким засувом замикають двері лише із середини житла. Для замикання житла іззовні використовують так звану "защібку". Цей дерев'яний пристрій має ручку завдовжки 30 см та поперечину завдовжки у 25 см. Ручка знаходиться в просверленому в одвірку отворі, до якої з протилежного боку прикріплена поперечина. Конструкція дозволяє поворотом ручки ставити поперечину в горизонтальне ("замкнуто") чи вертикальне ("відімкнуто") положення. "Зашчібка" використовується лише для того, щоб під час виконання

господарських робіт біля житла тримати двері зачиненими (прикритими), але не замкненими. Мало що змінилося в інтер'єрі традиційного житла у першій половині ХХ ст. Житло складалося переважно з трьох і чотирьох частин: мала хата + сіни + велика хата, або мала хата + сіни + комора + велика хата. У чільній стіні – по двоє вікон із кожної половини хати, межі ними – двері. На причілках по одному, а часом і по двоє вікон на чотири шибки.

Між великою і малою хатою знаходяться сіни й комора. Сіни – вхідне приміщення, з якого входять до комори, малої і великої хати. Комора – невеличке господарське приміщення для зберігання дрібного господарського реманенту, зерна для домашньої птиці та продуктів для споживу

Комора не мала стелі. Замість неї над головою нависав плетений із лози та обмащений зсередини і зовні глиною комин, чи, як кажуть у Придністров'ї, "гозяк"⁴¹. До комори з печей як великої, так і малої хати крізь спеціальні отвори (кагли) випускали дим. Комин виводив його назовні. Із кінця ХІХ – початку ХХ століття комори почали переобладнувати на кухні: піч повертали так, щоб її можна було палити з кухні, а обіч ставили пічку, на якій можна було готувати їжу в казанах. На літо такі пічки ("кабиці", "кутуні") ставили надворі.

Піч – не проста конструкція. На Побережжі для мурування печі майстра кликали часом із сусіднього села. Перед його приходом господар мав тільки поставити штандари – поміст на двох невеличких пристінках, що завширшки мав бути таким, як майбутня піч, а завдовжки, трохи більшим, щоб перед піччю міг стати припічок. Верх штандарів укладали вальками та мастили глиною з піском – це мало стати сподом печі. На ньому майстер "набивав" черінь, тобто настелював замісом із глини, ріні (грубий пісок), битого

⁴¹ Українці Придністров'я (Матеріали етнографічних досліджень). – 95 с.

череп'я і щєбню. Це добре розігрівалося, од жару не репало і довго зберігало тепло. Заклавши челюсті, тобто пічний отвір (для цього ставили залізну дугу з обруча, затикали кінці в іще сиру черінь), майстер ставив каблуки – дерев'яні дуги, кінці яких теж затикали в сиру черінь. Відстань між ними – 30 см. І тут уже потрібен був досвід майстра. Якщо взяти дуги задовгі, піч вийде надто високою і не пектиме зверху. Якщо поставити закороткі, піч шмалитиме. Поки все це сохло, із замісу, що йшов на черінь, формували цеглу 30x10x10 см. Із неї, висушеної, і зводили склепіння печі та викладали бокову стінку й горизонтальну площину над склепінням, яку теж називали черінь – найтепліше та найзатишніше місце в хаті ("на печі"), де гралися та спали взимку діти.

Перед піччю челюстями над припічком нависав комин (Додаток В. 107), що йшов угору та завертав набік, виводячи дим до комори. Комин, як обов'язковий елемент печі, виник порівняно пізно. У 1930-х роках ще продовжували будувати напівкурні хати. Комин швидко вдосконалювався і почав виводити дим не в комору, а одразу в головний димар. Проте й досі можна натрапити на напівкурну хату з комином, що веде дим у комору (Додаток В. 108).

З комином пов'язано чимало забобонів. Вважалося, що нечиста сила заходить до оселі саме через нього. Тому каглу щовечора затикали ганчір'ям, а комин над піччю розмальовувався різними візерунками – оберегами.

З боку до припічка приєднувалася грубка. Вона використовувалася для приготування їжі в зимовий період та обігрівання приміщення. Незважаючи на те, що на плиті могли знаходитись одночасно лише дві ємкості, розміри грубки були значними, завдяки чому збільшувалася площа, що сприяло кращому обігріванню приміщення.

У кутку над столом висіла лампада й ікони (образи) в рушниках, що їх називали божниками. Це був покуть (покуття) – своєрідний домашній вівтар, що діагонально протистояв печі.

Крім нерухомої лави вздовж чільної стіни, кожна українська оселя мала й ослін – невеличку пересувну лавку на чотирьох ніжках. Його можна було ставити коло столу перпендикулярно до лави на час обіду, на ньому "піднімали до стелі" немовля перед тим, як нести його хрестити, на нього сідала молода, коли її вбирали до вінця чи запинали хусткою в кінці весілля.

Тримали у хаті і скриню – великий дерев'яний ящик із віком – накривкою на завісах та із замком (Додаток В. 109). Зверху скриню прикрашали різбленням, розписували фарбами. У скрині тримали святкове вбрання, сувої полотна, придане для доньки, рушники до майбутнього весілля тощо.

Над дверима, теж на довжину стіни, тільки вже від мисника до печі, лаштували полицю із завіскою – трямок. Там тримали горщики, макітри, ринки й глечики.

Велика хата стояла "через сіни" од "малої" і правила в основному за парадне приміщення. Відповідав цьому призначенню й інтер'єр – лави уздовж чільної та причільної стін, столи, що стояли під кутом один до одного. Але, як і в малій хаті, обов'язковими були покуть із божницею, рушники над вікнами й килим на задній стіні. Зате печі у великій хаті не робили. Для обігрівання перпендикулярно до сінешньої стіни ставили довгу грубу. Тим-то у жартівливій весільній пісні дружки співали : "Топи, мати, грубу, ведем тобі невісточку любу. А хоч любя, хоч нелюба, аби була тепла груба".

При великій родині у великій хаті теж спали. Місце "за грубою" традиційно належало молодятам⁴².

Освоєння житлового простору у придністровській частині Побережжя також є традиційним для цієї місцевості. Праворуч від входу до малої хати знаходилася піч, далі – лежанка (припічок), до якої впритул стояла грубка для приготування їжі. Як регіональну особливість придністровців, можна відзначити опалення хатнього приміщення взимку ліпухами округлої чи прямокутної форми. Їх виготовляли з коров'ячого гною влітку у такий спосіб. Майданчик застеляли соломою, зверху накладали шар гною, перемішавши з соломою, трамбували і різкалем⁴³ (лопатою) ділили на частини – "кирпичі". Таким паливом не тільки обігрівали хату, а й нагрівали піч для випікання хліба⁴⁴. Поряд із грубкою під причільною стіною стояло ліжко. Уздовж причільної й чільної стін – довгі лавки. Під покутем (по діагоналі в протилежному від дверей кутку) знаходився стіл. Зліва від дверей – скриня, хоча в більшості випадків скриню ставили у великій хаті. Над дверима на всю довжину стіни прибивали широку дошку для зберігання посуду і навіть хліба⁴⁵.

Планування житла Середнього Потилігулля відображає його еволюцію з кінця ХІХ – початку ХХ ст. Особливо виразний розвиток верхової хати, в якому простежуються два варіанти.

У першому від бурдеїв збереглася традиційна структура розташування житлового і господарського приміщень. Як і бурдей, верхова хата на

⁴² Кушнір В.Г. Народознавство Одещини...- С.71.

⁴³ Місцеві мешканці стверджують, що ця назва лопати є місцевим діалектом, а не запозиченням.

⁴⁴ Піч, якщо не було дров палили й соломою. Цього було достатньо, щоб спекти хліб чи підпалок.

⁴⁵ Кушнір В.Г. Житлові і господарські споруди українців....- С.17.

першому етапі мала два приміщення, двосхилий дах. Вхід у житло здійснювався через комору. Ще на початку ХХ ст. при потребі тут тримали домашню худобу. Приміщення за площею не однакові.

Кімната для помешкання більша, тому вхід у житло знаходився не у середній його частині, а збоку, ближче до комори. У раних варіантах вона не мала вікон (Додаток В. 110), за винятком хіба що жител заможних родин, у яких ще на початку ХХ ст. комори мали навіть окремий вхід (Додаток В. 111).

У повоєнний час поширюється другий варіант верхової хати, який умовно можна розглядати як перехідний до трьох – і чотирьохкамерного житла з входом у центральній частині чільної стіни.

Відбувається масовий перехід від двокмерного до трикамерного житла, який супроводжується розподілом вхідного приміщення на сіни і кухню. Практика ж такого розділення, в тому числі і сіней у трикамерному житлі, відома з першої половини ХХ ст. Принаймні, її пам'ятають респонденти 1921 року народження⁴⁶ (Додаток Б. 13, 14).

Зростає кількість верхових хат на три або чотири приміщення (сіни – велика хата – мала хата або сіни – кухня – велика хата – мала хата) (Додаток Б. 15). Разом з тим, слід визначити, що цей тип житла існував у регіоні навіть на початку ХХ ст. і мало чим відрізнявся від поширених у сусідніх регіонах України, зокрема на Побережжі.

Небагатим був і інтер'єр житла. Стіни, як зовні, так і з середини, білили глиною місцевого видобування, яку тут називають "кривоозерською"⁴⁷ (від назви населеного пункту Криве Озеро). Вздовж стін облаштовували місця для відпочинку дорослих членів родини. Піл – дощатий настил – застеляли

⁴⁶ Кушнір В.Г. Нариси традиційної культури українців Одещини... - С.15.

⁴⁷ Там само.- С.16.

рядном. Біля печі знаходилась довга лежанка для літніх членів родини. Діти спали на печі. Під полом тримали дрібний реманент, харчові припаси.

У малій хаті знаходилась піч, плита для приготування їжі. У першій половині ХХ ст. практично повсюди у печі не тільки випікали хліб, але й варили їжу. Тобто в печі палили щоденно бадиллям соняшника, соломною, очеретом, дровами, залишками стебел кукурудзи після годівлі корів ("переїди") і навіть бур'яном. Опалювали житло і ліпахами, виготовленими з коров'ячого перегною, змішаного з соломною. Їх заготовляли не тільки біля власних господарських приміщень, але й у полі. Навіть діти допомагали збирати на "тирлі" – місці утримання худоби для доїння в обідній час – коро-в'ячі "ліпахи", перемішували їх з соломною чи травною⁴⁸.

Майстерно зроблена піч не куріла, добре розігрівалася, якнайдовше тримала високу температуру. Тому далеко не кожен брався за таку відповідальну роботу – класти піч.

Господарські споруди – важлива структурна складова традиційного господарсько-побутового комплексу.

На Побережжі, ставлячи хату, господар думав і про те, що матиме коло неї. І часто починав з льоху чи погребя. Погріб – це проста яма, до якої лазили драбиною. Спустити туди діжку з квасниною було цілою проблемою. Льох набагато зручніший, бо мав іще погребницю (її часто називали "шиєю") зі сходами. Льох копали глибший, отже, він краще зберігав постійну (і взимку, і влітку однаково) температуру (+4°), що сприяло кращому зберіганню продуктів та кращому відстоюванню сметани в глечиках. У стінах льоху копали так звані міні – для картоплі та буряків, дно заставляли діжками з квасниною. Квасили огірки, капусту, яблука, а з кінця ХІХ століття – і помідори, коли вони ввійшли в наших краях в ужиток. При одній

⁴⁸ Там само.- С.17.

зі стін льоху лаштували полиці для солодкої (неквашеної) капусти, а в кутку насипали та відгороджували дощечками купу піску для моркви. Стіни в льоху дилювали, тобто обкладали колотими з дуба негрубими (4-5 см), неструганими "дощечками", прибитими до сторчових слупів.

Де дерева не мали, обмуровували глиняними вальками, мастили й білили. На висоті двох метрів в льоху ладнали дерев'яну стелю, закладали її вальками, а поверх на них на 70-80 см засипали землею. Шию мурували з лампачу, вкривали дерев'яним дахом. Ту частину, що виступала над землею, мастили й білили.

У степовій зоні, де набувало великого розвитку виноградарство, льохи копали ще глибші й просторіші, щоб мати місце для бочок з вином. Часом робили і спеціальні винні льохи.

Над льохами часто не насипали купу землі поверх тої, що лежала на стелі, а ставили по-лівники – дерев'яні споруди на зразок укритого соломною куреня (Додаток В. 137). В них тримали висушені для палива ліпахи, дрова тощо.

Клуня та хлів – будівлі першої потреби для обійстя. Якщо хатній мур складали завтовшки на півтори лампачини, то для клуні годився і з півлампачини, а для хліва – з однієї. Клуні, як правило, робили без стелі, але з високим солом'яним верхом, щоб улізло все невимолочене з осені збіжжя та ще лишилося місце для зимової молотьби. Зберігали в клунях також корм для великої рогатої худоби.

Клуні, як і хати, мастили, білили й підводили, хоч призьби тут не було. Був тільки невисокий навкісний обмурок – його насипали із землі та примащували глиною.

Хліви частіше будували зі стелею. На їхніх горищах так само, як і на хатніх, тримали сіно, невитереблені качани кукурудзи, невимолочені соняшникові шляпки, вінки цибулі та часнику абощо.

Хліви ставили з одним-двома віконцями. Місце перед ними обгороджували. Це була обора, де худоба ночувала влітку.

Наприкінці ХІХ століття, коли дедалі ширшого застосування почала набувати машинна молотьба, потреба в клунях відпадає, їх перетворюють на комори, перегороджують на хліви, а в новіших обійстях і зовсім не ставлять або використовують як повітки для возів та зберігання сільськогосподарського реманенту.

Окрім названих трьох основних споруд, які обов'язково входили до господарсько-побутового комплексу садиби, бували ще й землянки для кролів, темники для бджіл, сажі для свиней. З прадавніх часів дійшли до нас ями, до яких закопували те, що мало зберігатися незачепленим до весни. Найчастіше це були буряки і картопля. Їх насипали в яму по вінця, накривали соломою і шаром землі. У центрі покрівлі закопували сніп соняшникових стебел, очерету чи вимолоченого жита – виходила продушина, і те, що було в ямі, не гнило.

У придністровській частині Побережжя господарських споруд небагато. Знаходились вони безпосередньо біля житла, а то й під одним дахом із житлом (Додаток В. 139). Основні господарські приміщення – шопа чи хлів для худоби, комора – існували як два приміщення під одним дахом. Позаду хати облаштовували вівчарник і свинарник. Погреби, льохи мали переважно заможні люди, але вже з 60-х років ХХ ст. такі приміщення стають чи не обов'язковою складовою господарсько-побутового комплексу. Особливої потреби в погребах не існувало. Продукти повсякденного вживання не потребували зберігання при низькій температурі, при необхідності їх

тримали на горищі під солом'яним дахом, де температура влітку значно нижча, ніж на відкритому повітрі. М'ясо, якщо свиню забивали влітку, смажили, складали в горщики і заливали розтопленим салом. Так воно могло зберігатися тривалий час навіть у теплу пору року.

Для утримання корови, телят будували шопу (у наш час термін не вживається). Вівчарник для овець будували з каменю позаду житла. На відміну від житла, господарські споруди переважно кам'яні. Вівчарник без стелі, порівняно з іншими господарськими приміщеннями, невисокий – біля двох метрів заввишки. Дах робили із жердин, покладених зверху на стіни, вкривали соломною чи бадиллям кукурудзи. За наявності вільного місця, поряд із вівчарником будували обору.

Приміщення для утримування свиней називали "бурдїй". Ця назва вживається і місцевими молдованами. Бурдїй – невелике приміщення з невисокими стінами заввишки до 1,5 м. Двері розраховані тільки для проходу свині.

Для курей окреме приміщення – курник. Нерідко його прибудовували до чільної стіни житла⁴⁹.

Господарські споруди у Буджаку різні за призначенням: для худоби (сарай, на початку ХІХ ст. – хлів), комора (для зерна). У половнику (не мав стелі) внизу зберігали полову, зверху – сіно. Прикметно, що клунею називають не приміщення, а копицю збіжжя. Відсутня поширена у Побережжі назва господарського приміщення "шопа". Раніше був піднавіс і називався "підзакат". Ремонт возів, реманент на початку ХІХ ст. здійснювали під навісом, що мав назву "підзакат"⁵⁰.

⁴⁹ Кушинір В.Г. Житлові і господарські споруди... - С.17-22.

⁵⁰ Село Трудове Кілійського району. Матеріали польових досліджень автора у 2004 році.

Кукурудзу зберігали у споруді під назвою "гімбар". Її будували з дерева, на стовпах, щоб підлога була від землі на відстані приблизно 0,5 м. Стінки споруди мали щілини для вентиляції, щоб кукурудза не цвила і не псувалася від вологи.

Господарські приміщення під одним дахом, дещо нижчі, ніж житла, стали поширюватись у Буджаку вже з початку ХХ ст.

В українців Середнього Потилігулля господарські приміщення знаходяться перед хатою через подвір'я або з боку житла. Це традиційна для українців сусіднього Побережжя забудова подвір'я. Крім суто господарських приміщень, з 1960-х років у цьому комплексі з'являється ще одне – літня кухня – землянка, яка з будівництвом верхової хати перетворилася у літнє житло або допоміжну господарську споруду.

Для утримання корів, овець використовували хлів, сарай. Вибір приміщення у зимовий період залежав від кількості домашніх тварин. Для незначної кількості поголів'я використовували одне приміщення. Простір хліва розподіляли перегородками, у кожній з яких знаходились корова, вівці і навіть свині.

Технологія будівництва хліва і житла однакова. Тому бурдей і хлів чи сарай зовні відрізнялися тільки розмірами, відсутністю у господарських приміщень вікон, а при їхній же наявності вони були значно меншими.

Заможні господарі – власники значної кількості поголів'я овець – будували для них вівчарники з вербного каркасу, обмащеного глиною. Дах стелили з бур'янів, трави, лози. Заввишки вівчарник не перевищував зріст людини. Всередині облаштовували ясла. Така споруда не була достатньо теплою, але сухою⁵¹.

⁵¹ Кушнір В.Г. Нариси традиційної культури...- С.17.

Для зберігання продуктів харчування споруджували погріб чи викопували яму.

Погріб будували у вигляді ями прямокутної форми, стіни якої обмазували глиною⁵².

У погріб спускалися по драбині через отвір у верхній частині перекриття. Інколи над погрібом ставили половник⁵³. Яму накривали дерев'яним чи очеретяним перекриттям і засипали землею. Кожна сім'я мала таку яму, а то й дві.

Таким чином, типологічні особливостей житлових і господарських споруд вказують на наявність внутрішньорегіональної специфіки. Вона сформувалась під впливом різноманітних чинників, одним з основних є природно-географічний, і простежується, зокрема, в елементах конструкцій даху, структурі і планіграфії садиби.

4.3. Декорування житла, настінний розпис

Не менш показовим проявом наслідків побутової адаптації є декорування житла і інтер'єру, господарських споруд. Цей вид народного мистецтва набув чи не найбільшого поширення у ХІХ – на початку ХХ ст. і в українських селах у межах сучасної Одеської області.

⁵² Записано зі слів Осипенко Євгенії Семенівни, 1941 р.н., с.Антонюки Миколаївського р-ну Одеської обл.

⁵³ Записано зі слів Короткого Івана Мойсейовича, 1926 р.н., смт. Миколаївка Одеської обл.

Як відомо, традиція настінного розпису в Україні існує з часів трипільської культури⁵⁴. У регіоні, що досліджується, фрагменти фарбованих глиною білого кольору стін жител знайдені на поселенні доби пізньої бронзи Білино I на Балтщині, що також засвідчує давність традиції на цій території.

На півночі Одещини настінний розпис вивчали з початку ХХ ст. Зафіксовано його і в степових районах Буго-Дністровського межиріччя в 1920-х роках. У Буджаку спеціальні розвідки майже не проводились. Незважаючи на наявність певних результатів, нез'ясованих питань залишилось чимало. Зокрема, потребують уточнення межі поширення традиції стінопису, особливості його розвитку на теренах південно-західного степу.

Результати досліджень першої половини ХХ ст., 1970-х років, польових розвідок останніх років, проведених автором, дозволяють виокремити три зони побутування настінного розпису – Побережжя (південні райони Південно - Східного Поділля), степова зона Буго-Дністровського межиріччя і Буджак.

Народний стінопис Побережжя репрезентований розвідками низки дослідників. На початку ХХ ст. К.Шероцький, замальовав і описав зразки узорів і орнаментів зі стін житлових споруд, господарських приміщень⁵⁵. Нотатки про хатній розпис 1920-х років на Балтщині і Кодимщині залишив М.Карачківський⁵⁶, у повоєнний час декоративний розпис вивчали

⁵⁴ *Пассек Т.С.* Периодизация трипольских поселений (III-II тысячелетия до н. э.). [Текст] / Т.С. Пассек // МИА. М-Л: Издательство Академии Наук СССР, 1949. - № 10. - 248 с. ; та інші.

⁵⁵ *Шероцкий К.* Очерки по истории декоративного искусства Украины. [Текст] / К. Шероцкий.- 1: Художественное убранство украинского дома в прошлом и настоящем.- Киев, 1914. - 147 с.

⁵⁶ *Карачківський М.* Північно-Західна Балтщина... - С. 167, 198-202.

В.П.Самойлович⁵⁷, Т.В. Косміна⁵⁸, Н.В.Студенець⁵⁹. В останні роки проведені розвідки автором⁶⁰.

У 80-х роках розвиток традиції декорування стін житла розписом за роки радянської влади поділяли на два етапи. Вважали, що на першому – до 50-60-х років – удосконалювались і збагачувалися традиційні прийоми декору. На другому етапі – після 60-х років минулого століття – традиційні методи і елементи декору втрачаються, натомість розвивається традиція декорування цементною декоративною штукатуркою⁶¹.

Можна стверджувати, що на початку ХХ ст. в українських селах Балтського повіту існувала стійка традиція настінного розпису. Він представлений сюжетними картинами та комбінованим розписом – композиціями із солярних символів, ідеограмами "дерева життя" у різноманітних варіаціях – окремо чи у комплексі з рослинними або геометричними елементами.

Із сюжетних розписів привертає увагу скопійована К. Шероцьким у селі Розношинець Балтського повіту картина із зображенням декількох птахів на гілках дерев⁶². Така картина, судячи з її розмірів, характеру сюжету, розміщувалася, ймовірно, на затильній стіні житла і, як заміник килима, виконувала утилітарну функцію.

⁵⁷ *Самойлович В.П.* Народное творчество в архитектуре сельского жилища Украины [Текст] /Самойлович Віктор Петрович: автореф. дис.... докт. искусств./ В.П. Самойлович.-К.,1968.- 43 с.; *Самойлович В.П.* Українське народне житло [Текст] / В.П. Самойлович. - К.,1972. - 219 с.

⁵⁸ *Косміна Т.В.* Сільське житло Поділля. Кінець ХІХ - ХХ ст.: Історико - етнографічне дослідження [Текст] / Т.В. Косміна. - К.,1980. - 191 с.

⁵⁹ *Студенець Н.В.* Традиційний стінопис Поділля кінця ХІХ - першої половини ХХ ст. [Текст] / Н.В. Студенець. - К., 2010.- 224 с.

⁶⁰ *Кушнір В.Г.* Особливості декорування традиційного житла українців Буго-Дністровського межиріччя і Буджака...- С.9-13.

⁶¹ Українско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма.- с.114-115.

⁶² *Шероцький К.* Очерки по истории ...-С- 39.

Описи К.Шероцьким настінних розписів у селах Балтського повіту заслуговують особливої уваги. Вони вражають насамперед своєю розмаїтістю. Наприклад, у селі Борщі дослідник замалював розташовану над вікном дворівневу композицію із розет і трьох "вазонків" над ними. Дві вертикальні смуги на кутах увінчані схематизованою ідеограмою "дерева життя" з двома розетами⁶³. Різнокольоровими смугами прикрашені стовпи навісу над літньою пічкою, а на фронтоні – зображення коней⁶⁴. У такому ж стилі оформлено вхід до льоху, де, крім різнокольорових смуг, у верхній частині і над дверима розміщено сім розет, одна з яких – восьмираменна (більшого розміру) – знаходиться у центрі композиції⁶⁵. У цьому ж селі К.Шероцьким знайдено "килим", в орнаментальній композиції якого поєднані зооморфні і рослинні мотиви. У горішній частині симетрично розміщено зображення двох коней (вони й визначають назву композиції – "коні"), по краях – мотиви полуниць (?) з листям і букетом із полуничних (?) листків у центрі⁶⁶. Композиції, як і окремі орнаментальні мотиви, мали відповідні народні назви, які відображали схожість намальованого до реально існуючого об'єкта, предмета, рослини, тварини тощо: ("раки", "зозульки", "курячі лапки", "сосонки", "горошок" та багато інших). Ромб, трикутник, розету, вазон малювали на внутрішніх і зовнішніх стінах жител. Ними декорували споруди господарського призначення і навіть навіси над сезонними (літніми) господарсько-побутовими об'єктами.

Матеріали К.Шероцького репрезентують декілька типових для Балтщини початку ХХ ст. груп настінного розпису, тоді як М.Карачківський, досліджуючи етнографію українців Балтщини у 1928 році, лише двічі згадує про настінні розписи, зазначивши, що в селі Фернатія

⁶³ Шероцький К. Очерки по истории ...-С- 130.

⁶⁴ Там само.-С- 124.

⁶⁵ Там само.- С- 130.

⁶⁶ Там само.-С- 140.

рослинним орнаментом прикрашено віконниці та стіни під вікнами⁶⁷, а в селі Лабушна хати ззовні здебільшого гарно розписані малюнками рослинного орнаменту⁶⁸. Немає підстав вважати скупі інформації М.Карачківського свідченням занепаду народного стінопису. Ймовірніше, дослідника цей жанр народного мистецтва не приваблював, але описані ним зразки засвідчують, по-перше, використання на той час рослинної орнаментики у декоруванні житла, по-друге, збереження українцями традиції народного стінопису на теренах Балтщини. Останнє підтверджене дослідженнями В.П.Самойловича у 1960-х роках. Він відзначив регіональну своєрідність декоративного розпису, яким прикрашалась народна архітектура⁶⁹. Балтщина входила в зону обстеження В.П.Самойловичем, і існування народного стінопису ним засвідчено, хоча на детальному його аналізі він не зупинявся⁷⁰. Представлений кількома зразками декоративний розпис Одещини не відображає всього спектру наявних варіантів на час дослідження В.П. Самойловичем, принаймні достатніх для вивчення його специфіки у степовій зоні. Разом з тим, визначаючи характерні риси подільського житла, В.П. Самойлович звертає увагу саме на настінний розпис як одну з важливих, формуючих регіональну специфіку складових⁷¹.

Більш детально охарактеризовано сільський стінопис Т.В.Косміною (1970-ті роки). Автор відзначила його відмінність від інших в регіонах насамперед багатством тонально-кольорової гами⁷². Т.В.Косміна простежила еволюцію архітектурно-художнього оформлення жител,

⁶⁷ *Карачківський М.* Північно-Західна Балтщина.- Т.3.- С.167.

⁶⁸ Там само.-С.175.

⁶⁹ *Самойлович В.П.* Народное творчество....- С.18, 23-32.

⁷⁰ *Самойлович В.П.* Українське народне житло.- К.,1972.

⁷¹ Там само.-С.22.

⁷² *Косміна Т.В.* Сільське житло Поділля...- С.154.

виокремила і охарактеризувала новації, які, втім, зберегли, зокрема, традиційні композиції⁷³.

Зразки розпису зовнішніх стін житла і господарських споруд різноманітні. Горизонтальні різнокольорові смуги (у народі називали "підведення"), криві, ламані лінії як окремо, так і в комбінаціях з геометричною і рослинною орнаментикою – типове явище в українських селах повіту. Вражає строкатість кольорової гами. Нижню частину стін "підводили" переважно синім, а затильну стіну фарбували у червоний колір (Додаток В. 113, 122). Горішню частину чільної і причілкові стіни розписували вибірково, прикрашали кути споруд тощо (Додаток В. 118, 119).

1970-ті роки – період входження народного стінопису в кінцеву фазу свого розвитку. Зникають картини сюжетного характеру. Однією з основних причин занепаду стінопису слід вважати заміну його килимами. Підставою для такого твердження є зразки копіювання народними художниками килимів промислового виготовлення (Додаток В. 116, 117), подібність композицій настінних малюнків і килимів. Поступово майстрині відмовляються від малювання "килимів". Можливість заміни розпису більш привабливими виробами ткацтва у ХХ ст. стає реальністю для більшості селянських родин.

Поширена у другій половині 1960-х – 1970-х років практика декорування стін трафаретним способом також не мала продовження, але прийомів обробки стін житла ще було чимало – нанесення спеціальним знаряддям рельєфних декоративних елементів у вигляді решіток, косих, хвилястих ліній тощо (Додаток В. 123). Прикметно, що найбільше варіантів декорування стін у 1980-х – 1990-х роках простежується в зонах активної дії традиції стінопису. На півночі Одещини до таких зон відносяться села вздовж невеликих річок Савранка, Кодима, тоді як у селах на водорозділах

⁷³ Там само.-С.155-158.

такого не спостерігається. Це ще й свідчення дії механізму розповсюдження не тільки у даному випадку традиції стінопису, але й інших важливих складових етнокультури, відображення моделі функціонування економічних, соціальних і культурних зв'язків, яка охоплювала сільські громади прирічкової зони. Саме тому практика декорування стін лише у прирічкових зонах була безперервною і зберігається до сьогодні, де ще фарбують стіни господарських приміщень здебільшого у червоний колір (Додаток В. 122, 124), розмальовують призьби різнобарвними смугами (Додаток В. 123), "підводять" синім чи чорним нижню частину стіни житла над призьбою. Фарбування кутів будівель в інший, ніж стіни, колір було чи не обов'язковим. Крім кутів, смугами обводили простір навколо дверей і не тільки зовні, а й у середній частині стіни.

Розписували й інтер'єр житла різноманітними мотивами і композиціями. Переважно на затильних стінах малювали "килими" (Додаток В. 125, 126), на печі зображували солярну символіку (Додаток В. 127), стіни під стелею розмальовували смугами з елементами рослинної орнаментики (Додаток В. 128). Фарбували сволок (Додаток В. 129).

Масштаби вивчення стінопису степової зони Буго-Дністровського межиріччя значно менші. І все ж, деякі матеріали про його поширення у степовій зоні аж до берегів Чорного моря існують і засвідчують дотримання українцями традиції в першій половині ХХ ст. Так, у названій монографії К.Шероцького вміщена світлина відомого археолога Б.Фармаковського. На ній зафіксовано розпис фрагменту стіни навколо дверей і фрагменту печі у селі Парутине на березі Дніпро-Бузького лиману неподалік від його впадіння у Чорне море⁷⁴

⁷⁴ Шероцький К. Очерки по истории....- С.119.- рис.47.

В іншому районі причорноморської зони – Одеському – також знайдені зразки настінного розпису. Вони викладені в альбомі ілюстрацій "Степова Україна. Орнамент", що вийшов друком в Одесі у 1929 році⁷⁵.

У цьому виданні Одеського політехнікуму образотворчих мистецтв, присвяченому академікові Миколі Олексійовичу Скрипникові, накладом всього 700 примірників, вміщено тільки 30 зразків, хоча зібрано набагато більше. Вони формують уявлення про настінний розпис 1920-х років в українців Одеської округи – місцевості навколо Одеси. Як зазначено у вступному слові до альбому, представлений вид малярства вважався тоді типовим для українців степової зони. Зібрані в українських селах зразки репрезентують розмаїття як композиційних варіантів, так і типів стінописних творів – "килими" ("коври"), шпалери, окремі мотиви типу "вазон", "безконечник", інші.

У Буджаку настінних росписів не вивчали. Ймовірно, традиція стінопису тут втрачена переселенцями одразу ж після переселення, хоча Ф. Вовк відзначав, що житла українців у Нижньому Подунав'ї "...обведені синіми чи червоними смугами, дуже часто з різними "марафетами"... – тобто узорами і квітами... знайомими українськими узорами"⁷⁶. Натомість, незважаючи на відсутність сюжетних композицій у декоруванні зовнішніх стін будівель, настінного розпису як елементу інтер'єру житла, у Буджаку практично повсюдно присутній мотив "вазон", "світове дерево". Здебільшого – у вигляді зображення квітки з двома листками чи двома гілками з листям (Додаток В. 131, 132).

⁷⁵ Степова Україна. Орнамент [Альбом] /Одеський політехнікум образотворчих мистецтв ; вступ. ст. В. Х. Заузе. – Одеса, 1929. – [3] л., 30 л. рис.

⁷⁶ Лунулеску. Русские колонии в Добрудже // КС.-1889.- Т.24.- февр.-С.326.

Вони майже аналогічні. Відмінність лише у тому, що на кам'яних мурах квітку вимальовували масляними фарбами (Додаток В. 134). Збереження українцями цього мотиву як основного у декоративному оформленні, можливо, є продовженням успадкованої традиції хатнього розпису, де "вазон" займав одне з чільних місць в настінних композиціях.

Інші мотиви у невеликій кількості лише віддалено нагадують настінний розпис. Такими, наприклад, є фарбування стін житла в українському селі Верхній Дунавець (Додаток В. 133), антропоморфні зображення. Зафіксовані на півдні Буджака (Додаток В. 135) і на правому березі Дунаю сусідньої Румунії в Тульчі (Додаток В. 136), вони засвідчують існування традиції у Нижньому Подунав'ї.

Отже, в ХХ ст. настінний розпис в українців південно-західного степу – важливий елемент декорування стін традиційного житла. Однак, тільки на теренах Буго-Дністровського межиріччя від Балти до Одеси (від Побережжя до Чорного моря) у першій половині ХХ ст. він присутній практично у кожному приміщенні житла: у великій і малій хаті, сінях. Розмальовували грубу, піч, комин, запічок, стіну над ліжком, стіни під стелею, навколо дверей і вікон.

У другій половині ХХ ст. стінопис втрачає жанрову розмаїтість, скорочуються територіальні межі його поширення. Зникають сюжетні картини, спрощуються орнаментальні композиції, за винятком килимарських. Зникають чи модифікуються композиції ранніх варіантів з архаїчними елементами орнаментики ("дерево життя", геометризовані зображення солярних символів, інші). Набуває широкого розповсюдження трафарентний метод декорування, але навіть у 1970-х роках традиція фарбування будівель барвниками різних кольорів збереглась, щоправда, лише в окремих селах північних районів Одещини.

З 1960-х років стіни жител частково чи повністю оздоблюють орнаментованими плитками промислового виробництва. Слід виокремити прикметну деталь – орнаментика на плитках аналогічна чи схожа до традиційної тієї місцевості, де їх виготовляли: рослинні, зооморфні мотиви, землеробська символіка. Остання поширена в зоні традиційного землеробства. Якщо ромбами, трикутниками повсюди прикрашають будівлі, огорожі, ворота на Побережжі, то ці мотиви не мають такого розповсюдження у степовій частині і особливо у Буджаку.

Особливістю декоративної орнаментики народної архітектури степової зони є домінування в ній рослинних мотивів. На фронтонах жител степової зони Буго-Дністровського межиріччя і Буджака розміщені композиції, в основі яких – "вазон" чи "світове дерево". Рослинні мотиви домінують і в декорі огорож садиб.

Зміни у традиції декорування жител українців степової зони (а саме: перехід від геометричної до рослинної символіки) стали наслідком дії принаймні двох основних чинників – переорієнтації на усталені для степової зони мотиви і композиції, суттєвого скорочення ткацтва (а в багатьох селах і його занепаду), разом з яким зникла і традиційна орнаментика.

4.4. Формування регіональної традиції в народній архітектурі

Специфіка побутових і господарських комплексів простежується, зокрема, в елементах конструкції даху, структурі і планіграфії садиби.

За таким показником як конструкція даху, житло представлене кількома типами – односхилим, двосхилим без фронтона, двосхилим з фронтоном, чотирисхилим. Всі вони репрезентують частково етапи стадіального

розвитку, відображають як успадковану традицію, так і наслідки її еволюції разом із запозиченнями, втіленими у різноманітних архітектурних вирішеннях. Принаймні три з чотирьох типів зафіксовані в усіх зазначених природно-географічних зонах і ландшафтних районах, однак у кожній домінуючим є традиційний для даної місцевості тип даху (Додаток А. 2).

Картографування споруд за типом даху вказує на співпадіння зон поширення того чи іншого типу з конкретною природно-географічною зоною чи ландшафтним районом. Так, для будівель північних районів Одещини (Балтський, Кодимський, Савранський, Любашівський), Кривоозерського та Первомайського Миколаївської області (лісостепова зона), двох (Кам'янський, Рибницький) районів Молдови традиційним є чотирихилий дах (Додаток В. 142). Він домінував в кінці XIX – у першій половині XX ст. Ситуація суттєво не змінилась навіть 1960-х років, коли зросла кількість споруд з двоххилим дахом (Додаток В. 141).

У районах порубіжної зони, на межі лісостепу і степу (наприклад, Котовський район) помітно більше будівель з двоххилим дахом і, навпаки, зменшується кількість споруд з чотирихилим дахом. Південна межа цієї зони проходить по території Ширяївського, Фрунзівського районів Одещини.

На південь, приблизно від села Нові Маяки і до берегів Чорного моря, знаходиться зона поширення будівель з двоххилим дахом з горищем і без горища (Додаток В. 96).

Наявні відмінності є результатом традиції, сформованої на основі цілком прагматичного підходу місцевого населення щодо використання у будівництві доступних ресурсів.

У лісостеповій зоні чимало лісових масивів. Тому і деревину використовували для будівництва жител і господарських приміщень,

облаштування огорож, літніх загонів для домашніх тварин, облицювання криниць тощо. Тут відсутній такий тип житла, як степовий "бурдей" – споруда з глини, без стелі і горища, з односхилим чи двохсхилим дахом. Прикметно, що у цій місцевості бурдеєм називали будівлі, малопридатні для повноцінного життя. Так, у середині XIX ст. Анатолій Свидницький писав: "хата, коли хатою можна назвати бурдей"⁷⁷. І дійсно, порівняння подільської хати середини чи другої половини XIX століття зі степовим бурдеєм – не на користь останнього, до того ж, він поступався місцевим, традиційним за багатьма господарсько-побутовими параметрами, тому і не мав такого поширення у лісостеповій зоні.

У порубіжній зі степом зоні дефіцит деревини відчутніший, відповідно зменшується кількість споруд з чотирисхилим дахом. Далі на південь поступово збільшується кількість споруд з двохсхилим дахом. Він потребує менше дерева, ніж чотирисхилий, особливо у варіанті з горищем, фронтоном з глини, каменю чи очерету. Переселенці з лісостепу контактували безпосередньо з носіями іншої традиції – населенням степової зони і в умовах браку деревини запозичували технології, які передбачали використання місцевих дешевих будівельних матеріалів, найпростіших дерев'яних конструкцій.

Для степової зони характерний тип споруд з двохсхилим дахом. Такі будівлі пройшли певний еволюційний шлях від односхилого до двохсхилого, облаштування стелі і горища під конструкцією двохсхилого даху. До середини XX ст. з односхилим дахом залишаються переважно споруди господарського призначення⁷⁸.

⁷⁷ Свидницький А.П. Люборацькі. Сімейна хроніка [Текст] / А.П. Свидницький. - К., 1984.- С.47.

⁷⁸ Кушнір В.Г. Особливості житлових та господарських споруд Побужжя.- С.20.

У степовій зоні домінують будівлі із землі чи глини. Традиція будівництва земляно-глиняних споруд була настільки популярною, що далеко не завжди вапняк використовували навіть у місцях його виходу на поверхню. Та поступово, із розповсюдженням досвіду переселенців, наприклад, німців, споруд із каменю примножувалось.

Житла і господарські споруди окремих ландшафтних районів також вирізняються конструктивними особливостями, плануванням садиб, унікальними господарсько-побутовими комплексами. Так, у Кодимському районі і Кам'янському районі Молдови (це придністровська місцевість з високими кам'янистими берегами річок Білочи і Великий Молокіш), прибережній території Чорного моря поблизу Одеси, Куяльницького та Хаджибейського лиманів господарсько-побутові комплекси сформувалися під впливом природного фактора. У придністровському ландшафтному районі стрімкі береги приток Дністра малоприсадибні для заселення і землеробства. В окремих місцях вони мають форму каньйону, однак, саме такі місцевості в XVII – XVIII століттях, за часів постійних грабіжницьких походів ногайців і кримських татар, були більш безпечними, ніж рівнинні (Додаток В. 143).

Особливу увагу привертають споруди господарського призначення. Це приміщення для утримання домашніх тварин, зведені винятково з каменю. Вони невисокі і площа їх значно менша, ніж площа хлівів, шоп, що на сусідніх поселеннях рівнинної місцевості.

Характер ландшафту визначав планування поселень і садиб. Садиби на стрімких схилах берегів навіть невеликих річок розміщувались на терасах – штучних чи природних. Площа присадибних ділянок у таких місцевостях набагато менша, ніж на рівнинах.

Ще одним специфічним ландшафтним районом є дельта Дунаю, прибережна територія річки, мешканці якої часто страждають від повеней, ґрунтових вод, вологи. Проблему захисту будівель вирішували двома способами – використанням особливої конструкції стін, а також розташуванням споруд на природних чи штучних підвищеннях⁷⁹.

Крім придунайського, слід виокремити і приморський район навколо Хаджибейського та Куяльницького лиманів. Ця місцевість багата на поклади вапняку. Розвиток економіки краю і стрімке зростання ролі Одеси як економічного і культурного центру у ХІХ ст. призвели до інтенсивного заселення її окраїн. Для розбудови міста виникла потреба у великій кількості будівельного матеріалу. Тисячі людей залучаються до видобутку вапнякових заготовок. Утворені порожнини використовуються ремісниками для господарських потреб. З'являється особливий тип житла. У вапняковій скелі вирубували одну чи дві кімнати і тільки чільну стіну з дверима і вікнами мурували із каменю і білили вапном або глиною. Але навіть такі житла зберігали традиційне планування і інтер'єр (Додаток В. 144, 152).

Отже, фактор природно-географічного середовища відіграв важливу роль у процесі адаптації побуту, житла зокрема, визначив регіональну і локальну специфіку господарсько-побутового комплексу українців, які намагалися, все ж, зберегти ознаки власної культури. Їхня сукупність дозволяла виокремлювати українців серед інших, що і помітив у 1792 році Ф.П. Де-Волан. Автор, відзначаючи добротність садиб українців в цілому, вказує, що українські хати з господарськими спорудами відрізняються від молдавських "розмірами, зручністю і міцністю, охайністю садів тощо".

⁷⁹ Кушнір В.Г. Українці за Дунаєм...- С.48-50.

Садівництво, принаймні у Придністров'ї – ознака садиби українця: "якщо бачиш фруктові сади, значит, хазяїн – козак"⁸⁰.

⁸⁰ Наследие Ф.П. Де-Волана: из истории порта, города, края [Текст] / Гос. предприятие "Одес. морской торг. порт" ; авт-сост.: Н. П. Павлюк, Т. Н. Глеб-Кошанская. – Одесса, 2002. – С.106.

РОЗДІЛ 5

НИЖНЬОДУНАЙСЬКИЙ ВАРІАНТ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ: ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ І ОСОБЛИВОСТІ

Територіально носії Нижньодунайського варіанту зосереджені в дельті Дунаю, частково прилеглих до неї території, до яких в Румунії адміністративно входять повіти Галац і Тульча, в Україні – райони, безпосередньо прилеглі до лівого берега Дунаю – Кілійський, Ізмаїльський, Ренійський. За два століття під дією низки чинників сформувалась адаптована до специфічного природного середовища унікальна система життєдіяльності, організації господарства й побуту зокрема.

До дієвих чинників формування нижньодунайського етнокультурного комплексу слід віднести міграційний процес, природне середовище, чинник міжетнічної взаємодії.

5.1. Міграційний чинник і формування етнічної групи

Міграційний чинник – один з основних. З огляду на динаміку переселенських процесів, їхня активність часто спричинювалась розвитком важливих подій чи урядовими рішеннями.

Початок масового переселення українців на правий берег Дунаю розпочався, на думку більшості дослідників, після ліквідації Запорозької Січі. Але спершу, як зазначалось, традиційна культура переселенців трансформувалась ще на шляху за межі кордонів Російської імперії, зокрема у степах Північного й Північно-Західного Причорномор'я. Наприкінці XVIII ст. у

степовому Причорномор'ї концентруються переселенські групи з носіїв різних регіональних варіантів української культури. І, як відзначали дослідники, на тривалий час це стало прикметою життя степу¹. з одного села чи навіть місцевості. Наприклад, станом на 1811 рік українці прибули до Ізмаїла з: Херсонської (20 %), Подільської (17%), Київської (31,5%), Катеринославської (5,5%), Полтавської (4,4%), Волинської (2,1%) та інших губерній². Переселення, особливо несанкціоновані (а їх вважають наймасовішими), у часі розтягувалися на роки. Селяни зупинялись на тривалий час на транзитних територіях, зокрема у Буджаку, трудилися на різноманітних господарських роботах для покращення свого фінансового стану, очікували сприятливої нагоди для переходу за Дунай. Тут активними були і внутрішньо регіональні міграції. Біографії задунайських козаків свідчать про досить складне життя багатьох із них на шляху до задунайських земель. Так, задунайський козак Йосип Український (за козацьким прізвиськом Білий) народився у Харкові 1759 року. 1772 року він з чумаками потрапив на Січ, а потім козакував до її ліквідації. Звідти потрапив до Херсона, згодом рибалив на Дніпровському лимані, а 1787 року записався на службу до чорноморців. Та переселятись на Кубань у 1792 році не захотів і залишився на Дунаї, осівши в Катирлезі³. Відомо, що під час воєнних дій задунайські козаки, виступаючи на боці Туреччини, робили походи на Поділля, де до них там приєднувались значні ватаги селян⁴.

На такій же основі – конгломераті переселенців із різних регіонів – формувалася українська діаспора в придунайській Добруджі і, зокрема, в Дельті.

¹ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. [Текст] /М.Є.Слабченко. - Т.1.-С.16-17.

² Бачинська О.А. Українське населення С.81.- Табл.1.3.

³ Бачинський А.Д. Січ Задунайська...- С.35.

⁴ Дубровин Н.Ф. Бумаги кн. Потемкина - Таврического: 1788-1789. [Текст] / Н.Ф.Дубровин // Сборник военно - исторических материалов.- СПб.,1894.- Вып.7.-С.18- 21.

Активне освоєння українцями, на перший погляд, малопродатного для традиційного господарювання краю розпочалося з останньої чверті XVIII ст., коли частина запорозьких козаків після ліквідації Січі 1775 року для свого подальшого життя обрала гирло Дунаю. Ліквідація Запорозької Січі спричинила першу хвилю переселення. Невдовзі слідом за козаками за Дунай перейшло чимало селян. Однак, є багато свідчень про те, що Нижнє Подунав'я було добре знайоме запорожцям, яке вони проходили під час походів на турецькі володіння. Ще за часів Січі вони намагалися налагодити торгівлю із задунайськими територіями⁵. Якась частина запорожців не повернулася з-за Дунаю по російсько-турецькій війні 1768-1774 рр⁶. Та масове переселення за Дунай почалося, безперечно, з літа 1775 року, коли чимало козаків – як січовиків, так і тих, що жили по хуторах, подалися "під турка"⁷. Хто – на Очаківські землі, хто – до Бессарабії, а хто рушив одразу за Дунай. На правий берег Дунаю у 1775 році перейшли здебільшого найбільшні козак. Скільки козаків перебралося у 70-х рр. XVIII ст., невідомо, але у кожному разі це була реальна військова сила, яка складалася з добре підготовлених до війни людей з великим досвідом бойових дій у степу і на морі. Не випадково супротивні сторони намагалися забезпечити себе підтримкою козаків. І те, що така грізна сила була не на боці Росії, а на боці її традиційного в цьому регіоні опонента – Туреччини, серйозно непокоїло Катерину II. Коли намагання царського уряду за допомогою всіляких заохочень повернути козаків виявилися безуспішними, Росія навіть запропонувала Туреччині Очаківську округу в обмін на повернення колишніх своїх підданців.

⁵ *Ульяницький В.А.* Дарданеллы. Босфор и Черное море в XVIII веке [Текст] / В.А.Ульяницький // Сборник Московского главного архива МИД.- М, 1893.- Вып.3-4.- Приложения.- С.61.

⁶ *Рябінін-Скляревський О.* Запорозькі бунти данайців 1771 – 1774 рр. і початок Задунайського Коша [Текст] / О. Рябінін-Скляревський // Записки Укр.наук.тов-ва в Києві: Істор. секція ВУАН / Під ред. М.Грушевського; Т.26.-Наук. зб. за рік 1927.- С. 82.

⁷ Устное повествование бывшего запорожца Никиты Коржа. [Текст] - Одесса, 1848.- С. 51-53.

Наступна хвиля переселенців пов'язана з указом Катерини II про амністію від 5 травня 1779 року, коли вже з території Північно-Західного Причорномор'я (Буго-Дністровське межиріччя та Бессарабія), не прийнявши царської милості, українці рушили на землі Туреччини. Найбільша кількість переселенців за Дунай у XVIII ст. припадає на міжревізійні періоди 1782 та 1795 років⁸.

Згодом у Дельті й навколо неї утворилася мережа українських поселень. Міграція була тривалою, і кожна наступна хвиля наповнювала край українськими традиціями.

Заснувавши Січ, і самі задунайці дбали про її поповнення переселенцями з України. Для цього відряджали спеціальних людей – "вожаїв", які, сформувавши невеличкі загони, переправляли їх за Дунай. Таких "вожаїв" було, мабуть, дуже багато, якщо в 1835 році Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор у рапорті міністрові внутрішніх справ виходив з пропозицією віддавати таких агітаторів до суду⁹.

Немає підстав твердити, що прибульців з радістю вітали в дельті Дунаю, де ще до запорожців оселилися некрасовці й липовани. Хоча Стамбул був зацікавлений у запорожцях, проте мусив реагувати на ремствування місцевого населення з приводу клопотів, пов'язаних з козаками. Та й самі козаки шукали кращих варіантів для поселення навіть за межами Добруджі. Одним з таких варіантів став перехід кількох тисяч козаків у район Банату і Зенти 1785 року, але його не вважають вдалим.

Постійні переміщення прибульців, які шукали оптимальних для себе місць осідку, негативно позначались на організації господарства, побуту, військової справи. Щодо неї, то дослідники досі не мають узгодженої думки стосовно усталеного існування Задунайської Січі, принаймні, в часовому проміжку з

⁸ *Рябінін-Склярєвський О.* З життя Задунайської Січі [Текст] / О. Рябінін-Склярєвський // Україна.- 1929.- Кн. 34.- трав.-черв. - С.9.

⁹ РГИА, ф.1263, оп.1, д.21. О побегах крестьян за границу.

другої половини 70-х – до першої половини 80-х рр. XVIII ст. Про це свідчать, зокрема, звернення до турецького султана пашів придунайських міст із пропозицією обрати, нарешті, серед розпорошених у Добруджі й Бессарабії козаків кошового отамана, який зміг би згуртувати і очолити козацьке військо у війні з Росією. Це було зроблено, і під час російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. козаки відтворили свою військову організацію. Відродження колишньої боєздатності козацького війська дало змогу запорожцям активізувати свої дії щодо сформування Січі за всіма традиційними правилами, адже попередні спроби не дали бажаних результатів. Не дала, зокрема, сподіваних результатів розбудова Січі в Катирлезі (1791-1794 рр.). Напад некрасовців на Катирлез у 1794 році змусив запорожців звернутися до султана з проханням виділити інше місце для Січі. Козаки дістали дозвіл на розміщення в Сейменах. Там Кіш перебував з 1795 до 1803 року, але не мав укріплень, як було колись на Запорожжі. Тому 1803 року запорожці знову перебираються до Катирлеза.

З плином часу взаємини козаків з некрасовсько-липованським населенням у Дельті не поліпшувались. Боротьба точилася, насамперед, за місця вилову риби і набувала подекуди щонайжорстокіших форм. Не послабшала вона й після того, як турецький султан дав козакам офіційний дозвіл селитися не лише в Дельті, а й у рівнинній місцевості Північної Добруджі, наділивши їм землі та надавши істотні пільги. Збройні сутички набували особливої запеклості й масштабів, коли козаки і старовіри опинялись у різних таборах, підтримуючи те чи інше угруповання турецької верхівки в міжособній боротьбі. Під час однієї з таких сутичок некрасовці 1805 року знову заволоділи Катирлезом¹⁰.

Але все це не зупинило переселення українців за Дунай. Навпаки, їх дедалі більшало, особливо під час війни 1806 – 1812 рр., унаслідок успішних дій російської армії в Бессарабії. Перспектива потрапити до лабет кріпацтва, що його

¹⁰ *Короленко П.П.* Некрасовские казаки [Текст] / П.П.Короленко // Известия общества любителей изучения Кубанской области.-Екатеринодар, 1900.-Вып.2.-С.53.

несла з собою Росія, спонукала українців перебиратися за Дунай, де, як їм було відомо, існували українські поселення під захистом задунайських запорожців і були умови для економічного процвітання. Потік переселенців збільшився після підписання Бухарестського мирного договору 1812 року. Спочатку до Бессарабії¹¹, а потім за Дунай переселялися сім'ями, незважаючи на запровадження царським урядом покарань. Так, за переховування "біглої людини" впродовж шести днів влада накладала штраф у розмірі 100 рублів за втікача¹². Наскільки це було жорстоке покарання, можна судити з огляду на те, що приблизно в той час, наприклад, в Бериславі за пару волів давали 50-60 рублів, а чумацький віз мав ціну від 15 рублів¹³. Переселення з Російської імперії в Молдову і Валахію сягли катастрофічних (насамперед для поміщиків Подільської і Херсонської губерній) наслідків. Кількість населення в багатьох селах зменшилася вдвічі, господарства занепадали. Місцева влада неодноразово зверталася до уряду з пропозиціями прийняття термінових заходів: надати дозволу поміщикам повертати селян-втікачів, ввести в дію "закон про волоцюг" тощо¹⁴.

Дещо протилежна ситуація спостерігається у липовансько-некрасовській громаді. В пору російсько-турецьких воєн і особливо під час війни 1806-1812 рр. розбрат між ними посилювався, через що багато з них перебазувалось на лівий берег Дунаю¹⁵.

Запорожці тим часом значно активізуються, особливо в період 1812-1814 рр. Організувавши військову експедицію, вони, витіснивши липовансько-некрасовське населення і заволодівши значною територією від Чорного моря до

¹¹ КУ "Ізмаїльський архів", ф. 93. Болградський сільський приказ, колонія Болград Измаїльського уезда, оп.1, спр.252.

¹² Там само, ф. 93. Болградський сільський приказ, колонія Болград Измаїльського уезда, оп.1, спр.26.

¹³ АРЭМ, ф. 1263, оп.1, д.21.

¹⁴ РГИА, ф.1263, оп.1, д.21.

¹⁵ *Бачинський А.Д.* Січ Задунайська ...С.80.

Тулчі, захопивши Журилівку, Караорман, Катирлез, Сарикію та інші села, вирішили перенести Кіш знову до Катирлеза, але за браком землі, придатної для хліборобства в цій місцевості, мушили змінити рішення і звернути увагу на річку Дунавець. Сюди, до села Верхнього Дунавця, й перенесли у 1813 році Кіш¹⁶. Саме тут постала справжня Січ, яка проіснувала до 1828 року.

Завдяки існуванню Січі тисячі українців отримували значні земельні наділи і мали додаткові пільги. Та й життя української громади базувалося значною мірою на традиціях козацького суспільства, прердовсім на демократичному ладі, збереження і шанування історичних традицій. Що це означало конкретно? Соціальний і господарчий устрій був схожим на той, що панував на землях козацьких вольностей на Запорозжі, тобто козацтво поділяється на січове, що складалося з нежонатих козаків, які (коли не були залученими до військових кампаній) перебували на Січі у Верхньому Дунавці, а влітку більшість із них рушала на заробітки. Одружені козаки мали своє господарство і проживали в селах, хоч також мали військовий обов'язок і мушили брати участь у військових походах.

Землі, що їх закріплював за козаками турецький уряд, не бракувало. Щоправда, не уточнено остаточно північно-західних кордонів козацьких володінь. Колишні козаки запевняли Федора Вовка, що ці володіння починались від Ісакчі¹⁷. В літературі розміри визначають на 250 тис. десятин¹⁸. Цю цифру

¹⁶ Точна дата заснування Дунавецької Січі й досі дискутується. За словами Ананія Коломійця козаки, під час війни з некрасовцями, пересидівши зиму 1812-1813 року в Ісакчі, весною повернулися до Катирлезу, щоб збудувати там Січ. Довели будівництво (літній період – В.К.) стін церкви до вікон («по вікна церкву вже підняли»), але припинили роботи у в'язку з рішенням осісти у Верхньому Дунавці. Тому роком початку заснування Дунавецької Січі слід вважати 1913. Цю дату підтверджує й зауваження, що відбувалися вказані події за часів кошового Самійла Калниболотського, який «біля 1814 року» склав свої повноваження (*Кондратович Ф. Задунайская Сеч...С. 64-65, 270*).

¹⁷ *Кондратович Ф. Задунайская Сеч...-С.742.*

слід вважати мінімальною, оскільки північно-західні кордони в цьому випадку обмежуються землями від Беш-тепе¹⁹, тобто нижче Тульчі, не кажучи про Ісакчу. До козацьких володінь входили поля, острови, плавні, рибні угіддя. Села, що перебували під юрисдикцією Коша, утворювали райо. У задунайців райою називали господарства круг Січі на Дунавці, які нараховували 150 дворів, а також села Озаклія (60 дворів), Саракасуф (70), Караорман (50), Катирлез, Горга, Нижній Дунавець, Муругіль, Прислав, Пирліта, частково Стара Тульча, Чукурова, Іглиця, інші²⁰.

Те, що селяни мали опіку козаків (часом навіть збройну), те, що вільних земель не бракувало, робило цей край надзвичайно привабливим, тож на кінець XVIII і початок XIX ст. чисельність вихідців з України сягала тут уже десятків тисяч. Хоча точних показників немає. Вони коливаються в межах від 10 до 40 тисяч²¹, із 50 тис., що мешкали в краї²². Поруч з українцями мешкали представники інших національностей: болгари, греки, волохи, молдовани, інші. Частина некрасовців і липованів, коли козаки витіснили їх з цих земель, перебралась на береги Мармурового моря, частина зосередилася в районі Бабадагу. Однак, слід зауважити, що незважаючи на тривале протистояння українців з одного боку, липованів і некрасовців – з другого, стосунки між ними, хоч поволі, а все ж поступово повертали на краще. Декого з росіян січовики приймали навіть до війська. Про це свідчать уже згадані карантинні свідоцтва²³, в яких росіян віднесено до козаків. Про те, що йдеться справді про росіян,

¹⁸ Пономаренко Н. Задунайська Січ (1775-1828 рр.) [Текст] / Н. Пономаренко, Г. Сергієнко // Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI-XIX ст.). - Київ - Запоріжжя, 1998.-С.207.

¹⁹ Бачинський А.Д. Січ Задунайська ...С.80.

²⁰ Лупулеску. Русские колонии в Добрудже // КС.- 1889.- Т.24.-С.125; Сведения о задунайских запорожцах в 1826 году // Киевская старина.- 1891.- № 11.-С.298.

²¹ Бачинський А.Д. Січ Задунайська ...С.75.

²² Пономаренко Н., Сергієнко Г. Задунайська Січ ...- С. 208, 219.

²³ Бачинський А.Д. Джерело для вивчення соціально-економічних відносин і культурно-побутових особливостей задунайських запорожців... -С. 59.

мовлять не лише їхні прізвища, а й деякі традиційні для них речі, наприклад, сарафани, кокошники, яких, зрозуміло, немає, скажімо, в списках речей українців.

Подія 1828 року, пов'язана з переходом Йосипа Гладкого разом з підрозділом козаків до Російської імперії, певною мірою є історичною, оскільки вона поклала край Задунайській Січі, та не припинила економічний і соціальний, культурний розвиток української громади. Українська громада, як була, так і зосталася однією з найчисленніших етнічних груп на правому березі Нижнього Дунаю.

Як і більшість переселенців (крім автохтонного населення, оселилися ще й болгари, греки, турки, інші етнічні групи), українці усвідомлювали себе окремим народом з власними мовою, назвою та самоназвою, традиційною культурою. Українці намагалися зберігати властиві їм етнографічні ознаки, що вирізняли їх з-поміж інших. Та за роки життя в Добруджі традиційна культура українців почала зазнавати змін під впливом різних обставин. Одна з таких обставин – характер розселення, тобто осідання переселенців на новій території. Воно, як відомо, може бути розсіяним, коли переселенці приєднуються окремими чи кількома родинами до поселень, де живуть інші національності; може бути компактним, в результаті якого в тій чи іншій місцевості виникає низка поселень певної етнічної групи. До таких належать села Караорман (95 % українців), Летя (95%), Верхній Дунавець (90%), Горгова (90%), Татанір (90%), Плаур (90%), Нижній Дунавець (85%), Партизан (85%), Сфинту Георге (85%), Вікторія (80%), Муругіль (80%), Чаталкіой (80%) та інші²⁴.

Але навіть в українських селах Дельти сільська громада складалася з вихідців різних регіонів України. Тож кожна така група родин чи окремі родини

²⁴ Кушнір В.Г. Українці за Дунаєм.....- С.105.

були носіями традиційної культури того чи того регіону України або ставали носіями кількох варіантів регіональних комплексів української традиційної культури.

Не менш значущими для збереження і розвитку традиційної культури добруджанських українців були наслідки міграційних процесів, започаткованих, як зазначалось, іще на теренах України. Йдеться, зокрема, про міграцію на Південь значної частини українців за часів існування Запорізької Січі і формування там своєрідних моделей економіки степу, основою яких було хутірське господарство. Козацькі родини "гніздюків", "зимівчаків", "сиднів", тобто тих, хто мешкав поза межами Січі і хазяїнував на господарьованій землі, не сприяли належному збереженню й розвиткові обрядів та звичаїв. За таких обставин традиційна культура ще в межах України втрачала регіональні ознаки, і в місцях такого осідку виникали субкультурні комплекси. Козацьке хутірське і січове населення якраз і становило першу масову міграційну хвилю за Дунай.

Чи були вони виразниками в більшій мірі козацьких чи етнічних традицій, визначити важко. Але немає сумніву, що вони були носіями, безперечно, української етнічної культури, яка вже не мала і не могла мати повного комплексу ознак якогось певного регіону України.

Подальший довготривалий етап переселення українців у Добруджу, пов'язаний з політикою російського царського уряду, який, з одного боку, не поспішав виконувати своїх обіцянок щодо амністії тим, хто повернувся з-за Дунаю, а з другого – посилював репресії стосовно втікачів від покріпачення, зокрема, в Бессарабію. Саме сюди сходилося багато людей з Подільської і Херсонської губерній²⁵. Вони прибували в Бессарабію чи то для постійного поселення, чи то для переходу в Добруджу. Однак, так звані "переборки" – тобто перевірки царським урядом селян за паспортами і списками та повернення

²⁵ Лунулеску (Волков). Русские колонии в Добрудже //КС.- 1889.- Т.24.-С.131.

кріпаків ("забіглих душ") до своїх панів, примушували селян залишати межі України. Переселялися навіть ті, хто жив тут завжди, а їхні вільні поселення переводили у стан військових²⁶, через що життя селян значно гіршало.

Так, у Добруджі опинилося чимало українців, що не мали безпосереднього зв'язку з січовиками. Найбільше їх осіло в Сулинській окрузі – 3060 осіб і в Тульчанській – 2300. Найбагатолюднішим українським селом на початку 80-х рр. XIX ст. була Стара Кілія – 1325 осіб²⁷.

У Добруджі в другій половині XIX ст. мешкали представники й інших етнічних груп. Українці разом з липованами домінували лише в дельті Дунаю (крім Сулини), тоді як, наприклад, у Тульчанській окрузі більшість становили румуни і болгари, Бабадазькій – болгари і турки, Сулинській – греки²⁸. Таким чином, міграційний чинник призвів до зосередження носіїв різних регіональних комплексів традиційної культури українців, формування полікультурного середовища, а міжетнічна взаємодія стала важливим компонентом економічного, соціального і культурного життя населення регіону.

5.2. Природне середовище

Збереженню традиційної культури українців значною мірою сприяла природна ізольованість українських сіл в дельті Дунаю. Разом з тим, адаптація до місцевих умов Нижнього Подунав'я, насамперед у Дельті, викликала зміни у господарській діяльності, організації побуту, системі харчування. Що ж являє собою дельта Дунаю?

²⁶ Там само.- С.140.

²⁷ Там само.- С.315.

²⁸ Там само.- С.316.

Власне, дельта Дунаю починається від місця роздвоєння ріки на Кілійський і Тульчанський рукави²⁹ і сягає берегів Чорного моря. Затоплена водами Дунаю пойма біля Ізмаїльського чаталу завширшки сягає 16 км, а вздовж узбережжя Чорного моря від гирла Білгородського рукава до мису Мідія дунайські плавні простерлися на 140 км. Загальна площа Дельти з озерами Ялпух, Кугурлуй і інші, що знаходяться північніше Кілійського рукава, і на південь від Георгіївського рукава з озерами складає 5640 кв. км³⁰.

У межах дельти Дунай розділяється на де-кілька рукавів: Кілійський, Тульчанський, Георгіївський, Сулинський, які, в свою чергу, в окремих місцях також розпадаються на рукави. Крім того, Дельта "переріzana" численними відтоками (протоки, гирла, канали), через які води з основних русел надходять у внутрішню частину Дельти, наповнюючи численні озера і лагуни. Це озера: Татанір, що знаходиться на острові Татару – на південь від Кілійського рукава; Фортуна, Ледянка, Трей-Езере – між грядою Стипок і Сулинським рукавом; Богдапросте, Бабицелє, Матиця, Мерхей Великий і Мерхей Малий – між грядами Кілійською і Летя; Горгова, Обретин, Ісакова, Узлина, що на захід від гряди Караорман, та інші. На південь від Георгіївського гирла знаходяться великі озера, площа яких перевищує 2 тис. га: Дранов – 2200 га, Бабадаг – 2 тис. га, Головиця – 6800 га, Змійка – 5600 га, Сінне – 16400 та інші³¹.

Алювіальні відкладення формують рівнину Дельти. Тут відзначимо такі старі за віком острови (піщані гряди), як Летя, Караорман, Серетуриле, на яких (Караорман) знайдені рештки мамонта. Звичним явищем для островів Дельти є піщані дюни. Вони сформувалися під дією вітрів і морських хвиль у період посушливості клімату близько 1500 років тому³². Та, незважаючи на, здавалося б,

²⁹ *Петреску И.Г.* Дельта Дуная. Происхождение и развитие [Текст] / И.Г.Петреску.-М.,1963. - С.9.

³⁰ Там само - С.18.

³¹ Там само - С.17.

³² Там само.- С.48.

малопродатність для господарської діяльності, сліди життя на Караормані відносяться до скіфо-римських часів.

Однак, Дунайська дельта має більш давню історію. Називається навіть дата віку Дельти – 7600 років³³. Та як би там не було, а на початку нової ери Дельта мало чим відрізнялася від сучасної³⁴. Утворення Дельти і її розвиток залежали від різноманітних факторів, однак, одним з вирішальних чинників, що впливали на стан Дельти, було Чорне море, зокрема його рівень. Як і інших морях, рівень Чорного моря постійно змінюється, що впливає на зміну берегової лінії, появу і зникнення приморських озер і лиманів, дельт річок. Зміна рівня моря відбувається внаслідок його підвищення чи пониження. Підвищення рівня моря називають трансгресією, падіння рівня – регресією. Трансгресія чи регресія відбуваються в межах значного відрізка часу. Це складний процес і, як правило, на етапі трансгресії спостерігаються тимчасові регресії, оскільки і під час процесу регресій спостерігаються незначні трансгресії. Так, за часів Чорноморської трансгресії на давньочорноморській її фазі рівень Чорного моря ще був нижче сучасного, тоді як на новочорноморській фазі він був вже на 1-2 м вище сучасного. Наступне коливання Чорного моря пов'язане з Фанагорійською регресією, яка почалась у I тис. до н.е., і рівень моря знаходився на 5-6 м нижче від сучасної позначки. Німфейська трансгресія (кінець I – початок II тис.н.е.) знову підвищила рівень моря на 1 м вище сучасного³⁵.

За останні двісті років рівень моря постійно підвищується приблизно на 2-3 мм на рік³⁶.

Щодо походження лиманів, зокрема в північно-західному узбережжі Чорного моря, існують різні версії, серед яких виділяються три: лимани утворені

³³ Там само.- С.95.

³⁴ Там само.- С.45.

³⁵ Михайлеску К.Д. Происхождение лиманов дельты Дуная. [Текст] / К.Д. Михайлеску –Кишинев, 1990.- С.22-23.

³⁶ Там само.- С.25-26.

діяльністю річок, що впадають в море; лимани виникли в результаті підвищення рівня моря; лимани з'явилися в результаті опускання суші, що призвело до затоплення частини ландшафту морем. Та й з приводу часу виникнення лиманів також існують розбіжності. Одні вважають, що дунайські причорноморські лимани виникли, наприклад, в кінці середнього – на початку пізнього плейстоцена, інші стверджують, що в голоцені. Так, в епоху голоцену, в період якого рівень Чорного моря також знаходився в динаміці, під час трансгресії в середньому голоцені (4-5 тис. років) дельта Дунаю існувала як відкрита лагуна чи затока, в якій, однак, існували численні піщані гряди (Караорман, Летя, інші). Якщо причини появи лиманів є наслідком різних природних процесів, то коливання рівня моря все ж таки вважається одним з визначальних, що мали вплив на утворення Дельти. Так, вважають, що відносна стабілізація рівня Чорного моря за останні тисячі років вплинула на утворення сучасних лиманів. Дельта за цей час збільшувалась, в результаті чого лимани опинилися віддаленими від берегової лінії на десятки кілометрів³⁷. Вода стала солоною з VIII-IX тисяч років тому, коли води Середземного моря стали проникати в Чорне море³⁸. Тому під час трансгресій (поверх сучасного рівня Чорного моря) морська вода далеко проникала у річкові долини і утворювала мілководні лимани з солоною водою³⁹. З часом деякі з них, при падінні рівня моря поступово перетворювались в озера і опріснювались. В результаті, якщо засоленість Чорного моря складає 18-20 %, то сучасна засоленість деяких лиманів, наповнених у свій час морською водою, стала значно меншою, адже вже тривалий час вони не сполучені з морем.

Віддаленість моря не гарантує постійного рівня в руслах Дунаю і в озерах. Повені в Дельті – явище досить часте і залежить від різних умов (опади, вітер

³⁷ Там само.- С.128.

³⁸ Там само.- С.22.

³⁹ Там само.- С.84.

тощо). Великі повені на Дунаї відбуваються приблизно раз у 5 років⁴⁰. Але й менші за рівнем підвищення води, що відбуваються частіше, заливають села і угіддя.

З загальної площі Дельти 25 % займають постійні озера чи інші водойми, 62 % – зарослі очерету і рогази (тростник) і всього 13 % – суша⁴¹.

Покрита Дельта багатю рослинністю. Палеоботанічні матеріали свідчать, що вже в пізньоплейстоценовий період у пониззі Дунаю росли сосна, береза, шовковиця, вільха, граб, з'явилися клен, липа, горіх, ліщина, верба. З трав'яних рослин переважали мареві, складноцвітні, гречишні, лютикові, полини, злаки, бобові, подорожникові та інші. В ранньому плейстоцені в низинах Дунаю існував лісостеповий ландшафт, а в середньому і пізньому плейстоцені тут встановився степовий ландшафт, хоча в долинах річок, балках росли ліси⁴².

Таким чином, Дунайська дельта – своєрідний світ, який приваблював своєю екзотичністю і загадковістю. Саме так описує місцевість в районі Тульчі турецький мандрівник середини XVII ст. Евлія Челебі: "...І є це такий лісистий острів на Румелійському тракті, що одному Богові тільки відомо, скільки на ньому є диких звірів, гризунів та птахів. Дуже багато тут яструбів, яких мисливці ловлять і роблять із їх крил оперення для стріл. На цьому острові забивають 70-80 тисяч голів великої рогатої худоби і із всього (цього м'яса) виробляють бастирму. Є тут спеціальні споруди, де забивають і розбирають худобу. А комарів тут так багато, що при заході сонця вони примушують людей і коней волати про погибель. Блудниць, яких ловлять у фортецях Ізмаїл, Кілії та Тульчі, залишають голими на цьому острові і вони за одну ніч гинуть від запопадливості комарів, москитів та іншої мошкари⁴³.

⁴⁰ *Петреску И.Г.* Дельта Дуная...- С.15.

⁴¹ Там само.- С.18-19.

⁴² *Михайлеску К.Д.* Происхождение....- С.106.

⁴³ *Евлія Челебі.* Книга.....-С.6.

Ще в XIX ст. Федір Вовк писав про Дельту, яка "... відзначалась казковим достатком всякого роду дичини, починаючи з оленів, диких кабанів, кіз і т.п., закінчуючи нескінченними табунами диких гусей, качок, лебедів, пеліканів тощо. Ще й тепер, коли населення значно збільшилось і коли після знаменитої повені в 1857 році пропала велика кількість диких тварин, ми проїздом з Сулини до Катирлезу по березі моря мали єдину в житті можливість бачити стада диких качок і гусей які розтягнулися на версту; майже в кожному шинку у Верхньому і в Нижньому Дунавцях можна бачити цілі купи шкурки нирків, лебедів, баб, лисячих і вовчих шкір..."⁴⁴.

Не менш багатою була Дельта і на рибу. Особливо – в районах вздовж морського берега напроти дунайських гирл, де ловили винятково білугу, осетрів, севрюгу, стерлядь. В озерах ловили переважно рибу родини коропових⁴⁵.

Однак, не лише багатство Дельти приваблювало запорожців в пониззя Дунаю. Справа в тому, що рибальство і мисливство були одним з основних занять запорожців на Дніпрі. Тоді козаки були головними постачальниками риби в Україні. За Дунаєм рибальство і мисливство залишалось головним видом господарства січових запорожців. Щорічно тут, як і колись на Запорозжі, розподілялись між куренями місця рибальства. Майже кожний курінь мав рибний завод⁴⁶ зі значними прибутками.

Суходіл Дельти займає всього 13% її площі⁴⁷, однак цього виявилось достатньо для заснування тут українцями десятків поселень⁴⁸. Найвідоміші з-поміж них – Караорман, Летя, Верхній Дунавець, Горгова, Татанір, Плаур, Нижній Дунавець, Партизан, Свинту Георге, Вікторія, Муругіль, Чаталкіой, інші. На перший погляд, це край, в якому не може розвиватися традиційне господарство землеробів; безкрайні зарослі очерету, численні озера і лимани,

⁴⁴ Кондратович Ф (Ф.К.Волков). Задунайская Сечь...С.748.

⁴⁵ Лупулеску (Волков). Русские колонии в Добрудже //КС.- 1889.- Т.24.-С.317-318.

⁴⁶ Кондратович Ф (Ф.К.Волков). Задунайская Сечь...-С.746.

⁴⁷ Петреску И.Г. Дельта Дуная... - С.15.

⁴⁸ Кушнір В.Г. Українці за Дунаєм... 2002; інші.

піщані, мало придатні для землеробства острови, які, до того ж, часто заливалися водами моря і Дунаю. І все ж запорожці, прагнучи зберегти свій військовий і господарський устрій, вирішили поселитися саме тут. Важливість Дельти як місця розселення для козаків підкреслюється й запеклою їх боротьбою з липованами і некрасівцями впродовж десятиліть. Та відвоювавши право на поселення в такій незвичній для себе місцевості, українцям довелося пристосовувати свій побут і господарство до нових умов, що завжди було справою непростою.

5.3. Чинник міжетнічної взаємодії і специфіка господарсько-побутового комплексу та господарства

Історія українців за Дунаєм – це не лише історія Задунайської Січі, української райї⁴⁹, історія міграції українців як у Добруджу, так і в її межах, – це ще й історія розвитку української етнічної культури на чужині. Вона завжди приваблювала тих, хто вивчав історію та етнографію українців. Дослідників цікавили насамперед два питання: чи додержувались українці за межами батьківщини традицій та етнографічних ознак житлових і господарських споруд? Чи позначилось, і якщо позначилось, то як саме, іншоетнічне середовище на етнічній виразності національної архітектури?

Одним з перших, хто звернув увагу на ці питання та приділив їм неабияку увагу, був Федір Вовк. Хоч спеціально вивченням житла, господарських приміщень він не займався, але, описуючи ті чи інші історичні події, характеризуючи духовну культуру українців у Румунії, не міг не згадати справи

⁴⁹ Є декілька тлумачень слова «райя» – піддані; господарі; в XV-XVII ст. назва всього феодально залежного сільського населення Османської імперії. З XVIII ст. так почали називати тільки підданих християн.

організації побуту. Одним з підсумків його спостережень, і на цьому він наголошував, було те, що українське житло наприкінці XIX ст. не переставало бути виразником етнічності українців. Дослідник відзначив моменти, які, на наш погляд, пов'язані з проблемами адаптації українців у нових краях. Найперше – це співвідношення і взаємодія таких важливих чинників, як природне середовище і традиція. За ілюстрацію сказаного можна взяти приклади, що їх подавав Ф. Вовк на сторінках своїх розвідок⁵⁰. Вони засвідчують: українські села в Добруджі своїми зовнішніми обрисами нічим не відрізнялися від сіл в Україні, хоч на нових землях, де не бракувало дерева і каменю (тобто кращих за глину будівельних матеріалів), українці все ще ставили будівлі каркасно-стовпового чи саманного типів. Принаймні, попервах.

Розглянемо в контексті проблеми народну архітектуру сіл Караорман, Катирлез, Верхній Дунавець, Нижній Дунавець, Муругіль, Телиця.

Вказані села, чи слободи, як їх називає місцеве населення, лежать у районах з неоднаковими природними умовами. Кожне має свій мікроклімат, певні відмінності в рослинності, матеріалах для будівництва. Усе це, ясна річ, накладає свій відбиток на розпланування та споруджування житлових і господарських комплексів.

Має з цього погляду свої особливості і село Караорман. Назва слободи походить з турецької: "Чорний ліс". Його рештки збереглись до наших днів, але їх місцеве населення сприймає саме як ліс. Рослинності, серед якої переважають вологолюби, тут чимало, особливо у плавнях. Однак, крім плавнів, є тут і суходіл, здебільшого піщаний, на якому вирощували і вирощують городні та зернові культури.

⁵⁰ *Кушнір В.Г.* Українці за Дунаєм...- С.110; *Лукулеску І.* Русские колонии в Добрудже ...- Т.24. - февр. - С.327.

Суходіл, хоч і рівнинний, все ж має низовини та невеличкі підвищення. Їх караорманці називають горбочками. Саме на таких горбочках ставили собі хати перші люди в Караормані, адже коли Дунай виходить з берегів, а це буває досить часто, низовини опиняються під водою. На кожному з таких підвищень селились від одної до кількох родин. Так, в умовах дефіциту суші знаходили оптимальні варіанти розміщення не лише жител і господарських споруд, а й присадибних ділянок. Наприклад, господарі двох садиб на найвищому місці ставили хати і господарські споруди, а на схилах вирощували городні культури. При цьому житла, хліви чи сараї (тут так називають повітки – В.К.) хазяї будували затилям одні до одних мало не впритул. А присадибні ж ділянки знаходилися на протилежних схилах (Додаток В. 154, 155, 177, 178).

Зростала кількість населення – не ставало узвишень під забудову. Тому не залишалося нічого іншого, як забудовувати простір навколо них. Тож село почало розростатися за правилами вуличного планування (Додаток Б. 17, Додаток В. 156), хоч для цього доводилося насипати штучні земляні пагорби і вже на них будувати житло (Додаток Б. 16, Додаток В. 157).

Згодом штучний пагорб замінила висока призба, яку обкладали камінням і цементували. Деякі, насамперед давні, житла і навіть ті, що будувалися 10-15 років тому, стоять у глибині присадибної ділянки, за кілька десятків метрів од вулиці (Додаток В. 158).

Відтоді слобода поділяється на квартали, хоч мешканці ділять її лише на дві частини, кожна з яких називають магалою. Межею між двома магалами є центр, де стоять школа, крамниця і пошта. Саме звідси починаються території "нашої магали" і "тої магали". Знаменно, що церква не є в географічному центрі, а в південній частині села, тому вона й не стала об'єктом, від якого розпочинається територія тієї чи тієї магали. Такий розподіл можна побачити і в Нижньому

Дунавці, де слобода також поділилася на частини, що дістали назву "передньої вулиці" і "задньої вулиці".

Вулична забудова істотно відрізняється від описаної системи планування. Якщо розміщення будівель на узвишші властиве лише Караорману, і то раннього періоду його існування, то вуличне розпланування сіл Дельти має інший характер. Двори тут набувають рис, притаманних вільній забудові простору. Хати стоять причілками до вулиці, а передні їх частини виходять на подвір'я. Житло – на краю подвір'я, на певній відстані від будівель господарського призначення. Подвір'я стелиться поперед житла і не відмежовуються від нього тином, як це властиво деяким господарським будівлям.

Всі приміщення господарського комплексу містяться за хатою, а присадибна ділянка площею 0,3-0,5 га лежить поміж житлом і земельною ділянкою іншої садиби, будівлі якої стоять на іншій вулиці, але не обов'язково іншої магали.

Ось приклад плану садиби, характерний для поселення вуличного типу в Караормані (Додаток Б. 17, Додаток В. 156). Садиба складається з традиційних будівель різного призначення: житла, літньої кухні, приміщень для худоби (корови, коні, вівці), птиці, зберігання різного роду господарського реманенту. Хата стоїть причілком до вулиці і відокремлена від неї суцільним дощаним тином з ворітьми і хвірткою, що ведуть на невеличке подвір'я. На подвір'ї перед хатою, як правило, нічого не споруджують, хіба що криниці, які, наприклад, у Караормані є майже в кожному дворі. Вони неглибокі, оскільки ґрунтові води тут мало не на поверхні. Від того вода в багатьох криницях має специфічний присмак і запах рослинного коріння. А в Катирлезі криниць практично немає, хоч село також лежить на пісках. Лише подекуди б'ють джерела з питною водою.

З боку протилежного від вулиці причілка ставлять літні кухні (букатерії), які мало чим відрізняються від хати, хіба що менші за розміром.

Позад хати – господарський комплекс: обора, різні господарські приміщення. Поруч з ними – місце для сіна. Воно стоїть у стіжках просто неба, але з усіх боків огорожене тином з ворітьми. Тут, при потребі, можна спорудити додаткові будівлі господарського призначення.

Схожим, але з деякими відмінностями, є розпланування садиб рівнинної зони. В таких слободах, як Верхній і Нижній Дунавець та Мурігйол, житла й господарські будівлі стоять по обидва боки вулиці. Так, у Мурігйолі між хатою, що стоїть причілкою до вулиці, і господарським комплексом лежить подвір'я, куди можна зайти з вулиці хвірткою чи ворітьми або з городу через хвіртку. Лише з подвір'я можна потрапити до обори та приміщень для худоби й птиці чи до сажа для свиней. Весь господарсько-побутовий комплекс обведено огорожею, за якою з боку присадибної ділянки стоять приміщення для зберігання кормів, реманенту та іншого знадібку.

М'який клімат, тепла зима дозволяли мешканцям Мурігйолу, Нижнього Дунавця, Верхнього Дунавця обходитися без погребів. У Сфинту Георге не копали льохів і погребів через близькість ґрунтових вод.

Головною спорудою житлово-господарського комплексу є хата. Її будували з місцевих матеріалів, які й визначали застосування відповідної технології. Якщо в дунайських плавнях основою стін був очерет, то в степу стіни мурували з глини.

Будівництво житла в Дельті було неабияким випробуванням. Тут не бракує піску, але немає глини. Навіть у наші дні, наприклад, до Караорману, возять човнами глину з берегів Дунаю. З глини та піску робили, як тут кажуть, кирпич (лампач – К.В.), або просто обмазували очеретяний каркас житла чамуром. Камінь, при потребі, возили з Верхнього Дунавця.

У Сфинту Георге стіни споруджували з дерева й очерету. По периметру майбутнього житла вкопували дерев'яні стовпи – сохи, від яких хата звалася

соховою. В сохах свердлили отвори. До них закладали "дрючки" (горизонтальні жердини – К.В.). Їх заплітали очеретом і закидали глиною з обох боків (Додаток В. 159-161). Глину місили з соломою, але не житньою чи пшеничною, а з "переїдами", тобто з рештками корму, яким годували худобу взимку. Просохлі стіни з допомогою дощечки тинькували (мастили глиною з половиною, домішкою кінських кіз'яків, щоб на стінах не було шпарин). Таке тинькування не розтріскувалось. Хати білили привозним (наприклад, із Крішан) вапном, а призьби підводили синькою. Стіни зсередини ще в кінці ХІХ ст. інколи розмальовували.

Дещо інакше мурували стіни в Телиці. Їх клали з сирих вальків (земля або глина з соломою) шарами. Коли перший шар підсихав, поверх нього ліпили вальки другого. Стіна по вертикалі складалася з п'яти таких шарів, кожний з яких мав сохнути не менше тижня. Сухі стіни двічі обмазували глиною. Перший раз, щоб стіну вирівняти, другий – щоб гладити глиною з половиною або кіз'яком. Білили вапном.

Більшість робіт, пов'язаних з будівництвом, виконували гуртом (клакою). А наглядав за ними досвідчений у цій справі чоловік.

Стелити стелю, що мала правити й за підлогу на горищі, починали з викидання на причільні стіни сволока – рівного обтесаного й досить грубого стовбура прямої деревини. На нього (одним кінцем на сволок, а другим – на чільну й затильну стіни) накладали балки – їх у Дельті називають слижами. Поверх слижів ішов шар очерету, який знизу і згори закидали глиною, вимішаною з соломою, а потім, із середини хати, мастили і гладили. Основу даху утворювали крокви, виготовлені з акації чи верби. До крокв прибивали лати і вкривали очеретом.

Очерет "били" (збирали – К.В.) тарпанами, в'язали у снопи й звозили до оселі. Крили ним хати способами: "по – руськи" (Додаток В. 162) і "по –

німецьки" (Додаток В. 163). Спосіб "по – руськи" схожий на вкривання околотом, коли снопи прив'язують до лат. За такого способу дощ чи сніг вкривають всю поверхню снопа, і очерет від цього досить швидко руйнується. Тому кожні 10-15 років хату треба перекривати. Спосіб "по – німецьки" складніший, потребує більше часу й додаткових спеціальних знарядь. Очерет тут до лат пришивали, дотримуючись принципу східчастості. За такого вкривання атмосферні опади й сонце зачіпають лише верхівкові кінці очерету, і він зберігається значно довше – 50 і більше років.

Верхівку даху викінчували так званою кісткою. Її вив'язували таким самим способом, як і очеретяні тини, або пришивали по верху очеретяні снопи, а щоб верхівку не розривало вітром, її скріплювали улуком (ключиння – К.В).

Дахи жител у слободах дельти здебільшого двосхилі, хоч є й чотирисхилі. В українських селах, що лежать вище Тульчі, переважають чотирисхилі. Фронтони двосхилих дахів робили з очерету або дощок – залежно від характеру приміщення (житлове чи господарське) і достатку господарів. До крайньої крокви прибивали дві чи три лати, до яких прив'язували снопи очерету (Додаток В. 164). Дощані фронтони теж прибивались до крайніх крокв.

Оскільки переважна більшість жител стояла причілками до вулиці, їм намагалися надати максимальної парадності. Для цього вдавалися до різних способів.

Прикрашали фронтон і стіни якимись зображеннями, декорували дошки вирізуванням. Навіть діагональне чи ромбовидне розміщення дощок фронтона додавало йому естетичності (Додаток В. 165).

Та, крім естетичного, орнаментація житла, безперечно, мала у собі ще й релігійно-ідеологічне навантаження. Зміст його на сьогодні вже втрачено, але сюжетно-композиційні образи дають змогу говорити про фіксацію в них світоглядних уявлень ще дохристиянських часів.

Стратиграфічно причілок розподіляється на три яруси: стіна, фронтон і гребінь. Стіни причілків мають значно менше прикрас, ніж фронтони. Стінні композиції репрезентовано здебільшого двома сюжетами: рослинним і зоо – та орнітоморфним. В основі рослинного – стилізована квітка. В основі орнітоморфного – пара птахів чи тварин (Додаток В. 168, 169).

Що ж до фронтонів, то їм надавалось особливої естетичності: від лиштви (дошки, якими затуляли краї стріхи) на стрісі і декорування тла до найрізноманітніших композицій. Тло фронтона розподілялося на кілька частин (від однієї до трьох) з відповідними композиціями і сюжетами. Якщо мало місце вікно, його естетичну виразність підсилювали оригінальні форми у вигляді ромба чи кола, різних "кучерів", лиштв тощо. Зустрічаються композиції, в яких вікно або сяє розеткою, або по обидва його боки звисають мережива лиштв, або, як наприклад, у Верхньому Дунавці, обабіч вікна "п'ють півні". Вікно, коли воно є, завжди знаходиться в середині горішньої частини фронтона. Якщо вікна немає, на його місці часто розміщували нескладні композиції, наприклад, із солярних знаків. Вони є схематизованим зображенням квітки чи сонця з раменами в різних версіях. Але в усіх випадках солярний знак – це основа композиції. Під ним – зооморфні зображення хижаків (лев) і риб, а з птахів маємо лише качок.

Викінченням (гребенем) фронтона є так званий коник або квітка. Їх випилюють з дощок двома частинами – основи та верхівки. Краї основи прибирають різьбленням різної конфігурації.

Деякі "квітки" досить переконливо відбивають зміст композиції. Таким, наприклад, є гребінь фронтона кількох жител у Нижньому Дунавці. Він символізує "світове дерево". Низ його основи розподілено на три частини у подібні коріння, між основою й верхівкою стилізованого дерева розміщено пару голубів (Додаток В. 170). Крім "світового дерева", гребені фронтонів

зображують птахів чи зміїв. В одній з таких композицій змії з чотирьох боків охороняють "світове дерево". Проте переважає орнітологічний: на багатьох гребенях бачимо голубів, ластівок, півнів.

На відміну від причілків, передня стіна хати і затильна не мають особливих оздоблень і декоративних прикрас. Хіба що вікна й двері прикрашені фігурно струганими лиштвами. Подекуди додають колориту прикрашені різьбленням стовпи. Вони підпирають широкий підстрішок, що захищає чільну стіну від дощів і спекотного сонця влітку. Підстрішок – типовий елемент багатьох українських жител у Дельті (Додаток В. 166, 167). Але чимало жител, особливо тих, що збудовані ще на початку ХХ століття, як зовні, так і всередині нічим не відрізняються від жител, наприклад, українського Поділля.

Житло в Дельті українці називають хатою. Традиційно вона розподіляється на сіни, чисту хату (велика хата – К.В.), призначену для гостей, і малу хату, яку тут називають кухнею (За пам'яті нинішнього покоління літніх людей, тобто на початку ХХ ст., кухні як окремі приміщення вже ставили на подвір'ях. Там таки клали й кабиці (Додаток В. 171) для готування їжі влітку). Взимку варили й пекли в малій хаті. Тут стояла піч із лежанкою і груба з чавунною плитою. Топили піч очеретом, грубу – очеретом і кирпичем або ліпахами, виготовленими влітку з кізків із соломою (Додаток В. 172). Знаменним є те, що в печі для хліба напалювали до необхідної температури очеретом, хоч черінь у таких печах, наприклад, у Верхньому Дунавці, набивали з глею та піску – без камінців. На Поділлі, для порівняння, в печах на хліб напалювалось найкращими дровами (в діло йшли сухі й грубі та довгі поліна), а солону чи щось подібне до неї (скажімо, очерет) за паливо ніхто з господинь не мав.

Саме в малій хаті родина проводила більшу частину життя.

Заходили до великої і малої хати через сіни, що містилися по центру будівлі.

Той, хто не мав достатніх коштів, будував хату менших розмірів. Вона складалася з двох приміщень, одне з яких відводилось під помешкання. Тут знаходилася піч, груба, піл (ліжка) тощо (Додаток В. 173). Вхідне приміщення слугувало за комору. Та якого б розпланування хата не була, вона мала земляну (тобто глиняну) підлогу, яку час від часу потрібно було мастити, а перед Великоднем та Різдом – обов'язково.

Час, взаємозв'язки з населенням інших культур зумовлювали нові елементи в народній архітектурі. Зазнавало зміни і розпланування. З'являються прохідні кімнати, а сіни з центру переходять на край житла (Додаток В. 174), виникають хати Г-подібної форми (Додаток В. 175).

Однак, у нетрадиційних для українців житлах в інтер'єрі зберігається чимало традиційних рис. У хаті вздовж стін попід вікнами тягнуться лавки. Біля печі стоїть мисник (Додаток В. 176), у куточку – рогачі тощо. Крім полу (ліжка), спати лягають на печі та лежанці.

На стінах килими (Додаток В. 178), але в новому краю їх називають уже інакше. Скажімо, в Караормані – прустіня (Додаток В. 177). На підлогу стелять "налавники".

Стіл – на традиційному місці край причілкового вікна. Тут таки й покуть, хоч це слово тут маловживане. Зате образи на покуті прикрашені вишитим чи тканим рушником (Додаток В. 179).

Іконописна спадщина українців румунського Подунав'я досі лишається недослідженою та по суті зовсім невідомою.

В аспекті етнології, безсумнівно, цікавою є проблема інтеграції українських переселенців та їх нащадків у релігійне і, тісно пов'язане з ним, народно-художнє життя багатонаціонального Подунав'я. Всебічне вивчення таких семантично насичених, вузлових елементів традиційної культури, якими є ікони, здатне дати

чимало важливої інформації (іноді "прямої", здебільшого ж побіжної, що виявляється в процесі стилістичного, іконографічного, семіотичного видів аналізу творів). Інше, не менш важливе завдання таких досліджень, - емпіричне пізнання народного ставлення до іконопису, виявлення аж ніяк не вірогідних естетичних парадигм, продукованих культурою і ментальним фондом української діаспори. Аналіз навіть цієї невеликої кількості іконописних творів дав виразний зріз тутешньої художньої культури і, що особливо важливо, виявив коло "образів" високого художнього й історико- культурного значення. Обмежений обсяг повідомлення диктує необхідність сфокусуватись переважно на цих, найбільш виразних та джерелознавчо цінних пам'ятках.

Ікони Крішана відрізняються помітною стильовою різноманітністю. Разом з тим практично всім пам'яткам притаманні інтегруючі фольклорні мотиви, безпосередній зв'язок з народною художньою творчістю. Тут ми, поки що, не зустріли так званих "шкільних" робіт, творів "високого мистецтва". Ті ікони задунайців, що збереглись до наших днів (а серед них переважають зразки ХІХ ст., хоч існують і більш ранні, які відносяться до ХVІІІ ст.), являють собою строкату картину різних художніх манер і стилей, різноманітних регіональних варіантів і напрямків народного іконопису. І в цьому конгломераті творів, виконаних найчастіше майстрами-аматорами, виділяються з загальної маси свої шедеври, які, щоправда, відповідають нормам особливої – фольклорної - естетики як найбільш прийнятної для пересічного українця. Ці прості, грубуваті в технічному відношенні ікони, сприймалися українськими переселенцями як "свої". Чарівна простота і своєрідна декоративна манера живопису таких образів наче концентрували в собі дух старої української культури, доносили до селян, що молились перед іконами, атмосферу далекої, але рідної України. Неважко припустити, що деякі з представлених у церкві ікон (маємо на увазі найбільш ранні пам'ятки, що відносяться до ХVІІІ ст.) цілком могли бути вивезені сюди запорожцями ще в пору заснування Задунайської Січі. За спогадами самих задунайців добре відомо, що в ході переселення козаки іноді змушені були

кидати на шляху майно, навіть коней і зброю, але святі образи несли на собі, не зважаючи ні на які труднощі. Про це співається в одній з козацьких пісень, записаних ще в ХІХ столітті в Добруджі⁵¹:

*Пішли наші запорожці
Не з добра, а з печалі,
Ой як утікали, то усе забирали
І із церков ікони,
Тільки покидали золотую зброю
Та вороні коні...*

Слід цих подій зберігся в народній пам'яті і в іншій, трохи комічній формі. Як повідомляв Ф.Вовкові А. Коломієць, серед задунайців першого покоління побутувала така "підковирка" (вважалася особливо єхидною): "Бач, бісів сину, чи ти пам'ятаєш, як ти бесаги з іконою на дорогу кинув?! Важко було ікону нести!"

Мова тут йде про спасіння зі старої Січі полкової ікони "Покрова", евакуацією якої займався загін у 40 чоловік.

Безперечно, дуже важливо визначити старе, українське ядро з усієї сукупності ікон, що збереглися в нинішніх задунайців. Зараз, однак, ми утримаємося від передчасних висновків. Ясність у дане питання зможуть внести подальші польові дослідження, причому систематичного, а не "зондажного" характеру.

Ікони крішанської церкви, репрезентують не тільки власне українське іконописне мистецтво, але й нечисленні зразки народного живопису інших етнічних спільнот регіону. Серед ікон є твори російської, румунської, болгарської національних шкіл. Так, наприклад, російська ікона представлена і завезеними образами суздальського письма (сумнозвісні "краснушки")⁵¹, і творами місцевих майстрів-старообрядців, що продовжували в діаспорі традиції канонічного іконопису (могутні іконописні центри старообрядницького

⁵¹ Горбунов Ю.Є. Про ікони задунайських українців // Кушнір В.Г. Українці за Дунаєм.- Одеса.- 2002.- С.131 (фото 1).

іконопису були зосе реджені в численних добруджанських і бесарабських монастирях)⁵². Відзначимо й наявність тут чудових ікон - гравюр, що друкувалися в XVIII- XIX ст. на Святій Горі Афон і розвозились по всьому православному світу. Високою майстерністю і суворим наслідуванням древнім образотворчим канонам вирізняється афонська "Богоматір Знамення з обраними святими" - справжня перлина крішанської церкви (робота болгарських різьблярів на Афоні).

Ще більш повно представлена в Крішані народна румунська ікона.

Для нас вельми цікавий і показовий сам факт присутності у задунайців настільки різних за своїм походженням священних зображень. Тут по суті навіть неважливо, що церква в селі нова, а оздоблення її складається з дарунків парафіян. Важливе інше – те, що всі ці російські, українські, румунські, афонські й інші ікони присутні у релігійній практиці крішанської української громади. Ці речі увійшли в саму заповідну сферу селянського життя – у сферу релігійного побуту і традицій, куди "чужому" доступ був свідомо обмежений. Хоча і можливий, як показує приклад Крішану і навіть більше - приклад "сусідів!" – дунайських старообрядців. Останні, хоч і залишались, будучи за своїм власним визначенням ультратрадиціоналістами, проте мало-помалу включили у свою іконописну традицію масу інновацій, корені яких – "інославні" іконописні школи (стильові, іконографічні, технічні запозичення). Утім, на відміну від задунайців, старообрядці-липовани ніколи не допускали ні в домашній, ні в церковно-літургічний побут ікон, що вийшли з-під пензля не старообрядницьких майстрів. У задунайців навпаки, як показує аналіз ікон крішанської церкви, у цьому питанні існує, так би мовити, релігійно-художній плюралізм (завдяки чому тут виявилися і "ідеологічно чужі старовірські образи"). Тут однаково вшановуються роботи своїх, українських іконописців і твори місцевих липованських ізографів, що різко вирізняються на фоні ікон церкви. Ікони, з притаманними їм особливим задушевним ладом і ліричністю образів румунського письма, здається

⁵² Там само - С.131 (фото 2).

привертали до себе підвищену молитовну увагу парафіян храму. До слова сказати, румунська народна ікона в стилістичному відношенні багато в чому близька українській і разом вони різко відрізняються від російської іконописної традиції, носіями якої в регіоні були некрасовські козаки і липовани.

Варто відзначити, що в сферу релігійного життя задунайських українців ввійшли не тільки ікони іншоетнічного походження, але і деякі специфічно балканські культи. Так, наприклад, серед існуючих у Катирлезі ікон виявлені зображення св.Стиліана ⁵³, які практично невідомі ні в українському, ні в російському іконописі. Шанування цього святого обмежується балкано-карпатським регіоном, де він сприймається заступником дітей, зокрема, хлопчиків. На нашій іконі св.Стиліан за балканським каноном зображений зі сповитим немовлям на руках. Безперечно, що така особлива "спеціалізація" св.Стиліана не могла не зацікавити чадолюбних українців. Цілком очевидно, що даний культ потрапив до задунайців у результаті тісного спілкування з болгарськими і румунськими сусідами.

Взагалі серед святих, зображених на іконах крішанської церкви, легко впізнаються загально визнані (у традиційних культурах Східної і Південно-Східної Європи) обранці народної віри – святі, які шануються селянством, як заступники в тій або іншій сфері життєвих нестатків. Закономірно, у стінах сільського храму ми неодноразово зустрічаємо образи "господарських" заступників: св. Дмитра Солунського, Іллі Пророка, Миколи Чудотворця, Георгія Побідоносця. Стан іконного оздоблення церкви не дозволяє бачити тут стрункої, канонічно вивіреної системи. Підбір ікон у храмі є випадковим і велика частина їх споконвічно виконувала функцію хатніх образів. Тому й "зістикувати" їх в ідейно і тематично цільний комплекс не вдається. Попри все те, неважко, однак, виділити ряд творів, чия приналежність в минулому до великих церковних іконостасів не викликає сумнівів (про що свідчать великі розміри цих

⁵³ Там само.- С.132 (фото 3).

ікон, їхня тематика, нетипова для домашніх "божниць" – наприклад, образа спеціального деісусного ряду вівтарної перегородки). Можливо це ікони старого сільського храму, попередника нинішнього, нововідкритого (речі з зруйнованих церков, як правило, розходяться серед односельців і чекають "кращих часів", залишаючись громадською власністю). Саме ці ікони за своїми стильовими особливостями найкраще вписуються в рамки української іконописної школи. Водночас – це і найбільш "древня" група ікон у церкві. Деякі з них, як, наприклад, чудове "Різдво Богородиці"⁵⁴ можуть бути датовані кінцем XVIII ст. Більш ранніх робіт у храмі немає (можливо, вони збереглися в приватному побуті задунайців). Згадане "Різдво", виконане в дусі української барочної класики, було створено майстром гарного професійного вишколу. Художник використовує неяскраві, зближені по тону фарби, уникає контрастних колірних зіставлень. Вільне володіння малюнком дозволило маляру не дуже тіснитися рамками класичної іконографії цього образу. Композиція ікони не канонічна і виражає живе прагнення іконописця до збагнення прийомів "модного" на той час барочного мистецтва, що активно впливало і на таку консервативну область творчості, як іконопис. Майстер сміливо наділяє фігури персонажів живими, динамічними позами, подає їх у складних ракурсах. Використовується світлотіньове моделювання форм, тривимірні реалістичні просторові побудови. Інтер'єр, у якому відбувається народження Діви Марії, нагадує оздоблення світських жител XVIII ст., прикрашених стильними барочними меблями й іншими характерними для епохи речами. На іконописній площині дошки по суті розгортається не подія Священної історії – факт Всесвітнього масштабу, а життєва сцена появи на світ дитини, пронизана теплим людським почуттям художника, що її створив.

⁵⁴ Там само.- С.133 (фото 4).

До старих і також явно іконостасних образів відноситься зображення двох невідомих апостолів⁵⁵. Ідентифікувати їх зараз ми не беремося, оскільки авторський живопис фону знаходиться під шаром ремісничих поновлень ХХ ст. Проте й у такому "зачиненому" вигляді твір дає деяке уявлення про іконостасний комплекс, до складу якого він входив.

А от інший примітний образ, румунського сільського письма початку ХІХ ст. (про румунське походження говорить і художня специфіка ікони, і написи румунською мовою). Високі художні цінності і виняткові іконографічні особливості цієї роботи ставлять її в ряд найцікавіших пам'яток народного іконопису свого часу.

На перший погляд, перед нами добре відома іконографія "Огненне вознесіння на небо пророка Іллі"⁵⁶. Детальний аналіз композиції дозволяє побачити в ній ряд особливостей, що чітко подали зміст і характер народного культу Іллі Пророка. Як і в канонічних, затверджених єрмініями (інструкції для іконописців) зразках, пророка виносить на небо четвірка вогненно-червоних коней, запряжених у колісницю. Але незвичайна картина: в руці у Іллі, як в античного Зевса, – пучок величезних блискавок, загрозливо спрямованих на землю. У цьому вже нічого спільного з образотворчим каноном Пророка Іллі нема. Зате джерела подібного трактування образу легко відшуковуються в народних віруваннях, згідно з якими Ілля – повелитель грому і блискавки, що трясє небо своєю вогненною колісницею. Саме він посилає на землю дощ або навпаки - згубну посуху (відношення до Іллі Пророка в народі повсюдно носить амбівалентний характер, він одночасно і "добрий", і "злий", "каральний"). На нашій іконі Ілля виступає більше не як християнський святий, угодник Божий, а як міфологічний персонаж, заступник язичницького Перуна. Зв'язок із традицією фольклорної творчості підсилюється й тим, що замість обов'язкового в даному ізводі плаща ("мілоті") Ілля кидає Єлисею, що залишився на землі, не що інше,

⁵⁵ Там само.- С.134 (фото 5).

⁵⁶ Там само.- С.135 (фото 6).

як ...святковий селянський кожушок, оздоблений у румунському народному стилі. Немає сумніву в тім, що перед нами не просто декоративна деталь, така собі вольність сільського "богомаза". Мета тут була інша - уточнення і збагачення семантики зображення в цілому, "перекодування" його на мову "профанної віри". Кожушок на іконі, що змінив малозрозумілу (як символ) мілоть, представлений як щось вихідне саме від пророка. Від святого – до людей. З неба – на землю. У такому аспекті думка народного іконописця виявляється вже достатньо прозорою. Подана пророку Єлисею, що залишився на землі, ця "знакова" річ селянського вжитку повинна була символізувати, метафорічно висловлювати ідею достатку, добра, життєвих благ, які надавались, як вважалось, грізним Іллею. Отут ми маємо вельми виразний приклад того, що в сакральній сфері народної культури, зокрема в релігійному живописі, випадкових деталей не буває. Усе тут має свій зміст, у минулому добре зрозумілий усякому носію тієї культури, у лоні якої і створювалися подібні твори.

У багатьох мешканців сіл у хатах збереглися скрині (Додаток В. 180). Колись їх купувано чи не в кожній родині, особливо там, де були дочки – для приданого. Тепер у більшості осель стоять шафи.

Господарські споруди в українських селах Подунав'я різні і з різного матеріалу зроблені. Найпоширеніший – очерет. Ним тут не лише вкривають будівлі, а й використовують його для будівництва стін всіх типів споруд. Чимало хлівів, повіток, курників зроблено з самого очерету – від стін до даху (Додаток В. 181, 182). Особливо багато таких будівель у дунайській дельті. Очеретяні стіни на дерев'яному каркасі та вкриті очеретом – така споруда здатна слугувати досить довго.

Кількість господарських будівель завжди залежала від достатку родини. Крім приміщень для птиці, худоби, зберігання кормів, останнім часом дуже

популярними стали літні кухні, чи подібні до них за призначенням споруди, в яких варять їсти влітку і навіть хтось з родини ночує.

Реманент, упряж тощо тримають у повітках, які називають тут сараєм. Щодо худоби, то в Нижньому Дунавці (та й мало не на всьому просторі Дельти) приміщення для неї називають сараями, а хліви – то це здебільшого для телят. Усі ці будівлі найчастіше бувають під одним дахом, а часто-густо до них прилягає ще й курник. Усе це разом утворює найбільшу за розмірами господарську споруду. Але кожне з приміщень у ній має свій окремий вихід на подвір'я (Додаток В. 186).

Проте більшість сараїв, а подекуди й хлівів ставлять без дверей, оскільки перед ними завжди будують обору, себто огорожу, щоб тримати худобу за доброї години надворі. Потрапити до хліва чи сараю можна лише через обору. В центрі її обов'язкові ясла – велике дерев'яне (дощане чи сплетене з хмизу) корито, куди клали поживу для худоби переважно взимку, коли не було випасу. Обора мала не менше, як два входи: хвіртка і ворота, щоб заїхати возом. Вхідів могло бути й більше – з боку вулиці, з боку подвір'я чи городу. Обора прилягає до сарая, хліва чи інших приміщень, наприклад, до того, де тримають реманент або запас кормів тощо. Подекуди для цього запасу є окремі комори. Так само спеціальною і окремою будівлею є призначений для свиней саж.

Інколи приміщення для корів чи овець ставили на краю присадибної ділянки, але це не є типовим для традиційного розміщення господарських споруд. Таке розташування зустрічається найчастіше тоді, коли обійстя не входить до вуличної системи і навколо нього лежить, наприклад, пасовище. На певній відстані од господарських споруд, а також якнайдалі від худоби і птиці тримають сіно. Його заготовляють не більше за потребу, тобто, як правило, два – три стіжки. Тут таки – копиці зі снопів кукурудзи, очерету (Додаток В. 184, 185).

У степових селах господарські приміщення зберегли більше традиційних рис. У Муріґюлі, наприклад, багато з них стоїть поза межами невеличких обор, адже скотарством тут займаються менше. Така споруда складається з двох приміщень без вікон чи з одним маленьким, немає й горища, але з окремими входами. В одному тримають худобу, в другому – реманент. Часто до хлівів прибудовували невеличкий курник (Додаток В. 186). На відміну від господарських споруд дельти, господарські будівлі Муріґюла та інших слобід степової рівнини ретельно обмащені глиною.

Технологія будівництва споруд цього типу мало чим відрізняється від будівництва жител, хоч стіни в хатах і грубші.

Дуже дбають у цій місцевості про огорожі, вберігаючи городи од худоби і птиці, що вільно пасеться довкола села. Вбезпечують огорожі й від диких тварин, зокрема, кабанів. Недарма однією з причин підупадання городництва караорманці називають спустошення ділянок дикими кабанями.

Тинами обводять не лише присадибні ділянки. Ними відмежовують також подвір'я від господарських споруд. За наших часів огорожі роблять дощані, а хвіртки прикрашають різними декоративними елементами (Додаток В. 187), а перші переселенці лаштували тини з очерету – найдешевшого матеріалу, якого в Дельті не бракує. До наших днів збереглося в основному три типи очеретяних тинів у кількох варіантах. Кожному властивий конкретний спосіб спорудження. В усіх трьох типах невеличкі сніпки очерету ставили вертикально на землю, але скріплювали їх між собою не однаково. Найпростіший спосіб – горизонтальне скріплювання очеретяними валками, вчепленими із зовнішнього (від вулиці) та внутрішнього (від городу) боків тину в горішній частині від стовпа до стовпа (Додаток В. 188). Згодом замість очеретяних валків почали застосовувати сталевий дріт.

Тини другого типу скріплені переплетеними верхівками – так, як переплітають верхівки очеретяних дахів на хатах. Очеретяний тин виходить досить міцним, оскільки знизу впирається в землю, а вгорі краї переплітаються верхівками (Додаток В. 189). Варіант: додаткові снопи для укріплення тину, який уже простояв кілька років.

Третій тип об'єднує елементи двох попередніх. Він теж очеретяний, але снопи в ньому скріплені між собою і переплетеними верхівками, і горизонтально прив'язаними снопами (Додаток В. 190).

У цілому народна архітектура українців досить виразна. Вона відбиває як основні риси традиційного житлобудування, зафіксованого в розплануванні осель, інтер'єрах, назвах, – так і новації, що виникли в процесі пристосування переселенців до нових природних умов та розвитку в іншоетнічному середовищі. Трансформаційні процеси йшли поступово і супроводжувались відповідними змінами в технології будівництва та появою нетрадиційних елементів у житлово-господарських комплексах.

Серед найперших новацій, з якими зустрілись українці в Дельті, було широке застосування очерету і пов'язаної з ним технології будівництва. Наявність ґрунтових вод, часті підтоплення спонукали переселенців до нововведень. Так, каркас житла з дерев'яного перетворюється на очеретяний, завдяки чому стіни не мокріють. Ефективним засобом проти підтоплень стають штучні земляні насипи під житлами, використання під забудову природних узвишень місцевості. Усе це накладало відбиток і на розплануванні самих сіл.

Разом з тим, архітектура житла українців по обидва береги Нижнього Дунаю та степових районів північної Добруджі (в Румунії) і Буджака (в Україні) мало чим різняться. Двосхилі дахи, декор фронтонів, інтер'єри жител – майже ідентичні. Це стає зрозумілим, якщо зважити, що чимало переселенців перед

тим, як переправитись за Дунай, по кілька років або й довше мешкали в Буджаку, отже, традиції місцевої архітектури стали їм не чужими.

Менше змін зазнала традиційна культура українців на північ від Тульчі. Тут переважають хати з чотирисхилими дахами, стіни будівель – земляні чи саманні, у багатьох в основі – каркас.

Все ж, українці намагалися дотримуватися традицій. Всіх, хто вивчав побут українців Добруджі, вражала, насамперед, етнічна виразність поселень: зовні вони нічим не відрізнялися від сіл в Україні⁵⁷. Як і в Україні, на подвір'ї мало не кожного добруджанського українця стоїть літня кухня. Їх у Верхньому Дунавці називають кабицями – від назви пічки, на якій варять їсти. Поруч із хатою – господарські приміщення із звичайними для нас назвами – хлів, сарай тощо. Житла в українських селах Дельти й сьогодні будують із використанням дерева, очерету, глини, застосуванням подібної до української техніки будівництва, збереженням традиційного розпланування, розподілу площі, назв кімнат.

Господарську діяльність українців Добруджі в Румунії вивчали як в контексті з іншими питаннями, так і окремо. Однак найбільше уваги приділялось такому її виду, як рибальство. І не даремно адже найефективнішим, з точки зору організації та результатів в дельті Дунаю було саме воно.

Значно менше відбито в літературі питання землеробства і тваринництва. Вони в задунайців набули своєрідних рис, що сформувались у вельми специфічному природному середовищі, тож можливо, тому на них звертали найменше уваги.

Справді, придатних до землеробства площ у Дельті мало, а землі навколо Верхнього Дунавця чи Муругіля, хоча і не бракувало, вона не відзначалась особливою врожайністю. Чому ж тоді обрано під поселення саме Дельту. Це пояснюється передусім історичною ситуацією, яка склалася в кінці XVIII ст. після ліквідації Запорозької Січі. Українці тоді керувалися не тільки

⁵⁷ *Лулулеску І. Русские колонии в Добрудже ...* - Т.24. - февр. - С.325.

господарською доцільністю освоєння добруджанської землі, скільки брали до уваги фактор військово-стратегічних потреб. І віддали перевагу Дельті (особливо на початковому етапі заселення) як захищеній природними перешкодами місцевості. Тому і осідали попервах у важкодоступних місцях.

Інша ситуація складалася в районі Тульчі і вище по течії Дунаю. Тут значна частина українців пізнішої хвилі переселення орієнтувалась переважно не на козацьке життя, а на мирне хліборобство, тому осідали поблизу Тульчі й Ісакчі, але з'являлись і довкола Задунайської Січі. Та й у складі райї були не самі рибальські села, а й хліборобські, що лежали вище Верхнього Дунавця. Все це доводить, що землеробство існувало як один з напрямків господарської діяльності і має бути вивченим.

Поруч з землеробством розвивалось і тваринництво, особливо скотарство. Якщо вирощувати хліб у дельті Дунаю нераціонально, то для скотарства, особливо вівчарства тут не бракувало простору і паші. Але не обійшлося без змін у традиційному тваринництві українців. На нього поклав відбиток процес істотного коригування чи цілковитої переорієнтації стосовно місцевих умов.

Вивчаючи землеробство як один з важливих напрямків господарської діяльності, слід зазначити, що вага його не скрізь була однаковою. Якщо мешканці сіл Дельти трудились переважно рибальством, за винятком поселень Катерлез і Караорман, де для хлібороба знаходилося по кілька десятин, а то й десятків десятин землі, то в Муругілі, Верхньому Дунавці, Нижньому Дунавці й Тульчі були вже власники значних земельних наділів, і багато чоловіків з Караорману наймалися до них на роботу. Проте, крім хліборобства й скотарства, не гребували тут і рибальством, особливо взимку. Населення ж Телиці й інших поселень цього району було тільки хліборобським.

Не одразу на нових землях переселенці ставали хліборобами. Навколо Тульчі, Телиці та інших населених пунктів цього регіону спочатку вирубували ліси та розширювали площі під зернові культури.

Розвиткові господарства сприяли і соціальні умови, що існували на той час, і політика місцевої турецької влади. Крім того, землі Подунав'я (за різними даними, від Ісакчі чи Тульчі, але не нижче Муругіля аж до Чорного моря) офіційно відходили до запорожців без сплати податків. Козаки, маючи надлишок землі, особливо на початковому етапі заселення, навіть віддавали в оренду (наприклад болгарам, молдованам, моканам) значні земельні площі. Без будь-яких обмежень з боку турецької влади українці обробляли землю і за межами козацьких володінь. Протягом шести років новоутворені господарства не сплачували поземельного податку, а після двадцяти років користування земля ставала власністю тих, хто її обробляв. Відтак земельні ділянки багатьох українських родин становили більше 10 десятин, а добробут українців на той час вважався достатньо високим. Наприклад, у Телиці майже кожна родина мала пару волів, коня, дві – три корови, кілька десятків овець. І сьогодні є родини, які ще недавно мали по 20 десятин землі, 200 овець, 10 корів і працювали коло цього всього, як чорноволи – так у Телиці називають людей, про яких у нас мовиться, що вони за роботою світа не бачать⁵⁸.

Досить швидко господарство українців адаптувалось до природних умов. Сформувалися й господарські регіональні спеціалізації. Про це свідчить, зокрема, ставлення місцевого населення до «не своїх людей», а точніше до їхньої діяльності, яка не відповідала місцевим традиціям. Так розповідають, що парубок з Караормана, одружившись із дунавецькою дівчиною, перебрався до Нижнього Дунавця. Перегнав від батька (той скотарював і мав 500 овець, 200 корів і 200 коней) шість десятків овець. Але, сказали люди, «... вівці не звикли до цієї трави і засмерділи степ». Інакше кажучи, місцеве землеробське населення не надавало особливої ваги вівчарству. Перед Другою світовою війною в Нижньому

⁵⁸ Кушнір В.Г. Українці за Дунаєм.... – С.30.

Дунавці лише двоє господарів мали овечі кишла, та й ті тримали не в степу, а ближче до плавнів. А в Телиці про кишла тепер і не пам'ятають⁵⁹.

Та попри всі вимоги адаптації хліборобство українців у Добруджі в основі своїй було традиційним. Орна земля ділилася, як правило, на дві частини, що знаходилися в різних місцях. Такий поділ зумовлений давньою агротехнічною системою вирощування зернових, за якою ділянка, що вже дала врожай, наступного року має «відпочивати»⁷. Сіяли жито, пшеницю, ячмінь, кукурудзу, овес тощо. Значних ужиноків не досягали – збирали лише 600-700 кг пшениці з гектара, але цього було досить, щоб бути з хлібом.

Орали плугами, до яких запрягали волів чи коней. Робили це з осені, «щоб солома, яка пішла під землю, загноїлася». Кинуте по ріллі зерно волочили боронами, що їх теж тягли воли чи коні.

Навесні сіяли папушою (кукурудзу), соняшники, ячмінь, овес для коней. У Верхньому Дунавці і Нижньому Дунавці за переказами респондентів, те, що виросло, серпами не жали. Можливо тому, що недостатня кількість опадів, позначалась на рості зернових, і вони не росли густими й високими. Тому все йшло під косу. Снопів не в'язали, а просто скидали в копи і тягли їх волокушами, накинувши мотузку через плече, до гарманів. Хоч у Караормані піски також мало сприяли хліборобству, але жито тут росло досить густим і високим, його жали серпами і в'язали у снопи, складаючи наперехрест у куржуни (копиці – К.В.). У маловрожайні роки теж косили косами. Збіжжя для обмолоту звозили возами, які називались клітками. Щоб заповнити гарман, треба було привезти три клітки (вози - К.В.) збіжжя. Гарман (у Караормані - один на 2–3 господарів, а заможні селяни мали власні) робили на городі, або на вільному місці. В степових селах для цього возили глину, розгортали її по всій площі майданчика (у Караормані скидали ще й горішній шар і трамбували бутуком (гарманкою – К.В.). Поливали водою, засипали соломою і знову трамбували.

⁵⁹ Там само.... – С.30.

Висохнувши, гарман ставав придатним для гарманування (молотьби). В центрі його вкопували стовпа, до якого прив'язували коней, впряжених в гарманки (волів для гарманування в такий спосіб не використовували). Коні ступали по розстеленому збіжжю за годинниковою стрілкою. З кожним обертом круг стовпа мотузок коротшав і кінць з гарманкою підступав до центру, рівномірно вимолочуючи розстелене. По тому починався рух проти годинникової стрілки. Після цього солому перевертали, і молотьба тривала. Вона була якісною, а втрати – мінімальними.

Обмолочене зерно згрібали до стовпа і віяли в такий спосіб. Розстелювали пласу (сітку – К.В.), над якою лопатою підкидали зерно. Падаючи з висоти 1,5 – 2 м., частина полови і соломи одвіювалась вітром, частина знову осідала поверх пласи, а чисте зерно падало крізь сітку вниз. Згорнувши сітку, згрібали чисте зерно⁶⁰.

Зберігали його зазвичай на горищах, у міру потреби возячи до млина.

Не скрізь землеробство українців збереглося. В Караормані, наприклад, воно практично зникло. Кукурудзу та городини вирощують на присадибних ділянках, а борошно купують. Зате на вільному випасі поза межами своїх садиб тримають багато худоби.

Тваринництво, зокрема скотарство, хоч і вважають традиційним для українців, але навіть у степовій зоні, воно, за винятком окремих родин, не виокремлювалось у самостійну галузь і залишалось у складі комплексного господарства, як один з основних напрямків. За несприятливих для хліборобства умов та вимушеної переорієнтації на інші види господарської діяльності, наприклад, вівчарство, новий спосіб виробництва не завжди і не одразу проникав в усі сфери життя, зокрема в традиційну систему харчування. Якщо продукти рибальства, особливо в Дельті, домінували в українській кухні, то цього не можна сказати про яловичину. Така картина спостерігається не лише за Дунаєм.

⁶⁰ Там само... - С.32.

Скажімо, на Південно-Східному Поділлі ще донедавна літні українці не їли баранини, хоч і держали овець. Споживали тільки бринзу. Українці Добруджі розводили і немало овець, але самі баранини майже не їли (хіба що ягнят) – спродували, наприклад, туркам. Те саме стосується й овечого молока.

Якщо землеробство без істотних особливостей розвивалось у традиційному для українців руслі, то скотарство, зокрема форми утримання тварин, мало свої регіональні ознаки. Так, на відміну від рівнинної місцевості, де скотарство в межах степової області мало чим різнилося від традиційно українського, скотарство Дельти розвивалося своїм шляхом. Тут зустрічаються як суто степові форми розвитку, так і притаманні лише районів Дельти.

Особливо це стосується вівчарства. Однією з його форм у рівнинних районах Дельти є утримання тварин по так званих кишлах, яких не будують, наприклад, у Телиці і дуже мало у степових районах у Нижньому Дунавці і Верхньому Дунавці.

Кишло – місце для овець поза межами села. Тут ставлять хату, допоміжні приміщення, загін для тварин, частково перекриваючи його (для захисту від дощу та сонця) та загороджуючи з одного боку очеретом од вітру.

Кишла уряджували собі, як правило, люди заможні. Коли вівчарство ставало в них основою господарства, вони (тоді частенько разом з родиною) перебирались до кишел. Іноді власник наймав чабана, який виконував усі роботи, пов'язані з вівчарством (догляд тварин, стрижка та доїння овець, переробка молока тощо).

Іншу форму випасу й утримання використовували селяни, які не мали великої кількості овець. Так у Катирлезі (Сфинту Георге), де більшість людей розводила овець переважно для вовни, а не для молока, гуртом наймали чабана.

У Верхньому Дунавці чабани доглядали селянські отари, зібрані з 2–3 овець від кожного господарства. Тут також заможні господарі мали власних чабанів. Сільські пасовища і власники кишел, і селяни використовували разом. Випасали овець разом з ягнятами. Практикували також випас овець без нагляду.

Аналогічні системи випасу тварин спостерігаються і в Крішані. Тут також селяни, які мали багато овець, створювали спільну отару і наймали чабана. Щовечора отара поверталася в село.

Без догляду більшу частину року в плавнях перебувала велика рогата худоба. Корів майже не доїли, крім тих, що самі приходили до оселі, бо мали телят. Але молока надоювали дуже мало – близько 3-х літрів увечері чи вранці. Рідко хто доїв корову двічі на день. Узимку велику рогату худобу годували «спічаком» (молодим очеретом). Його на корм заготовляли тоді, коли серцевина очерету переставала розтиратись у руці⁶¹.

В Крішані також чимала кількість домашніх тварин (вівці, кози, корови, коні, свині) більшу частину року ходила плавнями самопаски. Такій формі утримання худоби сприяла ізольованість сіл, брак суходольних сполучень. Але і в «доступних» селах, скажімо, як у Верхньому Дунавці, Нижньому Дунавці такої форми випасу не цуралися.

Тварин на вільному випасі розрізняли, як кажуть у Караормані, по «знаках». За кожною родиною закріплюють певний знак, що ніколи не змінюється і переходить у спадок. Знаки мають форму дірки, трикутника тощо. Ставлять їх на вуха тварин, надрізаючи ножем, пробиваючи шилом, чи якимось іншим способом. Рану нічим не обробляють.

Якщо телятам і вівцям позначають вуха, то коней таврують. Тавро (його тут ще називають «дамга», чи «тамга»), має подобу монограми, складеної, як правило, з перших літер прізвища та ім'я власника. Часом тамга складається з трьох літер, коли до імені власника додавали ще й імені його батька. Тавро робили з грубої дротини, що на одному кінці мала ручку, а на другому «печатку», тобто монограму. «Печатку» розпікали і прикладали до кінського стегна⁶².

⁶¹ Там само... - С.34.

⁶² Там само ... - С.35.

Якщо рибальство, землеробство і скотарство можна вважати основними видами господарської діяльності переселенців, то одним з допоміжних було ткацтво. Виробляли полотно, рушники, рядна, дорожки (пілки –К.В.), сукно, килими тощо. Задля сукна, ряден та килимів, власне, й держали овець. Їх стригли раз на рік у кінці квітня – «на Єгорія». Вовну спочатку прали в ваганах (дерев'яних ночвах), використовуючи попіл з печі, потім скубли і пряли, як це робилося в Україні.

Інтер'єр церков і хат в українських селах прикрашають різноманітні килими, налавники, доріжки такі, як і в хатах Наддніпрянщини чи Поділля. Досі не вийшли з ужитку домоткані вовняні ліжники та рядна, прикрашені вузькими різнокольоровими смужками.

Серед килимів, що свого часу відзначив і Вовк, переважають домоткані з геометричними орнаментами вироби, характерні для Середньої Наддністрянщини; зберігся, хоча й дещо спрощений прийом розподілу площини килима на декілька частин, у яких розміщено окремі медальйони - наприклад, ромби з дванадцятьма заокругленими відростками. Проміжки між ромбами заповнюються дрібнішими геометричними фігурами, на її частіше теж ромбовидними. Ще Г. Павлуцький відзначав архаїчність цього орнаменту, що переважав на Поділлі, і відзначав національний колорит цих килимів з притаманним для них контрастним поєднанням кольорів. Не випадково ромбічні медальйони-розети отримали назву "подільської троянди". Саме такий килим видовженої горизонтальної форми, датований ХІХ ст. зберігається у фондах Національного музею історії України. Його відмінністю від килима, знайденого у с.Нижній Дунавець, є хвиляста кайма з геометричних фігур по периметру та більш стримана гама кольорів, оскільки вовну тоді фарбували рослинними барвниками. Подібний же килим виготовлений у майстернях м.Яланця, датований початком ХІХ ст. (з фондів Національного Музею Українського декоративного мистецтва (НМУДМ). Він надійшов до музею після експедиції до Східного Поділля в середині ХІХ ст.

Ще один різновид геометричного орнаменту, який часто зустрічається на залавниках та пілках у селах Побережжя – це розташовані у два ряди розети з невеликим ромбом посередині кожної з них. Такий тип розети з вісьмома закрученими у спіралі вершинами також архаїчний і є різновидом подвійної свастики, одна з яких "крутиться за сонцем", а друга – навпаки. Цю розету можна також бачити на найбільш давніх подільських вишитих рушниках з колекцій НМУДМ. Цей виразний орнамент присутній на залавникові з Нижнього Дунавця.

Позаяк з часів, коли українці покинули свою батьківщину і осіли в гирлі Дунаю, змінилося декілька поколінь, під впливом оточення багато чого втрачено. Але в хатах ще висять вишиті або виткані з льону чи шовку традиційні рушники. Хоч все більше ікон прикрашають навіть шматком купованої бавовняної тканини білого кольору, оздобленим мереживом, теж крамничним.

Згодом ткацтво в регіоні почало підупадати. Масово ним перестали трудитися чи не на початку ХХ століття. В Караормані рушників ткали дуже багато, але вже в 20-30-х рр. виробництво припиняється. При потребі їх замовляли «у степу», тобто в хліборобських селах, де жили, як кажуть, респонденти, «молдувани».

Принаймні мало хто з сучасних респондентів 60-70 річного віку знає ткацтво, але вони пам'ятають, якими добрими ткалями були їхні матері.

Весь процес виробництва базувався на власноруч виготовленій сировині, пристроях та верстатах. Виробляли здебільшого вовняні тканини. Конопель не сіяли, тож і конопляних ниток не пам'ятають. Зате знають шовкову пряжу.

Фарбували пряжу рослинними барвниками. Для цього в травні збирали, наприклад, листя «дурного дерева» (на півдні Одещини його називають «чумак» – К.В.), вивар якого давав колір гірчиці. З тканини такого кольору шили спідниці.

Крім виробів для облаштування житла, ткали полотно, рушники, прикрашені різнобарвними квітковими орнаментами. Олена Добрака й Марія

Іванович із Катирлезу згадують, що з вовни ткали пілки, рядна. В Караормані виробляли прустині (килими – К.В.), коверти для ліжок (рядна – К.В), або, як їх називають у Телиці, – ковертури, але в Телиці ковертури чіпляли на стіни. Цікаво, що у Телиці живе й назва рядно, але за розміром, як пояснюють, воно менше від ковертури. Рядна тут стелили на підлогу і прибивали до стін у хатах⁶³.

З ткацьких виробів, що збереглися до наших днів, найбільше бачимо покривал, які, як з'ясувалось, мають кілька місцевих назв: коверта, ковертура, ковор, налавник, наламник, рядно, доріжка. Попри таке термінологічне розмаїття, реальних видів ткацьких виробів у сучасному вжитку по суті лише три.

Прустині чи коверти. Їх прибивають до стін переважно над ліжком. Завдовжки вони 2–4 м, завширшки близько 1,2 – 1,5 м. Характерним для них є геометричний чи рослинний орнамент з різнобарвних ниток. Найпоширенішим мотивом рослинного орнаменту є троянди з листям і пуп'янками, окремо виткано виноградний листок. Цікава деталь. Якщо орнаментовані рослинними мотивами килими переважають у Караормані, то килими з геометричним орнаментом (місцеві мешканці називають їх олтянськими) поширені в Нижньому Дунавці. Так, килими виробляли висококваліфіковані майстрині. Їх було небагато, тому не можна говорити про масове виробництво. Щож до килимів олтенських, то вони потрапили, зокрема до Нижнього Дунавця, через торгівлю, і про них ще й сьогодні кажуть, що ткано їх інакше, ніж місцеві.

Характер орнаменту, композицій, застосування хімічних барвників дають підстави датувати розглянуті килимові вироби не раніше, як початком ХХ ст.

Високої майстерності потребувало ткання коверт (покривал – К.В.), якими застеляють поли (ліжко). Це порівняно тонка пілка завширшки близько метра, орнаментована ткацьким способом одного або кількох кольорів.

⁶³ Там само ... - С.37.

Найпоширеніші ткацькі вироби хоч і мали згадані вище назви (додатково ще налавник, рядно), були не килимами, а звичайними пілками, що ними, неширокими і довгими, декорували стіни попід вікнами, застеляли долівку, а зшивши дві сталки, застеляли ліжка. Робили їх на верстаті з різнокольорових ниток. Найпростіший орнамент – різної барви смуги. Ця група виробів архаїчніша, за попередню. Деякі вироби можна датувати кінцем ХІХ ст.

Якщо килимові вироби відзначаються певним розмаїттям видів і орнаментациєю, до того ж спостерігаються певні її регіональні особливості навіть у межах Дельти, то цього не можна сказати про рушники. Їх єднає не лише те, що вони (з тих, що пощастило побачити) вироблені з шовкових ниток, а й мають однакову орнаментику і техніку виконання. Вона одноманітна, ткалась нитками до п'яти кольорів (червоний, жовтий, зелений, блакитний, рожевий), тоді як килими – мали до восьми кольорів з відтінками. Орнамент зазвичай – на кінцях рушників і є комбінованим, тобто складається з горизонтальних вузьких смужок чи геометричних фігур іншого від тла кольору. Буває по декілька смуг, переважно мережаних. Кінці деяких рушників мають світло-жовтий колір, а середину – білу.

Орнамент на рушниках переважно рослинний. Це – три-чотири троянди на три кольори із зеленими листочками. Вишивають, якщо це орнамент нетканий, одним рядком між описаними смугами. Деякі рушники, крім ряду троянд, мають ще й рядок, утворений з комбінації квітки та двох гілочок. Лише на одному рушникові зафіксовано зооморфний орнамент зі схематизованим зображенням качки.

Композиція їх стала і складається з горизонтальних орнаментальних смуг, інколи кольорових, зроблених з бавовняних ниток. Їх можна звести до двох груп:

1) Рушники з пофарбованими у жовтий чи кремовий колір кінцями на відміну від білої середини. Їх прототипи можна знайти на Полтавщині та Слобожанщині серед вишитих "білим по білому". Але кінці типового полтавського рушника заповнені білою вишивкою по сітці, утвореній з витягнутих

ниток полотна /техніка підрізної мережки/. Задунайський рушник замість цього має смуги імітації мережок, зберігаючи навіть їх назви: "ляхівка", "гречка" тощо.

Улюбленими мотивами на цих смугах є зображення

Випасне (Турлаки, до 1841 р. – Кривда) (Білгород-Дністровський р-н).....	127
Національність	130
“Русские поселяне”(некрасівці).....	130
парафіяни	130
Каїри (Крива Балка). Колонія. У 1831 році було 92 господарства, 369 чоловіків і 312 жінок. Етнічний склад населення на цей рік не вказано. У 1899 році під соціальним станом “крестьян – собственников” вказуються тільки українці – 130 господарств, 522 особи чоловічої статі і 512 жіночої. У відомостях за 1909 рік крім українців з’являються молдовани, але кількість господарств і мешканців колонії подається узагальнено – 150 господарств, в яких проживали 600 осіб чоловічої статі і 611 жіночої. На кінець XIX – поч. XX ст. тут проживало 800 українців. Станом на 1932 рік в селі нараховувалось 2780 мешканців. З них молдован (записані як румуни) – 1775, українців – 1000, євреїв – 5. Кількість господарств збільшилась до 600.....	130
Кам’янка (Ташлик) (Арцизький р-н.). За відомостями Михайлівської церкви казенного поселення Ташлик станом на 1835 рік у 107 господарствах проживало 301 особа чоловічої і 246 жіночої статі українців і молдован. Кількість представників кожного етносу окремо не вказується. За відомостями 1832 року кількість поселян українського і молдавського походження збільшилась до 562 осіб, а в 1878 році українців і молдован стало 1690 осіб (912 чоловічої статі і 778 жіночої) (228 господарств). За даними В.Н.Бутовича на кінець XIX – поч. XX ст. українців в селі нараховувалось 1079, молдован – 2150.....	131
<i>Ларжанка (Ізмаїльський р-н).</i> Станом на 1880 рік в селі нараховувалось 143 господарства, селян проживало 574 чоловічої статі і 529 жіночої. Разом 1103.....	135
Національність	146
українці.....	146
українці.....	146
Ярославка. За церковною відомістю 1839 року тут було 48 господарств, 196 чоловіків і 160 жінок. У 1842 році кількість населення зменшується. Господарств стало 35, чоловіків і жінок відповідно 141 і 128. До 1889 року ситуація суттєво покращилась. У 1889 році стало 146 господарств, в яких проживало 585 чоловіків і 564 жінок. У 1899 році було 171 господарство і 1355 мешканців (687 чоловіків і 668 жінок). Однак станом на 1909 рік демографічна ситуація погіршилась. Господарств поселян-українців зафіксовано 168, зменшилась і кількість мешканців – 674 чоловіків і 692 жінки.	147
7. План селянської садиби. Село Левадівка	438
13. План житла. Село Левадівка. Миколаївський район.....	440

нитками іншого кольору.

2) Ткані рушники з декількома кольоровими смугами, схематизованих квітів чи віночків або одноколірних орнітоморфних зображень: качечок, кугутикіи чи інших тварин. Найчастіше ці зображення теж ткані і імітують вишивку "качалочками". Аналоги зооморфних орнаментів теж маємо на Поділлі, зокрема, на старовинних рушниках Балтщини, Кодимщини. Збережено навіть кольори (червоний, чорний чи синій). За приклад, можна навести шовковий рушник з Катирлеза. На його кінцях смугою "крокують" чотири качечки, а зверху та знизу їх "охороняють" також виткані смугою чотири собачки. Точнісінько такі ж собачки бачимо на рушникові XIX ст. з с.Стіна, що лежить на кордоні Вінницької та Одеської областей ⁶⁴.

Наявність рушників цих обох видів певною мірою фіксує регіони виходу українців з Поділля та Лівобережжя. Саме вони зберегли традиційні орнаменти свого краю, щоправда виконуючи їх у іншій техніці – ткацтва.

На жаль, вишитих українських рушників у Подунав'ї майже немає: ця традиція вже втрачена, хоча, наприклад, у Караормані збереглося кілька старовинних рушників, які віддалено нагадують полтавські, оскільки виконані найпростішими техніками, зокрема, стебловим стібом на фабричному полотні.

Цікава особливість. Українські нижньодунайські села не зачепила "пошесть" брокарівщини у вигляді хрестикових узорів червоними та чорними нитками, які заповнили територію колишньої Російської імперії у позаминулому столітті. Характерно, що місцеве румунське населення використовує вишивку хрестиком як для оздоблення сорочок, так і для рушників, але власними узорами, що мають місцеві назви.

Ще одна особливість українських подунайських рушників. Майже всі вони або непідрублені, або підшиті, як правило, не мають мережива. Цим вони

⁶⁴ Кушнір В.Г. До питання про особливості вишиваних і тканих виробів українців румунського Подунав'я ...- С.123 (фото 2).

відрізняються від типових румунських рушників, оздоблених з обох кінців білим мереживом, шитим голкою ("кене"), або в'язаних гачком ("крошета").

Є й серед виробів, виготовлених на ткацькому верстаті, рушники, орнаментовані вовняними нитками червоного, синього та жовтого кольорів. Витканий орнамент нагадує типове "дерево життя", але троянди, листя та пуп'янки просто повторюють яскраві мотиви сучасних молдавських та румунських килимів. Більш архаїчні мотиви "бігунця" з повторами трилистників. Особливо виразним є три рівнобічних хрести у квадраті. Цей "крижовий" мотив часто зустрічається на старовинних ткацьких виробах Чернігівщини.

У фондах музею "Дельта Дунаю" м.Тульча зберігається тканий шовковий рушник, на якому синіми і червоними нитками зображено вазон з квітами волошок і вузькі смужки, які імітують триколірну мережку "гречка". Хоча цей експонат значиться як румунський "штергар" (обрядовий рушник)⁶⁵, але аналогії малюнків вазона волошок на рушниках з Лівобережної України достатньо. Так, наприклад, вазон, вишитий "білим по білому, настилом по сітці" (датовано минулим сторіччям) маємо з с.Сені Решетилівського повіту Полтавської губ.⁶⁶. Він збігається з тульчинським майже в усіх деталях. Відмінність лише в тому, що якщо на задунайському рушникові розміщено рядок "кугутиків", то на полтавському – рядок ягідок. Аналогічний орнамент вишитий хрестиком червоною і чорною заплоччю, бачимо у вишивці з с.Сахнівка на Чернігівщині. Відмінною рисою цього рушника є більш ускладнене обрамлення вазона⁶⁷. Враховуючи, що такий вазон, як і самі волошки, були одним з улюблених в Україні мотивів, музейний експонат з Тульчі навряд чи можна вважати румунським. Принаймні цей мотив міг бути запозиченим із старих вишитих рушників,

⁶⁵ Motive populare romanesti din judetul Tulcea (in colaborare cu Vasilica Topoleanu) [album]. (11 pagini text, 8 ilustratii alb-negru si color, 42 planse).- Tulcea: Muzeul "Delta Dunarii".- 1982.- 78 p.

⁶⁶ Кушнір В.Г. До питання про особливості вишиваних і тканих виробів українців румунського Подунав'я. - С.125 (фото 4).

⁶⁷ Там само.- С.125 (фото 5).

які привезли з собою переселенці з України. Це природне явище. Запозичення мотивів і техніки оздоблення вбрання і рушників тривало протягом майже двох століть спільного життя сусідів-українців і румунів. Взаємовплив традицій призвів до втрати деяких первісних традиційних українських орнаментів, поступового витіснення вишивки тканням, разом з тим багато термінів і назв потрапляє до румунської мови. Такими є "касинка" (жіноча хустка), "косники" (стрічки до заплітання дівочих кіс), "шкарпети", "опінки" (взуття), "манта" (чоловічій одяг) тощо. Ще більше прикладів таких запозичень наводить проф. Яського університету Маргарета Штефанеску у своїй докторській праці, надрукованій в журналі "Archiva" у 1929 р⁶⁸.

Рушники і рушниковий орнамент українців Дельти – унікальне явище. Воно потребує ґрунтовного вивчення, без цього не можна дати відповіді на ряд важливих питань. Наприклад, чому, на відміну від килимових виробів, рушникарство зберегло спільні для регіону (Катирлез, Караорман, Верхній Дунавець, Нижній Дунавець, Муругіль) риси? Українці згаданих сіл і Телиці запевняють, що вони без вагань розрізняють українські (місцеві) і румунські рушники. Разом з тим, з українськими традиційними рушниками кінця ХІХ – початку ХХ ст. рушники українців Дельти пов'язує, і то з певними застереженнями, лише техніка виконання орнаменту. Однак, на відміну від українського вишивання і рушникарства, розвиток такого промислу в Дельті припиняється. Можна сказати, що сьогодні його вже не існує. Спричинено це кількома обставинами. Одна з них – сировинна база.

Про занепад рушникарства в українців Дельти свідчить той факт, що з двадцяти однієї родини, що в 1817 році під час повернення до Росії знаходились на карантині в Ізмаїлі⁶⁹, в свідоцтвах зафіксовано рушники лише у чотирьох сімей, одна з яких мала 17 рушників, інші – від 1 до 3. Значне скорочення

⁶⁸ Там само.- С.126.

⁶⁹Бачинський А.Д. Джерело для вивчення соціально-економічних відносин і культурно-побутових особливостей задунайських запорожців... - С.53-65.

ткацтва підтверджується, крім рушників, й малою кількістю інших виробів, зафіксованих в свідоцтвах. Так, рядна мали всього три сім'ї, ткане полотно («холст») – чотири, килими були лише у двох родин, а коц знайшовся лише в однієї. Нитки взяли з собою лише три сім'ї, а вовну – одна⁷⁰.

Уявлення про масштаби суттєвого зниження ткацтва і його значення в Дельті посилюється при порівнянні з станом ткацької справи в Україні, де ще й сьогодні ткацькі вироби є чи не в кожній сільській українській оселі, а на сільських весіллях не обходяться одним десятком рушників, принаймні на Поділлі.

Виробництво рушників пов'язане з шовківництвом – нетрадиційним для українців видом господарської діяльності. Крім рушників, українці з шовку мало що виготовляли. Хіба що шили з нього (небагато) пошивки, іноді й простирадла. Шовк добували од шовкопрядів, чи, як їх називають у Телиці, гіндаків, яких розплоджували в домашніх умовах. Технологія їх вирощування така сама як і, наприклад, у Бесарабії. Добірні (браві) кокони шовкопряда виставляли навесні на підвіконня проти сонця. З коконів з'являлися метелики. Вони відкладали яйця, з них виростали личинки, а згодом і кокони (гогоші). Кокони кидали в окріп і поміщували чимось ворсистим, щоб зачепити, нитку. Її витягували з кокона і, щоб вона не переплутувалась з іншими нитками, пересипали нитки кукурудзяним борошном. Коли нитки висихали, їх змотували на мотовило чи в клубки.

Хоча промислове вирощування шовкопряда тривало в Дельті майже до наших днів (до 90-х рр. ХХ ст.), виробництво шовку в домашніх умовах для власних потреб по війні припинилося. З ним поступово зникло і шовкове ткацтво як вид домашнього ремесла.

Однак одним з найперших підупало таке ремесло, як деревообробка. Навіть у Караормані, що лежить поблизу лісу, де росло чимало дерев м'яких

⁷⁰ Кушнір В.Г Українці ... - С.40.

порід, а також дубів, сьогодні мало що виробляють. Зате вироби, що збереглися до сьогодні свідчать: деревина мала широке застосування. Йдеться про предмети домашнього вжитку, насамперед скрині (їх тут називають сундуками). У селах поблизу Караормана вони майже однотипні. Це великий дерев'яний ящик із плоским віком (покришкою), виготовлений з гладесенько обструганих дощок. Поверхню скринь фарбували на один колір і часом розмальовували іншими. Переважали візерунки з квітів. Жодна дівчина не віддавалась, не маючи такої скрині.

Крім скринь виробляли столи, лави, стільці, мисники. Але найдужче дбали про такий виріб з дерева, як човен. Для цього потрібні були спеціальні знання і висока майстерність. Їх роблять і сьогодні.

Рибальські човни тут називають лодками. Виготовляють їх з дерева кількох порід. Скажімо, киль і ребра (основа човна) – їх тут називають тагунами, роблять тільки з дуба. Тагун – деталь дугувата, що скидається за формою на латинську літеру «L». Але дерево для нього не вигинали, оскільки від коливання температури, може змінитись конфігурація і тагунів, і бортів, що, ясна річ, призведе до руйнування. Тагун й роблено з двох окремих частин, майстерно з'єднаних між собою. Остов човна обшивали дошками (вже не дубовими) і, проконопативши, тричі вкривали так званим катраном – стійким до води розчином чорного кольору. Щоб човен був надійним і легким на ходу, майстри додержувались багатьох, на перший погляд, малозначних секретів. Так, наприклад, киль у середній своїй частині мав бути опуклим. Якщо про це не подбати, човен втрачатиме швидкість. Ретельно доглянутий і щороку катранований човен слугує 20 – 30 років.

Розміри посудини залежали від її призначення чи бажання власника. Човни могли мати від 5 до 20 – 22 тагунів. Такий, що на 5 тагунів сягав удовж 13 метрів, 6 тагунів – 14 метрів. Човни на 20 і більше тагунів, відносили вже до морських. Борти в них робили з ялинових дощок. На правому і лівому бортах

закріплювали так звані бички, до яких закладали бабайки (весла). Такий човен виготовляли за 1 – 2 тижні⁷¹.

Крім човнів, виготовляли не менш важливий транспортний засіб – вози. Вони нічим не відрізняються від широко використовуваних в Україні, зокрема на Поділлі. Навіть назви деталей та вузлів ті самі. Так, у кожного воза були голоблі, штельвага, орчики, ручиці, драбини (для перевезення сипких вантажів їх замінювали на довгі дощані ящики, що подекуди мають назву безтарок), розвору, насад – дерев'яний брус поверх осі, спідняк. Не змінилися також назви упряжі – посторонки, хомут, кантар, вуздечка, віжки тощо. Чотириколісні вози як у Караормані, так і в інших селах Дельти досить однотипні. Призначені здебільшого для перевезення сипких вантажів. Коли ж заходить потреба возити сіно чи кукурудзиння на спідняк воза приладнують бендюгу – видовжену конструкцію, яка не мала вертикальних бортів і складалася з одного лише дна – риштування.

На свій спосіб робили караорманці і колеса. Обіддя не гнули, а вирізували з частин дерева, переважно з ясеня. До кожної частини прикріплювали три шпиці, які другим кінцем входили у бутук (ступицю – К.В). Колесо складалося з трьох таких частин, рідко коли з чотирьох.

Крім чотириколісних, були вози двоколісні. Їх називають шерети. Запрягають до них переважно магарів.

Господарська діяльність українців була не лише основним засобом до існування, але й однією з форм трудового виховання і забезпечення поступового переходу молодих людей від парубкування до голови родини, про яку вони мали дбати і морально і матеріально. Так, сиріт чи парубків з родин малого достатку господарі кишел чи заможні рибалки брали в найми на 5 – 10 років чи то до кишла, чи до рибного промислу спочатку на навчання, а згодом і на роботу на умовах сплати половини заробленого. Їх так і називали – полупайщики.

⁷¹ Там само ... - С. 43.

Опанувавши навички хліборобства чи скотарства, набувши знань з рибальства, полупайщики одержували від господарів усе потрібне для самостійної роботи. Платили за реманент протягом узгодженого терміну, грішми чи виробленим продуктом.

Рибальство мало репутацію найприбутковішого виду діяльності. Скажімо, за два роки на рибпромислі в Нижньому Дунавці (40–50 рр. ХХ ст.) можна було скласти гроші на хату, тоді як на кишлі, «щоб стати на ноги» мушили працювати мало не 10 літ. За додержанням умов усіма зацікавленими сторонами пильно стежила громада. В цьому була її допомога односельцям у скруті. Допомога не лише фінансова й матеріальна – молодій людині надавали, передусім, можливість не лише щось заробляти, а й опанувати ремесло, щоб стати самостійним і повноправним членом суспільства.

Як бачимо, господарство українців у Дельті складалося з різних видів діяльності, було комплексним, розвивалося під впливом специфічних природних умов. Істотного коригування, або й цілковитої зміни пріоритетів зазнали, зокрема, такі традиційні види, як землеробство і скотарство. Так, хліборобство, наприклад, у Караормані, хоч люди працювали щиро, не було врожайним, і по якомусь часі (треба сказати досить тривалому – поки була змога підтримувати його навіть за умов невисокої рентабельності) підупало. Збереглося лише в степових районах⁷².

Інший традиційний вид господарства українців, яким було тваринництво, теж зазнало істотних змін. В умовах вільного випасу практично без нагляду значно поменшали надої молока, і велика рогата худоба перетворюється практично лише на постачальника м'яса. Тобто, скотарство переорієнтовується з молочного на м'ясне. Натомість для вівчарства тутешні умови були сприятливіші. Хоч по первах українці не надавали йому належної уваги. Кочове чи навіть відгінне вівчарство не мало місця в українському лісостепу, де тварин

⁷² Там само... - С.45.

випасали поблизу населених пунктів зі щоденним поверненням до осель, то ж чимало переселенців з лісостепу України спочатку не сприймали інших, незвичних для себе форм утримання дрібної рогатої худоби в кишлах, далеко від домівок і тим більш без щоденного догляду. Тому свої землі вони часом роздавали в оренду моканам і тим, хто займався вівчарством, і неприязно ставилися до власників кишел, що «овечим смородом псували траву». Коли ж хтось із українців усе ж заводив собі овець, то м'ясо з них здебільшого спродував традиційним його споживачам. Вівчарство в степових районах для більшості українців так і не стало за вагою поруч з хліборобством. Зате там, де землеробство підупало, а форми утримання великої рогатої худоби трансформувалися, виникла переорієнтація, і вівчарство набуло більшого розвитку. Цьому сприяли і добрі умови для нього та великий попит на його продукти - вовну, м'ясо, молоко.

Новим і одним з основних напрямків господарської діяльності для багатьох українських сіл Дельти стало рибальство. Запорожці бо добре знали на ньому ще вдома. До того ж рибальство не обмежувалось самим лише виловом риби. Існувала потреба повсякденної її переробки та вигідного збуту. Все це вимагало нових знань, навичок, спеціальної підготовки. Звісно, для більшості переселенців це створювало неабиякі випробування. Та згодом рибальство для сіл Дельти стало головним засобом життєзабезпечення. Воно дало українцям достаток, істотно змінило національну кухню, але не знайшло свого місця й відображення в духовній культурі, нагадуючи тим самим, що 100–150 років господарської практики замало для її перетворення на традицію⁷³.

Переселення українців в Північну Добруджу викликало певні зміни і в системі харчування. Серед причин, що вплинули на традиційну кухню, чи не основною є доквілля, в якому опинилися переселенці і в якому намагалися

⁷³ Там само ... - С.46.

виробити оптимальні форми господарювання, максимально використовуючи навколишні природні ресурси.

Те, що в нових умовах традиційне харчування українців зазнало змін – явище цілком природне. Більшою мірою відчутні такі зміни в українських селах Дельти, меншою – в рівнинній місцевості. Але, не можна не завважити прагнення населення додержуватися традиційної системи навіть за умов, коли система мусить трансформуватися під впливом місцевих факторів і недовіри до певних нетрадиційних продуктів харчування, або до тих, яким не надано істотного значення. Наприклад, як зазначалося, ставлення до овечого м'яса. Навіть у місцевості зі сприятливими для вівчарства умовами, в українців, за деякими винятками, вівчарство не стало основою господарювання, а отже і харчування. Овець здебільшого розводили, щоб мати вовну й молоко, а м'ясо, особливо попервах, як уже мовлено, йшло на продаж.

Якщо в системі харчування рівнинних районів Північної Добруджі збереглося більше традиційних хлібо-м'ясо-молочних страв, то в Дельті основою життєзабезпечення стала риба і рибні продукти. Спеціалізація харчування в Дельті навіть в окремих селах стає настільки виразною, що дає привід для виникнення відповідних прізвиськ. Скажімо, мешканців Катирлеза, переважна більшість яких займалась рибальством, караорманці прозивають «кішманами». Кішмани, за місцевою назвою – це внутрішні органи осетрових риб. Їх кладуть у борщ, вживають з картоплею. В Караормані теж чимало рибалок, аде караорманці не гребують ще й городництвом і вирощують, серед іншого, гарбузи, що їх місцеве населення називає кабаками. З кабаків готують різноманітніші страви, тому караорманці дістали од мешканців Катирлезу прізвисько «кабаки».

Для того, щоб точніше уявити наскільки страви українців Північної Добруджі зберегли в собі традиційного чи зазнали істотних змін, наведемо кілька рецептів страв з декількох слобід.

Найуживанішими зі страв у мешканців Муругіля є борщ. Його варять з моркви, цибулі, квасолі, буряку, картоплі, капусти.

Суп – це страва з моркви, цибулі, картоплі та домашнього чи купованого тіста (макарони).

З борошна (в Телиці борошно називають мукою) печуть плачинди, пиріжки з квасолею, капустою, картоплею.

Серед молочних продуктів популярною є бриндза. Кілька слів про неї. Бриндза належить до сичугових сирів. Роблять її зі свіжого овечого молока, додаючи до нього в певній пропорції сичуг (тяг, тягло) – фермент, виготовлений зі шлунка забитого на смушок ягняти. Він стягує молоко, відділяючи його від сироватки. Для прискорення процесу молочну суміш кілька разів прорізають, тримаючи в мисці деякий час, а коли сироватка відокремиться, зливають до торби з марлі (на Побережжі таку торбу звать ворочком) і чіпляють на гачок. Коли сироватка скапає, ворочок з бринзою кладуть під прес (дощечка з камінцем). Відпресовану бринзу кладуть у розсіл і споживають з хлібом, мамалигою, галушками, макаронами.

Для зберігання взимку овечу бриндзу висолюють два – три дні у спеціальній посудині – кратиці, потім перекладають до діжечок чи бідонів і заливають саламуром із сироватки. Посудину закладають кружками (як квашені огірки) і притискають дощечкою і каменюкою.

У сусідньому з Муругілем Верхньому Дунавці традиційні страви практично ті самі. Щоправда, крім борщу, варять іще борщ із риби. До нього, на відміну від овочевого, буряків, капусти, квасолі не кладуть. Кладуть лише моркву й картоплю. Щодо інших рибних страв, то рибу печуть на сковороді з приправами (оцет, олія тощо). Печуть і солону рибу, але перед цим її вимочують у воді.

Вирощують і споживають овочі: помідори, огірки тощо. На зиму в діжках, купованих у Тульчі, квасять капусту.

Страви мешканців Катирлеза вирізняються з – поміж інших використанням різних видів риби, обов'язково свіжої (риба, не спожита в день вилову, йде на соління, коптіння чи в'ялення).

Рибний борщ готують зі свіжої риби, очищене м'ясо якої пропускають разом з петрушкою через м'ясорубку. До цього фаршу додають яйця, перець, сіль до смаку і виробляють з нього невеличкі «балабушки». У воду, крім картоплі, кладуть цибулину, пастернак, морквину, петрушку. Коли це все перекипить, кидають «балабушки», додаючи чогось «кисленького» – сироватки, оцту.

Товченики готують із тієї ж таки рибної суміші, але з додатком часнику. Можна також додати картоплі і тоді смажити на сковороді, як котлети. До товчеників подають сипарат (приправу). Його ще звать зямою. Під зямою розуміють не лише будь - яку приправу, а й, наприклад, кров і все те, що стікає з риби, коли її чистять. Тому рибалки, готуючи юшку, риби не миють і рибного соку не виливають – усе це під час кипіння дезинфікується. Смак такої юшки неповторний.

Перед тим, як подавати товченики до столу, на сковородці підсмажують дві ложки олії з двома ложками борошна. Смажать весь час помішуючи, до темно-рожевого кольору, розводять рибним бульйоном, додаючи спеції. Коли все перекипить, можна подавати до цієї зями товченики.

Скордаль – це риб'ячий кістковий мозок (осетр та інша велика риба). Його використовують як приправу до пиріжків, подаваних на Свят вечір.

До речі, про Святий вечір. Українці-переселенці вже не додержуються традиції дванадцяти страв (їх може бути менше). Зате кутя з пшениці, з горіхами, маком, медом, пиріжки з різними пісними начинками та узвар – страви, які і «вдома» обов'язкові.

Із грибів уживають тільки печериці (шампіньйони), інших не знають. У Караормані, наприклад, лексема «гриб» сьогодні невідома. Всі гриби називають чуперками.

Юшдей (в Караормані - Мушдей) – приправа до багатьох страв. Готують її з товченого часнику, додаючи олії та солі.

Рибу часто їдять з картоплею. Дуже поширена, наприклад, така страва. Очищену картоплю варять разом з соленою рибою. Готову рибу без кісток викладають на тарілку, поверх неї кладуть картоплю і приправляють усе це зямою. Її готують на воді, в якій вариласть картопля і риба.

Наведені рецепти їжі засвідчують оригінальність місцевої української кухні, яка зазнала істотних змін у нових умовах. Говорять вони також про вміння українців максимально використовувати, продукти, що їх дає довкілля, уникаючи при цьому одноманітності⁷⁴.

Перехід до оптимального для місцевих умов господарювання призвів до переорієнтації всієї системи. Причому, структура господарства не змінилась. Воно залишилось комплексним (землеробство, скотарство, рибальство, традиційні ремесла і промисли), однак стали іншими пріоритети.

Якщо землеробство в Україні домінувало як основний вид діяльності, то в Дельті (крім деяких рівнинних районів, що безпосередньо з нею межують), в умовах значно менше родючих ґрунтів, обсяги продуктів землеробства власного виробництва суттєво зменшились, хоча в Муріґюлі, обох Дунавцях, частково в Караормані і Кілії влітку займалися особливо хліборобством, а восени і взимку – рибальством⁷⁵. У Верхньому Дунавці, наприклад, 52 родини обробляли у середньому по 6 десятин землі, а окремі родини у східній частині Добруджі до 10-15 десятин⁷⁶, тоді як у Катирлезі (Сфинту Георге) ніхто хліборобством не займався, а орієнтувались на рибальство і тваринництво⁷⁷.

Сталися помітні зміни й у тваринництві, особливо у скотарстві. Склад і співвідношення видів домашніх тварин залишилися традиційними, але питома

⁷⁴ Там само ... - С. 71-75.

⁷⁵ *Дупулеску І. Русские колонии в Добрудже...* - С.316.

⁷⁶ Там само. - С.321.

⁷⁷ Там само.-С.322.

вага продуктів скотарства у харчовому раціоні помітно зменшилась. Однією з головних причин переорієнтації стала висока рентабельність рибальства, що переконливо довів Ф.Вовк⁷⁸. Як порівняно дешевий і разом із тим продуктивний вид діяльності, рибальство задовольняло харчові потреби більшості населення і було вельми прибутковим, адже риба і рибні продукти мали постійний і підвищений попит на ринку. За таких обставин м'ясо-молочне тваринництво, як більш затратна галузь, втратило домінуючі позиції, незважаючи на наявність достатньої кількості пасовищ. Розведення великої рогатої худоби втратило пріоритетність. Але тваринництво і, зокрема скотарство, не зникло. Більш того, в умовах Дельти з'явилися нові нетрадиційні форми утримання домашніх тварин за мінімальною участю людини. Худоба на пасовищах у літній період знаходилася без догляду, без обов'язкового повернення тварин до обійстя, доїння стало нерегулярним, що негативно позначилось на продуктивності корів і призвело до суттєвого скорочення надоїв молока⁷⁹.

Менше змін зазнало вівчарство. На острові Св. Георгія вівчарство за значимістю в господарстві поступалося тільки рибальству. Станом на 1837 рік на 2000 мешканців припадало 20 000 овець, а за часів існування Задунайської Січі кількість овець була ще більшою⁸⁰. Форми утримування й випасу дрібної рогатої худоби залишилися традиційними, як і в українців степової зони; овець тримали у кишлах чи випасали в отарах, сформованих з овець селян. На відміну, наприклад, від Буджака, в Дельті використовували й форму випасу без догляду пастухів за тваринами, причому не тільки овець, а й навіть свиней, яких у літній період також тримали на вільному випасі⁸¹.

⁷⁸ Вовк Ф. Українське рибальство в Добруджі ... - С. 33-52.

⁷⁹ Кушнір В.Г. Особливості господарства добруджанських українців в Румунії... - С.82.

⁸⁰ Рябінін-Склярєвський О. Кінець Задунайської Січі [Текст] / О. Рябінін-Склярєвський // Україна.- 1929.- Кн. 36.- верес.- С.45.

⁸¹ Там само.

Отже, в організації скотарства в українців Дельти з'явилися нові, нетрадиційні, але оптимальні для місцевих умов форми. Вони відрізняються від існуючих в сусідньому рівнинному Буджаку й ілюструють наслідки переорієнтації господарської системи із землеробсько-скотарської у рибальсько-скотарсько-землеробську, особливо в приморській зоні. Тут, як розповідали Ф.Вовку, ніхто, як руснаки (українці – В.К.), не знав місцеві води і не міг так "зручно рибалити". За часи існування Задунайської Січі рибальство було найголовнішою козацькою справою. У річці Дунавець, по плавнях і лиманах навколо Січі козаки ловили рибу, не сплачуючи навіть десятини⁸².

Рибальством для задоволення власних потреб займалося майже все населення, але найбільше серед них – українці, особливо мешканці островів. Так, рибалки островів Четал та Леті продавали рибу не тільки в Галаці, а й в Ізмаїлі та Кілії⁸³.

Важливу роль у господарстві відігравало городництво у плавнях (Додаток В. 191, 192). Розміри присадибних ділянок визначались наявністю придатних земель, розподілених між собою мешканцями того чи іншого поселення. Якщо ж такої землі бракувало, створювали городи у плавнях. Старовіри і українці селилися окремо. Так, старовіри із Вилкового населяли острів Анкудінов, тоді як українці проживали вздовж гирла Бистре⁸⁴. Та садиби на городах не мали етнічної виразності. Город в Дельті чи, як його називають, "грядка" – штучне утворення, створення якого вимагало від родини значних зусиль. Восени, за мінімального рівня води в Дунаї від берега річки прокопували два канали – ерики – на декілька десятків метрів вглиб плавнів (Додаток В. 195, 196). Землю викидали на середину (між каналами) ділянки. Так виникала грядка (Додаток В. 193). Під час сезонних підвищень рівня води у річці ерики заповнювались

⁸² Там само.- С.36.

⁸³ *Рябінін-Скляревський О.* З життя Задунайської Січі... - С.23.

⁸⁴ Записано зі слів Буравиченка Семена Петровича, 1929 р.н., м. Вилкове Кілійського р-ну Одеської обл.

річковим мулом, його знову вигортали на середину грядки. За декілька років наполегливої роботи створювали штучне підвищення, на якому не тільки вирощували городні культури, але й будували житлові і господарські споруди (Додаток В. 194). Росли на грядках городні культури: цибуля, буряк, картопля, кабак, інші. Саджали фруктові дерева, виноград. Українці, що проживали на берегах гирла Бистре, тримали корів, інколи до 10-15 голів, які знаходились на вільному випасі без догляду пастухів. Овець не розводили, оскільки вони хворіли на "мокрець" – із-за постійної вологи між ратицями утворювалась рана⁸⁵.

Переорієнтація господарства внесла відповідні зміни і в систему харчування українців. Хіба що частка яловичини у харчовому раціоні українців традиційно залишалась незначною. Овець розводили переважно для вовни, м'ясо здебільшого збували на ринку. Нестачу зерна, борошна компенсували закупками, однак, зернопродуктів у харчуванні вживали менше. При збереженні звичних назв страв змінився склад інгредієнтів, рецепти приготування, що й зумовило оригінальність кухні, тепер уже традиційної для українців Дельти, в якій домінують риба і рибні продукти. Риба визначає специфіку місцевої традиційної кухні⁸⁶.

Сталися зміни і в допоміжних видах господарської діяльності. Не втратило своєї значимості ткацтво, як один з основних домашніх промислів, але виготовлення ткацьких виробів переорієнтовується переважно на місцеву вовняну сировину, оскільки конопель тут не вирощували, на відміну від рівнинних степових районів Півдня. У килимарстві і рушникарстві з'явилися новації. Орнаментака килимових виробів українців Дельти репрезентована рослинними й геометричними композиціями. Однак, переважна більшість виробів першої половини ХХ ст. із геометричним орнаментом виготовлена у

⁸⁵ Записано зі слів Буравиченка Семена Петровича, 1929 р.н., м. Вилкове Кілійського р-ну Одеської обл.

⁸⁶ Кушнір В.Г. Українці ... - С.71-75.

північних від Добруджі регіонах Румунії і потрапила до Нижнього Подунав'я в результаті обміну чи торгівлі. Прикметно, що привезена продукція розповсюджена в порубіжних до Дельти українських селах, але не в самій Дельті, що є ще одним підтвердженням її відносної природної ізоляваності. Рослинний орнамент із квіткових композицій на килимових виробах подібний до орнаментики в українських селах півдня Буджака (Додаток В. 197).

З'явилися новації у рушникарстві. Основою його виробництва стає шовк – нетрадиційний для ткацтва українців матеріал. Запозичений від балканських переселенців досвід виготовлення шовкової нитки розповсюджений серед українців.

Рушниковому орнаменту у межах Дельти властиве кольорове розмаїття, композиційна варіативність, порівняно з килимарством, обмежена. Вишиті чи виткані квіtkово-плодогідні та зооморфні мотиви, розміщені в один чи декілька рядків і розмежовані горизонтальними смугами. Зустрічаємо в орнаментиці мотиви "вазонка" (квітка в посуді), "дерева життя", але відсутні брокарівсько-хрестикові узори. Не мало тут широкого розповсюдження й мереживо⁸⁷. Цим, власне, й завершується нечисленний перелік орнаментальних мотивів. І все ж, порівняно з Буджаком, ткацтво тут помітно підупадає, зменшується відсоток виробників ткацької продукції і обсяги виробництва, що негативно позначається на розвитку традиції. Скорочується номенклатура назв виробів. В обігу користуються переважно лексемами "пілка", "налавник" навіть по відношенню до виробів великого розміру – килимів. Суттєво зменшується виробництво рушників. Перелічені властивості є достатньо виразними й ілюструють регіональні особливості нижньодунайського комплексу.

Порівняльний аналіз виробів вказує на наявність спільного і відмінного. У виборі і використанні сировини, технології ткання виробів більше спільного. І на

⁸⁷Кушнір В.Г.. До питання про особливості вишиваних і тканих виробів українців румунського Подунав'я.- С.125-126.

лівому, і на правому берегах рушники ткали з конопляних, бавовняних, лляних та шовкових ниток – залежно від успадкованої традиції чи запозиченої від сусідів.

Значно більше відмінностей в орнаментиці. Потрапивши в особливі природні умови Дельти, українці втратили можливість продовження багатьох господарських традицій, у тому числі можливість вирощувати таку необхідну для ткацтва культуру, як коноплі. Натомість запозичили виробництво рушників із шовкових ниток. Практично всі рушники, зібрані нами в українських селах дельти Дунаю, зіткані із шовку. Українці опанували виготовлення шовкової нитки в домашніх умовах і забезпечували потреби у цій сировині власними силами⁸⁸. Використовували шовкові нитки і в українських селах лівого берега Дунаю. Але на лівобережжі традиція виготовлення конопляних рушників залишилася стійкою принаймні до середини ХХ ст.

Та в цілому обсяги ткацтва суттєво зменшилися. На лівому березі воно було більш репрезентативним завдяки різноманітнішій сировинній базі (коноплі, шовк, бавовна), зв'язкам з молдавським населенням, у якого ткацтво завжди знаходилось на високому рівні. Але, порівняно з Побережжям, обсяги виробництва рушників на лівому березі Нижнього Дунаю вже в першій половині ХХ ст. суттєво скорочуються, хоча виготовляли їх тут більше, ніж в селах Дельти.

В орнаментиці виробів з лівого і правого берегів Дунаю також більше відмінностей, ніж спільного. До спільного слід віднести надбання, що з'явилися в результаті взаємозв'язків. Це деякі однакові мотиви в орнаментальних системах кожної з названих груп. Їх можна вважати надетнічними. Одним з найбільш відомих є "дерево життя" ("вазон", "світове дерево") (Додаток В. 198, 199), прями (Додаток В. 200, 201) і ламані лінії, трикутники, ромби. І хоча вказані мотиви

⁸⁸ Кушнір В.Г. Українці....- С.41.

існували і раніше в орнаментиці виробів переселенців, у Нижньому Подунав'ї, вони уніфікуються.

При цьому, переважна більшість рушників етнічних груп регіону не втрачають етнічної виразності і локальної специфіки. Вони і репрезентують відмінності (Додаток В. 202 - 204).

Відмінності в орнаментиці – синтез традиційного і запозиченого. Особливу увагу привертає унікальна рослинна орнаментика – своєрідний маркер українських рушників румунської частини дельти Дунаю. Це мотив "квітка" (троянда) чи "плід" (яблуко, вишня) (Додаток В. 205, 206, 208, 209). Композиційно квіти розміщені на тлі рушника в лінію по обидва кінці виробу, як і належить орнаментувати рушники, відомі в історіографії під назвою "плечові". Квіток у лінійному порядку по декілька. Такий композиційний прийом використовувався в Україні, зокрема на Побережжі. Рушники з аналогічною орнаментикою відомі в межах степової Одещини, однак виготовлені вони в кінці XIX ст. і завезені переселенцями до Буго-Дністровського межиріччя з Наддніпрянщини (Додаток В. 207). У Буджаку подібні мотиви у такому ж композиційному вирішенні можна бачити у молдован, гагаузів.

Питання походження і утвердження цього мотиву в орнаменті, етнічна атрибуція потребують окремого дослідження. За типологічними ознаками його можна віднести до "брокарівських троянд", досить популярних на теренах України у кінці XIX – першій половині XX ст. Однак, у такому композиційному варіанті на рушниках він уже в першій половині XX ст. в українців порубіжжя степу і лісостепу зустрічається не часто. У молдован і гагаузів Буджака цей мотив не набув поширення, хоча зафіксований у виробих навіть другої половини XX ст., причому у більшій кількості, ніж в українців Побережжя. І лише на рушниках в українських селах румунської Дельти зазначений тип є домінуючим. Квітку ткали і вишивали на рушниках на початку XX ст. На той час мотив

утвердився як традиційний і проіснував до 1970-х років, коли виготовлення рушників припиняється.

На рушниках із сусідніх румунських сіл мотив "квітка" існує, як виняток. Вироби з таким орнаментом потрапили до румунів у готовому вигляді (Додаток В. 211). Ймовірно, відіграв вирішальну роль фактор неприйняття "чужого". Це ж стосується і румунських рушників з геометричним орнаментом, завезеним в українські села. Тобто, стійкість власної традиції в українців стримувала запозичення. До того ж, відсутність відповідних навичок і умінь виготовлення достатньо складних геометричних композицій румунських рушників також не сприяла поширенню новацій. Ще однією із причин слід вважати занепад традиції виготовлення рушників. І все ж, використання мотиву "квітка" в орнаментиці румунських рушників має місце, однак орнаментальні композиції при цьому не втрачають румунської специфіки і відрізняються від українських (Додаток В. 212, 213).

Таким чином, рушники, як традиційно-обрядовий атрибут і предмет домашнього вжитку, виготовляли у кожному селі. За достатньо виразною і репрезентативною орнаментикою можна виділити принаймні три групи виробів.

Для першої властиві традиційні системи орнаментів. Майстрині дотримувались усталених традицій, і такі орнаменти відображають етнічну специфіку кожної етнічної групи. Велику кількість рушників цієї групи знаходимо в молдавських і румунських селах, українських поселеннях лівого берега Дунаю.

Окремою групою, яка репрезентує унікальний орнаментальний комплекс, є рушники з українських сіл румунської частини дельти Дунаю. В умовах, що обмежували можливості контактів з населенням сусідніх регіонів, утвердився мотив "квітка". Він є основою композиції, або існує самостійним елементом без будь-яких інших доповнень.

Третю групу репрезентують рушники з орнаментикою, яка утворилася в результаті запозичень елементів з інших орнаментальних систем. Інколи навіть постає проблема визначення етнічної приналежності таких виробів. Мотиви "Дерево життя", "Світове дерево", "Вазон", геометричні елементи у таких орнаментах стали "надетнічними" в цьому полікультурному середовищі. Та це питання потребує окремого розгляду в контексті дослідження міграційних процесів ХІХ – першої половини ХХ століття.

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що наслідки дії основних чинників у процесі адаптації українців у Нижньому Подунав'ї проявляються з різним ступенем виразності у кожному сегменті господарства і побуту. На локальному рівні (поселення) трансформація швидкоплинна, супроводжується проявом іновацій, поступовою природньою асиміляцією, наприклад, молдован в українському середовищі чи українців – у молдавському. Глибина та інтенсивність цих процесів на локальному і ареальному рівнях неоднакові, визначаються дією різноманітних чинників. Так, якщо на локальному рівні на результат асиміляційного процесу впливає чинник кількісного співвідношення представників двох культур, то у господарській і побутовій сферах і навіть у календарній обрядовості кількісні показники не завжди є вирішальними. Тут часто простежується протилежне: культура більшості сприймає культуру асимільованого населення, якщо вона оптимально адаптована до природних умов місцевості і забезпечує ефективне функціонування системи життєзабезпечення, наприклад, вівчарство у молдован, як важливу складову цієї системи, ткацтво як традиційне народне ремесло, безпосередньо пов'язане з вівчарством⁸⁹. Маємо чимало прикладів, коли незначна частка молдован з часом розчиняється в українському етнічному середовищі, але їхня культура, зокрема традиції вівчарства, ткацтва, стають часткою культури українців. Так, в

⁸⁹ *Кушнір В.Г.* Молдавський етнокультурний компонент у традиційній культурі українців Буджака [Текст] / В.Г. Кушнір // *Revista de etnologie și culturologie.* – vol. 3. – Chisinau, 2008. – С.291-293.

українському селі Першотравневе проживали й молдовани. Розміщувались вони компактно, окремою частиною – магалюю. Однак, через шлюби з українцями молдовани швидко втрачали мову⁹⁰. Коли українка, вийшовши заміж, потрапляла до молдавської родини, українській мові від неї навчалися родичі чоловіка. Вони усвідомлювали таку необхідність, адже знаходились у мовному середовищі більшості населення села і були часткою об'єднаного з українцями сільськогосподарського колективу.

Разом з тим, українці Першотравневого чимало запозичили у молдован з національної кухні, одягу, ткацтва. Лексеми молдавського походження (картіка – шматок хліба; риндуляса – жінка, яка носить у поле селянам воду; чуперки – гриби тощо) використовуються українцями. Лексеми, пов'язані з ткацтвом (граніцара – ткацький вироб кінця ХІХ ст., інші), зустрічаємо в селі Кислиця, де у 1817 році проживало 237 українців і 131 молдован⁹¹. Показовим в цьому плані є й село Лиман (Татарбунарський район). На відміну від навколишніх українських сіл, де ткацтво не можна вважати розвинутим, у селі його традиції не було втрачено. Тут, порівняно з сусідніми селами, збереглось найбільше різноманітних виробів ткацтва та їх назв.

Інша картина, у порівнянні з селом Першотравне, спостерігається у селі Глибоке, в якому з часом домінуючою мовою спілкування стає молдавська, хоча українська мова збереглась до нашого часу і нею спілкуються люди старшого покоління. Обрядовість, як родинна так і календарна в селі була українська і молдавська. Проте, певні календарні обряди українцями запозичені у молдован і виконувались як необхідна обрядова практика. Йдеться про виконання

⁹⁰Слід зауважити, що цей феномен потребує окремого дослідження. Не завжди мова більшості мешканців біетнічного поселення була домінуючою.

⁹¹ *Кабузан В.М.* Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья... - Пр.6. ; Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой, или Буджака ... - 523 с.; *Кушнір В.Г.* Українське населення Буджака...- С.68.

актуального для населення посушливого Буджака обряду викликання дощу. Українці не тільки виконували обряд «каліяна», але й сприйняли повір'я, що пояснювали причини тривалої відсутності дощу і дотримувались їх, щоб не викликати посухи.

Чимало запозичено українцями від молдован з традиції вівчарства, максимально адаптованого до природних умов буджацького степу. І те, що українці, пристосовуючись до нових умов ведення господарства, організації побуту, опановували випробувані на практиці, у даному випадку молдованами, методи ведення господарства, є природнім. Адже молдовани переселялися на південь Буджака із сформованою культурою вівчарства. За переказами, першопоселенці села Борисівка – скотарі. У молдавсько-українському селі Глибоке існує тільки одна, молдавська⁹² термінологія статевовікового розподілу овець. Не є українського походження й назви загонів для утримування овець, людей, що їх доглядають, – струнга, чабан, струнгар, інші. В українському Білоліссі, як і в сусідній молдавській Борисівці, отару овець називають однаково – кирд. Тому не викликає запитань відсутність розбіжностей щодо організації вівчарства в українсько-молдавській Баштанівці, незважаючи навіть на те, що в селі існувало дві отари овець – українців і молдован, які утримувалися на пасовищах окремо.

Щоправда, далеко не все у тваринницькій галузі традиційних скотарів сприймалося українцями. Так, у Баштанівці, як зазначалося, серед українців не поширилася традиція розведення і використання віслюків (магар). Їхати на підводі, запряженій магарем, в українців вважалося за непристойне і принизливе.

У тому ж Першотравневому не спостерігаємо такої розгалуженої системи статевовікої диференціації у вівчарстві. Вона в селі є достатньо спрощеною, а назви – українськими: ягня, ярка, матка, ялова вівця, баран. Більш спрощена і

⁹² Слід відзначити, що й молдовани запозичили певні терміни від тюркського скотарського населення у Північному Причорномор'ї.

змішана (українсько-молдавська) в Татарбунарах: ягня, ніворка (вівця яка старша одного року і першого окоту), вівця, баран. Прикметно, що в Татарбунарах облаштоване місце для утримування і доїння овець називають не кошара, а струнга. Струнга ж – лише частина кошари, оскільки вона є місцем для доїння. Показово, що зазначена інформація записана від чабана, добре обізнаного у вівчарстві. Вона свідчить, що українці запозичували, насамперед, необхідні для організації справи елементи практики і не надавали особливого значення термінології. У сусідній Плахтіївці місце для утримування і доїння овець називають окол. Така термінологічна відмінність у сусідніх селах могла пояснюватись поширенням різних традицій, носіями яких були запрошені для організації вівчарства чабани з різних районів Молдови і Буджака.

Отже, тривале й толерантне українсько-молдавське співіснування у Нижньому Подунав'ї ілюструє ефективність взаємин, воно збагачувало традиційну культуру українців і молдован, сприяло удосконаленню насамперед господарської системи, її функціонування в умовах степової зони.

Своєрідність Нижньодунайського варіанту простежується і в плануванні селянських садиб, сільській архітектурі, у технології будівництва житлових і господарських споруд, у виборі місць під забудову. Розташування житла, господарських приміщень, присадибної ділянки здійснювалось не за усталеною в Україні традицією, а відповідно до практичної доцільності. Йдеться насамперед, як зазначалося, про спорудження будівель на рельєфних підвищеннях – узвишсях – з метою запобігання, у такий спосіб, затоплення і збереження будівлі, майна, домашніх тварин від можливих пошкоджень і втрат. Нестача таких узвишень – "горбочків", як їх тут називають, – і невеликі їх розміри спонукали людей до раціонального використання площі, змушували розміщувати на них максимально можливу кількість садиб. При цьому українці прагли зберегти традиційну структуру господарсько-побутового комплексу з обов'язковими складовими – житлом, господарськими спорудами, подвір'ям і

присадибною ділянкою. В результаті утворився унікальний, нетрадиційний в Україні тип садиби. Новація ще й у тому, що на узвишші розміщувалися два-три господарства, власники яких, втім, не були пов'язаними між собою ні соціально, ні економічно. За такого планування споруди знаходились на найвищому місці, розміщувались компактно, а подвір'я й присадибні ділянки знаходились на схилах узвишень. Розташування садиби на таких рельєфних підвищеннях, як ефективний засіб убезпечення від підтоплення, знайшло своє продовження у спорудженні штучних насипів у тій частині, де узвишень бракувало.

У плануванні житла, наповненні житлового простору особливих відхилень від традиції не спостерігається, хіба що у значно більшій кількості, ніж в сусідніх рівнинних місцевостях, знайдемо тут допоміжних господарських будівель, споруджених з очерету – приміщень для утримання худоби, повіток із широким, інколи й без дверей, входом.

Очерет у цій місцевості застосовується не тільки в будівництві. Його використовують і в огорожах селянських садиб. Очеретяні тини у різноманітних варіантах також є відображенням втіленого в традицію досвіду, набутого за тривалий період проживання українців у специфічних природних умовах Дельти.

Територіально поширення Нижньодунайського варіанту традиційної культури українців дещо виходить за межі дунайської Дельти. Однак, не усі його компоненти представлені за її межами.

Схожості і відмінності у придунайській частині Буджака простежуються як у господарстві, так і в організації побуту. Як і в Дельті, ткацтво (зокрема, рушникарство) переорієнтовано з коноплі і бавовни на вовну, шовк (Вилкове, Кислиця, Першотравневе). Спільним для українців Дельти й села Кислиці є використання в орнаментативній рушників мотиву "вазон". Натомість далі від Дунаю ця тенденція не утвердилася в українських придунайських селах Буджака (Десантне, Трудове, Шевченкове, Лиман, Приморське, Струмок, Татарбунари).

Житлові й господарські споруди у Дельті, на відміну від Буджака, мають більше притаманних українському традиційному житлу ознак, тоді як у Буджаку в кінці XIX – на початку XX ст. формується тип житла, характерний для населення регіону, незалежно від етнічної належності. Його умовно можна назвати буджацьким. Це видовжена до 40-45 м споруда, в якій під одним дахом знаходились житлові і господарські приміщення. Кількість жител у Дністро-Дунайському межиріччі з традиційним для українців поділом на сіни, велику хату і малу поступово зменшується, але залишаються звичні назви приміщень. Трансформація призвела до збільшення кількості кімнат, і житло перетворилося з 3-х чи 4-х камерної споруди у багатокамерну анфіладного типу. Зміна планування відбувалася поступово, залежно від зростання кількості членів родини і необхідності, у зв'язку з цим, розширення житлової площі. Процес був тривалим, інтенсифікувався на початку XX ст., але не повсюди, тому в українських селах ще й досі існують традиційні за плануванням житлові (3–4-х) й господарські приміщення. Натомість на правому березі Дунаю споруд типу буджацьких помітно менше. Разом з тим, у назвах приміщень житла, елементах інтер'єру, оформленні фронтонів в українських селах Дельти й українського Придунав'я є багато спільного. Наприклад, фігурне оформлення тла дощатого фронтона жител і господарських приміщень, розміщення на фронтоні зооморфних зображень (мотиви риб, птахів (качка, гуска)) (Додаток В. 216), встановлення на верхівках фронтонів житлових і господарських споруд однакових за стилем архітектурних елементів – "квіток" (Додаток В. 217), спільне виявляється у технології будівництва, використанні будівельних матеріалів.

Локальна специфіка – у технології будівництва, використанні будівельних матеріалів. Висока і постійна вологість спонукала до пошуку і застосування нетрадиційних прийомів, зокрема, у спорудженні стін. З цією метою у селах румунської частини Дельти, на теренах України у Вилковому, частково у

Кислицях, Десантному у будівництві використовували очерет (Додаток В. 215). Зокрема у Вилковому спочатку по периметру житла забивали на глибину 0,5 – 0,7 м. акацієві стовпи (акація стійка до вологи), які виступали над землею до 0,2 м. До них кріпили сохи, до сох прив'язували мотузками очерет і обмазували глиною з обох сторін. Зверху ставили сволок, балки, стелю робили з комишу і з обох сторін обмазували глеєм. Глей привозили човнами з річки. Починали обмазувати стелю зверху, а не знизу, щоб рідкий глей просякав через очерет і скріплював стелю. Глей змішували з соломою, якої в селі не було, адже зернові тут не вирощували, тому купували солому у сусідніх селах. Волога у заповненому очеретом міжстінному просторі випаровувалась і житло було сухим⁹³. Така технологія поширена в Дельті і в селах Лівобережжя, що знаходяться безпосередньо біля Дунаю, і майже не застосовується в українських селах Буджацького степу.

Використовувався українцями Нижнього Подунав'я (але менше – у Буджацькому Придунав'ї) очерет для спорудження тинів (Додаток В. 214), огорож для утримання тварин.

В українців Дельти й сіл української частини Нижнього Подунав'я використовують чимало однакових лексем таких, як "браво" ("бравенько") – добре, гарно, "свайба" ("свальба") – весілля, "бедний" – бідний, "поняв" – зрозумів, інші. Наприклад, у с. Першотравневе (Ізмаїльський район на Одещині) кажуть: "свальба", "бедний", "бравенько", "чуперки" – гриби. Їх можна почути навіть у таких віддалених від Дунаю селах, як с. Десантне: "свайба", "браво", в селі Плахтіївка Саратовського району кажуть "свайба".

Отже, найбільше новаційних елементів у традиційній культурі українців зосереджено переважно в дунайській дельті, насамперед у тваринництві й будівництві – найбільш залежних від природного середовища сфер діяльності. У

⁹³ Записано зі слів Буравиченка Семена Петровича, 1929 р.н. м.Вилкове Кілійського р-ну Одеської обл.

у хліборобстві, допоміжних видах господарської діяльності їх менше, але й вони відсутні у сусідніх місцевостях і також є ознакою Нижньо-дунайського варіанту.

Присутність у ткацьких виробках однакових орнаментальних мотивів, елементів матеріальної, духовної культури, діалектів, поширених в українських селах румунської Дельти і в селах на лівому березі Дунаю, доводять, що північна межа Нижньо-дунайського варіанту не обмежувалась Кілійським гирлом на півночі. До Нижньо-дунайського комплексу слід віднести й села Лівобережжя, населення яких підтримувало постійні зв'язки з населенням правого берега Кілійського гирла і у формуванні місцевого етнокультурного комплексу українці низки придунайських сіл брали безпосередню участь⁹⁴. Тобто Нижньо-дунайський варіант, принаймні його північний кордон, не обмежується Дунаєм, а охоплює й такі поселення, як Вилкове, Кислиці, Кілія. Села Десантне, Першотравневе також мають ознаки нижньо-дунайського комплексу, але помітно менше, тому їх можна розглядати такими, що знаходяться у перехідній до іншого етнокультурного комплексу зоні.

⁹⁴ Дещо послабли, але не припинились внутрішньорегіональні зв'язки з приєднанням Бессарабії до Росії 1812 року і з утворенням нейтральної зони на російсько-турецькому кордоні. Відомо, що мали місце навіть декілька хвиль еміграції до Російської імперії. У 1816-1817 роках із-за Дунаю повернулися й оселилися в Акмангіті (с. Білолісся, Татарбунарський р-н) і Дракулі (с. Трудове, Кілійський р-н) близько 75 сімей та 40-50 бурлаків. Чисельність тих, хто повертався була значно меншою від тих, хто прагнув переселитися й переселявся за Дунай, але задунайці в буджацьких придунайських селах потрапляли у майже звичне культурне середовище, залишалися носіями нижньо-дунайської традиції.

ВИСНОВКИ

Отже, для дослідження проблеми насамперед сформована джерельна база. переважно з матеріалів етнографічних досліджень автора, зібраних у 1993 – 2012 роках під час польових етнографічних експедицій в Україні, Румунії і Молдові. Також залучені матеріали архівів України і Росії.

– Відповідно до специфіки регіону розроблено і апробовано методологію дослідження, яка базується на комплексному аналізі основних чинників адаптації – природних умов, полікультурного середовища, характеру розселення українців.

– Обґрунтовано, що вивчення процесу адаптації українців в регіоні можливе з часу існування мережі поселень, яка сформувалась в період XVIII ст. (Ханська Україна) – остання третина XVIII – початок XIX ст. (Нижнє Подністров'я, Буджак, Нижнє Подунав'я).

– У процесі адаптації деякі сегменти господарсько-побутового комплексу переселенців розвивались у традиційному руслі, інші зазнали відчутних трансформацій.

Залишилось традиційним у своїй основі хліборобство. Однак у степу, де ще у першій половині XIX ст. гострого дефіциту землі не відчувалось, селяни використовували архаїчну систему землеробства – перелогову.

Перелогова система у XIX ст. не є класичним її зразком. Земельні наділи власники розділяли на достатньо велику кількість ділянок, на яких застосовували навіть схеми сівообігу зернових.

Деякі знаряддя оранки, розпушування ґрунту перед сівбою виявились неефективними. До таких слід віднести соху, архаїчне дерев'яне рало, якими на той час ще користувалися в лісостеповій зоні.

Зернові культури збирали знаряддями, традиційними для порубіжжя степу і лісостепу.

На відміну від рівнинної місцевості, в Дельті важливу роль відіграло городництво у плавнях. На порівняно невеликих площах вирощували необхідні для харчування, підтримки традиційної кухні, її урізноманітнення продукти.

– Кардинальних змін, на відміну від хліборобства, зазнало вівчарство. Власну традицію українці адаптували до степових умов, запозичивши все необхідне для створення оптимальної моделі. Можна констатувати, що з другої половини ХІХ ст. українці використовували дві моделі вівчарства – відгінну і приселищну чи придомну.

Відгінній моделі властиві особливості системи сезонного випасу, способи утримування і догляду за великою кількістю поголів'я взимку і влітку, організації доїння і розподілу молока. З другої половини ХІХ ст. українці використовували відгінну модель, від якої зі зменшенням поголів'я у ХХ ст. поступово перейшли до приселищної.

– У допоміжних видах господарської діяльності також проявились наслідки адаптації. Порівняно з Побережжям, розвиток ткацтва українців у Буджаку уповільнюється, незважаючи на зростання ролі вівчарства – основного, насамперед для килимарства, постачальника сировини.

На теренах Побережжя його розвиток стабільний, обсяги виробництва значні, килимові і рушникові вироби виготовляли для власних потреб і для ринку. Орнаментака виробів еволюціонує переважно на основі місцевої української традиції. У багатьох виробках проблематично виокремити компоненти традиційної української орнаментаки. Натомість чимало запозичених мотивів. Полікультурне середовище, синтез традиційного і новаційного, природні умови, які визначали характер сировинної бази, виявились дієвими чинниками формування специфіки ткацьких виробів, орнаментаки зокрема. Українці Нижнього Подунав'я опанували технологію виготовлення ниток із шовку у домашніх умовах і використовували їх у ткацтві. Види килимової продукції, номенклатура назв залишається традиційною українською, за винятком запозичених виробів з відповідними назвами. Таких обмалъ. В орнаментаці рушників, килимових

виробів українців Буджака є мотиви, відсутні у лісостеповому порубіжжі. Лише в дельті Дунаю на рушниках домінує специфічний мотив «яблуко», «квітка».

За особливостями орнаментики, сировини виокремлено три групи виробів, які репрезентують регіональну специфіку. У порубіжній зоні (Побережжя) вона базується переважно на українській традиційній основі, у степу визначальним став чинник полікультурного середовища, специфіку розвитку ткацтва мешканців дельти Дунаю визначив комплекс різноманітних чинників, властивих цьому регіонові.

– Доведено, що процес адаптації побутової сфери виявився більш тривалим, на відміну від хліборобства і вівчарства. Житла у степу у ХІХ ст. представлені різноманітними типами. Українці прагли створити звичні для себе побутові умови, але брак коштів, відсутність та дороговизна будівельних матеріалів змушували переселенців шукати і використовувати будь-які можливості для облаштування побуту на новому місці. Спроможні одразу будували традиційну для українців верхову хату з трьох приміщень і двохсхилим чи чотирьохсхилим дахом, але переважна більшість переселенців будували житла за традицією місцевого степового населення з доступних і дешевих матеріалів. Тому в кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. у степу існували різні типи жител.

На початковому етапі адаптації побуту українців землянки, напівземлянки, бурдеї, верхові хати існували практично на усьому степовому просторі. Особливістю другого етапу у його найвиразнішій фазі з середини ХІХ ст. є формування відповідності типів житла, садиб до умов природно-географічного середовища. У кожній із таких природних зон домінує конкретний тип житла: у порубіжжі лісостепу і степу – верхова хата з чотирьохсхилим дахом, у степу – бурдей. У дельті Дунаю, щоб запобігти зволоженню і руйнуванню, споруди зводили за особливою технологією і конструкцією стін. Для кількох ландшафтних зон (у межах Побережжя, хаджибейсько-куяльницькому районі) також характерні особливості жител і садиб (на терасах, житла у вапнякових пластах).

Житла усіх типів еволюціонували. Деякі з них, як то облаштовані в скельних вапняках, що навколо Одеси, зникають у першій половині ХХ ст. Суттєвих трансформаційних змін зазнали планування і конструкція даху бурдей. Бурдей збільшувався за розмірами, зростала кількість приміщень від двох до трьох і навіть чотирьох. Нарощуванням фронтонів, підняттям даху бурдей поступово перетворюється у верхову хату з горищем і стелею.

Порівняно незначних конструктивних змін зазнала традиційна українська верхова хата з чотирьохсхилим чи двохсхилим дахом. У порубіжжі степу і лісостепу в кінці ХІХ – першій половині ХХ ст. спостерігається стійка тенденція переходу від двохкамерних до трьохкамерних. Планування трьохкамерних жител також змінювалось. Найдавніше дерев'яне житло на Побережжі (с.Баштанків) складається з трьох приміщень (велика хата, сіни, мала хата). Такого планування у лісостеповому і степовому порубіжжі дотримуються тривалий час. Однак у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. сіни розділяють на дві частини, в одну з яких виводять устя печі і навіть груби.

У Буджаку під впливом місцевих традицій з'являються житла амфіладного типу.

Кардинальні зрушення сталися в практиці декоративного оформлення житла і господарських будівель. Тенденція поступового занепаду стінопису у першій половині ХХ ст. у 1960-х роках завершилась. У степовій зоні Буго-Дністровського межиріччя стінопис зникає до середини ХХ ст., що співпадає з опануванням українцями традиції будівництва степових типів споруд, яка не пов'язана з декоруванням стін різнокольоровою орнаментикою, «килимовими» композиціями тощо.

– Регіональна специфіка матеріальної і духовної культури – основа для виокремлення варіативних комплексів етнокультури. Виокремлено Нижньодунайський. Він сформувався в Нижньому Подунав'ї під дією низки конкретних чинників: міграційного процесу, природного середовища, міжкультурної взаємодії. Основним серед них – особливі природні умови

насамперед дельти Дунаю. Вони зумовили відносну ізоляцію групи українців нижчу, порівняно з Буджаком, інтенсивність міжетнічної взаємодії, спонукали до пошуку і впровадження унікальних ефективних рішень (винайдено особливу конструкцію стін, стійких до вологи, з'явилась практика розміщення кількох селянських садиб на рельєфних підвищеннях, що зумовило появу нового типу планівки поселення). У господарській діяльності відбулося перенесення пріоритетів від хліборобства до рибальства і тваринництва.

Отже, адаптація – об'єктивний процес організації системи життєдіяльності переселенців в нових умовах. Її наслідки простежуються в усіх складових традиційної культури, але інтенсивність, глибина і масштаби трансформації залежать і від можливостей переселенців зберегти усталені традиції, міжетнічної взаємодії, який прискорила хід адаптації, а поєднання традицій і новацій, збагатило в цілому традиційну культуру українців, привело до створення етнокультурної варіативності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні документи з паперовими носіями

1. Архівні Наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (далі - АНФРФ ІМФЕ), ф.14, оп.5, спр.54. *Плісецький М.М.* Фольклорні матеріали, зібрані під час відрядження в Одеську область .

2. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.54. *Салій П.О.* Відрядження в Одеську область (колгосп ім. Будьонного, Березівського району) у жовтні 1949 року для збирання етнографічних матеріалів.

3. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.54. *Шевченко Л.П., Сидоренко Г.К.* Етнографічні матеріали, зібрані під час експедицій відділу етнографії ІМФ АН УРСР в Київську, Одеську та Сталінську області. 1949 р.

4. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.55 *Салій П.О.* Етнографічні матеріали, зібрані під час експедицій відділу етнографії ІМФ АН УРСР в Київську, Одеську та Сталінську області. 1949 р.

5. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.55 *Салій П.О.* Відрядження в Одеську область (колгосп ім. Будьонного, Березівського району) у жовтні 1949 року для збирання етнографічних матеріалів.

6. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.78 (1949 р.) *Салій П.О.* Відрядження в Одеську область (колгосп ім. Будьонного, Березівського району) у жовтні 1949 року для збирання етнографічних матеріалів.

7. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.78 *Стельмах Г.Ю.* Етнографія та фольклорні матеріали, зібрані під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного. 1949 р.

8. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 79 (1949 р.) *Салій П.О.* Відрядження в Одеську область (колгосп ім. Будьонного, Березівського району) у жовтні 1949 року для збирання етнографічних матеріалів.

9. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.79 *Стельмах Г.Ю.* Етнографія та фольклорні матеріали, зібрані під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного. 1949 р.
10. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.79 Етнографічні та фольклорні матеріали, зібрані Стельмахом Г.Ю. під час експедиції до колгоспу імені Будьонного Березівського району Одеської області 1949 року.
11. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 80 (1949 р.) *Салій П.О.* Відрядження в Одеську область (колгосп ім.. Будьонного, Березівського району) у жовтні 1949 року для збирання етнографічних матеріалів.
12. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.80 *Стельмах Г.Ю.* Етнографія та фольклорні матеріали, зібрані під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного. 1949 р.
13. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 81 (1949 р.) *Салій П.О.* Відрядження в Одеську область (колгосп ім.. Будьонного, Березівського району) у жовтні 1949 року для збирання етнографічних матеріалів.
14. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.81 *Стельмах Г.Ю.* Етнографія та фольклорні матеріали, зібрані під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного. 1949 р.
15. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 82 (1949 р.) *Салій П.О.* Відрядження в Одеську область (колгосп ім.. Будьонного, Березівського району) у жовтні 1949 року для збирання етнографічних матеріалів.
16. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.82 *Стельмах Г.Ю.* Етнографія та фольклорні матеріали, зібрані під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного. 1949 р.
17. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 83 (1949 р.) *Салій П.О.* Відрядження в Одеську область (колгосп ім.. Будьонного, Березівського району) у жовтні 1949 року для збирання етнографічних матеріалів.

18. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.83 *Стельмах Г.Ю.* Етнографія та фольклорні матеріали, зібрані під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного. 1949 р.
19. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.84 (1949 р.) *Салій П.О.* Відрядження в Одеську область (колгосп ім.. Будьонного, Березівського району) у жовтні 1949 року для збирання етнографічних матеріалів.
20. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.84 *Стельмах Г.Ю.* Етнографія та фольклорні матеріали, зібрані під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного. 1949 р.
21. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 85 (1949 р.) *Салій П.О.* Відрядження в Одеську область (колгосп ім.. Будьонного, Березівського району) у жовтні 1949 року для збирання етнографічних матеріалів.
22. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.85 *Стельмах Г.Ю.* Етнографія та фольклорні матеріали, зібрані під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного. 1949 р.
23. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.85 *Стельмах Г.Ю.* Плани та малюнки, зроблені під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного Березівського району в 1949 р.
24. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.124 *Стельмах Г.Ю.* Плани та малюнки, зроблені під час експедицій до колгоспу ім. Будьонного Березівського району в 1949 р.
25. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 179 *Спінатєв В.Г.* Фотоматеріали, зібрані Кравець О.М. під час експедицій в Одеську область на тему «Сімейний і громадський побут» 1955 р.
26. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 179^a *Спінатєв В.Г.* Фотоматеріали, зібрані Кравець О.М. під час експедицій в Одеську область на тему «Сімейний і громадський побут» 1955 р.
27. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 191 Комплексна фольклорно-етнографічна експедиція в Одеську і бувшу Ізмаїльську область.

28. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 191 *Сухобрус Г.С.* Фольклорні матеріали, зібрані під час комплексної фольклорно-етнографічної експедиції до Одеської та бувшої Ізмаїльської областей. 1955 р.
29. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 192 *Сухобрус Г.С.* Фольклорні матеріали, зібрані під час комплексної фольклорно-етнографічної експедиції до Одеської та бувшої Ізмаїльської областей. 1955 р.
30. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 279 (1955 р.).
31. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.448 Матеріали етнографічної експедиції у складі *Гаврилюк Н.К., Артюх Л.Ф., Курочкіна О.В.* Родинні звичаї та обряди українців.-1974 р.
32. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.448 *Гаврилюк Н.К.* Матеріали етнографічної експедиції – родильні звичаї та обряди українців, зібрані в Київській, Полтавській, Черкаській, Дніпропетровській, Миколаївській, Херсонській, Одеській, Кіровоградській областях. 1974 р.
33. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.438 Матеріали експедицій до Одеської області Комінтернівського району. Село Свердлове.
34. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 470 (1980 р.) *Тестова Л.О.* Родинно-побутові та календарні пісні (Одеська, Харківська, Донецька області). 1980 р.
35. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 516 (1989 р.). *Сироткін В.М.* Експедиційний щоденник, записаний в Одеській та інших областях. 1989 р. /
36. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 516 (1989 р.). *Сироткін В.М.* Експедиція у Вінницьку, Волинську, Хмельницьку, Тернопільську, Чернівецьку, Одеську (в межах бувшої Подільської губернії). 1989 р.
37. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр.451. *Артюх Л.Ф., Гаврилюк Н.К., Курочкін О.В., Пономарьов А.П., Клименко О.І.* Матеріали етнографічної експедиції – родильні звичаї та обряди українців, зібрані в Брянській, Сумській, Харківській, Вінницькій, Одеській, Черкаській областях. 1977 р.

38. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.5, спр. 454 *Борисенко В.К.* Матеріали експедицій (весільні звичаї та обряди) сіл Одеської, Запорізької, Донецької областей. 1977 р.
39. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.9, спр.15. *Салій П.О.* Відрядження в Одеську область (колгосп ім.. Будьонного, Березівського району) у жовтні 1949 року для збирання етнографічних матеріалів.
40. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.9, спр.71 Фотографії з побуту колгоспників і рибалок Білгород-Дністровського, Татарбунарського і Лиманського районів Одеської області (Матеріали відрядження Шевченко Л.П.). 1955 р.
41. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.10, спр.1292 Матеріали експедицій до Миколаївської та Одеської областей.
42. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.10, спр.1299 Матеріали експедицій до Миколаївської та Одеської областей.
43. АНФРФ ІМФЕ, ф.14, оп.10, спр. 1513. *Тестова Л.О.* Родинно-побутові та календарні пісні (Одеська, Харківська, Донецька області). 1980 р.
44. АНФРФ ІМФЕ, ф.14-к4, спр. 37, 39, 77, 241 *Прилипка Я.* Щоденник експедицій. Одеська область (Болградський, Великомихайлівський, Ізмаїльський, Кілійський. 1965, 1967)
45. Архив Русского этнографического музея (г.Санкт-Петербург) далі – АРЭМ, ф.1 (Сводный фонд до 1917 г.), оп.2, д.510. Очерк П.З.Рябова "Чумачество в Новороссии".
46. АРЭМ, ф. 1263, оп.1, д.21.
47. Державний архів Одеської області (далі - Держархів Одеської обл.), ф.150. Архив профессора А.И.Маркевича.
48. Держархів Одеської обл., ф.150, оп.1, спр.11. Одесские песни и стихотворения. Анекдоты.
49. Держархів Одеської обл., ф.150, оп.1, спр.12. Песни об Одессе.
50. Держархів Одеської обл., ф.150, оп.1, спр.13. Народные песни на русском языке .

51. Держархів Одеської обл., ф.150, оп.1, спр. 72. Этнографические материалы.
52. Держархів Одеської обл., ф.2358 Префектура Балтского уезда , оп.1, спр 99 Докладные записки преторов и администраторов предприятий об их деятельности. Описание (монографическое) уезда (20.03.1943 – 05.09.1943).
53. Держархів Одеської обл., ф. 2361 Префектура Березовского уезда, оп. 1, спр.38а Монографія Березовского района. Инструкция для составления монографии [Инструкция дирекции культуры по составлению монографии районов уезда и черновые материалы к ней] (27 декабря 1942 – 6 сентября 1943).
54. Держархів Одеської обл, ф.93 Одесское общество истории и древностей, оп.1 , спр.1, арк. 22.
55. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського – далі: ІР НБУ, Ф.Х, од.зб.17441 *Карачківський М.* До історії міст Поділля поч. ХІХ в.
56. ІР НБУ, Ф.Х, од.зб.11632 *Карачківський М.* Матеріали до історії міст на Поділлі в кінці ХVІІІ в.
57. ІР НБУ, Ф.Х, од.зб.11634. *Карачківський М.* Північно – Західна Балтщина.
58. ІР НБУ, Ф.Х, од.зб.11635 *Карачківський М.* Північно – Західна Балтщина (мапа).
59. ІР НБУ, Ф.V.-№ 711.-С.3-18 *Любарский Лев.* Селение Зельц, Одесского уезда, Херсонской губернии.
60. Комунальна установа “Ізмаїльський архів” далі – КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 18. Примария села Доликуой Измаильской волости.
61. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 93. Болградский сельский приказ, колония Болград Измаильского уезда, оп.1, спр.252.
62. КУ “Ізмаїльський архів”, ф.24, оп.1, спр.179, арк. 1-5.

63. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 93. Болградський сільський приказ, колонія Болград Ізмаїльського уезда, оп.1, спр.26.
64. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 93. Болградський сільський приказ, колонія Болград Ізмаїльського уезда, оп.1, спр.252.
65. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 99. Байрамчанська волосна претура, с.Байрамча, уезда Четатя – Албэ, оп.1, спр.12, арк.1, 5.
66. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 99. Байрамчанська волосна претура, с.Байрамча, уезда Четатя – Албэ, оп.1, спр.26, арк. 35.
67. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 103. Примарія села Сергеевка Лиманської волости, уезда Четатя – Албэ, оп.1, спр.113, арк.60.
68. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 109. Примарія села Енгенхейм Казацкої волости, уезда Четатя – Албэ, оп.2, спр.1, арк.1.
69. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 130, оп.2, спр.3, арк. 37, 38.
70. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621. Благочинний 1 – го округу Аккерманського уезда, с.Кебабча, оп.1, спр.16а, арк. 138.
71. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621. Благочинний 1 – го округу Аккерманського уезда, с.Кебабча, оп.1, спр.18, арк. 97-104, 134, 138.
72. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621. Благочинний 1 – го округу Аккерманського уезда, с.Кебабча, оп.1, спр.18а, арк. 17а, 67, 68, 82, 83, 84, 89, 94, 97- 104, 110, 118, 127, 149, 154, 155, 160.
73. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621. Благочинний 1 – го округу Аккерманського уезда, с.Кебабча, оп.1, спр.23, арк. 69, 74, 87, 92, 93, 100, 105, 112, 113, 120, 169, 174.

74. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621. Благочинний 1 – го округа Аккерманського уезда, с.Кебабча, оп.1, спр.28, арк. 10, 17, 22, 43, 52, 60, 66, 67, 72, 73-76, 77, 84, 85, 92.

75. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621. Благочинний 1 – го округа Аккерманського уезда, с.Кебабча, оп.1, спр.31, арк. 155, 168, 169, 171, 191, 194, 206, 222, 223-238, 278, 279, 288, 293, 308, 339, 342, 343, 363.

76. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 621. Благочинний 1 – го округа Аккерманського уезда, с.Кебабча, оп.1, спр.32, арк. 180.

77. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 622. Благочинний 2 – го округа Аккерманського уезда, с.Карагасань, оп.1, спр.2, арк. 88.

78. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 622. Благочинний 2 – го округа Аккерманського уезда, с.Карагасань, оп.1, спр.10а, арк. 106.

79. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 622. Благочинний 2 – го округа Аккерманського уезда, с.Карагасань, оп.1, спр.14а, арк. 22.

80. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 622. Благочинний 2 – го округа Аккерманського уезда, с.Карагасань, оп.1, спр.33, арк. 26.

81. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 622. Благочинний 2 – го округа Аккерманського уезда, с.Карагасань, оп.1, спр.36, арк. 1, 10, 101, 104.

82. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 623. Благочинний 3 – го округа Аккерманського уезда, с.Дельжихеры.

83. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 624. Благочинний 4 – го округа Аккерманського уезда, с.Голица, оп.1, спр.3а, арк.29, 30, 34.

84. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 624, оп.1, спр.6, арк. 95, 102.

85. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625. Старший благочинный Аккерманского уезда, г.Аккерман, оп.1, спр.6, арк. 146-154, 191-199, 201-208, 217-222, 245-258, 259-268.

86. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625. Старший благочинный Аккерманского уезда, г.Аккерман, оп.1, спр. 31, арк. 25, 35, 111, 116, 131, 133, 134, 135, 139, 146-149, 150-151, 152, 167, 168-171, 176-181.

87. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625. Старший благочинный Аккерманского уезда, г.Аккерман, оп.1, спр.32, арк. 95, 180, 232.

88. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625. Старший благочинный Аккерманского уезда, г.Аккерман, оп.1, спр.36, арк. 42, 140.

89. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625. Старший благочинный Аккерманского уезда, г.Аккерман, оп.1, спр.55, арк. 48, 60, 228, 236, 248.

90. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 625, оп.1, спр.95, арк. 90.

91. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 626. Благочинный 1 – го округа Измаильского уезда, г. Измаил, оп.1, спр. 5, арк. 27, 134.

92. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 626. Благочинный 1 – го округа Измаильского уезда, г. Измаил, оп.1, спр. 9, арк. 289, 381.

93. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 626. Благочинный 1 – го округа Измаильского уезда, г. Измаил, оп.1, спр. 5, арк. 87.

94. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 626. Благочинный 1 – го округа Измаильского уезда, г. Измаил, оп.1, спр. 10, арк. 22, 33.

95. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 626. Благочинный 1 – го округа Измаильского уезда, г. Измаил, оп.1, спр.11, арк. 11, 33, 34, 37, 38, 43, 89.

96. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 626. Благочинний 1 – го округу Ізмаїльського уезда, г. Ізмаїл, оп.1, спр.16, арк. 46.

97. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 626. Благочинний 1 – го округу Ізмаїльського уезда, г. Ізмаїл, оп.1, спр. .29, арк. 29, 49, 63.

98. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 627. Благочинний 2 – го округу Ізмаїльського уезда, г.Болград, оп.1, спр.1, арк.1825.

99. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628. Благочинний 3 – го округу Аккерманського уезда, оп. 1, спр.1, арк. 25, 28, 69, 70, 74, 103, 110, 121, 126, 133, 134, 136, 142.

100. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628. Благочинний 3 – го округу Аккерманського уезда, оп. 1, спр.2, арк. 21, 24, 33, 36, 44, 75, 80, 87, 92, 129, 134, 149.

101. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.4, арк. 40-47, 104, 111.

102. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628. Благочинний 3 – го округу Аккерманського уезда, оп. 1, спр.10, арк. 18, 21, 22, 23, 24, 29, 30, 35, 51, 52, 55, 68, 73, 74, 77, 84, 87, 118, 123, 124, 130.

103. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628. Благочинний 3 – го округу Аккерманського уезда, оп. 1, спр.12, арк. 39.

104. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.21, арк. 89, 90, 92, 101, 102, 106, 108, 110, 156, 158.

105. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.31, арк. 44, 49, 116, 117, 122, 164, 165, 172.

106. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 628, оп.1, спр.40.

107. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 932, спр.34, арк. 38.

108. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 932, спр.59, арк. 106.
109. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 932, спр.60, арк. 44, 60, 129, 134, 139, 146, 165, 167, 172, 173, 176, 177, 181, 197, 215, 218, 250.
110. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 779. Мансбургское сельское управление, с.Мансбург Аккерманского уезда Бессарабской области, с 28 октября 1873 года Бессарабской губернии.
111. КУ “Ізмаїльський архів”, ф. 932. Метрические книги и клировые ведомости церквей Аккерманского и Измаильского уездов, отложившиеся в деятельности Кишиневской духовной консистории, г.Кишинев, оп.1, спр.60, арк.29, 33, 181, 211, 214.
112. Российский государственный исторический архив (г.Санкт-Петербург) далі – РГИА, ф.1263 Комитет министров (1802-1906), оп.1 Журналы заседаний Комитета министров и приложения к ним (представления ведомств) о мерах для обеспечения безопасности городов, сохранения памятников и ценностей (1812 г.) и по всем текущим вопросам внутреннего управления за 1802-1891 гг., спр.21. О побегах крестьян за границу.

Література

113. *Агафонова Т.А.* Було в свадебных обрядах болгар Южной Бессарабии [Текст] / Т.А.Агафонова // Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования. - Одесса, 1997. - С.316-320.
114. *Агафонова Т.А.* Одежда украинского населения Юго-Западной Украины XIX-начала XX века [Текст] / Т.А.Агафонова // Записки історичного факультету. /ОДУ ім.І.І.Мечникова.- Вип.5.-Одеса, 1997. - С. 44-50.
115. *Агафонова Т.А.* Одежда украинцев в свадебной обрядности (конец XIX – первая половина XX века) [Текст] / Т.А.Агафонова //Археологія та

етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження: Том 3: збірка наукових праць.-Одеса, 2002.-С.269-271.

116. *Агафонова Т.А.* Некоторые аспекты функционирования традиционного костюма в похоронной обрядности населения Юго-Западной Украины конца XIX – начала XX века [Текст] / Т.А.Агафонова //Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції. Херсон, 1997 – С.286-289.

117. *Агафонова Т.А.* Некоторые аспекты функционирования одежды в семейной обрядности украинцев Юго-Западной Украины XIX – первой половины XX века [Текст] / Т.А.Агафонова //Національні та етносоціальні процеси в Україні. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих науковців. Чернівці, 1997.- С.125-128.

118. *Агафонова Т.А.* Традиційний одяг українців і болгар Південно-Західної України (XIX – перша половина XX ст.) [Текст] /Агафонова Тетяна Ананіївна: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Т.А.Агафонова - НАН України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень.— К., 1998. — 20 с.

119. *Агафонова Т.А.* Традиционная одежда [Текст] / Т.А.Агафонова // Матеріальна культура восточнославянского населения Подунавья (с.Мирное Кикийского района Одесской области): материалы и исследования. - Одесса, 1997. - С.45-50.

120. *А.С. М-ч.* Старинная свадебная запись [Текст] // КС. - 1897.- Т.9. - С.538.

121. *Алексей Иванович Маркевич (1847-1903).* Библиографический указатель. [Текст] - Одесса, 1997.- 151 с.

122. *Анцупов И.А.* Народная колонизация Бессарабии в первой трети XIX в. [Текст] / И.А. Анцупов // Ученые записки Кишиневского госуниверситета.- Т.35.- 1958. – С. 3-29.

123. *Аргатюк С.С.* Крутянський ключ: нарис з історії Кодимського району [Текст] / С.С. Аргатюк, В.Г. Кушнір.- Одеса, 2010.- 267 с.
124. *Арутюнов С.А.* Культура жизнеобеспечения и ее место в культурной динамике этноса [Текст] / Арутюнов С.А. //Народы и культура: развитие и взаимодействие.- М.,1989.- С.200 – 229.
125. *Афанасьев А.К.* Журнал жизни и службы князя Михаила Никитича Волконского [Електронний ресурс] / А. К. Афанасьев. – Режим доступу: <http://feb-web.ru/feb/rosarc/rad/rad-009>.
126. *Афанасьев Г.А.* История г.Одессы [Текст] / Г.А. Афанасьев // Одесские новости.- 1894.- 22 августа. - № 3047.
127. *Балушок В.* Роль Степу в етнокультурній та етнічній історії українців. [Текст] / В. Балушок // Матеріали до української етнології.- Вип. 3(6).- К., 2003.- С.23-28.
128. *Бачинский А. Д.* Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации Буджакской степи и низовья Дуная в XVIII– начале XIX вв. [Текст] / А.Д. Бачинский // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - 1964 г. – Кишинев, 1966.–С. 325-331.
129. *Бачинська О.А.* Козацтво у «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.) [Текст] / О.А. Бачинська. – Одеса: «Астропринт», 2009. – 251 с.
130. *Бачинська О.А.* Українське населення Придунайських земель XVIII – початок ХХ ст. (Заселення й економічне освоєння) [Текст] / О.А Бачинська. – Одеса: «Астропринт», 2002. – 328 с.
131. *Бачинська О.А.* Польові дослідження “Пам’ятки українського і російського населення Північно – Західного Причорномор’я» [Текст] / Бачинська О.А., Кушнір В.Г., Пригарін О.А // ЗІФ.-Вип.12.-Одеса,2002.- С.536-538.

132. *Бачинський А.Д.* Джерело для вивчення соціально-економічних відносин і культурно-побутових особливостей задунайських запорожців [Текст] / А.Д. Бачинський // СП.- Вип.1. - Одеса, 1995.- С.53-65.

133. *Бачинський А.Д.* Задунайська Січ і заселення придунайських степів в кінці XVIII – на початку XIX ст. [Текст] / А.Д. Бачинський // Сборник материалов по историческому краеведению Одесщины. /ИКО. - Вып.1. С древнейших времен до середины XIX в.: в помощь учителю истории.- Одесса, 1992.- С.53-55.

134. *Бачинський А.Д.* Козацтво на півдні України, 1775 – 1869 [Текст] / А.Д. Бачинський, О.А. Бачинська. - Одеса: Маяк, 1995.- 56 с.

135. *Бачинський А.Д.* Січ Задунайська. 1775 – 1728. Історико-документальний нарис [Текст] / А.Д. Бачинський - Одеса, 1994.-124 с.

136. *Бломквист Е.Э.* Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (поселения, жилища и хозяйственные строения) [Текст] / Е.Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник. - М., 1956. – С. 3-460.

137. *Бостан Г.* Українсько-молдавські паралелі в старовинній та сучасній весільній обрядовості [Текст] / Г. Бостан // НТЕ.-1971.-№ 6. -С.24-28.

138. *Бостан Г.К.* Украинско-молдавские фольклорные связи на Буковине (обрядовая поэзия). [Текст] /Бостан Григорий Коснстантинович: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филолог. наук / Г.К. Бостан. - К., 1971 – 24 с.

139. *Бутович В.Н.* Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии [Текст] / В.Н. Бутович - К., 1916. – 58 с.

140. *Ванчугов В.П.* Землянки позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье [Текст] / В.П. Ванчугов, Г.Н. Тоцев, И.Т. Черняков // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья: Сб. научных трудов.- К., 1985. – С. 22-27.

141. *Верменич Я.В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні [Текст] / Я.В. Верменич. - К. :Інститут історії України НАНУ, 2003. – 516 с.

142. *Верховцева І.Г.* Українське Подунав'я як історико-культурний регіон [Текст] / І.Г. Верховцева, А.В. Дізанова // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2009. – С. 78-83.

143. Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. - Ч.2-3. - Секція етнографічно-лінгвістична. - Одеса, 1925.-106 с.

144. *Вовк Ф.* Українське рибальство в Добруджі [Текст] / Ф.К. Вовк // Матеріали до укр.-рос. етнології / Наукове т-во імені Шевченка у Львові. - Львів, 1899. - Т.1. - С. 33-52.

145. *Волков Р.М.* Звіт про діяльність секції етнографічно-діалектологічної [Текст] / Р.М. Волков //Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. - Ч. 2-3. - Секція етнографічно-лінгвістична.- Одеса, 1925.-С. 2-4.

146. Вороновка П. Поселение позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье [Текст] / [В.П. Ванчугов, А.Г. Загинайло, В.Г. Кушнир, В.Г. Петренко]. - К.: «Наукова думка», 1991. – 100 с.

147. Высочайшие рескрипты императрицы Екатерины II. Ч.1: Об отложении татар от власти турецкой [Текст] // Чтения ОИДР. – 1871. –Кн. 4. – С.45-97.

148. *Гаврилюк Н.К.* Общее и особенное в семейной обрядности украинцев и молдаван [Текст] / Н.К. Гаврилюк, С.С. Курогло, Л.Д. Лоскутова //Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма. - К., 1987. - С. 319-341.

149. *Гижицкий Н.* О возделывании пшеницы в Ананьевском уезде Херсонской области [Текст] / Н. О. Гижицкий // ЗИОСХЮР за последнюю треть 1856 года. – Одесса, [1856]. – С. 1-8

150. *Глиняний В.П.* Джерело вивчення родинних відносин в Південно-Східному Поділлі [Текст] / Глиняний В.П., Кушнір В.Г. // Вісник Одеського державного університету. — Одеса, 1999. — Том 4. — Випуск 2. — С. 39-42.

151. *Глушко М.С.* Середнє Полісся у системі етнографічного районування України: локалізація, межі (за матеріалами наукових досліджень другої половини ХХ – початку ХХІ ст.) [Текст] /М.С.Глушко // Вісн. Львів. Ун-ту.- Л.,2008.- Вип.43. - Сер.історична - С.15-33.

152. *Глушко М.С.* Етнографічне районування України: стан проблеми, завдання (за матеріалами наукових досліджень другої половини ХХ – початку ХХІ ст.) [Текст] /М.С.Глушко // Вісн. Львів. Ун-ту.- Л.,2009.- Вип.44. - Сер.історична - С.179-214.

153. *Горбунов Ю.Є.* Про ікони задунайських українців [Текст] / Ю.Є. Горбунов, В.Г. Кушнір // Українці за Дунаєм.- Одеса: Гермес, 2002.- С.128 – 137.

154. *Гребінь І.Ф.* Традиційне народне житло молдавського населення України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) [Текст] / І.Ф.Гребінь // НТЕ.- № 4.- 1983.- С. 64-68.

155. *Грибовський В.В.* Ногайські орди Північного Причорномор'я у ХVІІІ – початку ХІХ століття. [Текст] /Грибовський Владислав Володимирович: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01/ В.В. Грибовський. - Запорізький нац. ун-т. - Запоріжжя, 2006. - 19 с.

156. *Гросул Я. С.* Крестьяне Бессарабии (1812-1861 гг.) [Текст] / Я. С. Гросул. – Кишинев, 1956. – 396 с.

157. *Гросул Я. С.* Очерки истории народного хозяйства Бессарабии. 1812 – 1861 [Текст]/ Я.С. Гросул, И.Г. Будак. – Кишинев, 1967. – 603 с.

158. *Гроссул-Толстой П. А.* Вопросы и ответы о возделывании пшеницы [Текст] / П. А. Гроссул-Толстой // ЗИОСХЮР за 1854-й год. – Одесса, [1854]. – №1. – С. 8-23. С.9-172.

159. *Де-Волан Ф.П.* Топографическое описание провинции: Отчет о географическом и топографическом положении провинции Озу или Едисан, обычно называемой Очаковской степью, служащей пояснением к картам и планам, снятым по высочайшему указанию к началу 1792 г. [Текст] / Ф.П. Де-Волан // Наследие Ф.П. Де-Волана. Из истории порта, города, края. – Одесса, 2002. – С. 98-110.

160. *Дерягин Н. Н.* О цыгайском овцеводстве в Бессарабии и торговле шерстью в России [Текст] / Н. Н. Дерягин // Исследование современного положения тонкорунного овцеводства юга России. – М., 1882. – С. 122-132.

161. *Дмитриев П. Г.* Народнонаселение Молдавии: по материалам переписей 1772–1773, 1774 и 1803 гг. [Текст] / П.Г. Дмитриев. – Кишинев, 1973. – 156 с.

162. *Добровольський А.В.* Перше сабатинівське поселення [Текст] / А.В. Добровольський // Археологічні пам'ятки УРСР. - 1952 – Т.4. - С. 78-83.

163. *Добролюбський А.О.* Південний захід України як особливий історико-культурний регіон [Текст] / А.О. Добролюбський // Теорія, методика і практика викладання історії та географії (Етнос. Територія. Державність). Матеріали доповідей та виступів на обласній науково-практичній конференції Одеського інституту удосконалення вчителів. - Одеса, 1993. - С. 26-30.

164. *Добролюбський А.О.* Кочовики південно-західної України в X – XI століттях [Текст] / А.О. Добролюбський, І.О. Смирнов. - Київ, 2011.- 172 с.

165. Донесення кур'єра російського посольства у Константинополі поручика Петрова до Катеринославського губернатора М.Язикова. Грудень (?) 1781 р. [Текст] // Степовий В. До історії Задунайської Січі // Україна.-1914. - №3. - С. 14-15.

166. Донесення товариша ольвіопольської канцелярії І.Мержанова до Катеринославського губернатора М.Язикова. 12 березня 1782 р. Ольвіополь

[Текст] // Степовий В. До історії Задунайської Січі // Україна.-1914.-№ 3. - С. 20.

167. *Дубровин Н.Ф.* Бумаги кн. Потемкина - Таврического: 1788-1789. [Текст] / Н.Ф.Дубровин // Сборник военно - исторических материалов.- СПб.,1894.- Вып.7.-С.18- 21.

168. *Дюмин Н.* Крестьянское овцеводство в южной части Приднепровья [Текст] / Н. Дюмин // ЗИОСХЮР. - 1899.- № 1. - С. 63-83; №2. – С. 34-48.

169. *Евлія Челебі.* Книга подорожі. Північне Причорномор'я [Текст] / Челебі Евлія. – Одеса: Гермес, 1997 – 84 с.

170. *Жеребко А.* Обзорение рек, почв и местоположений Новороссийского края и Бессарабии, в сельскохозяйственном отношении // ЗИОСХЮР за треть 1856 года [Текст] / А. Жеребко. - Одеса, 1856.- С. 21-148.

171. *Захарова Г.Н.* Современные украинско-молдавские межэтнические связи [Текст] / Г.Н. Захарова. - Киев, 1985. – 84 с.

172. *Захарченко Г. М.* Традиційна поховальна обрядовість українців: за матеріалами експедицій на Одещині [Текст] /Г.М. Захарченко // Етнічність в історії та культурі: матеріали і дослідження. Третя Міжнародна етнологічна конференція студентів та молодих вчених. -Одеса, 1998.-С.129-132.

173. *Захарченко Г. М.* Родильний та поховальний ритуали як соціальні регулятори [Текст] /Г.М. Захарченко // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. Збірка наукових робіт, присвячена 135-річчю Одеського державного університету ім.І.І.Мечникова.-Одеса: АстроПринт, 2000.-С.381-387.

174. *Захарченко Г. М.* Уявлення про душу, смерть та потойбічний світ в світогляді слов'ян (за матеріалами експедицій на Одещині) [Текст] /Г.М. Захарченко // Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян. Збірник наукових праць.- Київ, 1999.-С.40-44.

175. *Захарченко Г. М.* Табу в поховальній обрядовості (на матеріалах слов'янського населення Одещини) [Текст] /Г.М. Захарченко //Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження: Т. 3- Одеса, 2002: Друк.- С.302-303.

176. *Захарченко Г. М.* Уявлення про “невижитий вік” та його прояви в поховальному ритуалі (на матеріалах слов'янського населення Півдня України) [Текст] /Г.М. Захарченко // Записки історичного факультету. /ОНУ ім.І.І.Мечникова. -Вип.12.–Одеса, 2002.-С.120-125.

177. *Захарченко Г. М.* Традиційна поховальна обрядовість українців та росіян: до історії етнологічного вивчення в Україні [Текст] /Г.М. Захарченко //Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології. Збірник наукових праць. Т. 2 (18). Чернівці: Прут, 2004.- С.113-118.

178. *Збенович В.Г.* Позднетрипольские племена Северного Причерноморья [Текст] / В.Г. Збенович. - К.: Наукова думка, 1974. – 186 с.

179. *Зеленчук В.С.* Молдавско-украинские общности в традиционных обычаях и фольклоре семейной обрядности [Текст] / В.С. Зеленчук //Дружба народов, отраженная в фольклоре. - Кишинев, 1961.-С.74-90.

180. *Зеленчук В.С.* Население Бессарабии и Поднепровья в XIX ст. (Этнические и социально-демографические процессы) [Текст] / В.С. Зеленчук. – Кишинев: Штиинца, 1979. – 287 с.

181. *Зеленчук В.С.* Східнослов'янські риси у молдавській весільній обрядності [Текст] / В.С. Зеленчук // НТЕ.-1959.-№ 3.-С.57-65.

182. *Зеленчук В. С.* Население Бессарабии и Поднепровья в XIX в. (этническое развитие и демографические процессы) [Текст] / Зеленчук Валентин Степанович: автореф. дис... докт. ист. наук.: 07.00.07. / В. С. Зеленчук. – М., 1980. – 30 с.

183. *Зерцалов С.В.* Степное скотоводство в Новороссийском крае, его прошлое и настоящее [Текст] / С.В. Зерцалов // ЗИОСХЮР. - М., 1892. –С. 115 - 154.

184. *Зубко І.М.* Подністрянська паланка Чорноморського козацького війська: 1790-1792 рр. [Текст] / І.М. Зубко // ИКО.- Вып.1.- Одесса, 1992.- С.57-58.
185. *Иванов П.* К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи [Текст] / П. Иванов // ЗООИД. - 1904. - Т. XXIV. - С.27-29.
186. *История Бессарабии. От истоков до 1998 года* [Текст] / сост. Иоан Скурту, Дмитру Алмаш, Арманд Гошу и др. ; координатор Иоан Скурту ; пер. с рум. яз. Енчу Николая. - Изд. 2-е, перераб. и доп. – Кишинэу, 2001. – 353 с.
187. *Історія українського козацтва: Нариси у 2 т.* [Текст] [Відп. ред. В. Смолій] - К., 2006. – Т. I. – 800 с.
188. *Історія українського козацтва: Нариси у 2 т.* [Текст] [Відп. ред. В. Смолій] - К., 2007.- Т. II. – 724 с.
189. *Їхав козак за Дунай* [Текст] / [Зібр. і впоряд. В. Ріцко] – Бухарест: Мустанг, 2005. – 386 с.
190. *Кабузан В.М.* Народо­на­се­ле­ние Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья: конец XVIII – первая половина XIX в. [Текст] / В.М. Кабузан. – Кишинев, 1974. – 157 с.
191. *Кабузан В.М.* Чисельність і склад населення південної частини Бессарабії в першій половині XIX с. [Текст] / В.М. Кабузан // УІЖ. – 1968. – №8. – С. 53.
192. *Камарницкий А.* Сельско-хозяйственные обычаи. [Текст] / А. Камарницкий // ЗИОСХЮР. - Одесса, 1855.- С. 242-266.
193. *Карра Ж. Л.* История Молдавии и Валахии [Текст] / Жан Луи Карра. – СПб., 1791. – [4], 184 с.
194. *Карачківський М.* Північно-Західна Балтщина (історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року) [Текст] / М. Карачківський // Історико-географічний збірник ВУАН. – К., 1929. – Т. 3. – С. 158-202.

195. *Каюк С.М.* Задунайська Січ: [Текст] /Каюк Світлана Миколаївна: автореф. дис... канд. іст. наук.: 07.00.01. / С.М. Каюк. - Дніпропетровськ, 1999.- 16 с.
196. *Козак Д.Н.* Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н.е – у I тис. н.е. [Текст] // Етнічна історія давньої України / [П. П. Толочко, Д. Н. Козак, В. Ю. Мурзін та ін.] НАНУ ; Ін-тут археології; – К., 2000. – С. 118-194.
197. *Козлов В.И.* Жизнеобеспечение этноса: содержание понятия и его экологические аспекты. [Текст] / В.И.Козлов // Этническая экология: теория и практика.- М., 1991.-С.28 – 29.
198. *Козлов В.И.* Основные проблемы этнической экологии. [Текст] /В.И. Козлов // СЭ.-1983.-№1.-С.3-16.
199. *Кондратович Ф.* Задунайская Сеч (по местным воспоминаниям и рассказам) [Текст] / Ф. Кондратович // КС. - 1883. - Т.1. - янв. - С.27-66.
200. *Кондратович Ф.* Задунайская Сеч (по местным воспоминаниям и рассказам) [Текст] / Ф. Кондратович // КС. - 1883. - Т.5. - февр. -С. 269-300.
201. *Кондратович Ф.* Задунайская Сеч (по местным воспоминаниям и рассказам) [Текст] / Ф. Кондратович // КС. - 1883. - Т.5.-апр.-С. 728-773.
202. *Короленко П.П.* Некрасовские казаки [Текст] / П.П.Короленко // Известия общества любителей изучения Кубанской области.-Екатеринодар, 1900.-Вып.2.- 268 с.
203. *Короленко П.П.* Предки кубанских казаков на Днепре и на Днестре [Текст] / П.П. Короленко. – Екатеринодар: Тип. П.Ф. Бойко, 1900. – 203 с.
204. *Косміна Т.В.* Сільське житло Поділля. Кінець XIX – XX ст.: Історико – етнографічне дослідження [Текст] / Т.В. Косміна. - К.,1980. – 191 с.
205. *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы [Текст] / Н. Костомаров // Исторические монографии и исследования. – Изд. 2-е. – СПб., 1885. – Т. 16.– [8], XVI, [2] 752 с.
206. *Котенко И. А.* О тенденции роста народонаселения Молдавии в

епоху феодализма [Текст] / И.А. Котенко, Н.А. Мохов, П.В. Советов // Ученые записки института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР. – Т. 6 (серия историческая). – Кишинев, 1957. – С. 53 – 60.

207. *Кочубинский А. Л.* Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции : из истории восточного вопроса : война пяти лет (1735-1739) [Текст] / А. Л. Кочубинский. – Одесса, 1899. – [2], X, [2], 526, LXII с.

208. *Крикун М.* Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії 1703 року [Текст] / М. Крикун // ЗНТШ. - Т.СCLX. - Кн.2. - Львів, 2010.- С.68-71.

209. *Криськов А.* Польське землеволодіння і державна земельна власність в Подільській губернії (1793-1820-ті рр.) [Текст] / А. Криськов // Polacy na Podolu. - tom 7. –К., 2004.- s. 109.

210. Культурно-бытовые процессы на юге Украины [Текст] /Отв. ред. Ю.В.Иванова.-Москва: Наука, 1979.-191 с.

211. *Кутузов М. И.* Сборник документов и материалов : (Русские полководцы: материалы по истории русской армии) [в 5 т.] [Текст] / под ред. Л. Г. Бескровного. – М., 1950. – Т. 1. – XLVII, [1], 793, [1] с., [11] л. ил.

212. *Кушнір В.Г.* Письменные сведения о скотоводческом хозяйстве ногайцев Северного Причерноморья [Текст] /В.Г.Кушнір // Тез.докл.второй областн.краевед.конфер., посв. 200-летию основания Одессы.- Одесса,1991.- С.114-115.

213. *Кушнір В.Г.* Нове джерело вивчення етноісторичних процесів на Півдні України [Текст] /В.Г.Кушнір // СП.-Вип.ІІ.-Одеса:Гермес,1995.-С.12-15.

214. *Кушнір В.Г.* Кам'яні хрести степу [Текст] /В.Г.Кушнір // Археология и этнология Восточной Европы.-Одесса:Гермес,1996.-С.273-285.

215. *Кушнір В.Г.* Основні проблеми етнографічного вивчення Південної України [Текст] / В.Г. Кушнір, А.В. Шабашов // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії,

конфліктності, проблеми та прогнози на порозі ХХІ ст. // Тези допов. науков.конф.- К.,1997.-С.427-429.

216. *Кушнір В.Г.* Етнографічні дослідження в Південному Поділлі в 1994-1995 роках [Текст] /В.Г.Кушнір // Етнографія Півдня України.- Вип.І.- Одеса:Гермес,1997.- С.3-18.

217. *Кушнір В.Г.* Особливості житлових та господарських споруд Побужжя [Текст] / В.Г. Кушнір, П.І. Литвинов // Етнографія Півдня України.- Вип.І.-Одеса: Гермес,1997. -С.19-23.

218. *Кушнір В.Г.* Козацький хрест [Текст] / В.Г. Кушнір // Етнологічний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії, конфліктності, проблеми та прогнози на порозі ХХІ ст. // Тези допов. Науков.конф.К.,1997.-С.422-423.

219. *Кушнір В.Г.* Багатонаціональна культура Одещини: проблеми дослідження [Текст] / В.Г. Кушнір // Конституція України та відродження культури національних меншин Одещини. Наук.практ. конф. (12-13 червня 1997 р.).- Одеса: Маяк, 1998.- С.36-41.

220. *Кушнір В.Г.* Господарство і побут населення Південно-Західної України в епоху розпаду первісного суспільства (II тис. до н.е.) [Текст] / В.Г. Кушнір – Одеса: Гермес, 1999. – 201 с.

221. *Кушнір В.Г.* «Козаки» і «райки» як субетнічні групи українського населення Буджака [Текст] / В.Г. Кушнір, О.А. Прігарін // Матеріали ІV міжнародного конгресу українців.-Одеса:Астропринт, 1999.-С.55-61.

222. *Кушнір В.Г.* Передвесільна та весільна обрядовість українців Південно-Східного Поділля [Текст] / В.Г. Кушнір // Археологія і етнологія Східної Європи.-Одеса: Астропринт.- 2000.-С. 311-328.

223. *Кушнір В.Г.* Дерев'яне житло села Баштанків [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.-Вип.11.-Одеса, 2001.-С.214-221.

224. *Кушнір В.Г.* Пиріжнянський осередок керамічного ремесла [Текст] / В.Г. Кушнір // НЗ.-вип 4.-Львів, 2000. – С.-700-703.

225. *Кушнір В.Г.* Особливості господарства добруджанських українців в Румунії [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.-Вип.12.-Одеса: Друк, 2002. - С.78-93.
226. *Кушнір В.Г.* Українці за Дунаєм. [Текст] / В.Г. Кушнір - Одеса: Гермес, 2002.- 138 с.
227. *Кушнір В.Г.* Весільна обрядовість українців південно – західної України: порівняльний аналіз [Текст] / В.Г. Кушнір, Н.О. Петрова // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та південно – східної Волині: історія і сучасність.- Кам'янець-Подільський: Абетка – НОВА, 2002.- С.118 – 126.
228. *Кушнір В.Г.* До питання про особливості вишиваних і тканих виробів українців румунського Подунав'я [Текст] / В.Г. Кушнір, Т.С. Приходченко // Українці за Дунаєм.- Одеса: Гермес, 2002.- С. 121 – 128.
229. *Кушнір В.Г.* Тип народної ікони в Південно – Східному Поділлі [Текст] / В.Г. Кушнір // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць.- Т.3.- Кам'янець – Подільський: ОІЮМ, 2003.- С.241 – 246.
230. *Кушнір В.Г.* Традиційне ткацтво на Кодимщині [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.- Вип.13.- Одеса: Гермес, 2003.- С.27 – 37.
231. *Кушнір В.Г.* В. Культурно-побутові процеси на Одещині у ХІХ-ХХ ст. в дослідженнях кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова у 1999 – 2003 рр. [Текст] / В. Г. Кушнір, О. А. Прігарін, А. В. Шабашов // ЗІФ.- Вип.15.- Одеса, 2004.- С.528-539.
232. *Кушнір В.Г.* Житлові і господарські споруди українців Кам'янського і Рибницького районів Молдови [Текст] / В.Г. Кушнір // Українці Придністров'я (Матеріали етнографічних досліджень) Вип.1.- Одеса, 2005. – С.6-22.
233. *Кушнір В.Г.* Допоміжні види господарської діяльності українців Лівобережжя Дністра (Кам'янський і Рибницький райони Молдови) [Текст] /

В.Г. Кушнір // Українці Придністров'я (Матеріали етнографічних досліджень) Вип.1.- Одеса, 2005.-С.23-40.

234. *Кушнір В.Г.* Обрядова лірика українців Добруджі [Текст] / В'ячеслав Кушнір, Ганна Леснікова // Р.Ф.Кайндль. Нові етноісторичні виміри. Матеріали II Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання», 28-29 травня 2005 р.- Чернівці, 2005.- С.309-314.

235. *Кушнір В.Г.* Житло і господарські споруди крутянських євреїв [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.- Вип.17.- Одеса: «Астропринт», 2006. –С.77-87.

236. *Кушнір В.Г.* Динаміка чисельності молдован Балтщини в ХІХ - 20-х рр. ХХ ст. [Текст] / В.Г. Кушнір // Revista de etnologie culturologie.- Vol. 2.- Kishineu, 2007. – С.257-260.

237. *Кушнір В.Г.* Исследования традиционной культуры народов Юго-Западной Украины в Одесском университете в конце ХХ - начале ХХІ вв. [Текст] / В.Г. Кушнір, А.В. Шабашов // Revista de etnologie culturologie.- Vol. 2.- Kishineu, 2007.- С. 68-76.

238. *Кушнір В.Г.* Українське населення Буджака за даними Ізмаїльського архіву [Текст] // Лукомор'я. Археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я.- Вип.1.- Одеса, 2007.-С. С.65-79.

239. *Кушнір В.Г.* Традиційна весільна обрядовість українців Одещини (20-80-ті роки ХХ ст.). [Текст] / Кушнір В'ячеслав Григорович, Петрова Наталія Олександрівна. - Одеса, 2008.- 256 с.

240. *Кушнір В.Г.* Традиційна культура українців Нижнього Подунав'я [Текст] / В.Г. Кушнір // Покликання служити науці і людям /Наукова збірка на пошану д.і.н., професора Георгія Кожолянко.- Чернівці, 2008.-С.186-191.

241. *Кушнір В.Г.* Народознавство Одещини. [Текст] / В.Г. Кушнір. Навчальний посібник, видання друге. - Одеса: СМІЛ, 2008.-208 с.

242. *Кушнір В.Г.* Молдавський етнокультурний компонент у традиційній культурі українців Буджака [Текст] / В.Г. Кушнір // Revista de etnologie și culturologie. – vol. 3. – Chisinau, 2008. – С.291-293.

243. *Кушнір В.Г.* Роль міграційного чинника у трансформації весільної обрядовості українців села Новоселівка [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.- Вип.19.- Одеса, 2008.- С.32-42.

244. *Кушнір В.Г.* Килимарство українців південного лісостепу і степової зони Буго-Дністровського межиріччя і Буджака [Текст] / В.Г. Кушнір // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць.-вип.25 - Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008.- С.127-133.

245. *Кушнір В.Г.* У скорботних 1932-1933 роках. [Текст] / Кушнір В.Г., Петрова Н.О., Поломарьов В.М. - Одеса, вид-во КП ОМД, 2008- 298 с.

246. *Кушнір В.Г.* Румунські «монографії» як історико - етнографічне джерело [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.-Випуск 20. –Одеса: «Астропринт», 2009. – С.260-266.

247. *Кушнір В.Г.* До питання про формування мережі українських поселень у степовій зоні Буго-Дністровського межиріччя [Текст] / В.Г. Кушнір // ЗІФ.-Випуск 21. –Одеса: вид-во КП ОМД, 2010.- С.23-33.

248. *Кушнір В.Г.* Українці Нижнього Подунав'я в Румунії [Текст] / В.Г. Кушнір // НТЕ.- № 6.-2010.- С.5-7.

249. *Кушнір В.Г.* Особливості декорування традиційного житла українців Буго-Дністровського межиріччя і Буджака [Текст] / В.Г. Кушнір // НТЕ.- № 4.-2011.- С.9-13.

250. *Кушнір В.Г.* Землянка як тип житла: археологічна і етнографічна кореляції [Текст] / В.Г. Кушнір // Наука і освіта: крок у майбутнє. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання», присвяченої 145-річчю від дня народження Р.Ф. Кайндля. Чернівці, 29 квітня 2011 року. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011.-С.293-301.

251. *Кушнір В.Г.* Етнографія Півдня України в спогадах Юзефа Крашевського [Текст] / В.Г. Кушнір // *Regiones euxinum spectantes. Stosunki kulturove, etniczne i religijne na przestrzeni dziejow.*- Krakow, 2012.-s.393-401.

252. *Кушнір В.Г.* Етнографічні записки Евлія Челебі про Північне Причорномор'я [Текст] / В.Г. Кушнір // Евлія Челебі. Книга подорожі. Північне Причорномор'я.- Одеса, 1977.- С.3-5.

253. *Кушнір В.Г.* Українці Одеси: до аналізу етнографічної спадщини О.І.Маркевича [Текст] / Кушнір В'ячеслав // Записки історичного факультету.- Випуск 16. –Одеса: «Астропринт», 2005.- С.29-34.

254. *Кушнір В.Г.* Чинники трансформації календарної обрядовості українців Півдня Буджака і Степового Подністров'я [Текст] / Кушнір В'ячеслав // Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу. Збірка наукових праць /Матеріали міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання».- Одеса, 2011.- С.223-228.

255. *Кушнір В.Г.* Українсько-болгарські взаємини у традиційному рушникарстві [Текст] / В.Г. Кушнір // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Българите от Молдова и Украйна – език, литература, история, култура и образование». – Одеса: Фенікс, 2009. – С. 175 – 182.

256. *Кушнір В.Г.* Нариси традиційної культури українців Одещини (Миколаївський р-н). [Текст] / В.Г. Кушнір, Н.О. Петрова, В.М. Поломарьов – Одеса СМІЛ, 2010.- 392 с.

257. *Кушнір В.Г.* Рушники українців Нижнього Подунав'я: традиції і інновації [Текст] / В.Г. Кушнір // Краєзнавство. - № 2.-2011.- С.282-289.

258. *Кушнір В.Г.* Формування регіональних груп українців Буджака, Нижнього Подунав'я та дельти Дунаю [Текст] / Кушнір В'ячеслав // Традиційна культура діаспори. Збірка наукових праць. /Матеріали міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання».- Одеса, 2012.- С.270-280.

259. *Кушнір В.* Українська ідентичність і українці Північної Добруджі у працях Федора Вовка. [Текст] / В'ячеслав Кушнір // Українознавство. - К., 2013- № 1 (46).- С. 136-139.

260. *Лебединцев А.Г.* Ханская Украина [Текст] / А.Г. Лебединцев // ЗООИД. – 1844.- Т.1.-С.2.

261. *Леснікова Г.В.* Народнопісенна традиція українців Нижнього Подунав'я: до постановки проблеми [Текст] / Г.В. Леснікова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету – Вип. 22. – 2008. – С. 256-261.
262. *Леснікова Г.В.* Регіональні особливості балад українців румунської Добруджі [Текст] / Г.В. Леснікова // Народна творчість та етнографія. – 2008. – Вип.6. – С. 111-114.
263. *Леснікова Г.В.* Родинно-побутовий пісенний фольклор українців Добруджі [Текст] / Г.В. Леснікова // ЗІФ.– Вип.17. – С. 107-114.
264. *Лисенко П.С.* Особливості мови села Івангород Давлеканівського району Башкирської АРСР [Текст] / П.С. Лисенко // Українці Башкирії: у 2 т. - Т.1. Дослідження і документи. - Київ – Уфа, 2011.- С.390-404.
265. *Лупулеску І.* Русские колонии в Добрудже [Текст] / І. Лупулеску // КС. -1889. - Т.24. - янв. - С.117-154.
266. *Лупулеску І.* Русские колонии в Добрудже [Текст] / І. Лупулеску // КС. -1889. - Т.24. - фебр. - С.314-336.
267. *Лупулеску І.* Русские колонии в Добрудже [Текст] / І. Лупулеску // КС. -1889. - Т.24. - март. - С.685-703.
268. *Лурье С.В.* Историческая этнология. [Текст] /Лурье С.В. //Учебное пособие для вузов. - М.: Академический Проект: Гаудеамус, 2004. - 624 с.
269. *Макарчук С.А.* Історико-етнографічні райони України: Навч.посіб.. [Текст] / С.А. Макарчук - Л., 2012.- 352 с.
270. *Максимов Е.В.* Зарубинецкая культура на территории УССР [Текст] / Е.В Максимов. - К., 1982. – 184 с.
271. *Маркевич А.* Образчик малорусских эпитафий XVIII в. [Текст] / А. Маркевич // КС. - июнь. - 1883. - Т.VI. - С.394.
272. *Маркевич А.И.* Одесса в народной поэзии [Текст] / А.И. Маркевич // Одесские новости.- 1894.- № 3047.

273. *Маркевич А.И.* Южная Россия при Петре Великом [Текст] / А.И. Маркевич // Одесский вестник.- 1891.-№ 70.

274. *Маркевич А. И.* «Сказки, обращающиеся среди одесского простонародья» : рецензия [Текст] / А. И. Маркевич // Дневник X съезда русских естествоиспытателей и врачей в Киеве / изд. Распорядительным комитетом съезда; под. ред. Л. Л. Лунда. – Киев, 1898. – № 10. – С. 487.

275. *Мартыновский Н.* Сельские занятия Новороссийского помещика: (отчет о работах 1842-го года) [Текст] / Н. Мартыновский // ЗИОСХЮР за 1845-й год. – Одесса, 1845. – №. 1 - С. 9-43.

276. *Марченко О.М.* До проблеми визначення історико-етнографічних районів: Степове Побужжя [Текст] /О.М.Марченко // Інтелігенція і влада. Серія: Історія : громадсько-політ. наук. збір. – Одеса: Астропринт, 2009.- С.210 – 218.

277. *Мельникова Л. С.* Адміністративно - політичний устрій Південної Бессарабії під гурецьким пануванням в XVI - XVIII ст. [Текст] /Л.С. Мельникова // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. - Вип. 3. - Ізмаїл, 1998,- С. 231 -238.

278. *Мельникова Л. С.* З історії залюднення краю [Текст] /Л.С. Мельникова // Українське Придунав'я.- Кн.1.- Ізмаїл, 1998. - С. 81 - 110.

279. *Мельникова Л. С.* Козаки у Північно - Західному Причорномор'ї (кінець XVIII - перша половина XIX ст.) [Текст] /Л.С. Мельникова // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матер. VI Всеукраїнських історичних читань). - Київ - Черкаси, 1997. - С.162 - 169.

280. *Мельникова Л. С.* Слов'яни на Дунаї в середині першого тисячоліття нашої ери [Текст] /Л.С. Мельникова //Українське Придунав'я: історичні парадигми буття і сучасність. Зб. наук, праць. - Вип. 2. - К., 1997. - С. 22 - 28.

281. *Мельникова Л.С.* Східнослов'янська колонізація Південної Бессарабії (V - перша половина XIX ст.). / Мельникова Люмила Семенівна:

автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 /Л.С.Мельникова.- Одеський державний університет ім.І.І.Мечникова.- Одеса, 1999.-19 с.

282. *Мельничук О.С.* Топоніміка Кодимського району Одеської області [Текст] / О.С. Мельничук // Мовознавство.- Наукові записки.- Т.ХІV.- К.,1957.- С.55-57.

283. Метеорология. Земледельческие эпохи 1840 года // ЗИОСХЮР за 1840-й год.- Одеса, 1841.- №1.- С.78-79.

284. *Мещерюк И.И.* Развитие тонкорунного овцеводства в Буджаке в 1808 – 1856 годах [Текст] / И.И. Мещерюк // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы.- Минск, 1964.-С. 58-71.

285. *Мисечко А.І.* До історії музею «Степова Україна» [Текст] / А.І. Мисечко, А.В. Шабашов //Софійські читання. Матеріали ІІІ міжнародної науково-практичної конференції «Памятки національного заповідника «Софія Київська» та сучасні тенденції музейної науки».- К.,Академперіодика, 2007.- С.332-338.

286. *Михайлеску К.Д.* Происхождение лиманов дельты Дуная. [Текст] / К.Д. Михайлеску –Кишинев: Штиинца, 1990.-162 с.

287. *Мордовцев Д.Л.* Гайдамачина (1730-1768) / Д.Л. Мордовцев // Гайдамачина: историческая монография в двух частях. – Ч.І. – СПб., 1870.- 484 с.

288. *Надеждин Н. И.* Об этнографическом изучении народности русской [Текст] / Н. И. Надеждин // ЗРГО. – СПб., 1847. – Кн. 2. – С. 61-115.

289. Народна пам'ять про козацтво [Текст] / Я.П. Новицький, А.Л. Сокульський, В.І. Шевченко. - Запоріжжя: Інтербук, 1991. - 160 с.

290. Наследие Ф.П. Де-Волана: из истории порта, города, края [Текст] / Гос. предприятие "Одес. морской торг. порт" ; авт-сост.: Н. П. Павлюк, Т. Н. Глеб-Кошанская. – Одесса: Астропринт, 2002. – 252 с. : ил.

291. *Наулко В.И.* Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк) [Текст] / В.И. Наулко. - К., 1975. – 274 с.

292. *Несторовский П.А.* Бессарабские русины. Историко-этнографический очерк. [Текст] / П.А.Несторовский- Варшава, 1905.-183 с.
293. Ой Дунаю, Дунаю / [Зібр. і впоряд. В. Ріцко] – Бухарест: Критеріон, 1980. – 128 с.
294. Описание Украины от пределов Московии до границ Трансильвании, составленное Гильомом Левассером-де-Бопланом [Электронный ресурс] / Гийом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России / пер. В.Г.Ляскоронского со второго французского издания 1660 года. – К., 1901. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Boplan/text1.phtml?id=189>
295. О садовых инструментах и орудиях: способ распознавать степень доброкачественности садовых орудий [Текст] // Зап. Императ. о-ва сельского хозяйства Южной России за 1858-й год. – Одесса, [1858]. – С. 145-176.
296. *Орлов А.В.* Деякі аспекти сучасних українсько-молдавських зв'язків [Текст] / А.В.Орлов // НТЕ.-1984.-№ 1.- с.61-66.
297. *Осадчий Т.И.* Щербановская волость Елисаветградского уезда Херсонской области. Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание [Текст] / Т.И. Осадчий. - Херсон, 1891.- 112 с.
298. *Охотников С. Б.* Нижнее Поднестровье в V-VI веках до н.э. [Текст] / С. Б. Охотников ; АН УССР, Одес. Арх. музей; отв. ред. С. Д. Крыжицкий. – Киев, 1990. – 85 с.
299. *П.* Несколько слов о посеве [Текст] // ЗИОСХЮР.- Одесса, 1858.- С.47-48.
300. *Павлюк М.* Українські говори в Румунії. Діалектичні тексти [Текст] / М. Павлюк, І. Робчук.- Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто, 2003. – 784 с.
301. *Палимпсестов.* Сельская техника. Экстирпатор, семиножник [Текст] // ЗИОСХЮР за 1853-й год.- Одеса, 1854.- № С.107-109.

302. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. [Текст] / [Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю.]- К., 1989.- С.29-41.

303. *Пассек Т.С.* Периодизация трипольских поселений (III—II тысячелетия до н. э.). [Текст] / Т.С. Пассек // МИА. М-Л: Издательство Академии Наук СССР, 1949. - № 10. - 248 с.

304. *Патокова Э.Ф.* Усатовское поселение и могильники [Текст] / Э.Ф. Патокова. - К., 1979.- 188 с.

305. *Петреску И.Г.* Дельта Дуная. Происхождение и развитие [Текст] / И.Г.Петреску.-М.,1963.- 280 с.

306. *Петрова А.О.* Україно-російські паралелі у весільній обрядовості (за матеріалами досліджень Нижнього Подунав'я) [Текст] / А.О. Петрова, Н.О. Петрова // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. - Випуск 3.-Одеса: Видавничий дім „Паллада”, 2009.-С.112-117.

307. *Петрова Н.А.* Добрачное общение молодежи: джок [Текст] /Н.А. Петрова //Україна і Болгарія: віхи історичної дружби (матеріали конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іга). Одеса, 29-31 жовтня 1998 року.-Одеса, 1999.-С.268-272.

308. *Петрова Н.О.* Весільні пісні Буджака (за матеріалами етнографічних досліджень українського та російського населення Одещини) [Текст] /Н.О. Петрова //Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Наукові доповіді. Міжнародна науково-методична конференція. Частина друга. Херсон, 1997.-С.244-247.

309. *Петрова Н.О.* Весілля українців Добруджі: до питання структури та варіативності [Текст] / Н.О. Петрова // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць.-вип.25 - Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008.- С.127-133.

310. *Петрова Н.О.* Викрадення молодої як архаїчна форма шлюбу в українців Буджака (етнографічний аспект) [Текст] / Н.О. Петрова // Р.Ф.Кайндль і українська історична наука. Матеріали Міжнародного наукового семінару “Кайндлівські читання”, 22-23 травня 2004 р. Частина 2.- Вижниця: Черемош, 2004.- С.268 – 270.

311. *Петрова Н.О.* Деякі аспекти вивчення весільного фольклору Одещини (за матеріалами етнографічних досліджень українського та російського населення) [Текст] /Н.О. Петрова //Друга Всеукраїнська науково-практична конференція молодих науковців “Національні та етносоціальні процеси в Україні”. Матеріали.-Чернівці, 1997.-С.169-173.

312. *Петрова Н.О.* Деякі аспекти вивчення коровайних обрядів в українському весіллі Одещини [Текст] /Н.О. Петрова //Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 8. Проблеми вивчення та відтворення історико-культурної спадщини.-Київ: Рідний край,1999.-С.163-168.

313. *Петрова Н.О.* Деякі аспекти українського передвесільного циклу обрядів за етнографічними дослідженнями на Одещині (спроба реконструкції) [Текст] /Н.О. Петрова //Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. Київ, Україна, 14-16 травня 1996 р. –Київ, 1996.- С.62-64.

314. *Петрова Н.О.* Деякі передшлюбні дійства українського весілля Одещини (коровайні обряди, запросини, дівич-вечір) [Текст] /Н.О. Петрова //Записки історичного факультету /ОДУ ім.І.І.Мечникова.- Вип.7.-Одеса, 1998.- С.25-34.

315. *Петрова Н.О.* Деякі форми дошлюбного спілкування молоді в традиційному українському суспільстві: вечорниці (за матеріалами етнографічних досліджень Одещини) [Текст] /Н.О. Петрова //Сучасна етнокультурна та етнополітична ситуація на Півдні України і актуальні

проблеми державного управління. Матеріали регіональної науково-практичної конференції. Одеса 10-11 грудня 1996 р. – Одеса, 1996.-С.20-21.

316. *Петрова Н.О.* Дошлюбне спілкування: ігри та розваги українців та росіян Одещини [Текст] /Н.О. Петрова //Записки історичного факультету /ОДУ ім.І.І.Мечникова.-Вип.9.–Одеса, 1999.-С.51-56.

317. *Петрова Н.О.* Дошлюбне спілкування молоді: вечорниці (за матеріалами етнографічних досліджень Одещини) [Текст] /Н.О. Петрова //Матеріали Міжнародної наукової конференції “Відродження української державності: проблеми історії та культури”. Частина 1. Одеса,13-16 травня 1996 р. –Одеса, 1996.-С.254.

318. *Петрова Н.О.* Дошлюбне спілкування молоді в календарній обрядовості українців Одещини [Текст] / Н.О. Петрова, Т.В. Тхоржевська //Записки історичного факультету /ОНУ ім.І.І.Мечникова.-Вип.13.–Одеса: Гермес, 2003.-С.37-42.

319. *Петрова Н.О.* Коровайні обряди в передшлюбних діях українського весілля Одещини [Текст] /Н.О. Петрова //Етнічність в історії та культурі: матеріали і дослідження. Третя Міжнародна етнологічна конференція студентів та молодих вчених. -Одеса, 1998.-С.126-129.

320. *Петрова Н.О.* Міжетнічні взаємовпливи російсько-українського населення Буджака в середині - другій половині ХХ ст. (за матеріалами етнографічних досліджень весільного фольклору) [Текст] /Н.О. Петрова //Записки історичного факультету /ОДУ ім.І.І.Мечникова.- Вип.5.-Одеса, 1997. - С. 50-58.

321. *Петрова Н.О.* Морально-етичні норми в дошлюбному спілкуванні українців Одещини (кінець ХІХ – 80-ті рр. ХХ ст.) [Текст] /Н.О. Петрова // Записки історичного факультету. Випуск 15.–Одеса: Астропринт, 2004.-С.106-109.

322. *Петрова Н.О.* Обряди передвесільного циклу: за матеріалами етнографічних досліджень українського населення Одещини [Текст] /Н.О.

Петрова //Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования.-Одесса, 1997.-С.335-343.

323. *Петрова Н.О.* Обрядодії Великого Посту. (за матеріалами етнологічних досліджень українського населення Одещини) [Текст] / Н.О.Петрова, Т.В. Пригаріна //Записки історичного факультету. /ОДУ ім.І.І.Мечникова.-Вип.8. – Одеса, 1999.- С.94-103.

324. *Петрова Н.О.* Сватання як складова частина передвесільного циклу обрядів українського весілля (за матеріалами етнографічних досліджень Одещини) [Текст] /Н.О. Петрова //Етнографічні дослідження населення України (Матеріали першої Всеукраїнської етнологічної конференції студентів та молодих вчених, лютий 1996 рік).-Одеса, 1996.-С.53-55.

325. *Петрова Н.О.* Традиційна система спілкування та звичаєво-обрядові норми підготовки молоді до шлюбу (за матеріалами українського населення Одещини) [Текст] /Н.О. Петрова //Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. Збірка наукових робіт, присвячена 135-річчю Одеського державного університету ім.І.І.Мечникова.-Одеса: АстроПринт, 2000.-С.145-154.

326. *Петрова Н.О.* Традиційні ігри та розваги в дошлюбному спілкуванні українців і росіян Одещини [Текст] /Н.О. Петрова //Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян. Збірник наукових праць.- Київ, 1999.-С.102-107.

327. *Петрова Н.О.* Традиційні форми дошлюбного спілкування молоді (за матеріалами етнографічних досліджень Одещини) [Текст] /Н.О. Петрова //Записки історичного факультету /ОДУ ім.І.І.Мечникова.- Випуск 4.- Одеса, 1997. - С.37-41.

328. *Петрова Н.О.* Українська традиційна весільна обрядовість Одещини (20 - 80-ті рр. ХХ ст.) [Текст] / Петрова Наталія Олександрівна: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Н.О. Петрова. - НАН України. Ін-т

мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського. — К., 2004. — 20 с.

329. *Петрова Н.О.* Українська традиційна весільна обрядовість Одещини (20 - 80-ті рр. ХХ ст.) [Текст] / Петрова Наталія Олександрівна: дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Н.О. Петрова. — Одеський національний університет імені І.І.Мечникова. — Одеса, 2004. — 239 с.

330. *Петрова Н.О.* Українці Добруджі: до питання структури та варіативності передвесільного циклу обрядів [Текст] / Н.О. Петрова // Видатні науковці Чернівецького університету. Р.Ф.Кайндль. Матеріали V Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання», 16-17 травня 2008 р. Частина 1.- Чернівці: Видавництво «Прут», 2008.- С.125-128.

331. *Петрова Н.О.* Форми дошлюбного спілкування українців Одещини (весняно-літній календарний цикл) [Текст] / Н.О. Петрова // Записки історичного факультету. Випуск 17.— Одеса: Астропринт, 2006.-С.88-96.

332. *Петрунь Ф. О.* Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу [Текст] / Ф. О. Петрунь. — Східній-світ, 1928. — № 6. — Режим доступу: <http://ssvit.iatp.org.ua/28/6/petru.htm>.

333. *Плещеев Иван.* Замечания на статью Г.Раковича, напечатанную в 1839 году под заглавием «Исследование причин бедности и неурюенного состояния жителей Малороссийского края» [Текст] / Иван Плещеев // ЗИОСХЮР за 1840-й год.- Одеса, 1841.- №1.- С.24-28.

334. Побут та культура населення Степової України: програма для збору польового етнографічного матеріалу. / [Прігарін О.А., Агафонова Т.А., Петрова Н.О., Тхоржевська Т.В. та ін.].-Вип.1. —Одеса, 2000.- 66 с.

335. *Пономаренко Н.* Задунайська Січ (1775-1828 рр.) [Текст] / Н. Пономаренко, Г. Сергієнко // Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI-XIX ст.).- Київ - Запоріжжя, 1998.-251 с.

336. *Пономарьов А.П.* До проблеми регіональних історико-етнографічних досліджень [Текст] / А.П. Пономарьов // Поділля. Історико-етнографічне дослідження.- К.,1994.-С.5-13.

337. *Пригаріна Т.В.* "Бабін ден" в календарній обрядовості болгар Південної Бессарабії. [Текст] /Т.В. Пригаріна // Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених.- К.:Соборна Україна, 1996.- С. 68-69.

338. *Пригаріна Т.В.* До питання трансформації обрядодії: проблеми збереження традицій [Текст] /Т.В. Пригаріна // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць,- Одеса: Астропринт, 1998.- Вип. 3-4.-С.100-104.

339. *Пригаріна Т.В.* Свято як один з чинників національної консолідації [Текст] /Т.В. Пригаріна // Українська національна ідея і учасність.-Одеса: Астропринт, 1999. - С. 216-221.

340. *Пригаріна Т.В.* Традиційна календарна обрядовість слов'янського населення Південної Бессарабії та її трансформація протягом 20-70-х років ХХ сторіччя. [Текст] / Пригаріна Тетяна Вікторівна: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 /Т.В.Пригаріна.- Одеський державний університет ім..І.І.Мечникова-Одеса, 1999.-16 с.

341. *Пригаріна Т.В.* Трансформація обрядодії "колодка" протягом ХХ сторіччя. [Текст] /Т.В. Пригаріна //Етнічність в історії та культурі: Матеріали і дослідження.- Одеса: Гермес, 1998.-С. 142-145.

342. *Пригаріна Т.В.* Функціонування традиції у святковій обрядодії (На матеріалах календарної обрядовості слов'янського населення Одещини). [Текст] /Т.В. Пригаріна - Одеса: Астропринт, 1999.-35 с.

343. *Пригаріна Т.В.* Функціонування традиції у святковій обрядодії [Текст] /Т.В. Пригаріна //Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць.-К.:Стилос, 1999. - 107-111.

344. *Пригаріна Т.В.* Обряды вызывания дождя болгар Южной Бессарабии. [Текст] /Т.В. Пригаріна //Етнографічні дослідження населення

України. Матеріали Першої Всеукраїнської конференції студентів та молодих вчених.-Одеса, 1996.- С. 62- 65.

345. *Пригарина Т.В.* Обрядовая сторона гадання в день Андрея Первозванного [Текст] /Т.В. Пригарина //Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. Материалы 3-й международной археологической конференции студентов и молодых ученых.- Одесса, 1995.- С.106-109.

346. *Пригарина Т.В.* Обряды, связанные с дождем в весенне-летнем календарном цикле праздников украинцев, болгар и русских Одесщины. [Текст] /Т.В. Пригарина //Археология и этнология Восточной Европы. Материалы и исследования: Сб. научных работ, посвященный 60-летию В.Н.Станко .-Одесса: Гермес, 1997 -С.327-335.

347. *Пригарина Т.В.* Связь праздника как общественного института с «доминирующей ценностью» социума [Текст] /Т.В. Пригарина //Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць.- Одеса: Астропринт, 1999.-Вип.5.- С. 287-290.

348. *Пригарин А.А.* Комплекс организации пространства: поселение, усадьба, жилище [Текст] / А.А.Пригарин // Материальная культура восточнославянского населения Подунавья (с.Мирное Килийского района Одесской области): материалы и исследования. - Одесса, 1997. -С.6-34.

349. *Пригарин А.А.* Обряды выбора места для строительства хаты у украинцев [Текст] / А.А.Пригарин // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы: материалы III Международной археологической конференции студентов и молодых ученых. - Одесса. 1995. - С.98- 100.

350. *Пригарин А.А.* Развитие и типология народного жилища Степного Побужья XVIII - первой половины XX ст. [Текст] / А.А.Пригарин // Історія. Етнографія. Культура: нові дослідження. Тези I обласної наукової краєзнавчої конференції. - Миколаїв, 1995. -С.64-67.

351. Приходы и церкви Подольской губернии. Ольгопольский, Балтский уезды [Текст] // Труды Подольского епархиального историко-статистического

комитета / под ред. Е. Сецинского. – Каменец-Подольский, 1901. – Вып. 9. – XIV, 1175 с.

352. *Приходько М.* Житло українців у межиріччі Дністра та Дунаю / М. Приходько // НТЕ.-1972.-№ 3. – С. 30-34.

353. *Прігарін О. А.* Будівельні обряди та звичаї Степової України: матеріали до семіотичної характеристики української хати [Текст] / О.А. Прігарін // НЗ. – 2001. – № 3. – С. 486-493.

354. *Прігарін О.А.* Етнічна виразність житла слов'янського населення південно-західної України (XIX – XX ст.).[Текст] /Прігарін Олександр Анатолійович: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 /О.А.Прігарін.- НАН України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень.-К.,1998.- 17 с.

355. *Прігарін О.А.* Написи на сволоках хат запорозьких козаків [Текст] / О.А. Прігарін // Регіональне та загальне в історії: Тези Міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І.Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду. - Дніпропетровськ: Пороги, 1995. -С.137 – 139/

356. *Прігарін О. А.* Сільські поселення і житло Степового Побужжя [Текст] / О.А. Прігарін, О.М. Марченко. – Одеса, 2003.- 56 с.

357. *Прігарін О.А.* Традиційне житло українців Буджаку XIX - XX ст. (за матеріалами експедицій ОДУ) [Текст] / О.А. Прігарін // Національні та етносоціальні процеси в Україні: матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих науковців. - Чернівці, 1997. -С.93-98.

358. *Прусевич А.* Ковровое производство [Текст] / А. Прусевич // Кустарные промыслы Подольской губернии. - К.,1916. - С. 293-303.

359. Путешествие Гильбера де Ланнуа по Южной России в 1421 году [Текст] / пер. Ф. К. Бруна. – Одесса, 1852. – 33 с.

360. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году: с историческим и топографическим описанием всех тех мест [Текст] / П. И.

Сумароков. - М.: Университетская типография у Ридигера и Клаудия, 1800. - 244 с.

361. *Рафалович И.А.* Комратское поселение эпохи поздней бронзы [Текст] / И.А. Рафалович, И.Т. Черняков // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья.- К., 1982. – С. 53-66.

362. *Редеймейстер [Г. Б.]* Руководство к тонкорунному овцеводству, для средней и южной полос России. Ч. 1 [Текст] / Григорий Богданович Рейдемейстер. // ЗИОСХЮР за 1857-й год. – Одесса, [1857]. – С. 1-98. (Ш. Сельское хозяйство. [Приложение]).

363. *Результаты подворной переписи Ананьевского уезда 1886 – 1887 гг* // Приложение к V тому «Материалов для оценки земель Херсонской губернии».- Херсон, № 270.

364. *Розуменко Ю.Г.* Етнографічне вивчення Півдня України в ХІХ ст. (На матеріалах архіву Географічного товариства СРСР) [Текст] / Ю.Г. Розуменко // НТЕ.- 1985.-№4.- С.37-39.

365. *Розуменко Ю.Г.* Етнографічні джерела другої половини ХІХ ст. у фондах Одеського обласного державного архіва [Текст] / Ю.Г. Розуменко // НТЕ.- 1984.-№1.- С.29-33.

366. *Розуменко Ю.Г.* Этнографическое изучение населения юга Украины в ХІХ – начале ХХ века. [Текст] / Ю.Г.Розуменко: Автореф.канд.дисертации.- Минск, 1986.- 18 с.

367. *Рябінін-Скляревський О.* Запорозькі бунти данайців 1771 – 1774 рр. і початок Задунайського Коша [Текст] / О. Рябінін-Скляревський // Записки Укр.наук.тов-ва в Києві: Істор. секція ВУАН / Під ред. М.Грушевського; Т.26.- Наук. зб. за рік 1927.- С. 65-83.

368. *Рябінін-Скляревський О.* З життя Задунайської Січі [Текст] / О. Рябінін-Скляревський // Україна.- 1929.- Кн. 34.- трав.-черв. - С.7-34.

369. *Рябінін-Скляревський О.* Кінець Задунайської Січі [Текст] / О. Рябінін-Скляревський // Україна.- 1929.- Кн. 36.- верес.- С.40-71.

370. *Самойлович В.П.* Народное творчество в архитектуре сельского жилища Украины [Текст] /Самойлович Віктор Петрович: автореф. дис.... докт. искусств./ В.П. Самойлович.-К.,1968.-43 с.
371. *Самойлович В.П.* Українське народне житло [Текст] / В.П. Самойлович. - К.,1972. – 219 с.
372. *Сапожников І. В.* Кам'яні хрести Одещини (з матеріалів розвідок) [Текст] / І. В. Сапожников, В. Г. Кушнір, А. С. Островерхов // Старожитності Причорномор'я. – Вип. 2. – Одеса, 1995. – С. 48-55.
373. Сведения о задунайских запорожцах в 1826 году // КС.- 1891.- № 11.-С.298- 303.
374. *Свидницький А.П.* Люборацькі. Сімейна хроніка [Текст] / А.П. Свидницький. - К.: Дніпро, 1984. – 239 с.
375. *Свиньин П. Б.* Описание Бессарабской области в 1816 году [Текст] /П.Б.Свиньин// ЗООИД.- Т.6.-1867.- С. 175–320.
376. *Седов В.В.* Происхождение и ранняя история славян. [Текст] / В.В.Седов. - М.,1979. – 156 с.
377. *Сергиевский М.В.* Молдавские этюды. [Текст] / М.В.Сергиевский. - М-Л., 1936.-С.34-35.
378. *Серебрянникова Н.И.* К вопросу о народной педиатрии: на полевых материалах Юго-Западной Украины [Текст] / Н.И.Серебрянникова // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Одеса, 2000. - С.387-392.
379. *Серебрянникова Н.И.* Материалы по народной медицине украинцев и болгар Юго-Западной Украины первой половины XX века [Текст] / Н.И.Серебрянникова // Національні та етносоціальні процеси в Україні – Чернівці, 1997. – С.162-164.
380. *Серебрянникова Н.І.* Деякі аспекти функціонування медичного ритуалу: на матеріалах слов'янського населення Півдня України [Текст]

/Н.І.Серебряннікова // Славянскі свет: міжэтнічныя адносіны на мяжы трэцяга тысячагоддзя – Брэст, 2002. – С.48-52.

381. *Серебряннікова Н.І.* Етнографічны джерела з народноі медыцыны Півдня Украіны кінца XIX-XX століць [Текст] /Н.І.Серебряннікова // Записки історичного факультету /ОНУ ім.І.І.Мечникова.-Вип.12. – Одеса, 2002.-С.132-141.

382. *Серебряннікова Н.І.* Основні формули замовлянь в медичній обрядовій практиці: за матеріалами українського та російського населення Одещини [Текст] / Н.І.Серебряннікова // Записки історичного факультету /ОНУ ім.І.І.Мечникова.-Вип.11.–Одеса, 2001.-С.206-214.

383. *Серебряннікова Н.І.* Обрядові аспекти народноі лікувальноі практики слов'янського населення південно-західноі Украіни [Текст] /Серебряннікова Наталія Іванівна: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Н.І.Серебряннікова. - НАН Украіни. Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського. — К., 2004. — 20 с.

384. *Серебряннікова Н.І.* Профілактика захворювань у традиційній культурі східнослов'янського населення Одещини [Текст] / Н.І.Серебряннікова // Буковинський історико-етнографічний вісник. - Вип. 3. - Чернівці, 2001.- С. 96-97.

385. *Серебряннікова Н.І.* Традиційні уявлення про уроки слов'янського населення Південно-Західноі Украіни [Текст] / Н.І.Серебряннікова // Народознавчі зошити. – 2001. - №3 (39). – С.508-511.

386. *Серебряннікова Н.І.* Уявлення про пошесні хвороби: за матеріалами східнослов'янського населення Півдня Украіни [Текст] / Н.І.Серебряннікова // Археологія та етнологія Східноі Європи: матеріали і дослідження. – Вип. 3. – Одеса, 2002.-С.315-316.

387. *Селівачов М.Р.* Сучасна народна образотворчість українсько-молдавського села [Текст] / М.Р. Селівачов // НТЕ.-1982.-№ 5.-С.69-76.

388. *Синявська О.О.* Историк Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність [Текст] / О.О. Синявська. - Одеса, 2003. – 116 с.
389. *Слабченко М.Є.* Матеріяли до економічно-соціальної історії України ХІХ ст. [Текст] / М.Є.Слабченко- Т.1.-1925.-318 с.
390. *Скальковский А. А.* Историческое введение в статистическое описание Бессарабской области [Текст] / А.А. Скальковский // ЖМВД. –1846. – Ч. 13. – С.128.
391. *Скальковский А.А.* Взгляд на скотоводство Новороссийского края 1846 – 1848. [Текст] / А.А. Скальковский – Б. м. Б. г. – 65 с.
392. *Скальковский А. А.* Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии: В 2 ч. Ч. 1: География, этнография, народонаселение Новороссийского края [Текст] / А.А. Скальковский. – Одесса: Тип. Л.Нитче, 1850. - 386 с.
393. *Скальковский А.* Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии : [в 2 ч.] [Текст] / А. А. Скальковский. – Одесса, 1853. – Ч. 2 : Хозяйственная статистика Новороссийского края. – [4], 552, III, [1] с.
394. *Скальковский А.* Дунайцы [Текст] / А. А. Скальковский // КС. – 1885. – № 1. – С. 118-123.
395. *Скальковский А.* Филипп Орлик и запорожцы [Текст] / А.А. Скальковский // КС. – 1882. – 2. – С. 106-132.
396. *Скальковский А.А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского [Текст] / А.А. Скальковский.- Одесса, 1885.- Ч.3.- С.190.
397. *Скальковский А.А.* О ногайских колониях Таврической губернии [Текст] / А.А. Скальковский // Памятная книга Таврической губернии. - Вып.1. - Симферополь, 1867. - С. 358-412.
398. *Скальковский А.А.* О ногайских татарах, живущих в Таврической губернии [Текст] // ЖМНП.-1843.- Ч.Х.- № 12.- Отд.2.- С. 105 - 130.

399. *Сорокин Г. И.* Местечко Дмитровка: Опыт ист.-стат. и этногр. описания свящ. Г. И. Сорокина [Текст] / Г.И. Сорокин. — Херсон, [Б. г.]. — II. - 65 с.
400. *Сорокин Г.* Местечко Дмитриевка (Александровского уезда Херсонской губернии) [Текст] / Г. Сорокин // ХЕВ. — 1891. — № 17. — С. 520-533.
401. *Сорокин Г.* Местечко Дмитриевка (Александровского уезда Херсонской губернии) [Текст] / Г. Сорокин // ХЕВ. — 1891. — № 21 — С. 650-658.
402. *Сорокин Г.* Местечко Дмитриевка (Александровского уезда Херсонской губернии) [Текст] / Г. Сорокин // ХЕВ. — 1891. — № 23. — С. 692-705.
403. Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой, или Буджака с приложением генерального плана его края, / составленного при гражданской съёмке Бессарабии производившей по высочайшему повелению размежевание земельной на участки с 1822 по 1828-й год ; изд. Аккерманского земства [Текст]. — Аккерман, 1899. — [2], III, [1], 523, [1], IV с.
404. Степова Україна. Орнамент [Альбом] / Одеський політехнікум образотворчих мистецтв ; вступ. ст. В. Х. Заузе. — Одеса, 1929. — [3] л., 30 л. рис.
405. *Студенець Н.В.* Традиційний стінопис Поділля кінця ХІХ — першої половини ХХ ст. [Текст] / Н.В. Студенець. - К., 2010.- 224 с.
406. [Стурдза А.] О возделывании пшеницы в Новороссийском крае [Текст] / А. Стурдза // ЗИОСХЮР за 1854-й год.- Одеса, [1854]. — С. 4-8.
407. *Субботин Л.В.* Памятники культуры Гумельница на территории УССР [Текст] / Л.В. Субботин // Археология Украинской ССР.— Т. I.- С. 263-268.
408. *Субботин Л.В.* Углубленные жилища культуры Гумельница в Нижнем Подунавье [Текст] / Л.В. Субботин /Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тезисы докладов I полевого семинара Талянки-Веселый Кут-Майданецкое. — 1990. - С.177-182.

409. *Тихонов С.А.* Мукомольное производство Подольской губернии [Текст] / С.А. Тихонов // Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы.- Б.г. - С.7-18.
410. Труды XII археологического съезда в Харькове: [В 3т.]. / Под ред. П.С.Уваровой. - М.: Тип. Г.Лиссенера, Д.Собко, 1905.
411. Украинское народное творчество. [Альбом] / Серия II.- Ковры.- Вип.1. (упорядник невідомий). - Полтава: Видання Кустарного складу Полтавського губерньського земства, 1912 - 32 с.
412. Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма [Текст] / [Лидия Федоровна Артюх, Наталья Константиновна Гаврилюк, Тамара Николаевна Голенко и др].- Кишинев, 1987.- 381 с.
413. Українці Придністров'я (Матеріали етнографічних досліджень) [Текст] / [Кожухар К.С., Кожухар В.Г., Кушнір В.Г., Петрова Н.О.]- Вип.1.- Одеса: Гермес, 2005. – 95 с.
414. *Ульяницкий В.А.* Дарданеллы. Босфор и Черное море в XVIII веке [Текст] / В.А.Ульяницкий // Сборник Московского главного архива МИД.- М, 1893.-Вып.3-4.- Приложения.- С.57-60.
415. Устное повествование бывшего запорожца Никиты Коржа. [Текст] - Одесса,1842.-94 с.
416. *Файзуллин Ф.С.* Грани этнической идентификации [Текст] / Ф.С. Файзуллин, А.Я. Зарипов // Социологические исследования. 1997. — № 8. - С. 40-47.
417. *Франко І.* Юбилейный сборник в честь Всеволода Федоровича Миллера, изданный его учениками и почитателями под редакцией И. А. Янчука : рецензия. – Львів, 1901 [Текст] / Франко І. // ЗНТШ. – Рік 10 .-1901, кн. 5, т. 43. – С. 32-38. (5. Бібліографія).
418. Поселение медного века на Дунае [Текст] / [С. Ханзен, М. Тодераш, А. Райнгрубер, Ю. Пьетерле Вундерлих] // Stratum plus. - № 2. - 2011. - С. 17-86.

419. *Халебський, Павло.* Україна – земля козаків [Текст]/Павло Халебський– К., 2008. – С.25-26.
420. *Хмарський В.М.* Олексій Маркевич як археограф (до постановки проблеми) [Текст] / В.М. Хмарський // ЗІФ.- Одеса, 1999.- Вип. 8. - С. 234-240.
421. *Чабан М.І.* Килимарство села Пужайкове на Балтщині [Текст] / М.І. Чабан // Записки історичного факультету. - Вип.19. - Одеса, 2008. - С. 103-120.
422. *Черняков И.Т.* Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс.до н.э. [Текст] / И.Т. Черняков. - К.,1985. – 168 с.
423. *Черняков І.Т.* Хрест з кириличним написом 1369 р. з села Тузла [Текст] / І.Т. Черняков, Е.Ю. Градун, В.Г. Кушнір // Праці центру пам'яткознавства.- Вип.9.- Київ, 2006. С.151-178.
424. *Чижикова Л.Н.* Русско-украинские этнокультурные связи в южных районах Украины [Текст] / Чижикова Л.Н. // Культурно-бытовые процессы на юге Украины.- М.,1979.- С.12-73.
425. *Чубинский П.П.* Труды этнографо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императ. Рус. Географ. О-вом. Юго-Западный отдел: [у 7 т.]-СПб., 1872.-Т.3.-С.481.
426. *Шабашов А. В.* Сергей Ильич Цветко: судьба и творческий путь этнолога и фольклориста болгарского населения Украины /А.В.Шабашов //Проблемы славяноведения. Сборник научных статей и материалов. Вып. 1. Брянск: БГПУ, 2000.-С.119-120.
427. *Шероцкий К.* Очерки по истории декоративного искусства Украины. [Текст] / К. Шероцкий- 1: Художественное убранство украинского дома в прошлом и настоящем.- Киев, 1914. – 147 с.
428. *Шмидт А.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: В 2 ч. [Текст] / А. Шмидт. – СПб., 1863. – Херсонская губерния. – Ч. II. – 680 с.
429. *Шувалов Р.* Украинские поселения в окрестностях Одессы[Текст] / Р. Шувалов // ІКО. Збірник матеріалів. - Одеса, 1993. – Вип. 4. - С.41-45.

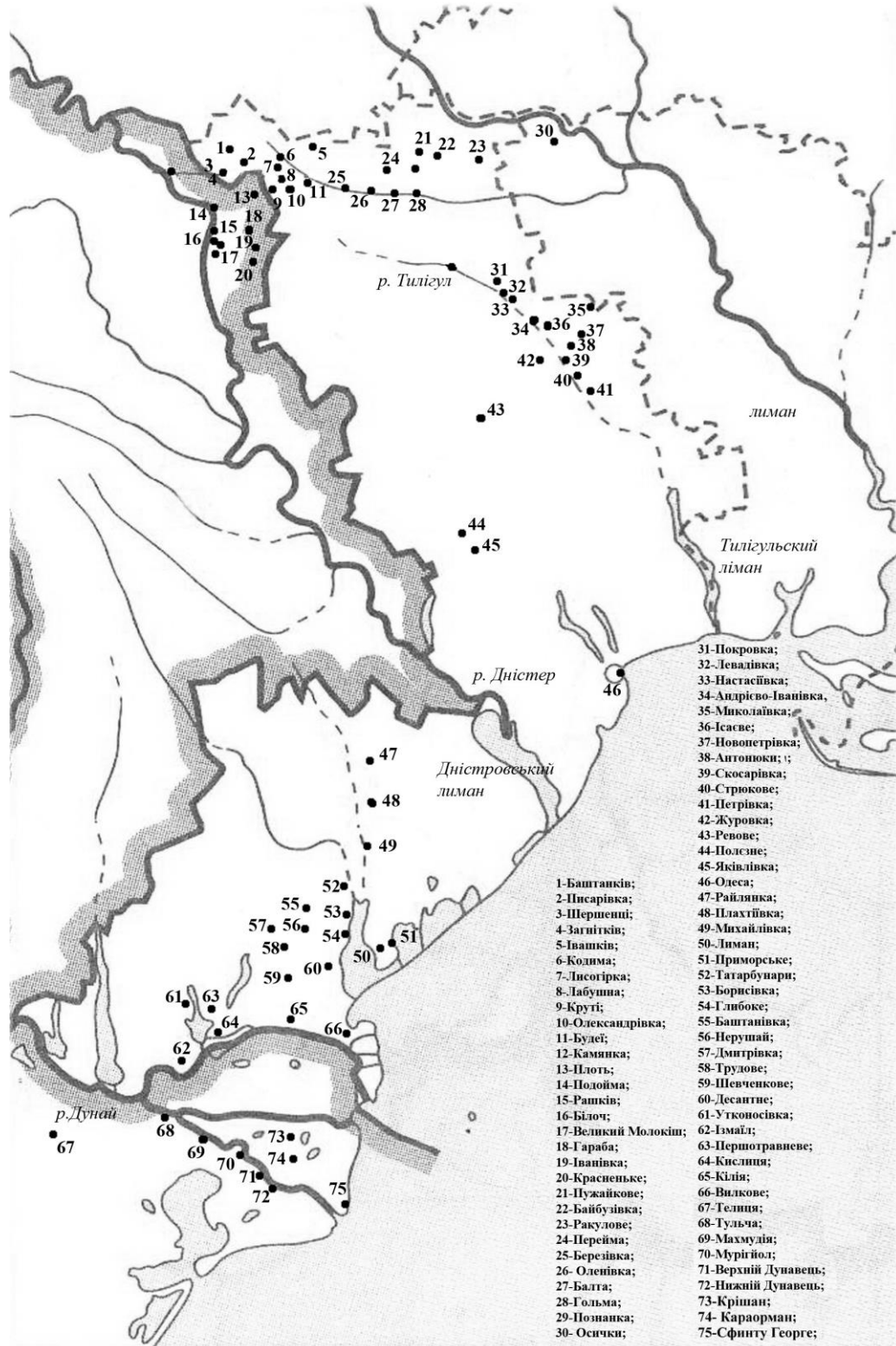
430. *Эварницкий Д. И.* Вольности запорожских казаков [Текст] / Д.И. Эварницкий. – СПб., 1898. – 405 с.
431. *Юрківський Б.В.* Весільний обряд у селі Дуфінці на Одещині [Текст] / Б.В. Юрківський // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. - Ч. 2-3. - Секція етнографічно-лінгвістична. - Одеса, 1925. - С. 36-40.
432. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків [у трьох томах] [Текст] / Д.І. Яворницький. – Т. I. - К.,1990. – 316 с.
433. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків [у трьох томах] [Текст] / Д.І. Яворницький. – Т.ІІ. – Львів, 1991. – 392 с.
434. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків [у трьох томах] [Текст] / Д.І. Яворницький. – Т. ІІІ. – Львів, 1992. – 560 с.
435. *Яковлев В.* Жалоба, поданная в 1791 году хозяевами двух хуторов на татарской балке (что близь Одессы) на русскаго офицера из Хаджибея и сопровождавших его сержанта, лекаря, солдат и матросов, уведших съ собою всех женщин изъ пяти дворов / В. Яковлев // ЗООИД.- Т.ХV. - Одесса, 1889. - С.681-682.
436. *Яковлев В. А.* К истории заселения Хаджибея (1789-1795) : к столетию завоевания Хаджибея [Текст] / В. А. Яковлев. – Одесса, 1889. – 57, [1] с.
437. *Ямсков А.Н.* Социальная экология и этноэкология [Текст] / А.Н. Ямсков // Программы по экологическим дисциплинам. Географический ф-т. – М.: МГПУ, 1999. – С. 105-126.
438. *Gouroff P.* De la civilisation de Tatars-Nogais dans la midi de la Russie Européenne [Текст] / par Gouroff. – Kharkof, 1816. – 122 p.
439. *Jabłonowski, A.* Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemia Ruska. Ukraina (Kijów-Braclaw). Dlas III [Текст] / A. Jabłonowski // Źródła dziejowe. – Т. XXII. – Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1897. – 668 s.

440. *Kraszewski J.I.* Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku: dziennik przejażki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września [Текст] / J.I. Kraszewski. - Vilno, 1845.- - T. 1. – 296 c.
441. *Kraszewski J.I.* Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku: dziennik przejażki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września [Текст] / J.I. Kraszewski. - Vilno, 1845.- T. 2. – 316 c.
442. *Kraszewski J.I.* Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku: dziennik przejażki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września [Текст] / J.I. Kraszewski. - Vilno, 1846. – T. 3. – 283 c.
443. *Kuşnir V.G.* The evolution trend of the Balta region moldavian population in 19th – 1920^{s//} [Текст] / V.G. Kuşnir // The annals of the universiti „Dunare de jos” of Galati – histori.- seria 19.-tom V.-2006.-p.209-215.
444. *Kuşnir V.G.* Ucrainenii de dincolo de Dunare. [Текст] / V.G. Kuşnir - Bucuresti, 2008. - 253 p.
445. *Kuşnir V.G.* Ştergare din regaunea Dunării de Jos: tradiţii şi inovaţii/ [Текст] / V.G. Kuşnir // La frontiereele civilizatiilor. Basarabia in context geopolitik, economic, cultural si religios.- Galaţi, 2011.-p.455-463.
446. *Kuşnir V.G.* Ştergarul din regiunea Dunării de Jos. Editura muzeului de istorie Galaţi. [Альбом] / V.G. Kuşnir - Galaţi, 2012.-141 p.
447. *Mircea I.* Un sat din Budgeac (monografia satului Plâtăreşti judeţul Cetatea Albă) [Текст] / Ispir Mirchea, Antohi Paniat. - Cetatea Albă, 1932. - p. 259-281.
448. Monografia judetului Ismail. [Текст] - Editura Universitatii din Pitesti, 2008.- 169 p.
449. Motive populare romanesti din judetul Tulcea (in colaborare cu Vasilica Topoleanu) [album]. (11 pagini text, 8 ilustratii alb-negru si color, 42 planse).- Tulcea: Muzeul "Delta Dunarii".- 1982.- 78 p.

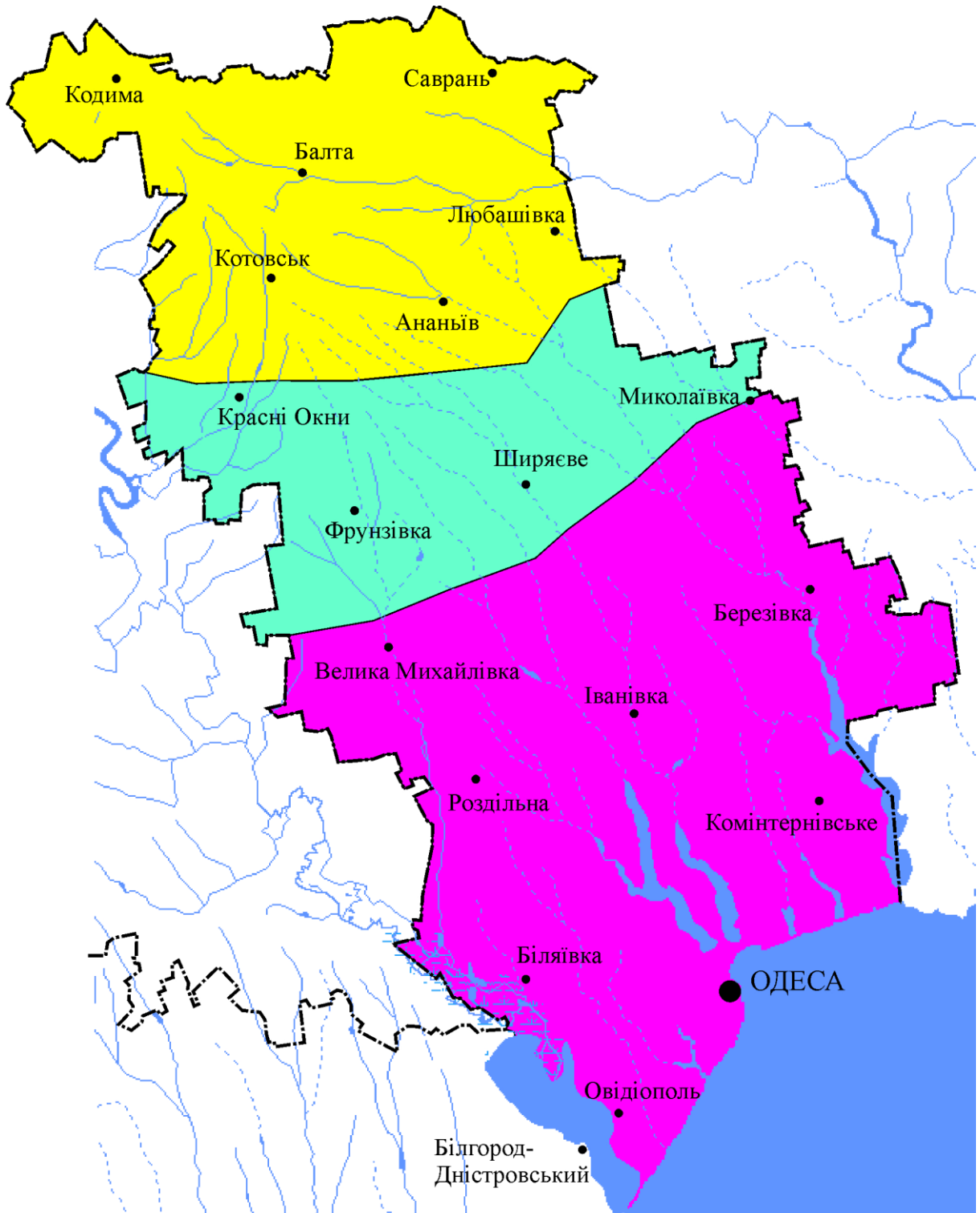
ДОДАТКИ

Додаток А. Мапи

Додаток А. 1. Населені пункти, в яких проводились дослідження

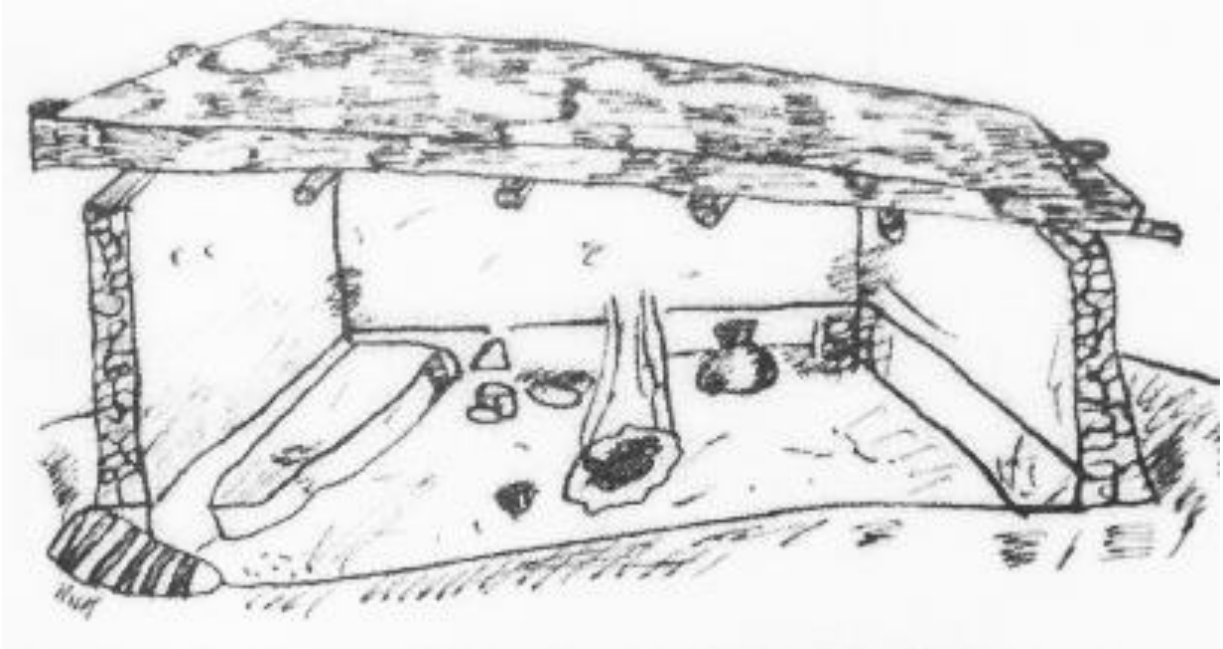

Додаток А. 2. Зони поширення типів даху.

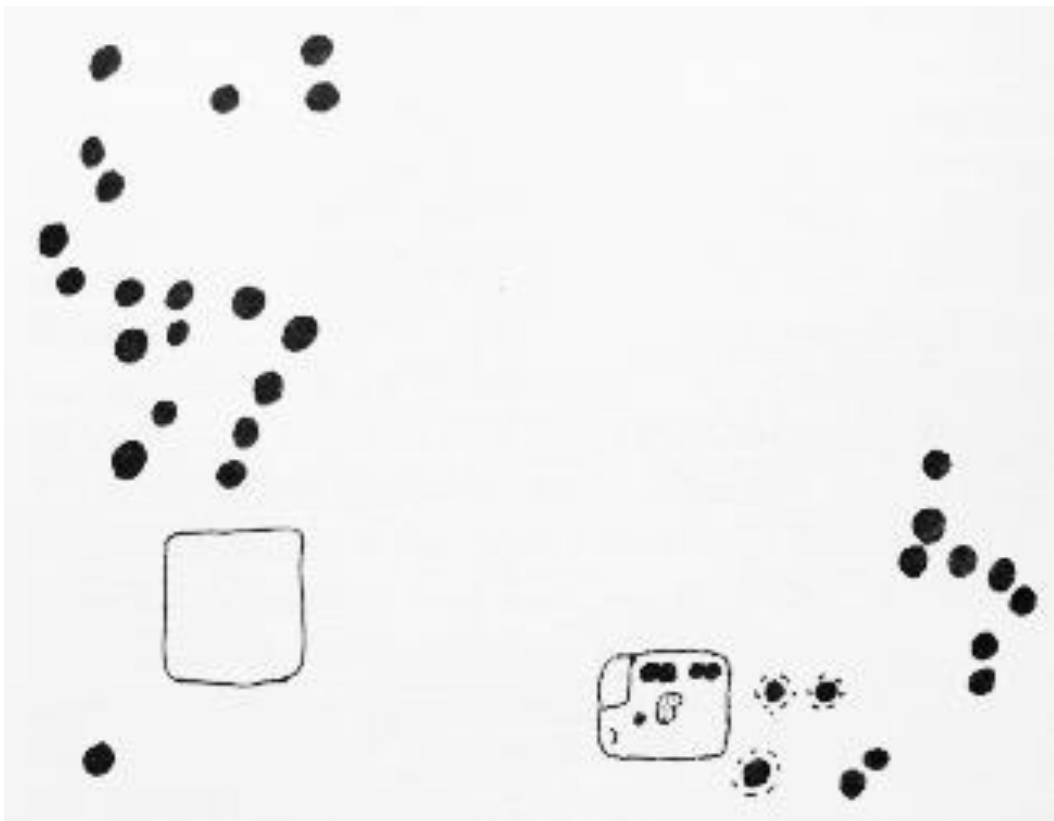

- зона поширення будівель з чотирисхилим дахом
- зона поширення будівель з чотирисхилим і двосхилим дахом (перехідна)
- зона поширення будівель з односхилим і двосхилим дахом

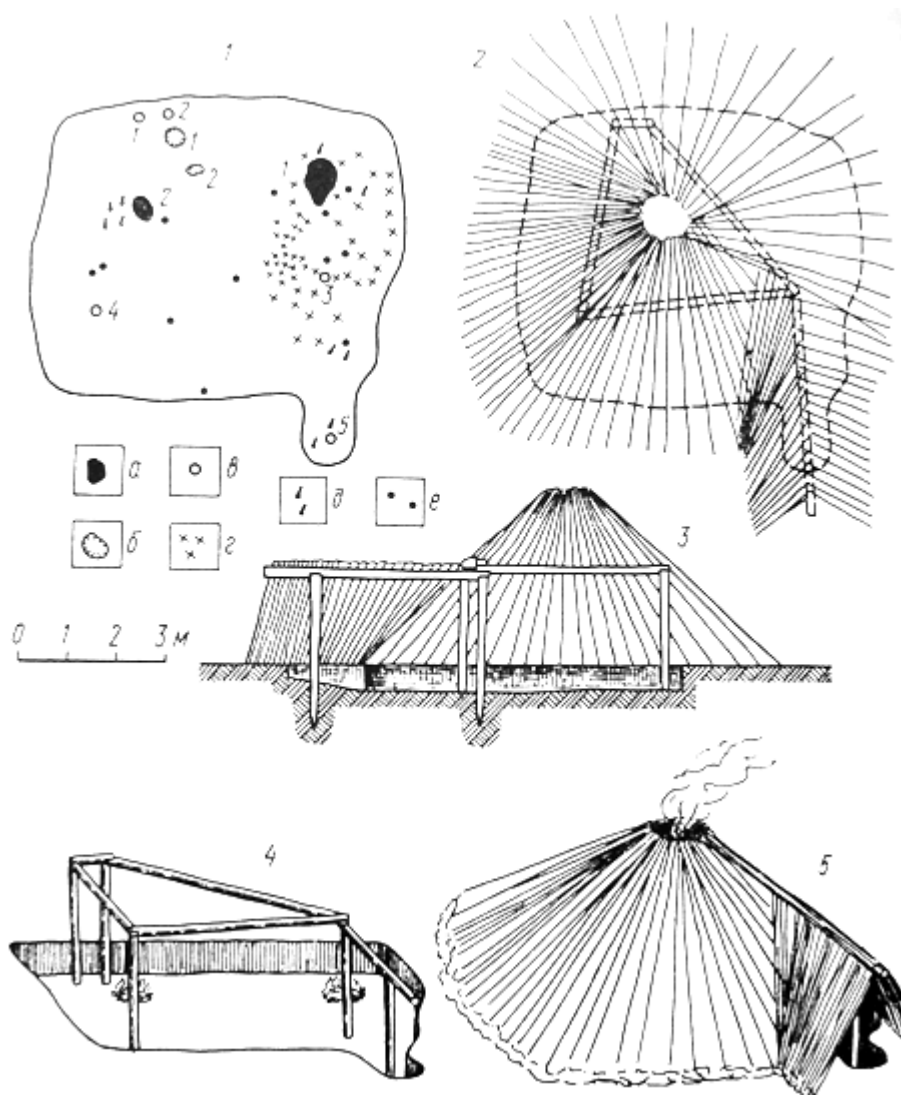
Додаток Б
Малюнки, схеми, плани жител, садиб

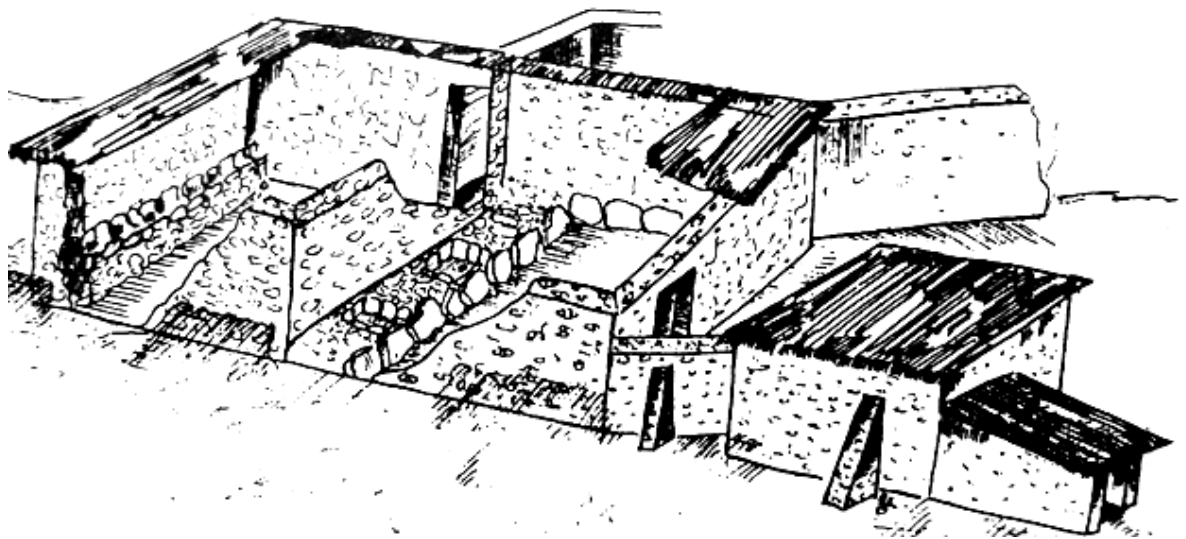
1. Житло поселення Приозерне I. (Реконструкція В.П.Ванчугова)

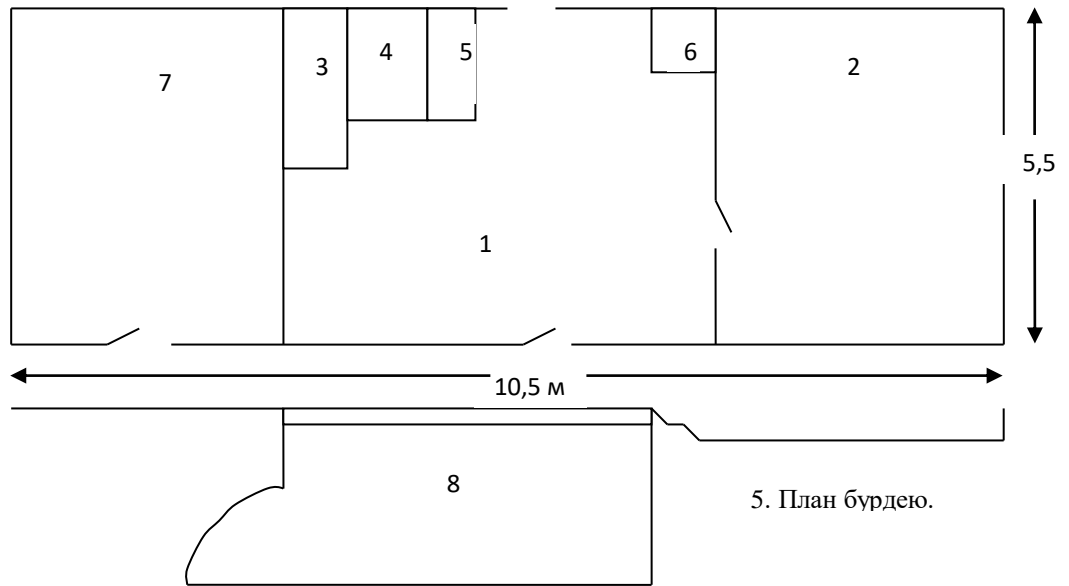
2. Господарсько-побутовий комплекс поселення Приозерне I. (Житла і зернові ями)

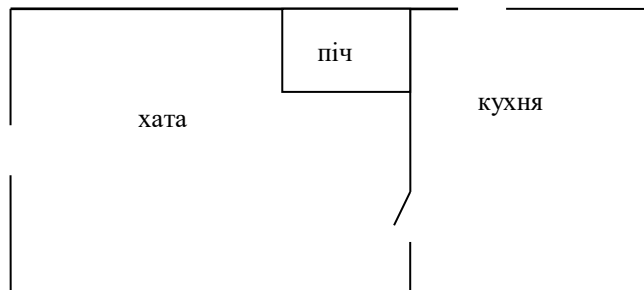
3. Землянка з поселення Комрат.

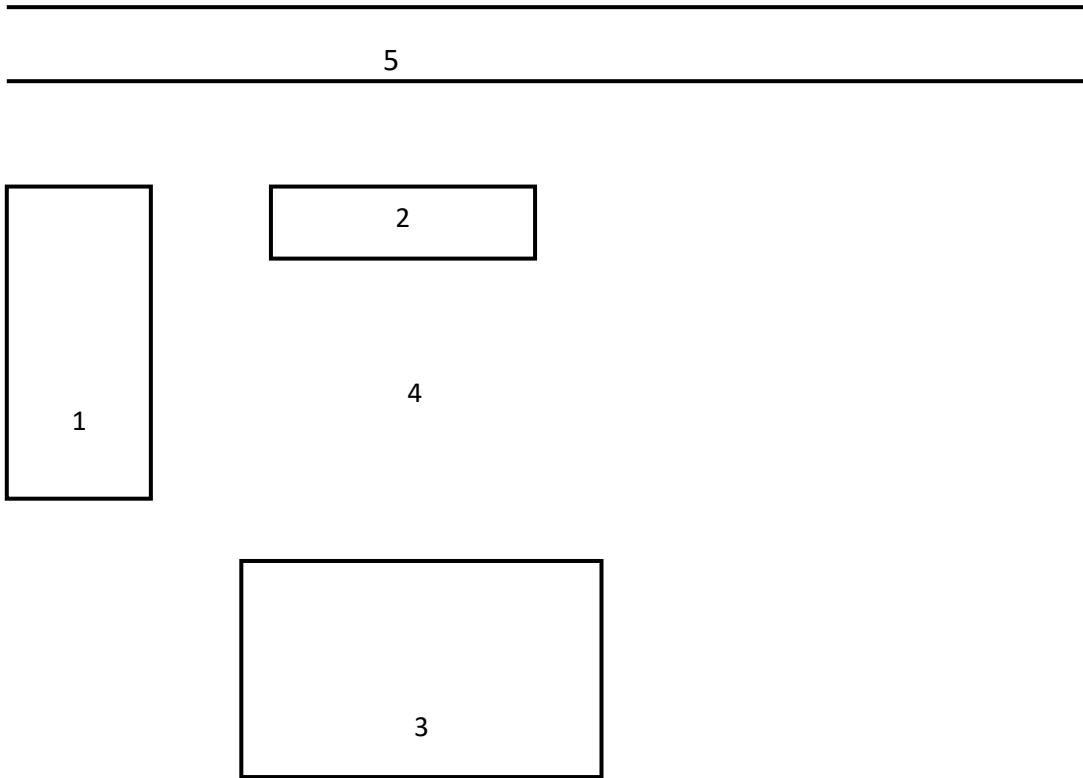
4. Житло наземного типу поселення доби пізньої Бронзи Воронівка II.
(Руконструкція Кушніра В.Г.)

1 – хата; 2 – комора; 3 – груба; 4 – піч; 5 – припічок; 6 – покуть; 7 – хлів для худоби (сарай); 8 - погріб

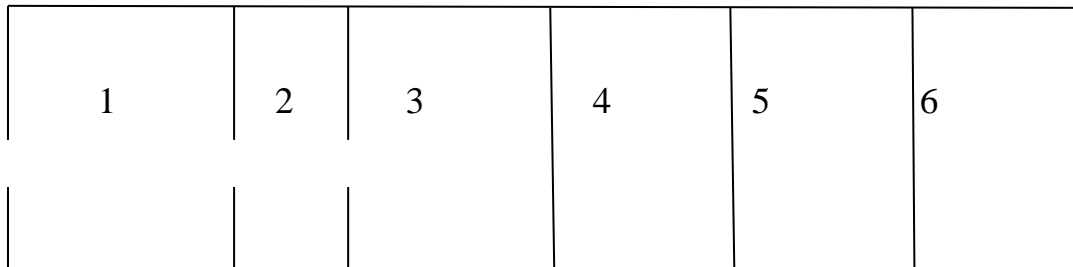

6. План бурдею. С.Плахтіївка

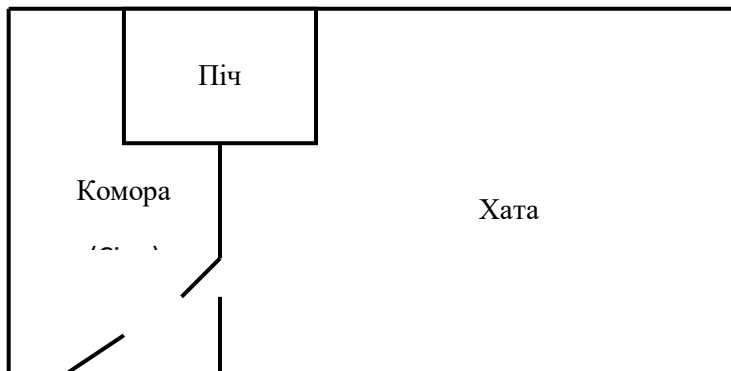
7. План селянської садиби. Село Левадівка

1 – хата; 2 – господарська споруда; 3 – присадибна ділянка; 4 – подвір'я; 5 – вулиця

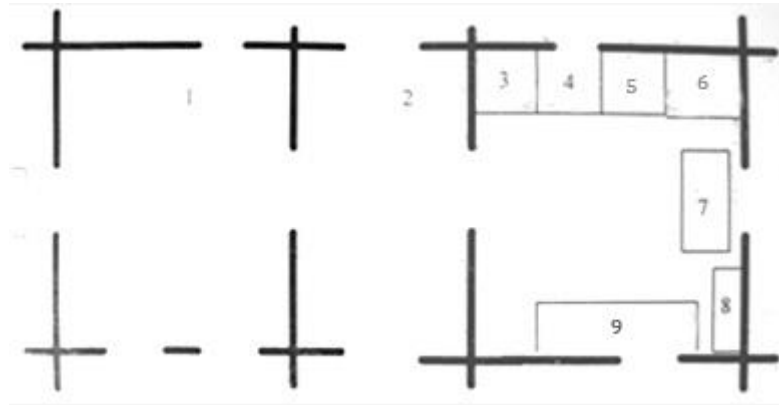

8. План житла і господарських споруд. с. Трудове, Кілійський р-н

1 – мала хата; 2- сіни; 3 – велика хата; 4 – комора; 5 – сарай; 6 – половник

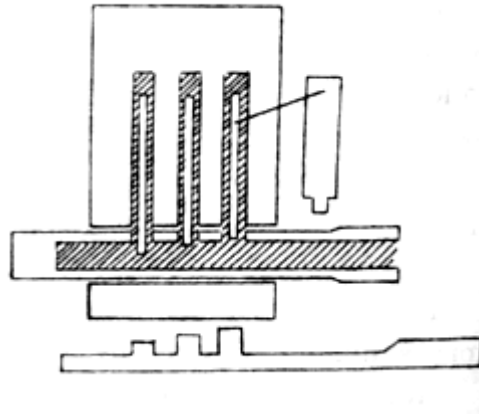

9. План житла села Познанка. Любашівський район

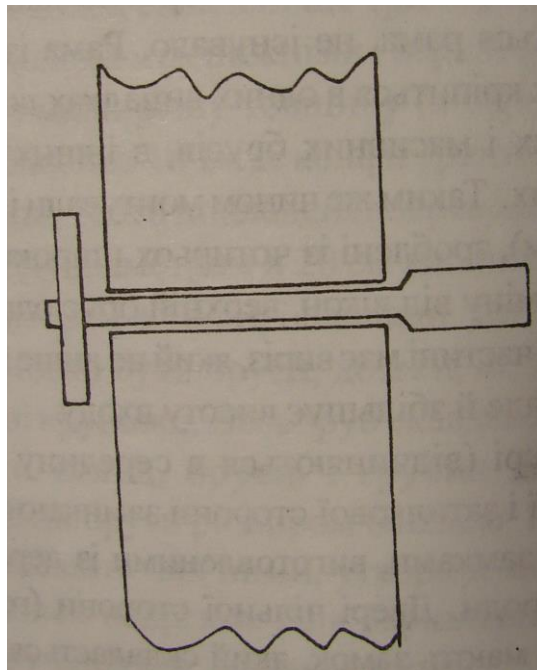

10. План житла в с.Баштанків

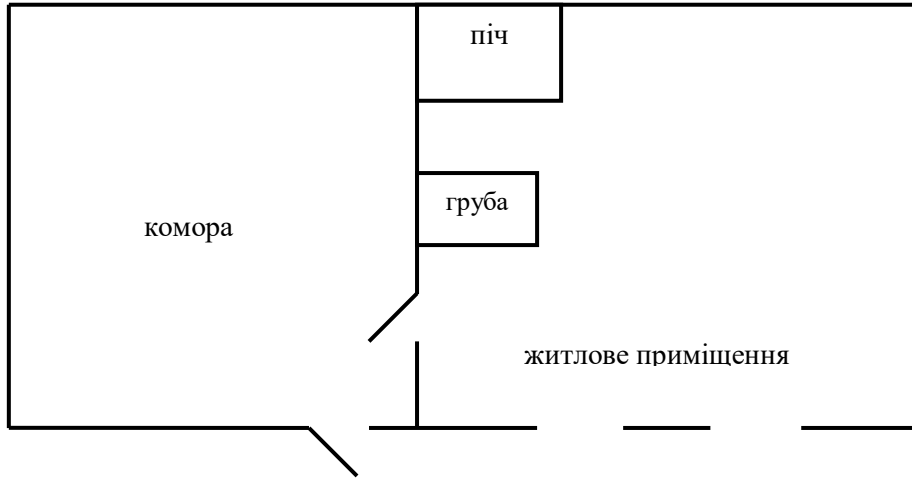
1-«Велика хата»; 2-сіни; 3-піч; 4-припічок; 5-груба;

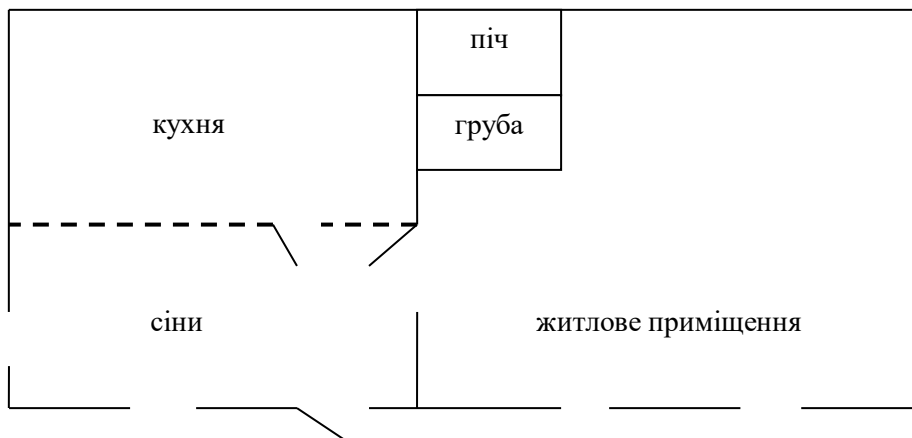
11. Вид замка і ключа в перетині. Положення «замкнуто»

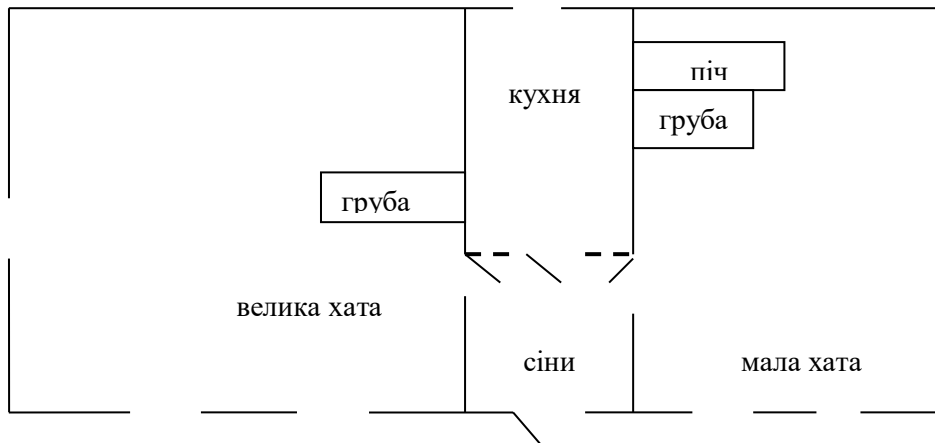
12. Вид «заціпки» у перетині.

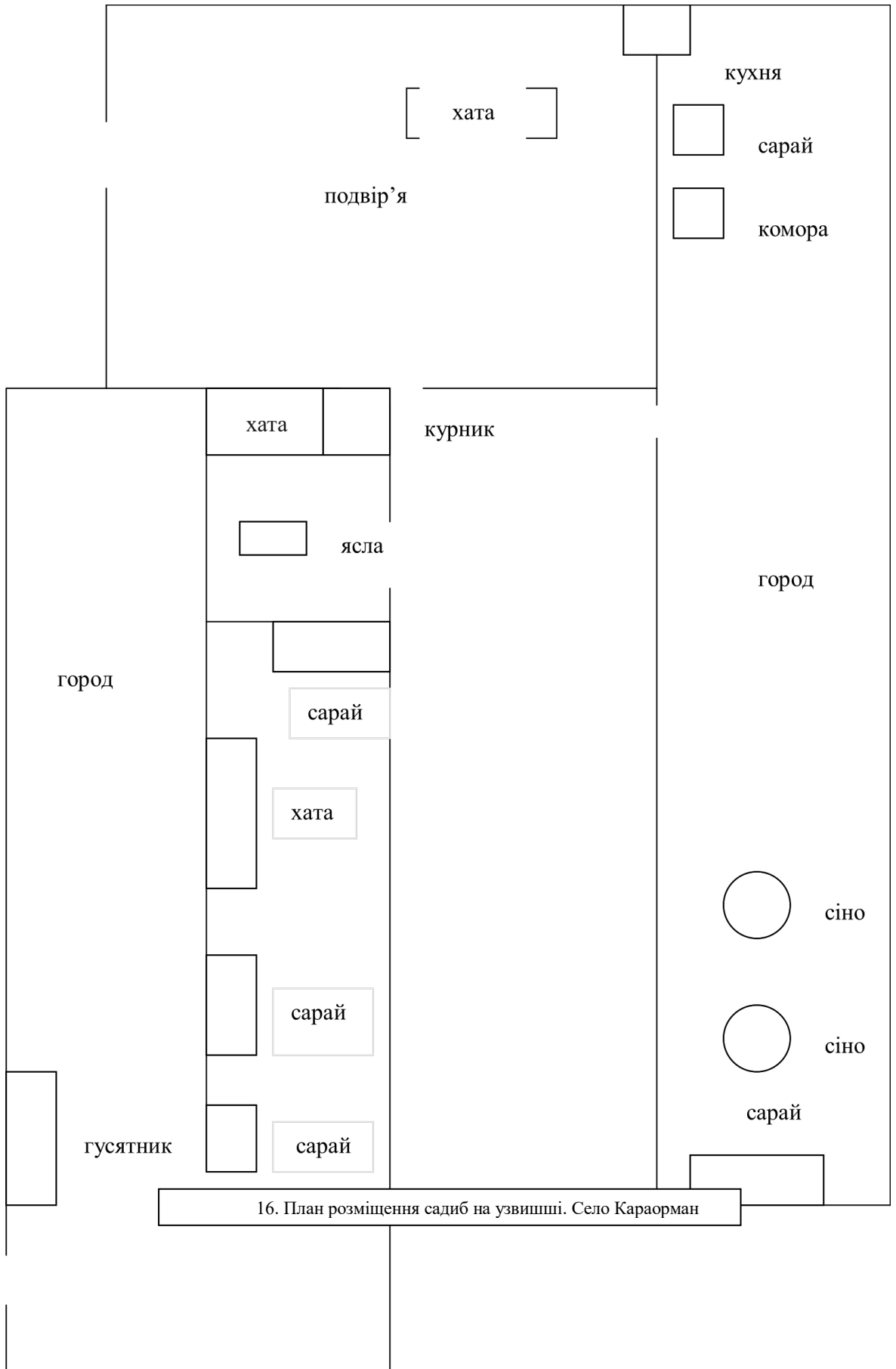
13. План житла. Село Левадівка. Миколаївський район.

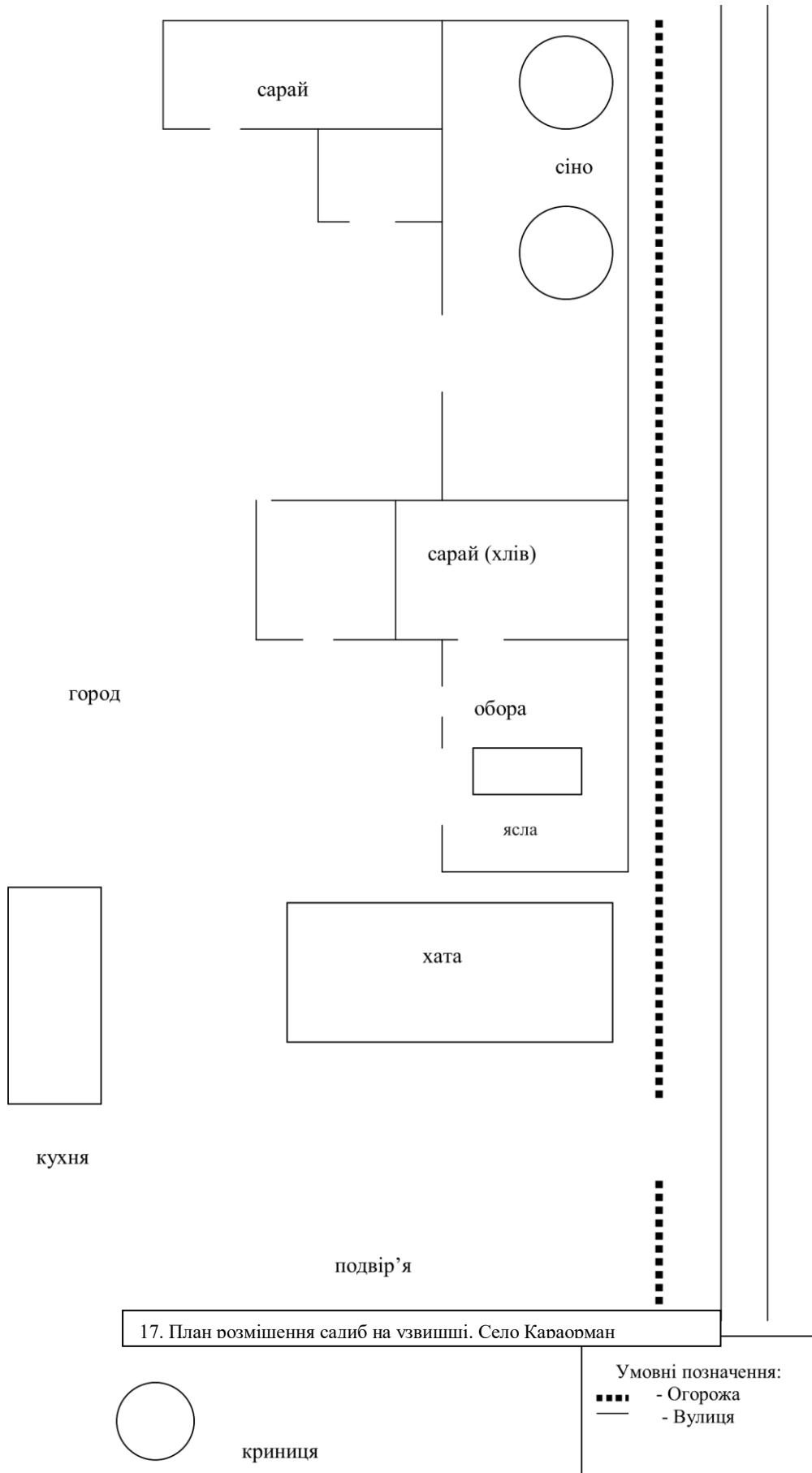

14. План «верхової хати». Перехідний варіант до трьох- і чотирьохкамерного житла.

15. План трьох (чотирьох) камерного житла

Додаток В

Фото поселень, жител, господарських споруд, знарядь праці, виробів ткацтва.

1. Фрагмент рала. Село Будеї Кодимський район. Фото автора

2. Рало. Село Пужайкове. Балтський район. Фото автора

3. Плуг. Село Плахтївка. Саратовський район. Фото автора

4. Знряддя для розпушування ґрунту. Село Плахтївка. Саратовський район. Фото автора

5. Котки для утрамбування ґрунту засіяного поля. Савранський район, село Олександрівка Кодимський район. Фото автора

6. Коса. Село Плахтіївка. Саратський район. Фото автора

7. Жнива у степу. 1920-ті роки

8. Гарманування. 1920-ті роки

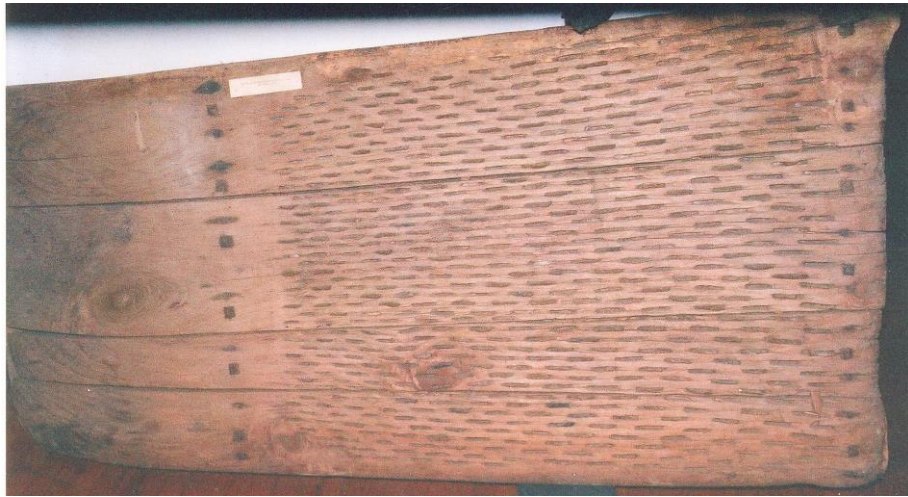
9. Ціп.Село Баштанків. Кодимський район. Фото 10. Граблі. Село Першотравневе. Ізмаїльський район. Фото автора

11. Коток і гарманка. Село Десантне. Кілійський район. Фото автора

12. Гарманка. Фото автора

13. Гарманова дошка. М.Татарбунари. Фото автора

14. Село Першотравневе. Ізмаїльський район. Фото автора

15. Село Пужайкове. Балтський район. Фото автора

16. Жорна, виготовлені з дерев'яних колод. Село Баштанків. Кодимський район. Фото автора.

17. Жорна. Село Першотравневе. Ізмаїльський район. Фото автора

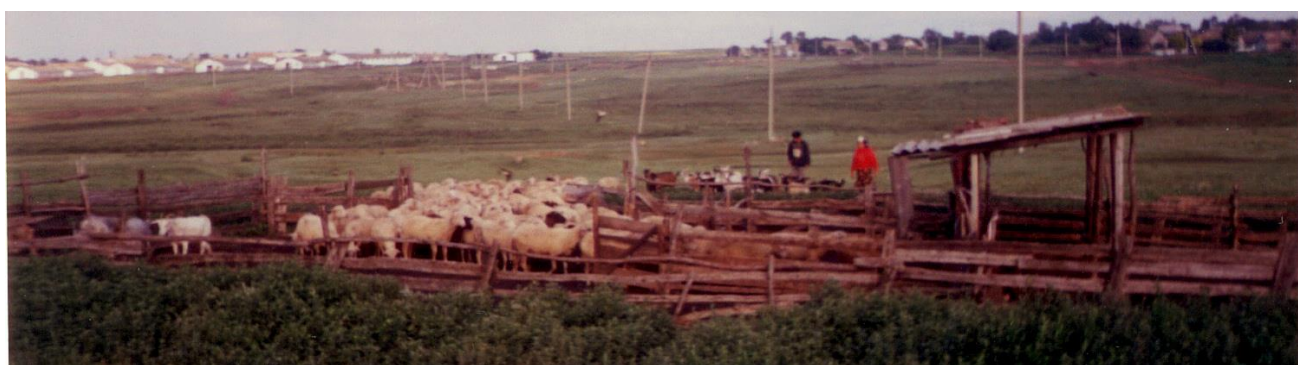
18. Вітряк у селі Будеї. Кодимський район. Фото автора

19. Кошара села Кислиця. Ізмаїльський район. Фото автора

20. Кошара села Нижній Дунавець. Повіт Тульча. Фото автора

21. Оцарок. Село Платіївка. Саратовський район. Фото автора

22. «Струнга». Місце для доїння овець. Село Платіївка. Саратовський район. Фото автора

23. Доїння овець у «струнзі». Село Плахтіївка. Саратовський район. Фото автора

Фото 24. Бринза у ворочку під дахом житла. Село Плахтіївка. Саратовський район. Фото автора

Фото 25. Варіння «вурди». Село Плахтіївка. Саратський район. Фото автора

Фото 26. Ритуальна пілка. Село Загнітків. Кодимський район. Фото автора

Фото 27. Підвіконник. Село Осички. Савранський район. Фото автора

Фото 28. Килим. Село Пужайкове. Балтський район. Фото автора

Фото 29. Налавник. Село Олександрівка. Кодимський район. Фото автора

Фото 30. Килим. 1887 рік. Село Писарівка. Кодимський район. Фото автора

Фото 31. Нанашка. Село Підойма. Кам'янський район. Фото автора

Фото 32. Рушник. Побережжя. Фото автора

Фото 33. Рушник. Побережя. Фото автора

Фото 34. Рушник. Побережжя. Фото автора

Фото 35. Ткацький верстат. Село Левадівка. Миколаївський район. Фото автора

Фото 36. Фрагмент килима. Село Ісаєве. Миколаївський район. Фото автора

Фото 37. Фрагмент підвіконника. Снт. Миколаївка. Фото автора

Фото 38. Налавник. Село Новопетрівка. Миколаївський район. Фото автора

Фото 39. Пілка. Село Новопетрівка. Миколаївський район. Фото автора

Фото 40. Фрагмент рушника. Село Антоноуки. Миколаївський район. Фото автора

Фото 41. Рушник. Село Новопетрівка. Миколаївський район. Фото автора

Фото 42. Килим м.Кодима. Фото автора

**Фото 43. Пілка (фрагмент килима). Село Шевченкове.
(техніка орнаменту «гладії»). Фото автора**

Фото 44. Середина. Село Кислиця. Ізмаїльський район. Фото автора

Фото 45. Фрагмент вишивки. Село Борисівка. Татарбунарський район. Фото автора

Фото 46. Паратари. Друга половина XIX ст. Село Баштанків. Кодимський район. Фото автора

Фото 47. Село Плахтіївка. Саратовський район. Фото автора

Фото 48. Пілка. Село Десантне. Кілійський район. Фото автора

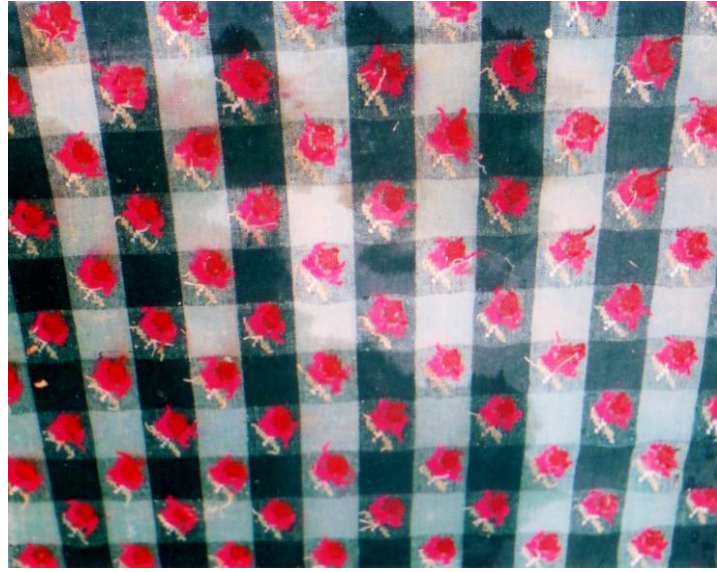

Фото 49. Кадрел (Кадрік). Село Глибоке. Татарбунарський район. Фото автора

Фото 50. Налавник (пілка). Село Лиман. Татарбунарський район. Фото автора

Фото 51. Налавник. Село Шевченкове. Кілійський район. Фото автора

Фото 52. Рядно. Село Шевченкове. Кілійський район. Фото автора

Фото 53. Село Глибоке. Татарбунарський район. Фото автора

Фото 54. П'ятіца. Село Десантне 1941-1943 рр. Кілійський район. Фото автора

Фото 55. Латана. Село Лиман. 1959 р. Татарбунарський район. Фото автора

Фото 56. Одіяло. Село Першотравневе. Ізмаїльський район. Фото автора

**Фото 57. Рушник.
Село Шевченкове.
Кілійський район
Фото автора**

**Фото 58. Рушник. Село
Кислиця. Ізмаїльський район
Фото автора**

**Фото 59. Рушник. Місто Ізмаїл.
Фото автора**

**Фото 60. Рушник. Нитки –
шовк-сирець, бавовна.
Село Кислиця.
Ізмаїльський район
Фото автора**

**Фото 61. Рушник. Нитки–
конопля, бавовна.
Село Шевченкове.
Кілійський район
Фото автора**

**Фото 62. Рушник. Нитки – конопля,
бавовна.
Село Шевченкове.
Ізмаїльський район
Фото автора**

**Фото 63. Рушник.
Село Плахтіївка.
Татарбунарський район
Фото автора**

**Фото 64. Рушник.
Село Шевченкове.
Ізмаїльський район
Фото автора**

**Фото 65. Рушник. Село Кислиця.
Ізмаїльський район
Фото автора**

**Фото 66. Рушник український.
Кодимщина. Фото автора**

**Фото 67. Фрагмент килимового
виробу. Село Пужайкове.
Балтський район. Фото автора**

**Фото 68. Фрагмент килимового
виробу. Село Пужайкове.
Балтський район. Фото автора**

Фото 69. Село Ревове. Долина річки Тилігул. Фото автора

Фото 70. Село Шершенці. Пойма річки Білоча. Кодимський район. Фото автора

Фото 71. Село Лисогірка. Кодимський район. Фото автора

Фото 72. Садиба. Село Гольма. Балтський район. Фото автора

Фото 73. Стіни бурдею. Село Одаї. Ширяєвський район. Фото автора

Фото 74. Садиба. Село Шершенці. Кодимський район. Фото автора

Фото 75. Садиба. Село Шершенці. Кодимський район. Фото автора

Фото 76. Село Білоч. Кам'янський район. Фото автора

Фот

о 77. Село Гараба. Рибницкий район. Фото автора

Фото 78. Село Шершенці. Кодимський район. Фото автора

Фото 79. Два хутори. Миколаївський район. Фото автора

Фото 80. Кабиця. Село Левадівка. Миколаївський район. Фото автора

**Фото 81.Бурдей, перелаштований під літню кухню. Село Андрієво-Іванівка.
Миколаївський район. Фото автора**

Фото 82. Житло і господарське приміщення. Село Кислиця. Ізмаїльський район. Фото автора

Фото 83. Хата-зруб. Село Баштанків. Кодимський район. Фото автора

Фото 84. Фрагмент стелі. Село Баштанків. Кодимський район. Фото автора

Фото 85. Хата. Село Перейма. Балтський район. Фото автора

Фото 86. Конструкція риглевої стіни. Село Кругі. Кодимський район. Фото автора

Фото 87. Конструкція риглевої стіни. Село Івашків. Кодимський район. Фото автора

Фото 88. Лампач. Село Оленівка. Балтський район. Фото автора

Фото 89. Призьба. Село Лабушна. Кодимський район. Фото автора

Фото 90. Техніка вкриття даху околотом. Село Перейма. Балтський район. Фото автора

Фото 91. Соломянний дах. Любашівський район. Фото автора

Фото 92. Хата. Село Іванівка. Рибницький район. Фото автора

Фото 93. Хата. Село Великий Молокіш. Рибницький район. Фото автора

Фото 94. Стіна з вальків. Село Андрієво-Іванівка. Миколаївський район. Фото автора

Фото 95. Бурдей з двосхилим дахом. Село Стрюкове. Миколаївський район. Фото автора

Фото 96. Двосхилий дах бурдею. Село Журовка. Миколаївський район. Фото автора

Фото 97. Дах бурдею (землянки). Село Андрієво-Іванівка. Миколаївський район. Фото автора

Фото 98. Очеретяна стеля. Село Журовка. Миколаївський район. Фото автора

Фото 99. Очеретяний дах «верхової» хати. Село Покровка. Миколаївський район. Фото автора

Фото 100. Фронтон. Село Андрієво-Іванівка. Миколаївський район. Фото автора

Фото 101. Виготовлення лампачу. Село Михайлівка. Саратовський район. Фото автора

Фото 102. Житло. Село Познанка. Любашівський район. Фото автора

Фото. 103. Вхідні двері житла. Фото автора

Фото 104. Піч, припічок, груба. Фото автора

Фото 105. Замок вхідних дверей. Фото автора

Фото 106. Замок-засув і «зашчібка» . Фото автора

Фото 107. Піч, припічок, груба. Збудовано у 1897 році. Село Івашків. Кодимський район. Фото автора

Фото 108. Напівкурна хат з комином над сіньми. Село Березівка. Балтський район. Фото автора

Фото 109. Скриня. Село Пужайкове. Балтський район. Фото автора

Фото 110. Житло. Село Левадівка. Фото автора

Фото 111. Житло. Село Левадівка. Миколаївський район. Фото автора

Фото 112. Житло. Село Левадівка. Миколаївський район. Фото автора

Фото 113. Хата (кінець XIX ст.). Село Будеї. Кодимський район. Фото автора

Фото 114. Споруда. Село Пужайкове. Балтський район. Фото

**Фото 115. Хата. Село Пужайкове.
Балтський район. Фото автора автора**

Фото 116. Малюнок килима. Балтський район. Фото автора

Фото 117. Малюнок килима. Балтський район. Фото автора

**Фото 118. Розпис кута будівлі.
Село Пужайкове. Балтський район. Фото автора**

**Фото 119. Затильна стіна житла. Село Пужайкове.
Балтський район. Фото автора**

**Фото 120. Село Пужайкове. Балтський район.
Фото автора**

**Фото 121. Село Осички. Савранський район.
Фото автора**

Фото122. Село Осички. Савранський район. Фото автора

Фото 123. Розфарбована призьба. Село Пужайкове. Балтський район. Фото автора

Фото 124. Розпис входу у господарське приміщення. Балтський район. Фото автора

Фото 125. «Килим». Фрагмент. Село Пужайкове. Балтський район. Фото автора

Фото 126. «Килим». Фрагмент. 1953 рік. Автор роботи Пастух Ольга Макарівна 1928 р.н. Село Пужайкове. Балтський район. Фото автора

Фото 127. Розпис стіни. Перша половина XX ст. Село Пужайкове. Балтський район. Фото автора

Фото 128. Розпис стіни під стелею житла. Фрагмент. Перша половина XX ст. Село Пужайкове. Балтський район. Фото автора

Фото 129. Сволук. Перша половина XX ст. Савранський район. Фото автора

Фото 130. Зразки розпису житла українців Одеського регіону 1920-х років. Фото автора

Фото 131. «Вазон» на фронтоні житла. **Фото 132.** «Вазон» на фронтоні житла. М.Кілія. Фото автора
С.Кислиця (Ізмаїльський р-н) . Фото автора

Фото 133. Село Верхній Дунавець.
Повіт Тульча. Фото автора

Фото 134. Село Плахтїївка Саратовського району.
Зображення квітки на кам'яному мурі. Фото автора

Фото 135. Село Десантне. Кілійський район.
Фото автора район.

Фото 136. Елементи декору житла.
Місто Тульча. Румунія. Фото автора

Фото 137. Полівник. Любашівський район. Фото автора

Фото 138. Клуня. Первомайський район. Миколаївська область. Фото автора

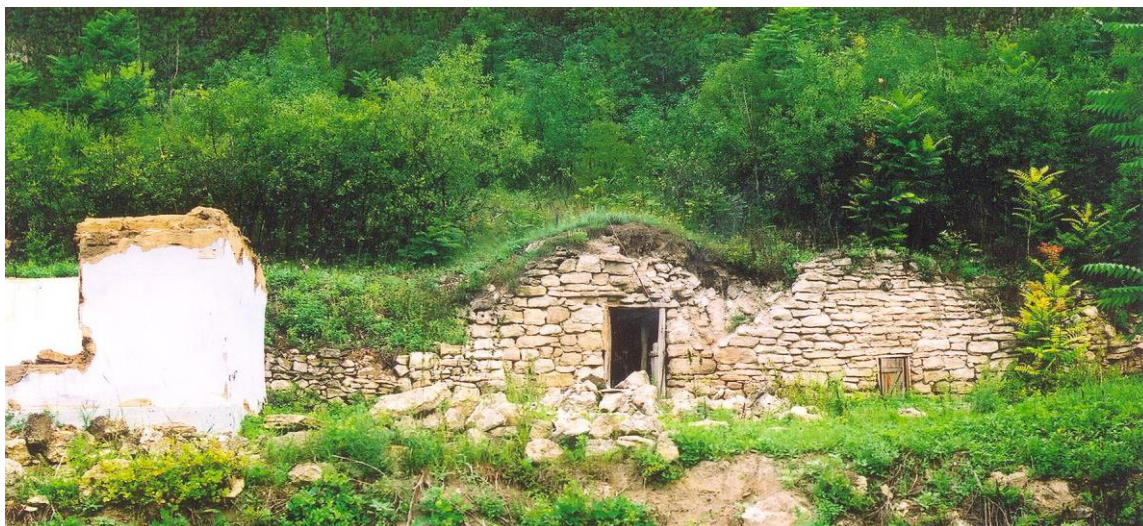

Фото 139. Господарські споруди. Фото автора

Фото 140. Село Десантне, Кілійський район. Фото автора

Фото 141. Вільний тип забудови. Житло і господарські приміщення. Село Петрівка. Фото автора

Фото 142. Хата. Село Пужайкове. Балтський район. Фото автора

Фото 143. Село Шершенці. Кодимський район. Фото автора

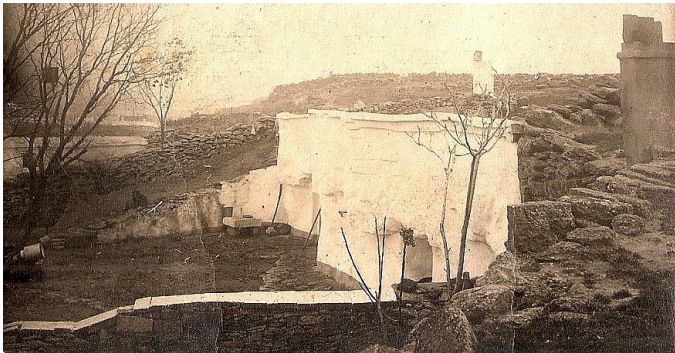

Фото 144. Житло. 1920-ті роки. Околиці Одеси. Фото автора

Фото 145. Житло. 1920-ті роки. Околиці Одеси. Фото автора

Фото 146. Житло. 1920-ті роки. Околиці Одеси. Фото автора

Фото 147. Житло. 1920-ті роки. Околиці Одеси. Фото автора

Фото 148. Житло. 1920-ті роки. Околиці Одеси.
Фото автора

Фото 149. Житло. 1920-ті роки. Околиці Одеси.
Фото автора

Фото 150. Житло. 1920-ті роки. Околиці Одеси.
Фото автора

Фото 151. Житло. 1920-ті роки. Околиці Одеси.
Фото автора

Фото 152. Житло. 1920-ті роки. Околиці Одеси. Фото автора

Фото 153. Село Караорман. Дельта Дунаю. Повіт Тульча.

Фото 154. Садиви на узвишші. Село Караорман.

Фото 155. Садиби на узвишші. Село Караорман. Фото автора

Фото 156. План вуличної забудови. Село Караорман. Повіт Тульча.

Фото 157. Житло на штучному узвишші. Село Караорман. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 158. Житло і подвір'я. Село Караорман. Повіт Тульча. Фото автора

**Фото 159. Фрагменти каркасу стін трьохкамерного житла. Село Сфінту Георге.
Повіт Тульча. Фото автора**

Фото 160. Фрагмент стіни. Село Сфінту Георге. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 161. Фрагменти стіни. Село Сфінту Георге (Катирлез). Повіт Тульча. Фото автора

Фото 162. Вкриття будівлі способом «по – руськи». Повіт Тульча. Фото автора

Фото 163. Вкриття будівлі способом «по – німецьки». Повіт Тульча. Фото автора

Фото 164. Очеретяний фронтон. Село Нижній Дунавець. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 165. Фронтон житла. Село Верхній Дунавець. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 166. Фронтон житла. Село Верхній Дунавець. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 167. Фронтон житла. Село Нижній Дунавець. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 168. Фронтон житла. Село Нижній Дунавець. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 169. Фронтон житла. Село Верхній Дунавець. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 170. Село Нижній Дунавець. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 171. Біля кабиці. Село Караорман. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 172. Кирпич. Село Сфинту Георге. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 173. Піч і піл. Село Нижній Дунавець. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 174. Прохідні кімнати. Село Нижній Дунавець. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 175. Житло. Село Караорман. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 176. Мисник. Нижній Дунавець. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 177. Вироби ткацтва. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 178. Килим. Село Караорман. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 179. Покуть. Село Караорман. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 180. Скриня. Село Караорман. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 181. Господарська споруда. Село Верхній Дунавець. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 182. Господарська споруда. Село Сфитиу Георге. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 183. Господарська споруда. Село Караорман. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 184. Снопи в копиці. Село Сфинту Георге. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 185. Копиця кукурудзи. Село Верхній Дунавець. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 186. Приміщення для домашньої птиці і тварин. Село Мурігійол. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 187. Хвіртка. Село Караорман. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 188. Очеретяний тин. Село Караорман. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 189. Очеретяний тин. Село Караорман. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 190. Очеретяний тин. Село Караорман. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 191. Садиби в дельті Дунаю. Місто Вилкове. Кілійський район.

Фото 192. Садиби в дельті Дунаю. Місто Вилкове. Кілійський район.

Фото 193. Садиба в дельті Дунаю: житло, срики, грядки. Кілійський район. Фото автора

Фото 194. Житло на грядці. Кілійський район. Фото автора

Фото 195. Єрик між грядками. Кілійський район. Фото автора

Фото 196. Єрик між грядками. Кілійський район. Фото автора

Фото 197. Килим. Село Караорман. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 198. Фрагмент рушника. Село Кислиця. Ізмаїльський район. Фото автора

Фото 199. Рушник. Молдавське село Утконосівка. Ізмаїльський район. Фото автора

Фото 200. Рушник. Село Шевченкове. Кілійський район. Фото автора

Фото 201. Рушник. Село Муріґйол. Повіт Тульча. Фото автора

Фото 202. Фрагмент українського рушника.
Село Караорман. Повіт Тульча
Фото автора

Фото 203. Рушник румунський.
Село Зебіл. Повіт Тульча
Фото автора

Фото 204. Рушник молдавський.
Село Дмитрівка. Кілійський район
Фото автора

Фото 205. Фрагмент рушника.
Село Караорман. Повіт Тульча
Фото автора

Фото 206. Рушник.
Село Нижній Дунавець.
Повіт Тульча

Фото 207.

Фото 208. Рушник.
Село Верхній Дунавець.
Повіт Тульча. Фото автора

Фото 209. Рушник.
Село Верхній Дунавець.
Повіт Тульча. Фото автора

Фото 211. Рушник.
Село Махмудія.
Повіт Тульча. Фото автора

Фото 212. Рушник. Село Махмудія. Повіт Тульча
Фото автора

Фото 213. Рушник. Село Зебіл. Повіт Тульча
Фото автора

Фото 214. Тин з очерету. Село Десантне. Кілійський район. Фото автора

Фото 215. Будова з очерету і глини. Село Десантне. Кілійський район. Фото автора

Фото 216. Фронтон. Село Десантне. Кілійський район. Фото автора

Фото 217. Фронтон. Місто Кілія. Фото автора